FUNKCJONOWANIE PAŃSTWA I ORGANIZACJI W OBLICZU KRYZYSÓW GLOBALNYCH

REDAKCJA NAUKOWA
Wioleta Mikołajczewska
Mirosław Borkowski
Aleksandra Friedberg

WYDANIE ONLINE PDF

GSW WYDAWNICTWO

ZABRANIONE

- samowolne udostępnianie publiczne całości lub/i fragmentów
- sprzedaż kopii w wersjach: cyfrowej i wydruku

DOZWOLONE

- pobieranie i wydruk

FUNKCJONOWANIE PAŃSTWA I ORGANIZACJI W OBLICZU KRYZYSÓW GLOBALNYCH

REDAKCJA NAUKOWA

Wioleta Mikołajczewska
Mirosław Borkowski
Aleksandra Friedberg

GSW
Gdańsk 2023

Seria wydawnicza Globalizacja a ochrona środowiska (Nr 7)
https://gsw.gda.pl/content/serie-wydawnicze-globalizacja-ochrona-srodowiska

Publikacja dostępna publicznie pod adresem:
www.gsw.gda.pl/wydawnictwo_125

Treści prezentowane w monografii są wyrazem indywidualnych opinii Autorów

Redakcja, projekt okładki Tomasz Mikołajczewski

Wydanie online (PDF), pierwsze, objętość 27,8 ark. wyd., Gdańsk 2023

© Copyright by Gdańska Szkoła Wyższa, Gdańsk 2023

GSW
GDAŃSKA SZKOŁA WYŻSZA

WYDAWCA
Wydawnictwo GSW
Gdańska Szkoła Wyższa
80-875 Gdańsk, ul. Biskupia 24B
tel. 58 305 08 11, tel. 58 305 08 12
wydawnictwo@gsw.gda.pl

www.gsw.gda.pl/wydawnictwo

ISBN 978-83-66270-25-1 Nr katalogowy [125]

https://gsw.gda.pl/wydawnictwo_125 ➔ ➔

Spis treści

Wstęp 9

Patronat honorowy nad konferencją naukową 13

Grzegorz Zając
Odpowiedzialność prawna państwa za bezpieczeństwo transportu lotniczego w związku z pandemią koronawirusa 15

Malwina Brodzik, Mariusz Tadeusz Fierek
Polityka regionalna 31

Bartłomiej Krzyczkowski
Administracyjnoprawna charakterystyka pojęć „różnorodność biologiczna" i „równowaga przyrodnicza" w Prawie ochrony środowiska 47

Tomasz Kozłowski, Patrycja Kozłowska, Jerzy Kozłowski
Zarządzanie kryzysowe – aspekty odstrzału redukcyjnego bobra europejskiego (*Castor fiber*) w Polsce 63

Mirosław Borkowski
Prawne uwarunkowania innowacyjnych rozwiązań w ochronie zdrowia. Wybrane zagadnienia 77

Anna Cieśla
Zagrożenie bezpieczeństwa osób nieletnich w Internecie na przykładzie cyberpedofilii 91

Danuta Ciukszo
Wyzwania dla polityki społecznej w Polsce w obliczu aktualnego kryzysu 97

Lidia Domańska
Wsparcie pracodawców w dobie pandemii COVID-19. Analiza wybranych elementów warmińsko-mazurskiego rynku pracy 117

Adam Jan Karpiński
Istota wyzysku człowieka przez człowieka 131

Piotr Lisowski
Problem sprawiedliwości karzącej za wszelką cenę 149

Jacek Janusz Mrozek
Koncepcja bezpieczeństwa narodowego według Arystotelesa 159

Edyta Sadowska
Zmiany na rynku pracy w czasach VUCA 177

Paulina Sigurska-Fierek, Mariusz Tadeusz Fierek
Edukacja zdalna w czasie lockdownu w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 189

Agata Smolak
Szanse i zagrożenia wynikające z rozszerzonej i wirtualnej rzeczywistości 207

Michał Bąkowski
Sytuacja finansowa Powszechnej Spółdzielni Spożywców „Społem" w Łomży w czasie kryzysu zewnętrznego COVID-19 221

Stanisław Miecznikowski
Sprzedaż samochodów elektrycznych i produkcja baterii z metali rzadkich, wyzwaniem na globalne ocieplenie 233

Wioleta Mikołajczewska, Aleksandra Friedberg
Komunikacja wewnętrzna w czasie pandemii koronawirusa 251

Beata Belica
Blokada Strefy Gazy – wyzwanie dla współczesnego państwa i systemu międzynarodowego 261

Gracjan Cimek
Teoretyczne podstawy badania kryzysów we współczesnym systemie międzynarodowym 273

Bogusława Karpińska-Głowacka
Wpływ globalizacji na bezpieczeństwo państwa polskiego 287

Ewa Polak
Erozja suwerenności państwowej w warunkach globalizacji jako katalizator sytuacji kryzysowych 299

Michael Wermke
The Center for Culturally and Religiously Sensitive Education (KuRs.B) as a Place for Culturally and Religiously Sensitive Communication 315

Łukasz Lewandowski
Zambia – państwo postkolonialne 329

Dmytro Dzvinchuk
The consolidated role of state administration in the war conditions 345

Mariusz Tadeusz Fierek
Rok 2022 pod znakiem wojny w Ukrainie 355

Piotr Wojnicz
Osoby zaginione w szczególnych okolicznościach w kontekście konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. Studium polityczno-prawne 367

Sławomir Radomski
Możliwe zagrożenia i mechanizmy bezpieczeństwa danych w sektorze e-commerce 381

Adam Szeleziński, Tomasz Muchowski, Krzysztof Jasiński, Lech Murawski, Adam Kaizer
Outline and possible solutions for network security faults of companies digitised during the pandemic 399

Michał Maliszewski, Rafał Okroj, Krzysztof Jasiński, Adam Szeleziński
The Future of Bulletproof Vest Manufacturing in Poland: Challenges, Potential and Prospects 413

Agnieszka Regina Głębocka
Jak poznawać świat filozoficznie 435

Wstęp

Niniejsza książka wydana elektronicznie, będąca kolejną pozycją w bogatej liście publikacji wydanych przez Wydawnictwo GSW, stanowi w dużym stopniu naukowe i intelektualne pokłosie VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych", która odbyła się w dniu 22.03.2023 r. Biorąc chociażby pod uwagę, że wśród uczestników konferencji były także osoby z ciężko dotkniętej wojną Ukrainy, konferencja miała postać hybrydową i przebiegała zarówno w gdańskiej siedzibie GSW oraz równocześnie w formule online. Warto przy tym zaznaczyć, że konferencja ta była już kolejnym z międzynarodowych spotkań naukowych organizowanych konsekwentnie pod egidą GSW i jedną z wielu konferencji (dotyczących różnych dziedzin naukowych), której organizatorem czy współorganizatorem była ta Uczelnia.

Jak wiadomo plonem konferencji naukowych bywa zazwyczaj nie tylko satysfakcja naukowa wynikająca z wysłuchania interesujących referatów i udziału w emocjonujących i wartościowych intelektualnie dyskusjach, ale także publikacje pokonferencyjne. Nie inaczej jest także w przypadku tej konferencji. Gdańska Szkoła Wyższa umożliwiła bowiem zainteresowanym uczestnikom publikację ich referatów, dostosowanych oczywiście odpowiednio do wymogów wydawniczych. Warto przy tym podkreślić, że jest to już wieloletnią tradycją kultywowaną przez sprawnie działające Wydawnictwo GSW, wśród bogatego dorobku którego jest także szereg książek mających w istotnym stopniu charakter pokonferencyjny.

Oddając zatem do rąk Czytelników niniejszą publikację, warto przynajmniej pokrótce przypomnieć okoliczności, w których istotna część publikacji zawartych w tej książce powstała. Zastanawiając się nad tematyką kolejnej konferencji naukowej, mając przy tym perspektywę, że uczestniczyć w niej będą także naukowcy z zagranicy, a przy tym obserwując dramatyczne wydarzenia, które towarzyszyły ludzkości w ostatnich latach, dla władz GSW było dosyć oczywiste, że spotkanie naukowców i ich dyskusja powinny zostać poświęcone funkcjonowaniu państwa i jego aparatu w dobie szczególnego zagrożenia. Waga tego problemu jest oczywista w świetle dramatycznych wyzwań, którym państwa musiały i muszą sprostać, a które – jeszcze niedawno – mogły się wydawać tylko koszmarnym snem człowieczeństwa.

Warto może jeszcze raz przypomnieć datę konferencji – miała ona miejsce w marcu 2023 roku, czyli w momencie wygasania ogólnoświatowej pandemii, która przeorała w dramatyczny sposób życie całych społeczności i pojedynczych osób, zmuszając zarówno „zwykłych obywateli", jak i organy państwowe do odnalezienia się w zupełnie nowej sytuacji. Gdy jeszcze nie przebrzmiał szok wywołany pandemią, stanęliśmy wobec nowego wyzwania – wybuchu w Europie wojny w skali nieznanej od prawie osiemdziesięciu lat. I choć oczywiście główną ofiarą tej wojny jest nieszczęsna Ukraina, to przecież jej reperkusje mają charakter paneuropejski i globalny. Cały czas towarzyszy nam przy tym europejski czy wręcz światowy kryzys emigracyjny, który stawia nowe wyzwania przed państwami i społeczeństwami. Nadal potencjalnym zarzewiem wojny o wielkich konsekwencjach może być sytuacja na Bliskim Wschodzie, Półwyspie Koreańskim i w innym miejscach. Ciągle też stoimy przed wyzwaniami związanymi z dramatycznymi zmianami klimatycznymi, których konsekwencje tak naprawdę dopiero zaczynamy sobie w pełni uświadamiać.

Biorąc pod uwagę „rozedrganie" współczesnego świata, zamiary i próby wielu polityków dążące do konsekwentnego wzruszania istniejącego porządku rzeczy, możemy chyba być pewni, że to nie są ostatnie kryzysy globalne czy regionalne, które będą przebiegały na naszych oczach. Tym cenniejsze są wszelkie publikacje, w których naukowcy starają się *sine ira et studio* próbować znaleźć odpowiedzi na intrygujące pytania o sposób funkcjonowanie państw i społeczeństw w sytuacjach dramatycznych (i jeszcze do niedawana wydawałoby się niezwykłych czy nieprawdopodobnych). Jest oczywiste, że publikacja niniejsza nie może stanowić odpowiedzi na każde pytanie z tego zakresu, takich odpowiedzi nie zna zresztą dziś naprawdę nikt, ale na pewno stanowić może ciekawy i istotny przyczynek do naukowego przedstawienia zagadnienia ogólnoświatowych kryzysów.

Wobec dużego zainteresowania „konstrukcja" konferencji, i odpowiednio niniejszej książki, musiała mieć charakter wielowątkowy. Organizatorzy mieli bowiem do wyboru albo mocno zawęzić problematykę (i tym samym nieco sztucznie ograniczyć dorobek konferencyjny), albo starać się w racjonalny sposób ją poszerzyć i usystematyzować. Wybrano tę drugą opcję i wierzyć wypada, że dokonano decyzji ze wszystkich miar słusznej, aczkolwiek jest oczywiste, że przy mnogości zagadnień związanych z zagrożeniami, które towarzyszą ludzkości na początku XXI w., każda szeroka formuła konferencji może być kontestowana. Mając jednak w pamięci niezwykle ożywczy, wręcz emocjonujący przebieg konferencji oraz walory publikacji zawartych w niniejszym zbiorze, wypada wierzyć, że podjęto jednak słuszną decyzję.

Biorąc pod uwagę liczbę uczestników, ich zróżnicowane zainteresowania naukowe oraz ich związki z różnymi ośrodkami akademickim i państwami, zdecydowano się dokonać podziału konferencji na cztery, kolejno po sobie na-

stępujące panele (podział ten jest w pewnym stopniu widoczny oczywiście także w niniejszej publikacji).

Panel pierwszy zatytułowany był: „Prawo, aparat państwowy i organizacje pozarządowe wobec kryzysów globalnych". Nie ma potrzeby w tym miejscu szczegółowo przedstawiać wszystkich wygłoszonych w ramach jego referatów (program konferencji jest przecież bez problemu dostępny jest na stronach internetowych Gdańskiej Szkoły Wyższej[*]), ale warto może podkreślić, ze znalazło się w nim zarówno miejsce na przedstawienie działań konkretnego stowarzyszenia świadczącego pomoc uchodźcom z Ukrainy, jak odniesienia do konkretnej sytuacji w strefie Gazy, państwach bałtyckich, do kryzysu migracyjnego, pandemii czy wreszcie próby analiz bardziej ogólnych.

Panel drugi: „Zagrożenia dla bezpieczeństwa i wyzwania kryminologiczne w sytuacjach kryzysowych" miał charakter bardziej specjalistyczny, autorzy referatów koncentrowali się bowiem przede wszystkim na zagadnieniach związanych z działalnością poszczególnych służb w czasach zagrożeń. Problematyka obejmowała zarówno zagadnienia kryminologiczne i kryminalistyczne, jak i kwestie cyberbezpieczeństwa czy bezpieczeństwa w szerszym znaczeniu oraz zagrożeń dla praw człowieka w znaczeniu bardziej ogólnym. Nie brakowało także pewnych wątków bardziej ogólnych czy nawet historycznych.

Panel trzeci: „Inwestycje i ochrona środowiska w zarządzaniu kryzysami" miał charakter bardziej ekonomiczno-ekologiczny, choć i tu nie brakowało interesujących analiz prawnych (np. dotyczący wyzwań związanych z gospodarką odpadami). Wygłoszono podczas tego panelu referaty dotyczące między innymi nowych technologii, ochrony środowiska oraz różnych aspektów zarządzania kryzysowego.

Podczas panelu czwartego: „Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania i skutki kryzysów globalnych" uczestnicy konferencji mieli przyjemność wysłuchać i wziąć udział w dyskusji na temat referatów zawierających zarówno treści filozoficzne, jak różnego rodzaju analizy społeczno-ekonomiczne. Zajmowano się zarówno rynkiem pracy w trakcie pandemii, wyzwaniami dla polityki społecznej, a między innymi uczestniczka z Niemiec wygłosiła bardzo ciekawy referat poświęcony roli organizacji muzułmańskich w świadczeniu pomocy uchodźcom w Niemczech i w Polsce.

Biorąc pod uwagę tak wielowątkowe i atrakcyjne naukowo pokłosie przedstawionej konferencji wypada zatem cieszyć się, że istotna część tego intelektualnego dziedzictwa została utrwalona w postaci książkowej. Przekazując niniejsze opracowanie do rąk czytelników, wypada wyrazić nadzieję, że dzięki niemu – choć

[*] VI Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych", Gdańsk, 22.03.2023 r., Gdańska Szkoła Wyższa, https://gsw.gda.pl/pl/blog/vi-miedzynarodowa-konferencja-naukowa-funkcjonowanie-panstwa-organizacji-w-obliczu-kryzysow (dostęp: 6.11.2023 r.).

tylko częściowo i *post factum* – staną się oni uczestnikami bogatego w treści naukowe i emocjonującego intelektualnie wydarzenia naukowego, którym była VI Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych". Oczekiwać także wypada, że z racji na wielotematyczny zakres niniejszej publikacji, właściwie wszyscy zainteresowany problematyką kryzysową, zarówno naukowcy, praktycy, jak i studenci odpowiednich kierunków, znajdą w tej książce fragmenty interesujące dla siebie.

Oczywiście przy tak złożonej i zróżnicowanej tematyce odpowiednie ułożenie poszczególnych publikacji w ramach jednego opracowania nie jest łatwym zadaniem redakcyjnym. Wypada jednak mieć nadzieję, że sprostano temu zadaniu przynajmniej w stopniu zadowalającym i tym samym powstała książka, którą „da się czytać", a przynajmniej da się w niej znaleźć odpowiednie dla siebie, interesujące fragmenty. W imieniu organizatorów konferencji, władz Gdańskiej Szkoły Wyższej, redaktorów niniejszej pozycji, a (przede wszystkim) Wydawnictwa GSW – życzymy wszystkim czytelnikom niniejszej publikacji przyjemnej lektury i ciekawej przygody intelektualnej.

Przemysław Kierończyk

Patronat honorowy nad konferencją naukową

Instytucje, które objęły patronat honorowy konferencją naukową*:

VI MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Gdańsk, 22.03.2023 r. Organizatorzy:
- Gdańska Szkoła Wyższa (www.gsw.gda.pl)
- Fundacja Rozwoju Inicjatyw Akademckich (www.fria.org.pl)

dr Marek Rutka
Poseł na Sejm
Rzeczypospolitej
Polskiej

PATRONAT HONOROWY:
MIECZYSŁAW STRUK
MARSZAŁEK
WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

PATRONAT HONOROWY
WOJEWODA POMORSKI
DARIUSZ DRELICH

PATRONAT HONOROWY
Prezydent
Miasta Gdańska

Tczew
Prezydent
Miasta Tczewa

Mirosław Augustyn
Starosta Tczewski

PATRONAT BURMISTRZA KARTUZ
Kartuzy
STOLICA KASZUB

* Strona internetowa konferencji: https://gsw.gda.pl/pl/blog/vi-miedzynarodowa-konferencja-naukowa-funkcjonowanie-panstwa-organizacji-w-obliczu-kryzysow (dostęp: 6.11.2023 r.).

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Grzegorz Zając

Staropolska Akademia Nauk Stosowanych w Kielcach
https://orcid.org/0000-0002-5504-5228, gkzajac@wp.pl

Odpowiedzialność prawna państwa za bezpieczeństwo transportu lotniczego w związku z pandemią koronawirusa

Streszczenie
W obliczu globalnej pandemii koronawirusa światowy sektor transportu lotniczego stanął w obliczu niezwykłych wyzwań zarówno w kontekście bezpieczeństwa pasażerów, jak i stabilności gospodarczej. W ramach tej nieprzewidywalnej sytuacji odpowiedzialność prawna państw za zapewnienie bezpieczeństwa w transporcie lotniczym nabiera szczególnego znaczenia. Celem badawczym niniejszego artykułu jest analiza tego zagadnienia, przyglądając się, w jaki sposób państwa podejmują odpowiedzialność prawną w dziedzinie transportu lotniczego w kontekście pandemii COVID-19 i jakie implikacje te działania mają dla globalnej gospodarki.

Słowa kluczowe: lotnictwo, bezpieczeństwo lotnicze, odpowiedzialność państwa, pandemia, COVID-19, transport lotniczy.

Wstęp

Pandemia koronawirusa miała ogromny wpływ na funkcjonowanie sektora lotniczego, wywołując falę odwołanych lotów, zamknięć granic oraz wprowadzenie restrykcji zdrowotnych na lotniskach. W związku z tym państwa musiały dostosować swoje polityki, procedury i regulacje, aby skutecznie zarządzać ryzykiem związanym z transportem lotniczym, jednocześnie dbając o bezpieczeństwo obywateli i utrzymanie płynności globalnej gospodarki. Odpowiedzialność prawna państw w kontekście pandemii stała się kluczowym elementem tego dynamicznego procesu.

Metodologia przedstawiona w artykule opiera się na interdyscyplinarnym podejściu, łącząc analizę prawną, aspekty bezpieczeństwa lotniczego oraz studium przypadków. Zastosowane metody badawcze ułatwiły weryfikację postawionej hipotezy o tym, że skuteczne wypełnianie przez państwa ich odpowiedzialności prawnej za bezpieczeństwo transportu lotniczego jest kluczowym czynnikiem wpływającym na poprawę standardów bezpieczeństwa zarówno w kontekście normalnych operacji, jak i w sytuacjach kryzysowych, takich jak pandemia. Przyjąć należy, że analiza międzynarodowych instrumentów prawnych oraz krajowych

regulacji, a także ich skuteczność w implementacji i egzekwowaniu, ma istotne znaczenie dla zrozumienia bieżących wyzwań i możliwości poprawy systemu odpowiedzialności państw w zakresie bezpieczeństwa w transporcie lotniczym. W oparciu o tę hipotezę artykuł ma na celu głębsze zrozumienie mechanizmów odpowiedzialności prawnej państw oraz identyfikację potencjalnych obszarów ulepszeń w tym kontekście.

Dla zweryfikowania celu badawczego i postawionej hipotezy wykorzystano różne metody badawcze właściwe dla dziedziny nauk społecznych, tj. metodę badania dokumentów, metodę obserwacyjną czy metodę analizy i krytyki piśmiennictwa.

W pierwszym etapie analizy uwagę skoncentrowano na identyfikacji międzynarodowych instrumentów prawnych oraz krajowych regulacji, które nakładają odpowiedzialność na państwa za zapewnienie bezpieczeństwa w transporcie lotniczym. Następnie zwrócono uwagę na aspekty praktyczne, badając implementację tych norm w rzeczywistym kontekście operacyjnym i zarządzania kryzysowego, zwłaszcza w sytuacjach nadzwyczajnych, takich jak pandemia COVID-19. Poprzez analizę studiów przypadków z różnych regionów świata wyciągnięto wnioski związane ze skutecznością podjętych działań prawnych i organizacyjnych oraz ewentualnych wyzwań związanych z egzekwowaniem odpowiedzialności prawnej państw za bezpieczeństwo w transporcie lotniczym. Taka wieloaspektowa metodologia pozwoli na holistyczne zrozumienie zagadnienia oraz zidentyfikowanie potencjalnych obszarów ulepszeń w obecnym systemie prawnym regulującym bezpieczeństwo w transporcie lotniczym.

Wnioski z badań przeprowadzonych w ramach artykułu obejmują kilka kluczowych punktów. Po pierwsze analiza międzynarodowych instrumentów prawnych i krajowych regulacji wykazała, że istnieje rozbudowany system norm i przepisów, które nakładają na państwa odpowiedzialność za zapewnienie bezpieczeństwa w transporcie lotniczym. Jednakże skuteczność implementacji tych norm w praktyce jest zróżnicowana, co wskazuje na potrzebę bardziej jednolitego podejścia do egzekwowania odpowiedzialności prawnej na szczeblu międzynarodowym. Po drugie badanie praktycznych aspektów egzekwowania odpowiedzialności prawnej państw podczas sytuacji kryzysowych, takich jak pandemia koronawirusa, ujawniło wyzwania i trudności związane z adaptacją istniejących ram prawnych do dynamicznie zmieniających się okoliczności. To wskazuje na potrzebę elastyczności i dostosowania prawa w sytuacjach nadzwyczajnych, aby efektywnie zarządzać bezpieczeństwem w transporcie lotniczym. Wreszcie analiza studiów przypadków z różnych regionów świata wykazała, że istnieją obszary, w których aktualne systemy odpowiedzialności prawnej państw mogą być ulepszane.

Wnioski te sugerują konieczność wzmacniania współpracy międzynarodowej oraz tworzenia mechanizmów monitorowania i oceny skuteczności działań

podejmowanych przez państwa w zakresie bezpieczeństwa lotniczego. Wnioski płynące z przeprowadzonych badań składają się na kompleksową perspektywę nadchodzących wyzwań i możliwości poprawy systemu odpowiedzialności prawnej państw za bezpieczeństwo transportu lotniczego w dzisiejszym dynamicznym środowisku.

Prawne uwarunkowania w Europie

W Europie odpowiedzialność w zakresie regulacji związanych z pandemią COVID-19 spoczywała w głównej mierze na Unii Europejskiej, która współpracowała także z innymi organizacjami lotniczymi zarówno o charakterze międzyrządowym, w tym Agencją UE do spraw Bezpieczeństwa Lotniczego (EASA), Europejską Organizacją Żeglugi Powietrznej (Eurocontrol) czy Europejską Konferencją Lotnictwa Cywilnego (ECAC), jak i pozarządowymi, np. Zrzeszenie Międzynarodowego Transportu Powietrznego (IATA). Funkcja regulacyjna w lotnictwie cywilnym oparta jest o międzynarodowe normy prawne i europejskie standardy. Państwa muszą w tym kontekście postępować zgodnie z tymi przepisami. Dlatego też Unia Europejska i powiązane z nią instytucje realizują wspólną politykę lotniczą, której charakterystyczną cechą jest pierwszeństwo wydawania aktów prawnych z mocą wiążącą wszystkie państwa. Transport lotniczy należy do szerokiej wspólnej polityki transportowej UE, co *de facto* implikuje rolę nadrzędną w stanowieniu prawa lotniczego przez Unię, a nie indywidualnie przez poszczególne państwa członkowskie. Zakres regulacji, jakie państwa członkowskie mogą wydawać, jest uwarunkowany prawodawstwem unijnym w tym zakresie. Państwa członkowskie są zobowiązane do działania zgodnie z nim oraz zgodnie z normami określonymi przez ICAO.

Już od początku ogłoszenia stanu pandemii przez WHO 11.03.2020 r. wydane zostały liczne dokumenty prawne oraz wytyczne dla państw członkowskich dotyczących stosowanych procedur. Należy przywołać w tym miejscu Komunikat Komisji: Tymczasowe ramy środków pomocy państwa w celu wsparcia gospodarki w kontekście trwającej epidemii COVID-19 z 20.03.2020 r.[1] Komisja zachęcała państwa, by udzielały wsparcia publicznego przedsiębiorstwom, które w okolicznościach kryzysu pandemii znalazły się w trudnej sytuacji finansowej. Komisja tym samym udzieliła szerokiej zgody na stosowanie pomocy publicznej w świetle przepisów art. 107 TfUE. Aksamovic i Simunovic wskazują, że system pomocy państwa w przypadku sektora lotniczego stał się bardziej elastyczny, a przyznawana pomoc poszczególnym przedsiębiorstwom szybsza i mniej formalna[2].

Unijny instrument w postaci tymczasowych ram były stosowany od 19.03.2020 r. do 30.06.2022 r. Komisja Europejska nie zdecydowała o jego prze-

[1] Dz. Urz. UE, C 91 I.

[2] D. Aksamovic, L. Simunovic, *The EU scheme for the state aid rules in the air transport sector during the Covid-19 crisis*, „Juridical Tribune" 2022, Vol. 12, Issue 1, s. 54.

dłużeniu na kolejny okres[3]. Wiceprzewodnicząca Komisji Europejskiej komisarz ds. konkurencji Margrethe Vestager podkreśliła, że w ramach tego instrumentu wydano wiele przepisów horyzontalnych, które pomogły przedsiębiorstwom w okresie pandemii koronawirusa. M. Vestager podsumowała, że wydano ponad 1300 decyzji związanych z pandemią, zatwierdzono ponad 950 krajowych środków zaradczych związanych z przyznaniem pomocy publicznej na łączną kwotę 3,2 biliona EUR. Z tej kwoty w okresie od marca 2020 r. do czerwca 2021 r. wydano faktycznie ponad 750 miliardów EUR[4]. Poczyniono jednak zastrzeżenie, że instrument wsparcia inwestycji mógł być kontynuowany do 31.12.2022 r. (z opcją konwersji i restrukturyzacji do 30.06.2023 r.) oraz instrument wsparcia wypłacalności mógł być kontynuowany do 31.12.2023 r.[5]

Restrykcje w transporcie lotniczym w czasie pandemii COVID-19

Pandemia COVID-19 dotknęła cały transport lotniczy na świecie, nie tylko wybrane państwa. W każdym z nich odpowiedzialność państwa skupiała się na zapewnieniu odpowiedniego wsparcia, by jak najbardziej ograniczyć negatywne skutki tego poważnego kryzysu zdrowotnego. Pakiet pomocy trwał od pierwszych miesięcy 2020 r. do 2022 r., a niekiedy z przedłużeniem obowiązywania niektórych aktów legislacyjnych do 2023 r. Wsparcie, które zostało przekazane w ramach odpowiedzialności państwa za walkę ze skutkami społeczno-gospodarczymi pandemii koronawirusa, było dla bezpieczeństwa transportu lotniczego niezwykle fundamentalne. Pomoc państwa była efektem wprowadzonych ogromnych restrykcji natury prawnej, gospodarczej, społecznej czy organizacyjnej. Zrodziło się wiele problemów związanych z utrzymywaniem stanu pandemii koronawirusa. Do uwarunkowań prawnych dotyczących bezpieczeństwa lotnictwa cywilnego w kontekście tej pandemii zaliczyć należy:

1) zamknięcie granic i ograniczenia w podróżowaniu: wiele państw wprowadziło ograniczenia w podróżowaniu, w tym zamknięcie granic i wymóg przeprowadzenia testów COVID-19 przed wylotem i/lub po przylocie;
2) obostrzenia sanitarne: w celu zapobiegania rozprzestrzenianiu się wirusa wprowadzono obowiązek noszenia masek na lotniskach i pokładach samolotów, dezynfekcję powierzchni i ograniczenia w dostępie do terminali lotniczych czy zachowania dystansu społecznego;
3) utrudnienia w prowadzeniu biznesu: pandemia spowodowała wiele trudności dla linii lotniczych oraz producentów statków powietrznych i innych części lotniczych w prowadzeniu swojego biznesu. Tikhonov oraz Sazonov wskazują, że amerykański producent statków powietrznych Boeing musiał z uwagi

[3] European Commission – Statement, *State aid: Commission will phase out State aid COVID Temporary Framework*, Brussels, 12.05.2022.

[4] *Ibidem*.

[5] *Ibidem*.

na niski popyt wstrzymać produkcję oraz zredukować miejsca pracy[6]. Wielu przewoźników lotniczych musiało zmienić swoją strategię, dostosować się do nowych przepisów i ograniczeń, co wpłynęło na ich rentowność;

4) wprowadzenie szczególnych procedur: w celu zapobiegania rozprzestrzenianiu się wirusa, wprowadzono ograniczenie liczby pasażerów na pokładzie samolotu, wymóg przedstawienia wyniku testu na COVID-19 przed lotem, a także obowiązkowe kwarantanny dla pasażerów przybywających z zagranicy. Przede wszystkim w pierwszych miesiącach pandemii w pierwszej połowie 2020 r. wielu przewoźników lotniczych blokowało środkowe miejsca na pokładzie statku powietrznego w celu utrzymania społecznego dystansu. Takie procedury były po kilku miesiącach rewidowane i niektórzy przewoźnicy rezygnowali z tego, a niektórzy nadal utrzymywali te zasady przez kolejne miesiące[7]. Dla przykładu amerykańscy przewoźnicy American Airlines i United Airlines już 1.07.2020 r. znieśli zasadę blokowania środkowego miejsca, z kolei nisko kosztowy przewoźnik Southwest Airlines utrzymał środkowe miejsce puste do 31.10.2020 r.[8] Polityka każdego przewoźnika była inna, gdyż nie było „twardych" wymagań ICAO czy innych regulacji prawnych.

Z perspektywy zakończenia już tych surowych restrykcji i uregulowań pandemicznych z lat 2020-2022 widać, że te scenariusze nie spełniły się. Oczywiście higiena i czystość to ważne elementy jakości usług. Pasażerowie jak najbardziej chcą latać i bezpieczeństwo podróży zapewnia wiele innych przepisów, które były na długo wcześniej wprowadzone, zanim pandemia koronawirusa nastała. Pasażerowie mają zaufanie do transportu powietrznego i nie stracili go, tylko zamknięto im możliwość latania. Jak widać po statystykach, 2023 r. to znaczący wzrost liczby pasażerów, a 2024 r. będzie pierwszym rokiem, w którym będzie większa liczba pasażerów niż w 2019 r. Dlatego nie należy mówić o przywróceniu zaufania pasażerów do branży lotniczej w związku z pandemią, a jedynie o odblokowaniu możliwości podróżowania statkami powietrznymi.

Przepisy bezpieczeństwa, jakie muszą spełnić przewoźnicy i porty lotnicze, są wystarczająco dobre w większości regionów świata, co było dowiedzione w niniejszym artykule, że wystarczy je przestrzegać, a tam gdzie poziom jest słabszy, to należy wdrożyć istniejące mechanizmy i instrumenty prawne w celu zagwarantowania wszystkim użytkownikom najwyższych standardów bezpieczeństwa. Zaufanie pasażerów do lotnictwa oparte jest na tym, że jest to najbez-

[6] A. Tikhonov, A. Sazonov, *Major trends in aviation industry during COVID-19*, „Journal of Applied Engineering Science" 2022, Vol. 20. No. 4, s. 1095.

[7] A. White, *63% of U.S. consumers are willing to pay more to have seats blocked – here are the airline policies on this*, Select, 2.12.2020, pobrane z: https://www.cnbc.com/select/coronavirus-airline-crowded-flight-policies (dostęp: 12.11.2023 r.).

[8] *Ibidem*.

pieczniejszy środek transportu. Z kolei mniejsza liczba pasażerów w latach 2020 i 2021 spowodowana była jedynie i wyłącznie ograniczeniami prawnymi związanymi z wykonywaniem lotów, a nie kwestią zaufania do braku funkcjonowania jakichś procedur związanych z pandemią. ICAO podkreśla, że pasażerowie ufają, że bezpiecznie mogą latać (czyli wszystkie przepisy bezpieczeństwa dotyczące statków powietrznych, załóg, personelu lotniczego zostały spełnione), operatorzy mają zaufanie w sprawne systemy bezpieczeństwa (umożliwiające im bezpieczne wykonywanie operacji), a państwa mają zaufanie do ICAO, które stanowi platformę ujednoliconych międzynarodowych standardów przyczyniających się do bezpiecznego funkcjonowania transportu lotniczego[9]. Dlatego można skonkludować, że zaufanie polega na sprawnie działającym systemie: pasażer – operator – państwo – ICAO. Przyjmowanie międzynarodowych regulacji bezpieczeństwa transportu lotniczego i efektywne ich wdrażanie, jak i przestrzeganie to klucz do zapewnienia bezpieczeństwa w lotnictwie cywilnym na poziomie praktycznym.

Skutki prawne i ekonomiczne pandemii COVID-19 w globalnym transporcie lotniczym

Skutki ograniczeń w obszarze regulacji oraz wpływu na gospodarki państw były w niespotykanej dotychczas skali. Wskutek wprowadzenia prawnych ograniczeń w czasie pandemii w latach 2020-2022 można wymienić wiele następstw prawnych i ekonomicznych.

Przede wszystkim należy wskazać na spadek liczby pasażerów i przychodów. W wyniku pandemii liczba pasażerów, a w konsekwencji przychody z tytułu sprzedaży biletów lotniczych, znacznie spadły. Wielu ludzi zdecydowało się na odwołanie swoich podróży lotniczych. Wartościowe są rozważania Adewuyi, który analizuje spadek ruchu lotniczego w czasach pandemii 2020-2021 w Afryce oraz w Nigerii[10]. W wielu przypadkach linie lotnicze były zmuszone do anulowania lotów, co pozbawiło ich możliwości uzyskiwania przychodów. Liczba pasażerów w wyniku nałożonych prawnych ograniczeń znacząco spadła. W tabelach 1-3 przedstawiono dane statystyczne IATA dotyczące ruchu lotniczego międzynarodowego oraz ruchu krajowego głównych państw w latach 2020-2022 w porównaniu do bazowego roku 2019.

[9] International Aviation Trust Framework (IATF), pobrane z: https://www.icao.int/airnavigation/Pages/IATF.aspx (dostęp: 5.11.2023 r.).

[10] S.A. Akinrinade, *The Impact of COVID-19 Pandemic on the Global Aviation Industry: Nigeria's Experience*, październik 2022 r., pobrane z: https://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.20810.44485 (dostęp: 12.11.2023 r.).

Tabela 1. Zestawienie danych wpływu pandemii koronawirusa na międzynarodowy ruch lotniczy globalnie w 2020 r., w procentach

Region świata	Udział w rynku	Ruch lotniczy wyrażony w pasażerokilometrach (RPK)	Oferowana liczba miejsc wyrażona wg współczynnika miejsce/kilometr (ASK)	Współczynnik załadowania w statkach powietrznych
Ogółem	**100,0**	**-65,9**	**-56,5**	**64,8**
Afryka	1,9	-68,8	-61,0	57,4
Azja i Pacyfik	38,6	-61,9	-53,9	67,5
Europa	23,6	-69,9	-62,1	67,8
Ameryka Łacińska	5,7	-62,1	-58,3	74,9
Bliski Wschód	7,4	-72,2	-63,3	57,6
Ameryka Północna	22,7	-65,2	-50,2	59,2

Źródło: *2020 Worst Year in History for Air Travel Demand*, IATA Press Release, 3.02.2021, pobrane z: https://www.iata.org/en/pressroom/pressroom-archive/2021-releases/2021-02-03-02 (dostęp: 28.10.2023 r.).

Tabela 2. Zestawienie danych wpływu pandemii koronawirusa na międzynarodowy ruch lotniczy globalnie w 2021 r., w procentach

Region świata	Udział w rynku	Ruch lotniczy wyrażony w pasażerokilometrach (RPK)	Oferowana liczba miejsc wyrażona wg współczynnika miejsce/kilometr (ASK)	Współczynnik załadowania w statkach powietrznych
Ogółem	**100,0**	**-58,4**	**-48,8**	**67,2**
Afryka	1,9	-62,8	-55,1	59,5
Azja i Pacyfik	27,5	-66,9	-56,7	62,6
Europa	24,9	-61,3	-51,9	68,6
Ameryka Łacińska	6,5	-47,4	-43,9	77,3
Bliski Wschód	6,5	-69,9	-55,5	51,5
Ameryka Północna	32,6	-39,0	-29,9	73,8

Źródło: *Passenger Demand Recovery Continued in 2021 but Omicron Having Impact*, IATA Press Release No. 5, 25.01.2022, pobrane z: https://www.iata.org/en/pressroom/2022-releases/2022-01-25-02 (dostęp: 28.10.2023 r.).

Tabela 3. Zestawienie danych wpływu pandemii koronawirusa na międzynarodowy ruch lotniczy globalnie w 2022 r., w procentach

Region świata	Udział w rynku	Ruch lotniczy wyrażony w pasażero-kilometrach (RPK)	Oferowana liczba miejsc wyrażona wg współczynnika miejsce/kilometr (ASK)	Współczynnik załadowania w statkach powietrznych
Ogółem	**100,0**	**64,4**	**39,8**	**11,8**
Afryka	2,1	84,9	51,8	12,9
Azja i Pacyfik	22,4	34,0	16,8	9,2
Europa	30,4	100,2	66,8	13,5
Ameryka Łacińska	6,4	62,7	54,6	4,0
Bliski Wschód	9,8	144,4	67,0	23,9
Ameryka Północna	28,8	45,5	28,5	9,8

Źródło: *Passenger Demand Recovery Continued in December 2022 & for the Full Year*, IATA Press Release No. 4, 6.02.2023, pobrane z: https://www.iata.org/en/pressroom/2023-releases/2023-02-06-02 (dostęp: 28.10.2023 r.).

Najgorszy okazał się 2020 r. Ówczesny Dyrektor Generalny IATA Aleksandre de Juniac określił go mianem katastrofy. Według niego sytuacja dramatycznie pogorszyła się pod koniec sezonu wakacyjnego w 2020 r., ponieważ wprowadzono surowsze restrykcje związane z podróżowaniem w obliczu nowych wariantów koronawirusa[11]. Sytuacja uległa poprawie w 2022 r. Był to rok z funkcjonującymi jeszcze restrykcjami, lecz były one już stopniowo znoszone w okolicach połowy roku. W przedstawionej tabeli 3 widoczny jest trend wzrostowy, choć nadal mniejszy niż poziom w 2019 r.

Kolejnym elementem był wzrost kosztów. Wprowadzenie dodatkowych procedur bezpieczeństwa i ochrony zdrowia, takich jak dezynfekcja samolotów i wymagania dotyczące noszenia masek, spowodowało wzrost kosztów dla linii lotniczych. Wiele przewoźników lotniczych musiało także zwiększyć koszty związane z magazynowaniem samolotów wskutek anulacji lotów, co w konsekwencji obciążyło ich budżety. Odpowiedzialność państwa polegała zatem na kształtowaniu polityki zorientowanej na pomoc przedsiębiorstwom lotniczym i w efekcie pracownikom, którzy stali w obliczu widma bezrobocia.

Istotnym skutkiem pandemii na sektor transportu lotniczego była redukcja zatrudnienia. Z powodu spadku liczby pasażerów i przychodów wiele linii lotniczych musiało zwolnić pracowników, co miało negatywny wpływ na ich koszty i zdolność do świadczenia usług. W związku z brakiem możliwości wykonywania operacji lotniczych, statki powietrzne były uziemione. Brak ruchu lotniczego

[11] *2020 Worst Year in History for Air Travel Demand*, IATA Press Release, 3.02.2021, pobrane z: https://www.iata.org/en/pressroom/pressroom-archive/2021-releases/2021-02-03-02 (dostęp: 12.11.2023 r.).

lub drastyczne jego ograniczenie, szczególnie w pierwszych miesiącach 2020 r., spowodowało ponoszenie olbrzymich kosztów przez przewoźników. W celu uniknięcia bankructwa stosowano inne tymczasowe środki, takie jak u irlandzkiego przewoźnika Aer Lingus: zwolnienia pracowników czy obniżenie pensji[12].

Proces ograniczania strat poprzez redukcję pracowników, cięcia wynagrodzeń był tymczasowy. Od połowy 2022 r. przewoźnicy znowu odnotowują wzrost ruchu lotniczego. Jednak pojawił się problem z obsługą tego coraz większego natężenia pasażerów. Przy zredukowanym personelu przewoźnicy oraz porty lotnicze nie były w stanie obsługiwać coraz większej liczby pasażerów. Z jednej strony cieszono się, że sytuacja w transporcie lotniczym wraca do stanu sprzed pandemii i coraz więcej ludzi korzysta z usług przewoźników lotniczych, z drugiej strony powodowało to trudności w obsłudze. Nie tak łatwo było zrekrutować nagle dużą liczbę pracowników, gdyż wymagało to przejście odpowiednich procedur bezpieczeństwa. Proces rekrutacji jest dosyć długi i wakacje 2022 r. były na wielu lotniskach koszmarem. Liczba pracowników obsługi lotniskowej i personelu przewoźników były zbyt małe do dużego popytu, co było efektem zwalniania pracowników w związku z pandemią[13]. Brak pracowników ochrony był szczególnie dotkliwy, co było widać na wielu lotniskach, np. europejskich. Długie kolejki pasażerów ustawiały się przed lotniskami, a czas oczekiwania na odprawę wynosił wiele godzin[14].

W Europie sytuacja nawet była bardziej krytyczna, gdyż przewoźnicy musieli redukować siatkę połączeń lub wykonywać operacje „pustymi" samolotami po to, by nie utracić praw czasowych do startu i lądowań na danym lotnisku (sloty). Istniejące unijne przepisy lotnicze dotyczące przydziałów czasowych na start i lądowanie wymagają, aby utrzymać prawa wykonywania operacji na danym lotnisku w kolejnym sezonie, przewoźnik musi wykonywać operacje w aktualnym sezonie (zgodnie z zasadą „wykorzystaj to lub utrać to"). Choć Komisja Europejska zmieniała te przepisy w 2020 r. i 2021 r., obniżając progi do poziomu nawet 50% wykonanych operacji (by utrzymać slot), to sytuacji to nie poprawiło. Dyrektor generalny niemieckiego przewoźnika Lufthansa Group Casrten Spohr

[12] A. Daly, *Aer Lingus to cut wages by 50% as airline reduces working hours for month of April*, The Journal.ie, 19.03.2020, pobrane z: https://www.thejournal.ie/aer-lingus-coronavirus-staff-wages-forsa-5051915-Mar2020 (dostęp: 28.10.2023 r.).

[13] Przypadek kanadyjskich lotnisk jest typowym problem, jaki panował na całym świecie w okresie wakacji 2022 r. Zob.: *Airport nightmares won't end this summer, experts say*, CBS, 7.07.2022, pobrane z: https://www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-july-6-2022-1.6511574/airport-nightmares-won-t-end-this-summer-experts-say-1.6512232 (dostęp: 28.10.2023 r.).

[14] C. Elton, *Half of all European flights were delayed last summer. Which airports were the worst – and best?*, Euronews, 17.01.2023, pobrane z: https://www.euronews.com/travel/2023/01/16/half-of-all-european-flights-were-delayed-last-summer-which-airports-were-the-worst-and-be (dostęp: 28.10.2023 r.).

stwierdził, że jego linia lotnicza może być zmuszona do wykonania 18 tys. „dodatkowych, niepotrzebnych lotów”[15]. Między styczniem a marcem 2021 r. jedynie 45% wykonanych operacji lotniczych było pełne. Lufthansa zaznaczyła, że gdyby nie ryzykowali utratą slotów na niektórych lotniskach, to anulowaliby te loty lub połączyli z innymi[16]. W ten sposób widać, jak niektóre przepisy lotnicze są wbrew przepisom dotyczącym ograniczeniu wpływu lotnictwa na zmiany klimatu.

Kolejnym skutkiem, jaki odnotowała branża lotnicza w czasie pandemii, były upadłości i likwidacje oraz fuzje. Niektórzy tradycyjni przewoźnicy lotniczy i przewoźnicy czarterowi byli zmuszeni ogłosić bankructwo, ponieważ nie byli w stanie przetrwać pandemii[17]. Bankructwo generalnie dotyczyło małych przewoźników, którzy nie byli w stanie konkurować z większymi na rynku. Ponadto ich stałe koszty miesięczne przy braku możliwości wykonywania operacji lotniczych były niewspółmierne do braku dochodów w danym okresie, nawet pomimo otrzymywania pomocy publicznej ze strony państwa. Jednym z nich jest amerykański przewoźnik Express Jet Airlines, który ogłosił upadłość w sierpniu 2022 r.[18]

Niewątpliwie wskazać także należy na zmianę preferencji podróżnych, którzy coraz częściej wybierali samochody lub transport kolejowy, zamiast lotów. Było to spowodowane brakiem dostępności lotów lub ograniczenia dotyczące polityki przewoźników w zakresie środków bezpieczeństwa. To również wpłynęło na koszty linii lotniczych. Można przytoczyć tutaj badanie wykonane w Wielkiej Brytanii przez Opinium Research w 2022 r., że dwie trzecie respondentów wolałoby podróżować pociągiem, niż samolotem[19]. Jednak w miarę przywracania

[15] A. Nelsen, *Airlines flying near-empty “ghost flights” to retain EU airport slots*, The Guardian, 26.01.2022, pobrane z: https://www.theguardian.com/environment/2022/jan/26/airlines-flying-near-empty-ghost-flights-to-retain-eu-airport-slots (dostęp: 28.10.2023 r.).

[16] *Ibidem*.

[17] K. Dube, *Emerging from the COVID-19 Pandemic: Aviation Recovery, Challenges and Opportunities*, „Aerospace” 2022, pobrane z: https://doi.org/10.20944/preprints202212.0198.v2 (dostęp: 28.10.2023 r.).

[18] ExpressJet Airlines był małym regionalnym przewoźnikiem amerykańskim, który przed 2020 r. posiadał jedną z największych na świecie flot samolotów. Niemal wszystkie były dzierżawione od dużego przewoźnika United Airlines, z którym ExpressJet miał podpisaną umowę. W wyniku problemów związanych z ograniczeniami w transporcie lotniczym z powodu pandemii COVID-19, w 2020 r. United zerwał kontrakt i ExpressJet musiał wszystkie dzierżawione samoloty zwrócić. Pomimo prób ratowania sytuacji, w pierwszych siedmiu miesiącach 2021 r. dochody ExpressJet wyniosły tylko 5,5 mln USD, a wydatki ponad 23 mln USD. W tej sytuacji przewoźnik ogłosił upadłość w sierpniu 2022 r. Zob.: J. Hill, *ExpressJet Airlines Goes Bankrupt in Wake of Split From United*, Bloomberg, 23.08.2022, pobrane z: https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-08-23/expressjet-airlines-goes-bankrupt-in-wake-of-split-from-united (dostęp: 28.10.2023 r.).

[19] E. Robinson, *Survey reveals popularity of train vs plane for business travel*, Global Railway Review, 6.04.2022, pobrane z: https://www.globalrailwayreview.com/news/133334/survey-reveals-popularity-train-plane-business-travel (dostęp: 28.10.2023 r.).

dostępności podróży statkami powietrznymi, wzrasta chęć do korzystania z transportu lotniczego, co przekłada się na wzmożony popyt od momentu znoszenia prawnych restrykcji. Oczywiście znaczenie też ma kwestia wpływu środków transportu na zmiany klimatyczne. Dla wielu osób ważne jest ekologiczne podejście, dlatego bardziej wybierają kolej. Choć nowoczesne samoloty emitują coraz mniej szkodliwych substancji do atmosfery, a producenci stosują coraz to nowe rozwiązania techniczne.

Wreszcie jako kolejny skutek pandemii należy wskazać, że konieczna była w tym względzie reorganizacja polityki operacyjnej i strategii działania przewoźników lotniczych, aby dostosować się do nowych warunków, w tym wprowadzenie nowych procedur bezpieczeństwa i ochrony zdrowia, zmniejszenie kosztów i zwiększenie efektywności. Temu służyło tymczasowe zwalnianie pracowników, wstrzymywanie zamówień nowych statków powietrznych, renegocjowanie umów leasingowych i ubezpieczeniowych. Nowe procedury bezpieczeństwa wprowadzone w czasie pandemii koronawirusa, dotyczące ograniczenia liczby miejsc na pokładzie samolotów czy konieczności noszenia masek, praktycznie dziś nie istnieją i są reliktem przeszłości.

Przewoźnicy mają prawny obowiązek dbania o bezpieczeństwo techniczne i operacyjne, zgodnie z międzynarodowymi przepisami, co też czynią, bez względu na to, w jakim okresie funkcjonują. Przepisy te jasno precyzują warunki dopuszczenia do użytkowania maszyn, ściśle precyzują warunki uzyskania i utrzymania certyfikacji w zakresie zdatności do lotu oraz utrzymania licencji personelu lotniczego. W zakresie procedur odprawy na lotniskach pozostają one takie, jakie były przed pandemią koronawirusa. Ich przestrzeganie przez właściwe podmioty oraz nadzorowanie ich w ramach organizacji nadzoru nad bezpieczeństwem w każdym państwie pozwalają na postrzeganie tej branży jako bezpiecznego systemu stanowiącego dużą wartość.

Wnioski

Analiza międzynarodowych instrumentów prawnych i krajowych regulacji ukazuje bogactwo norm nakładających na państwa obowiązki w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa w transporcie lotniczym. Jednakże istnieje potrzeba bardziej jednolitego podejścia w zakresie egzekwowania tych norm, szczególnie na tle dynamicznie zmieniającego się środowiska lotniczego.

Pandemia koronawirusa miała znaczący wpływ na transport lotniczy, ale sektor ten stopniowo odbudowuje się i dostosowuje się do nowych warunków prawnych i społeczno-ekonomicznych oraz wprowadza zmiany, aby sprostać nowym wyzwaniom i oczekiwaniom pasażerów. Odbudowanie stosunkowo szybkie stało się możliwe dzięki rozwojowi szczepionek przeciwko COVID-19, które miały przede wszystkim na celu zmniejszenie transmisji rozprzestrzeniania się koronawirusa SARS-CoV-2 w różnych mutacjach. Obserwowany spadek liczby

zgonów spowodowanych chorobą COVID-19 oraz mniejsza liczba hospitalizacji stanowiły asumpt do stopniowego znoszenia restrykcji. Dopiero od połowy 2022 r. restrykcje prawne i społeczne dotyczące podróżowania i całego transportu lotniczego były znoszone. Liczba pasażerów zaczynała stopniowo wzrastać, co obecnie daje nadzieję dla przyszłości branży lotniczej. Niemniej jednak proces ten może być powolny i długotrwały, a przemysł lotniczy będzie musiał dokonać zmian i dostosować się do nowych wymagań, aby odzyskać zaufanie podróżnych i odnieść sukces w przyszłości.

Sekretarz generalny ICAO Juan Carlos Salazar ocenił, że w miarę znoszenia restrykcji transgranicznych związanych z COVID-19 dla podróży drogą lotniczą ważne jest, aby zwiększyć liczbę połączeń lotniczych, a ograniczenia powinny być wprowadzane wyłącznie przy zastosowaniu zasad zarządzania ryzykiem opartego na dowodach i wyłącznie w oparciu o ścisłe zalecenia Światowej Organizacji Zdrowia oraz ICAO. Według niego takie podejście spowoduje wzrost podróży lotniczych, zwiększenie turystyki czy handlu[20]. Wprowadzone w styczniu 2023 r. zalecenia stanowią, by przed nałożeniem kolejnych restrykcji na podróże lotnicze, państwa wzięły pod uwagę następujące czynniki[21]:

a) skonsultowanie decyzji z właściwymi krajowymi organami, zgodnie z przepisami prawa krajowego,
b) uwzględnienie poziomów tolerancji ryzyka państw i innych istotnych czynników krajowych,
c) branie pod uwagę faktu, że każde państwo ma inne uwarunkowania i nie powinno się ślepo powielać tych samych rozwiązań (cele każdego państwa mogą być odmienne i zmieniać się w czasie),
d) rozważenie skuteczności każdego środka/instrumentu prawnego przed ponownym wprowadzeniem ograniczeń podróży,
e) przeprowadzenie rzetelnej oceny ryzyka w oparciu o dowody i porównywalne wskaźniki, w tym ocena zasobów zdrowotnych państwa wyjazdu i państwa przeznaczenia,
f) informowanie wszystkich zainteresowanych stron o wprowadzanych ograniczeniach w podróżach,
g) systematyczny przegląd wytycznych ICAO i WHO.

Istotne jest, aby granice między państwami pozostawały otwarte, a połączenia lotnicze utrzymywane. Prawne restrykcje powodują liczne zakłócenia i perturbacje w wielu płaszczyznach, a usuwanie tych skutków może nie być

[20] ICAO recommendations on COVID-19 risk management for international air travel, 18.01.2023, pobrane z: https://www.icao.int/Newsroom/Pages/New-ICAO-recommendations-issued-on-COVID-risk-assessment-and-mitigation-for-international-air-travel.aspx (dostęp: 12.11.2023 r.).

[21] *Risk Assessment prior to Introduction of COVID-19 Air Travel Requirements*, 16.01.2023, Electronic Bulletin, EB 2023/6.

łatwe. Również skutki ekonomiczne są trudne do oszacowania. S.A. Akinrinade wskazuje, że obliczenie strat jest bardzo trudne, jako że kryzys spowodowaną pandemią koronawirusa nie dotyczył tylko jednego państwa, a w gospodarce, jak i w transporcie lotniczym istnieją powiązania handlowe oraz finansowe kojarzone z globalizacją[22]. Dlatego koszty w gospodarce, jak i transporcie lotniczym można jedynie oszacować w sposób ogólny. Trudno przewidzieć, jaki byłby wzrost ruchu lotniczego, gdyby nie doszło do pandemii koronawirusa. Może też okazać się, że nie da się przywrócić już dawnego stanu, gdyż w wyniku upadku jakiegoś przewoźnika lotniczego lub przejęcia go przez inny podmiot będzie to nierealne. Właściwym się wydaje podejście prezentowane przez ICAO, że do wszystkich decyzji mieć zdrowy rozsądek i spokój. Transport lotniczy ma szansę powrócić na drogę sprzed pandemii koronawirusa.

Wszystkie wymienione uwarunkowania bezpieczeństwa lotniczego w dobie pandemii COVID-19 były wprowadzone jako rozwiązania tymczasowe i związane z okresem trwania pandemii: od 2020 do 2022 r. Wprowadzone w tym okresie zmiany prawne i procedury miały na celu zwiększenie bezpieczeństwa pasażerów i pracowników sektora lotniczego. Pandemia pokazała, że przepisy lotnicze mogą zmieniać się szybko w odpowiedzi na zmieniające się warunki i wymagają dostosowania ze strony branży lotniczej.

Podsumowanie

Badanie praktycznych aspektów egzekwowania odpowiedzialności prawnej podczas sytuacji kryzysowych, takich jak pandemia, ukazuje konieczność dostosowania ram prawnych do elastycznego zarządzania i adaptacji do nadzwyczajnych okoliczności. W kontekście tych sytuacji wyzwania stają się wyraźne, a efektywność działań państw zależy od zdolności dostosowania się do szybko zmieniającej się rzeczywistości.

Analiza studiów przypadków z różnych regionów świata wskazuje na istnienie obszarów, w których aktualne systemy odpowiedzialności prawnej państw wymagają ulepszeń. Konieczność wzmocnienia współpracy międzynarodowej oraz stworzenia skutecznych mechanizmów monitorowania i oceny działań państw jest kluczowa dla podniesienia standardów bezpieczeństwa lotniczego na globalną skalę.

Podsumowując, artykuł ukierunkowany jest na pełne zrozumienie wyzwań i możliwości poprawy systemu odpowiedzialności prawnej państw za bezpieczeństwo transportu lotniczego. W kontekście coraz bardziej skomplikowanego i zmiennego otoczenia elastyczność, współpraca międzynarodowa oraz ciągłe doskonalenie przepisów stanowią klucz do zapewnienia bezpiecznych i efektywnych operacji w transporcie lotniczym.

[22] S.A. Akinrinade, *op. cit.*

Bibliografia

2020 Worst Year in History for Air Travel Demand, IATA Press Release, 3.02.2021, pobrane z: https://www.iata.org/en/pressroom/pressroom-archive/2021-releases/2021-02-03-02 (dostęp: 12.11.2023 r.).

Airport nightmares won't end this summer, experts say, CBS, 7.07.2022, pobrane z: https://www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-july-6-2022-1.6511574/airport-nightmares-won-t-end-this-summer-experts-say-1.6512232 (dostęp: 28.10.2023 r.).

Akinrinade S.A., *The Impact of COVID-19 Pandemic on the Global Aviation Industry: Nigeria's Experience*, październik 2022 r., pobrane z: https://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.20810.44485 (dostęp: 12.11.2023 r.).

Aksamovic D., Simunovic L., *The EU scheme for the state aid rules in the air transport sector during the Covid-19 crisis*, „Juridical Tribune" 2022, Vol. 12, Issue 1.

Daly A., *Aer Lingus to cut wages by 50% as airline reduces working hours for month of April*, The Journal.ie, 19.03.2020, pobrane z: https://www.thejournal.ie/aer-lingus-coronavirus-staff-wages-forsa-5051915-Mar2020 (dostęp: 28.10.2023 r.).

Dube K., *Emerging from the COVID-19 Pandemic: Aviation Recovery, Challenges and Opportunities*, „Aerospace" 2022, pobrane z: https://doi.org/10.20944/preprints202212.0198.v2 (dostęp: 28.10.2023 r.).

Elton C., *Half of all European flights were delayed last summer. Which airports were the worst – and best?*, Euronews, 17.01.2023, pobrane z: https://www.euronews.com/travel/2023/01/16/half-of-all-european-flights-were-delayed-last-summer-which-airports-were-the-worst-and-be (dostęp: 28.10.2023 r.).

European Commission – Statement, *State aid: Commission will phase out State aid COVID Temporary Framework*, Brussels, 12.05.2022.

Hill J., *ExpressJet Airlines Goes Bankrupt in Wake of Split From United*, Bloomberg, 23.08.2022, pobrane z: https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-08-23/expressjet-airlines-goes-bankrupt-in-wake-of-split-from-united (dostęp: 28.10.2023 r.).

ICAO recommendations on COVID-19 risk management for international air travel, 18.01.2023, pobrane z: https://www.icao.int/Newsroom/Pages/New-ICAO-recommendations-issued-on-COVID-risk-assessment-and-mitigation-for-international-air-travel.aspx (dostęp: 12.11.2023 r.).

International Aviation Trust Framework (IATF), pobrane z: https://www.icao.int/airnavigation/Pages/IATF.aspx (dostęp: 5.11.2023 r.).

Komunikat Komisji: Tymczasowe ramy środków pomocy państwa w celu wsparcia gospodarki w kontekście trwającej epidemii COVID-19, 20.03.2020 r., Dz. Urz. UE, C 91 I.

Nelsen A., *Airlines flying near-empty "ghost flights" to retain EU airport slots*, The Guardian, 26.01.2022, pobrane z: https://www.theguardian.com/environment/2022/jan/26/airlines-flying-near-empty-ghost-flights-to-retain-eu-airport-slots (dostęp: 28.10.2023 r.).

Passenger Demand Recovery Continued in 2021 but Omicron Having Impact, IATA Press Release No. 5, 25.01.2022, pobrane z: https://www.iata.org/en/pressroom/2022-releases/2022-01-25-02 (dostęp: 28.10.2023 r.).

Passenger Demand Recovery Continued in December 2022 & for the Full Year, IATA Press Release No. 4, 6.02.2023, pobrane z: https://www.iata.org/en/pressroom/2023-releases/2023-02-06-02 (dostęp: 28.10.2023 r.).

Risk Assessment prior to Introduction of COVID-19 Air Travel Requirements, 16.01.2023, Electronic Bulletin, EB 2023/6.

Robinson E., *Survey reveals popularity of train vs plane for business travel*, Global Railway Review, 6.04.2022, pobrane z: https://www.globalrailwayreview.com/news/133334/survey-reveals-popularity-train-plane-business-travel (dostęp: 28.10.2023 r.).

Tikhonov A., Sazonov A., *Major trends in aviation industry during COVID-19*, „Journal of Applied Engineering Science" 2022, Vol. 20. No. 4.

White A., *63% of U.S. consumers are willing to pay more to have seats blocked – here are the airline policies on this*, Select, 2.12.2020, pobrane z: https://www.cnbc.com/select/coronavirus-airline-crowded-flight-policies (dostęp: 12.11.2023 r.).

Legal responsibility of the state for the safety of air transport in connection with the coronavirus pandemic

Abstract

In the face of the global coronavirus pandemic, the global air transport sector has faced extraordinary challenges, both in terms of passenger safety and economic stability. In this unpredictable situation, the legal responsibility of states to ensure safety in air transport becomes particularly important. The research goal of this article is to analyze this issue, looking at how countries are taking legal responsibility in the field of air transport in the context of the COVID-19 pandemic and what implications these actions have for the global economy.

Keywords: aviation, aviation safety, state responsibility, pandemic, COVID-19, air transport.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Malwina Brodzik, Mariusz Tadeusz Fierek
Wydział Zamiejscowy w Olsztynie, Gdańska Szkoła Wyższa

Polityka regionalna

Streszczenie
Celem podjętych badań jest zaprezentowanie polityki regionalnej. Dla realizacji celu badań koniecznym było pokazanie mierników rozwoju regionalnego oraz polityki intraregionalnej i interregionalnej. Przedstawiono również przesłanki uzasadniające prowadzenie polityki regionalnej oraz zaprezentowano jej cele w Polsce. Artykuł został opracowany na podstawie przeglądu wybranych pozycji literatury krajowej, w tym artykułów prezentujących wyniki badań naukowych zrealizowanych w ostatnich latach.

Słowa kluczowe: rozwój regionalny, polityka intraregionalna, polityka interregionalna.

Mierniki rozwoju regionalnego

Odpowiedź na pytanie, jak mierzyć rozwój regionów, jest złożona zarówno od strony merytorycznej, jak i metodycznej, ale równocześnie podstawowa dla planowania regionalnego.

Uzyskanie obiektywnej oceny rozwoju produkcji przemysłowej, produkcji rolnej czy też dobrobytu ludności ma zasadnicze znaczenie w programowaniu podziału środków i określaniu tempa rozwoju regionu.

Sprawa oceny rozwoju gospodarczo-społecznego regionów wymaga szybkiego uporządkowania i stworzenia odpowiedniego systemu informacji statystycznej i planistycznej[1].

Mierzenie rozwoju regionów oraz międzyregionalnego zróżnicowania poziomu rozwoju wymaga omówienia celów polityki regionalnej oraz przedmiotu planowania regionalnego.

Polityka regionalna nie stanowi pojęcia samoistnego, przeciwnie – jest ściśle uzależniona od polityki ekonomicznej kraju, stając się jej integralną częścią składową.

Wynika z tego stwierdzenie, że politykę regionalną i politykę ekonomiczną kraju kształtują te same warunki, wpływające na dynamikę i strukturę wzrostu gospodarczego.

[1] M. Opałło, *Mierniki rozwoju regionów*, PWE, Warszawa 1972, s. 7.

Stąd też nie można formułować celów polityki regionalnej, niezależnie od celów polityki ekonomicznej kraju[2].

Niewątpliwie na początku lat 90. polityka rozwoju regionalnego i polityka przestrzennego zagospodarowania kraju stanęły wobec jakościowo nowych wyzwań strategicznych, tj.:

- upodmiotowienie układu regionalnego,
- dostosowanie sposobów uprawniania polityki regionalnej do standardów Unii Europejskiej,
- wspieranie wzrostu konkurencyjności regionów,
- kontrolowanie zróżnicowań regionalnych,
- wykorzystanie szans położenia geopolitycznego Polski w Europie[3].

Polityka regionalna zmierza do:

- optymalnego wykorzystania czynników wzrostu gospodarczego poszczególnych obszarów kraju,
- racjonalnego kształtowania międzyregionalnych proporcji rozwoju gospodarki narodowej.

Obok wzrostu ekonomicznego – polityka regionalna obejmuje także kształtowania prawidłowych procesów rozwoju społecznego w ujęciu przestrzennym.

Szeroko rozumiany rozwój społeczny obejmuje wszechstronną, racjonalną rozbudowę systemu oświaty i ośrodków nauki, upowszechnienie kultury, służby zdrowia, organizowanie wypoczynku, turystyki i kultury fizycznej.

Polityka regionalna wyróżniać powinna cel podstawowy i odpowiednio ustalać etapy realizacji[4]. W polityce:

- regionalnej przedmiotem planowania są proporcje rozwoju społeczno-ekonomicznego, a podmiotem działalności gospodarczej – regiony,
- rozmieszczenia sił wytwórczych przedmiotem planowania są również proporcje rozwoju gospodarki, lecz podmiotem planowania – gałęzie gospodarki narodowej.

Zarówno w polityce regionalnej, jak i polityce rozmieszczenia sił wytwórczych celem staje się dążenie poszczególnych regionów do optymalnego wykorzystania czynników wzrostu gospodarczego. Podstawowymi czynnikami są zasoby:

- środowiska geograficznego,
- siły roboczej kwalifikowanej i niekwalifikowanej,
- zainwestowanego majątku trwałego[5].

---

[2] *Ibidem*, s. 11.

[3] J. Szlachta, *Wprowadzenie*, (w:) *idem* (red.), *Kształtowanie rozwoju regionalnego i osadniczego w warunkach transformacji systemowej (Ekspertyzy KPZK PAN)*, PWN, Warszawa 1996, s. 5.

[4] M. Opałło, *op. cit.*, s. 12.

[5] *Ibidem*, s. 12.

System formalno-prawny polityki regionalnej określają ustawy odnoszące się do wielu sfer działalności publicznej[6]. Projekt Ustawy o polityce rozwoju regionalnego określa:

- cele prowadzenia polityki rozwoju regionalnego,
- organy zajmujące się problematyką rozwoju regionalnego,
- zasady tworzenia i realizacji programów i planów rozwoju,
- organy tworzące i realizujące politykę rozwoju regionalnego,
- relacje między rządem i samorządem w zakresie programowania rozwoju regionalnego.

W projekcie ustawy określa się cele polityki rozwoju regionalnego, a mianowicie:

- podnoszenie konkurencyjności regionów i społeczności lokalnych,
- poprawa jakości życia mieszkańców,
- zapewnienie harmonijnego rozwoju i integralności kraju[7].

Rozwój regionalny jest stosunkowo nowym terminem związanym z szybko postępującym procesem globalizacji.

Podobnie jak globalizacja, rozwój regionalny jest procesem złożonym, które rozpatruje się w różnych wymiarach (gospodarczym, kulturowym itp.).

Rozwój regionalny jest obecnie jednym z głównych problemów, jakimi zajmują się współczesne państwa demokratyczne, jest także przedmiotem zainteresowania organów Unii Europejskiej dysponujących na te cele specjalnymi funduszami.

Członkostwo krajów europejskich, w tym Polski w Unii Europejskiej, zobowiązuje do respektowania odpowiednich procedur i podejmowania współpracy także i w tej dziedzinie[8].

Za typową definicję rozwoju regionalnego uznać można określanie tego pojęcia jako wzrostu potencjału gospodarczego regionu, pociągającego za sobą trwałą poprawę standardów życia mieszkańców regionu i wzrost jego konkurencyjności.

W doktrynie zwraca się uwagę, że pojęciem prawie tożsamym z rozwojem regionalnym jest rozwój lokalny. Różnica między nimi polega jednak na tym, że:

- pierwsze dotyczy większych jednostek terytorialnych (w Polsce województw),
- drugie zaś mniejszych (gmin i powiatów).

Bez wątpienia rozwój regionalny jest procesem o charakterze przyczynowo-skutkowym. Można go porównać do nieskończonego łańcucha następujących po sobie kolejno zdarzeń – przyczyn i skutków.

---

[6] H. Ponikowski, *Strategiczne programowanie rozwoju regionalnego*, (w:) A. Pawłowska (red.), *Administracja publiczna. Zagadnienia wstępne*, Norbertinum, Lublin 1999, s. 61.

[7] *Ibidem*, s. 62.

[8] K. Wlaźlak, *Rozwój regionalny jako zadanie administracji publicznej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010, s. 42-43.

Można też powiedzieć, że jest on wynikiem przenikania się procesów gospodarczych o różnej przestrzennie skali[9].

Przyjmuje się jako zasadę, że rozwój regionalny wymaga zaangażowania czynników wewnętrznych i zewnętrznych[10].

Kategoria rozwoju regionalnego stanowi podstawę polityki regionalnej, stąd nazwa „polityka rozwoju regionalnego". W tym znaczeniu rozwój regionalny polega na realizacji celów polityki regionalnej.

O ile rozwój regionalny jest celem samym w sobie, o tyle polityka regionalna (strukturalna) to środek mający prowadzić do jego osiągnięcia.

Polityka rozwoju regionalnego jest istotnym elementem polityki społeczno-gospodarczej. W jej pojęciu mieści się szereg działań podejmowanych przez różne podmioty na rzecz kreowania i wspierania rozwoju regionalnego.

Działania te związane są m.in. z polityką finansową, gospodarczą, przestrzenną, inwestycyjną, polityką społeczną, socjalną, ochrony środowiska, a także polityką zagraniczną[11].

Mierniki rozwoju regionów charakteryzują, w sposób wymierny i adekwatny do rzeczywistości, procesy ekonomiczne i rozwój społeczny. Można wyróżnić dwa rodzaje mierników:

- podstawowe, ilustrujące wartości bezwzględne przebiegających zjawisk oraz procesów ekonomicznych i społecznych, np. liczba ludności, liczba zatrudnionych w przemyśle itp.,
- relatywne, wyrażające stosunek wyróżnionych wartości względem innych wybranych wartości ekonomicznych, np. udział ludności miejskiej w liczbie ludności ogółem, liczba zatrudnionych w przemyśle na 1000 ludności itp.

Należy wyjaśnić, że istnieją zjawiska, które mają charakter niewymierny i nie podlegają ocenie ilościowej, chociaż w niektórych regionach mają one wartość o pierwszorzędnym znaczeniu; walory krajobrazowe i przyrodnicze klasyfikowane są niejednokrotnie jako podstawowe zasoby i wartości w rozwoju regionów, a nawet kraju.

Mierniki relatywne służą dla charakteryzowania w większym stopniu jakościowego aspektu procesu rozwoju gospodarczo-społecznego. Wśród mierników relatywnych do najczęściej spotykanych należą mierniki statystyczne:

- natężenia,
- struktury i dynamiki,
- inne o charakterze bardziej ogólnym[12].

Na podstawie oceny rozwoju regionów, na tle porównań międzyregionalnych, można grupować jednostki przestrzenne z punktu widzenia:

[9] *Ibidem*, s. 43.
[10] *Ibidem*, s. 44.
[11] *Ibidem*, s. 57.
[12] M. Opałło, *op. cit.*, s. 112-113.

- poziomu rozwoju gospodarczego i społecznego,
- charakterystycznych cech strukturalnych i typów rozwoju gospodarczego,
- dynamiki rozwoju ekonomicznego i społecznego.

Na wybór mierników rozwoju regionów – zarówno jeśli chodzi o ocenę poziomu, jak i o programowanie – wpływ mają stosowane metody[13].

Na początku lat 90. Polska weszła na drogę zmian ustrojowych i gospodarczych – od totalitaryzmu do demokracji oraz od gospodarki sterowanej centralnie do gospodarki rynkowej.

Dokonująca się transformacja polskiej gospodarki i ustroju administracyjnego, która niesie za sobą szanse, ale i wiele zagrożeń, to wielkie wyzwanie dla administracji publicznej szczególnie w zakresie polityki regionalnej[14].

Polityka intraregionalna i interregionalna

Rozwój lokalny i regionalny, definiowany jako proces, nie odbywa się samoistnie, jest kreowany i urzeczywistniany przez wiele różnego rodzaju czynników, od bardzo ogólnych do szczegółowych czy nawet detalicznych.

Niektóre z tych czynników mają charakter powszechny, inne zaś mogą występować incydentalnie i aktywnie oddziaływać jedynie w określonych sytuacjach, miejscach i przedziałach czasowych.

Ich walory jakościowe, jak też ilościowe mają duże znaczenie dla polityków, ekonomistów, kadr samorządowych, społeczności lokalnych itp., ponieważ to one przesądzają o tempie rozwoju lokalnego i regionalnego.

Stąd istnieje potrzeba nie tylko ich identyfikowania i wartościowania, lecz także sensownego (pragmatycznego) klasyfikowania[15].

Rozwój regionalny wiąże się z licznymi, często zróżnicowanymi ujęciami i definicjami. Tym niemniej nie budzi wątpliwości fakt, że działania na szczeblu samorządu terytorialnego, zwłaszcza jednostek najwyższego stopnia muszą uwzględniać prawidła i wymogi tegoż rozwoju.

Odpowiednie kształtowanie poszczególnych jego elementów stanowi bardzo ważny element zarządzania całym regionem[16].

Za główne składniki rozwoju w skali lokalnej i regionalnej powszechnie uznaje się nowe wartości materialne i niematerialne, tj.:

- nowe rodzaje działalności gospodarczej, nowe podmioty gospodarcze i instytucje pożytku publicznego, nowe miejsca pracy, nowe produkty, atrakcyjne

[13] *Ibidem*, s. 113.

[14] H. Ponikowski, *op. cit.*, s. 50.

[15] A. Szewczuk, *Rozwój lokalny i regionalny – główne determinanty*, (w:) *idem*, M. Kogut-Jaworska, M. Zioło, *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka*, C.H. Beck, Warszawa 2011, s. 52.

[16] M.J. Nowak, P. Mickiewicz, *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa jako instrument zarządzania rozwojem regionalnym*, CeDeWu, Warszawa 2012, s. 29.

lokalizacje i dostępne nieruchomości, wysoka jakość zabudowy mieszkaniowej, wysoka jakość inwestycji infrastrukturalnych, nowo kształtująca przestrzeń ekonomiczna, rozszerzający się asortyment usług społecznych itp.,
- nowa wiedza, nowe idee i informacje, nowe technologie oraz innowacje, wyższe kwalifikacje i nowe umiejętności, nowe metody zarządzania i tworzenia programów rozwoju, przedsiębiorczość w działaniu i zdolności przywódcze, nowe wzorce zachowań i sposoby komunikowania się, nowe formy integrowania się społeczności lokalnych itp.[17]

Politykę regionalną – jak każdą politykę – może prowadzić jedynie podmiot wyposażony w odpowiednią władzę.

Polityka regionalna, aby była skuteczna, powinna być właściwie zinstytucjonalizowana oraz powinna dysponować odpowiednimi instrumentami, w tym finansowymi i prawnymi. Polityka regionalna składa się z dwóch części, polityki:
- interregionalnej – kierowanej do regionów, realizowanej z punktu widzenia interesu państwa przez rząd i centralne organy państwa oraz rządową administrację terenową,
- intraregionalnej – realizowanej przez wszystkie poziomy administracji samorządowej z punktu widzenia interesu regionu i społeczności lokalnych.

Współdziałanie administracji publicznej w zakresie programowania rozwoju regionalnego, na obu tych poziomach władzy, przy uwzględnianiu zasady subsydiarności, może przyczynić się do osiągnięcia przez gospodarkę polską standardów europejskich.

Nadzieję taką daje zmiana kompetencji organów administracji publicznej związana z wprowadzoną od 1.01.1999 r. reformą ustrojową państwa.

Należy podkreślić, że rozwój państwa to rozwój regionów, realizujących ponadlokalne cele, programy i zadania publiczne, zgodnie jednak ze strategicznymi celami polityki państwa[18].

W pluralistycznym systemie politycznym oraz gospodarce rynkowej państwo może wpływać jedynie pośrednio na przestrzenne zachowania niezależnych podmiotów:
- osób,
- gospodarstw domowych,
- przedsiębiorstw,
- pozarządowych organizacji itp.

Stosując politykę przestrzenną, ma jednak pewne, choć ograniczone, możliwości wpływania na rozmieszczenie procesów społeczno-gospodarczych w przestrzeni[19].

[17] A. Szewczuk, *op. cit*., s. 30.

[18] H. Ponikowski, *op. cit*., s. 51.

[19] Z. Gilowska, G. Gorzelak, B. Jałowiecki, K. Sobczak, *Kierunki polityki regionalnej Polski*, UW, Warszawa 1998, s. 14.

Jednym z podmiotów gospodarujących są jednostki terytorialnego podziału kraju, w tym także regionalne.

Państwo (rząd centralny) może i powinno na nie oddziaływać przez politykę regionalną, której adresatami są w określony sposób zdefiniowane regiony. Politykę taką będzie się określać jako interregionalną[20].

Polityka interregionalna prowadzona jest przez państwo, a więc rząd centralny i jego agendy, w tym także terenowe.

Nie chodzi tu o politykę w rozumieniu potocznym (procesy związane z formułowaniem władzy, podział wpływów różnych „aktorów" na podejmowanie decyzji, walka między partiami czy innymi ugrupowaniami politycznymi), ale o politykę w ujęciu badań naukowych (sposób wprowadzania w życie zamierzeń dotyczących bieżącego zarządzania oraz wyboru i realizacji priorytetów rozwojowych).

Politykę regionalną państwa rozumieć należy jako usystematyzowane oddziaływanie na obszary będące wyodrębnionymi, ponadlokalnymi jednostkami terytorialnego podziału administracyjnego kraju.

Inaczej, jest to aktywność państwa skierowana na stymulowanie konkretnych obszarów kraju (regionów) za pomocą instrumentów prawnych i ekonomicznych[21].

Polityka interregionalna oznacza nie tyle podejmowanie faktycznych działań na jakimś obszarze, ale na wspieraniu działań samorządów województw w zakresie rozwoju regionalnego.

Ponadto polityka ta może polegać na korygowaniu działań samorządów, ale wyłącznie w prawnie uregulowanych przypadkach.

Wprowadzenie takich zasad rządowej polityki regionalnej wydaje się niezbędne z uwagi na to, iż nowoczesna polityka regionalna respektować ma zasadę subsydiarności (pomocniczości) państwa[22].

Jeżeli regiony są wyposażone we władzę (a więc mają pewien zakres samorządu), to mogą oddziaływać na procesy rozwoju zachodzące na swoim terenie[23].

Drugim rodzajem polityki rozwoju regionalnego jest polityka intraregionalna – usystematyzowane oddziaływanie na procesy rozwoju społeczno-gospodarczego zachodzące na obszarze regionu.

Politykę tę prowadzą poszczególne samorządy województw. Tak rozumiana polityka regionalna jest świadomą, celową i zorganizowaną działalnością polegającą na określeniu celów tej polityki służących interesom samorządowej społeczności (lokalnej i regionalnej), a także metod i instrumentów realizacji tych celów.

Można przyjąć, że na politykę wewnątrzregionalną składa się działalność samorządów regionalnych, które realizują tę politykę samodzielnie – za własne

[20] *Ibidem*, s. 16.

[21] K. Wlaźlak, *op. cit.*, s. 61.

[22] *Ibidem*, s. 61.

[23] Z. Gilowska, G. Gorzelak, B. Jałowiecki, K. Sobczak, *op. cit.*, s. 17.

środki i na własną odpowiedzialność, ale zgodnie z nadanymi ustawowo kompetencjami.

Nie będzie jednak nieuzasadnione określenie polityki intraregionalnej jako domeny nie tylko samorządu województwa, ale też innych podmiotów zorganizowanych w regionie.

Polityka intraregionalna koncentruje się na wewnętrznych możliwościach rozwoju poszczególnych regionów, zdeterminowanych przez ich zdolności i potencjały endogenicznego rozwoju.

Każdy region ma swoją przewagę konkurencyjną oraz określone cechy wykształcone przez naturę i historię, dlatego założenia polityki intraregionalnej opierają się na całości zwaloryzowanego potencjału ludzkiego, ekologicznego, infrastrukturalnego, finansowego, innowacyjnego i instytucjonalnego w danym regionie[24].

Najogólniej można stwierdzić, że celem polityki regionalnej jest wyrównywanie dysproporcji w poziomie spożycia dóbr materialnych przez ludność, między grupami społecznymi i regionami oraz zapewnienie mieszkańcom regionów podobnych warunków bytu, podobnej stopy życiowej.

Realizacja polityki regionalnej powinna następować zarówno w części spożycia dóbr materialnych przez ludność z dochodów osobistych, jak również w części spożycia zbiorowego.

Wyróżnienie z funduszu spożycia, spożycia zbiorowego ma istotne znaczenie, ponieważ realizacja polityki regionalnej w dziedzinie międzyregionalnego wyrównywania poziomu spożycia zbiorowego, w przeliczeniu na 1 mieszkańca, powinna następować szybciej, aniżeli w dziedzinie spożycia dóbr materialnych z dochodów ludności[25].

Przesłanki uzasadniające prowadzenie polityki regionalnej

Świadome oddziaływanie organów publicznych – rządowych i samorządowych – na rozwój społeczno-ekonomiczny regionów i mniejszych od nich jednostek terytorialnych w obrębie kraju (dziś także w obrębie zgrupowań krajów tworzących zintegrowane wspólnoty polityczno-gospodarcze – tj. Unia Europejska) określa się mianem polityki regionalnej.

Nadaje ona terytorialne wymiary ogólnej polityce rozwoju społeczno-ekonomicznego w skali narodowej (względnie ponadnarodowej – w przypadku Unii Europejskiej), obejmując też oddziaływania na rzecz rozwoju podejmowane w skali regionalnej i lokalnej przez odpowiednie władze rządowe i samorządowe.

Podstawową funkcją polityki regionalnej jest optymalizowanie przekształceń struktury przestrzennego rozmieszczenia ludności i gospodarki na obszarze kraju

[24] K. Wlaźlak, *op. cit.*, s. 62-63.

[25] M. Opałło, *op. cit.*, s. 211.

oraz stymulowanie i racjonalizowanie procesu rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów i rozwoju regionalnego.

Polityka regionalna w wielu krajach musi na plan pierwszy wysuwać jednak zadania innego typu – przeciwdziałania powstającym w układach terytorialnych różnym patologiom społeczno-gospodarczym i usuwania, czy choćby osłabiania ich skutków[26].

Zakres przesłanek polityki regionalnej od lat 30. uległ istotnemu rozszerzeniu. Pojawiły się w nim założenia ekonomiczne, dotyczące obronności i bezpieczeństwa państwa, ładu przestrzennego, a od pewnego czasu znaczące miejsce mają tu też przesłanki ekologiczne.

Współczesna polityka regionalna zajmuje ważną pozycję w całości polityki społeczno-gospodarczej. Rozwój gospodarczy pociąga za sobą szybki wzrost zapotrzebowania na przestrzeń, którą trzeba mądrze zagospodarować, rozwój komunikacji i wzrost ruchliwości ludności oddziałuje integrująco na lokalne zespoły przestrzenno-gospodarcze, uwydatniając przy tym różnice ekonomiczne między regionami, rosną zagrożenia środowiska naturalnego, zwłaszcza na obszarach koncentracji działalności gospodarczej, co powoduje konieczność wprowadzania w tej sferze rozmaitych regulacji i ograniczeń.

Niezwykle istotne funkcje przypadają polityce regionalnej w obecnych warunkach w Polsce. Jak wiadomo, zróżnicowania w zagospodarowaniu i poziomie ekonomicznym regionów są poważne.

Złożyły się na to czynniki natury historycznej, jak i nierównomierności w rozmieszczeniu bogactw naturalnych oraz przedsiębiorczości gospodarczej.

Występują w Polsce jeszcze spore obszary o relatywnie słabym poziomie rozwoju ekonomicznego – głównie we wschodniej i środkowej części kraju[27].

Polityka rozwoju regionalnego i lokalnego jest dziś w krajach gospodarki rynkowej przedmiotem i obszarem współpracy organów rządowych i samorządowych.

Inicjatywy działań na rzecz wspierania rozwoju regionalnego i lokalnego wychodzą najczęściej ze strony bezpośrednio zainteresowanych, ale rozwiązywanie wielu problemów, mających z reguły charakter złożony, wymaga także odpowiedniego ukierunkowania i koordynowania oddziaływań przez władze centralne.

Stopień ich angażowania się w planowanie i realizowanie poczynań polityki regionalnej zmienia się przy tym w czasie[28].

Nie potrzeba wyjaśniać, że „cenność" poszczególnych zasobów regionalnych pozostaje w określonej (odwrotnej) proporcji do ilości zasobów wykorzystywanych w gospodarce narodowej z uwzględnieniem warunków wymiany z zagranicą.

---

[26] B. Winiarski, *Rozwój regionalny i lokalny w warunkach gospodarki rynkowej*, (w:) *idem*, L. Patrzałek (red.), *Promowanie rozwoju lokalnego i regionalnego*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Warszawa 1994, s. 16.

[27] *Ibidem*, s. 16-17.

[28] *Ibidem*, s. 17-18.

Dodając, że w większości krajów rozwijających się, w układzie ogólnych proporcji, charakteryzujących stan ich czynnych zasobów, zasobami „deficytowymi" są zasoby pracy uprzedmiotowionej oraz tzw. surowców strategicznych, niezbędnych do produkcji dóbr o wiodącym znaczeniu w procesie wzrostu ekonomicznego.

Polityka regionalna musi przyznawać w tych warunkach priorytet w dziedzinie rozwoju także regionom, w których oprócz szczególnie cennych dla wzrostu gospodarczego kraju zasobów naturalnych, istnieją również warunki wpływające na „potanienie" inwestycji.

Zazwyczaj są to regiony już w pewnym stopniu zagospodarowane, dające szanse uniknięcia konieczności rozbudowy infrastruktury wraz z podejmowaniem inwestycji podstawowych.

Jeśli infrastruktura taka istnieje i nie jest jeszcze w pełni wykorzystana, to alokacja inwestycji produkcyjnych w posiadających ją regionach może być traktowana jako swoiste uruchomienie (właśnie przez lepsze wykorzystanie) nieczynnych zasobów kapitałowych.

Spośród wszystkich rodzajów zasobów występujących w regionach jeden ich rodzaj w świetle przedstawionego rozumowania ma charakter szczególny.

Ma się na myśli zasoby pracy żywej. Na obszarach ekonomicznie nierozwiniętych zazwyczaj zasoby te są niewykorzystywane.

Włączenie ich do społecznego procesu gospodarczego wymaga nakładów środków kapitałowych. W odróżnieniu jednak od ewentualnego pozostawienia w stanie nieczynnym zasobów przyrody czy – z zastrzeżeniami – majątku, zasoby pracy żywej nie mogą być „magazynowane" w oczekiwaniu na osiągnięcie przez gospodarkę narodową odpowiedniego stopnia dojrzałości, przy którym będzie można je wykorzystać.

Zasoby pracy żywej nieużyte w danym czasie są po prostu marnowane i tracone bezpowrotnie, a przypomina się, że są to zasoby najważniejszego czynnika w zespole społecznych sił wytwórczych[29].

Przesłanki i cele społeczne wyodrębnia się głównie ze względów metodycznych, w rzeczywistości bowiem wiążą się one ściśle z przesłankami i celami ekonomicznymi.

Na przykład poruszony poprzednio problem pełnego zatrudnienia już z natury swej wymaga łącznego traktowania z punktu widzenia aspektów ekonomicznych i społecznych[30].

Proces rozwoju lokalnego jest rozumiany zatem jako transformacja ekonomiczna i społeczna społeczności lokalnej.

W literaturze podkreśla się, że proces ten jest rozpoznawalny jako konsekwencja działania trzech dużych grup przesłanek:

[29] B. Winiarski, *Polityka regionalna*, PWE, Warszawa 1976, s. 198-199.
[30] *Ibidem*, s. 203-204.

- pierwsza grupa przesłanek, zwana wewnętrznymi (endogennymi) zwykle stanowi zaczyn procesu transformacji lokalnej[31],
- do drugiej grupy przesłanek zewnętrznych (egzogenicznych) zaliczają się lokalizacje nowych urządzeń produkcyjnych (o odpowiednio dużej skali) przynależne do przedsiębiorstw zewnętrznych, które wpływają nie tylko na głębokie zmiany struktury produkcji lokalnej, ale i na głębokie zmiany społeczne,
- trzecia grupa przesłanek, to reakcje na zmiany zewnętrzne (technologiczne, organizacyjne), które powodują powstanie różnorodnych projektów rozwoju na poziomie lokalnym[32].

Pierwsza i trzecia grupa przesłanek wywołuje proces rozwoju o charakterze endogennym (odśrodkowym).

Ten typ procesu rozwoju lokalnego może być kontrolowany i transformowany częściowo poprzez siły ekonomiczne i społeczność lokalną.

Druga grupa przesłanek wywołuje proces rozwoju zdeterminowany egzogennie (zewnętrznie). Jest to niejako proces rozwoju odgórnego, który opiera się na podstawie dyferencjacji kosztów produkcji[33].

Politykę regionalną państwa wymusza także sama decentralizacja, z którą wiąże się konieczność transferów kompensacyjnych dla regionów ubogich o niskim potencjale fiskalnym.

Regiony te najbardziej potrzebują wysokiej dynamiki rozwoju, lecz stają wobec dodatkowego wyzwania, jakim jest ograniczoność posiadanych środków.

W tym przypadku same mechanizmy konkurencji nie tylko nie wystarczają, ale mogą mieć wręcz negatywne konsekwencje i prowadzić do pogłębiania się przestrzennych dysproporcji rozwoju (ponieważ terytoria bogatsze dysponują większymi możliwościami finansowymi).

Stąd też zachodzi potrzeba uwzględniania w budżecie państwa środków na transfery dla regionów „upośledzonych". Powinno to jednak iść w parze ze wzrostem niezależności władz terytorialnych.

Powstaje wówczas do rozstrzygnięcia problem utrzymania „delikatnej" równowagi między kompensatą różnic w potencjale fiskalnym i wysokością transferów.

Duże rozmiary tych ostatnich mogą bowiem powodować skutki demobilizujące, sprzyjać nieefektywności oraz wykształcaniu się „kultury zależności".

Trudność ta nie może jednak służyć jako argument przeciwko interwencji państwa w rozwój regionalny, prowadzący do przysłowiowego „wylewania dziecka z kąpielą".

---

[31] M. Klamut, *Innowacje a rozwój lokalny*, (w:) B. Winiarski, L. Patrzałek (red.), *op. cit*., s. 38.

[32] *Ibidem*, s. 38.

[33] *Ibidem*, s. 38.

Pozostawienie wyłącznie własnemu losowi regionów słabszych, opóźnionych w rozwoju, oznaczałoby bowiem marnotrawienie potencjału w nich zlokalizowanego i zapoznanie części dziedzictwa narodowego, jakim jest terytorium całego państwa[34].

Polityka regionalna, jako pewien podsystem ogólnej polityki społeczno-ekonomicznej państwa, powinna też aktywnie uczestniczyć w kształtowaniu celów i kierunków rozwoju społeczno-ekonomicznego kraju, zapewniając uwzględnianie w nich zadań dotyczących ochrony środowiska i jego rekultywacji w poszczególnych regionach. Dotyczy to:

- krajowej struktury nakładów inwestycyjnych – pod kątem uwzględnienia w niej środków na ochronę i likwidację zanieczyszczeń powietrza atmosferycznego i wód,
- krajowej struktury produkcji – pod kątem eliminowania z niej kierunków i technologii produkcji oraz konsumpcji mogących zwiększyć zagrożenie środowiska,
- wpływania na politykę i planowanie badań naukowych – pod kątem uwzględnienia w nich rozwiązań zapewniających ochronę i możliwości rekultywacji środowiska[35].

Cele polityki regionalnej w Polsce

Konstytucja RP opiera ustrój państwa na zasadzie decentralizacji (art. 15 ust. 1), przypisując istotną rolę samorządowi regionalnemu (art. 164 ust. 2).

W myśl Ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, podstawowym zadaniem tego samorządu jest prowadzenie polityki rozwoju województwa. Dla tego celu niezbędne jest określenie strategii rozwoju województwa.

Jest istotne, iż strategia rozwoju województwa ma być opracowaniem kompleksowym. Zgodnie z art. 11 ust. 1 ustawy, winna ona uwzględniać następujące cele:

- pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej obywatelskiej i kulturowej mieszkańców,
- pobudzanie aktywności gospodarczej,
- podnoszenie poziomu konkurencyjności i innowacyjności gospodarki województwa,
- zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń,
- kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego.

[34] I. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, PWN, Warszawa 2006, s. 23.

[35] B. Winiarski, *Polityka…*, *op. cit.*, s. 214.

Sądzi się, że powyższy wykaz głównych celów strategii rozwoju województwa uświadamia dobitnie, jak wielką rolę państwowotwórczą przypisał ustawodawca samorządowi województwa.

Dla spełnienia tej roli, już choćby tylko na poziomie opracowania strategii, niezbędny jest potężny, skumulowany wysiłek elit regionalnych.

Podkreśla to zresztą ustawodawca, wskazując w art. 12 ustawy, że przy formułowaniu strategii rozwoju województwa, a także przy realizacji polityki jego rozwoju, samorząd województwa ma współpracować szeroko z wieloma podmiotami, środowiskami i instytucjami.

W szczególności ustawa kładzie nacisk na współpracę z jednostkami samorządu lokalnego oraz z samorządem gospodarczym i zawodowym, z administracją rządową, a szczególnie – z wojewodą, z innymi województwami, z organizacjami pozarządowymi, ze szkołami wyższymi i jednostkami naukowo-badawczymi, a także z organizacjami międzynarodowymi i regionami innych państw[36].

Badania przeprowadzone m.in. w Katedrze Polityki Ekonomicznej i Gospodarki Regionalnej AE we Wrocławiu wykazały, że do najpilniejszych zadań w dziedzinie ukierunkowywania rozwoju regionalnego w Polsce w obecnej dekadzie, w związku z przeprowadzanymi procesami przebudowy systemowej i sytuacją społeczno-ekonomiczną regionów, należą:

- ożywienie gospodarki w regionach depresji w północnym pasie terytorium Polski, dotkniętych obecnie najsilniej skutkami recesji i bezrobociem,
- restrukturyzacja starych okręgów przemysłowych – zwłaszcza wałbrzyskiego, łódzkiego oraz katowickiego, a także wzbogacenie struktury przemysłowej regionu legnickiego – połączona z działaniami na rzecz poprawy sytuacji ekologicznej,
- przyspieszenie rozwoju w pasie zachodnich i południowo-zachodnich obszarów przygranicznych, objętych obecnie zasięgiem utworzonych tam „euroregionów",
- stopniowe inicjowanie procesów aktywizacyjnych w regionach Polski centralnej,
- harmonizowanie rozwoju regionów metropolitalnych, zwłaszcza pod kątem redukcji zagrożeń ekologicznych i eliminowania występujących dysproporcji strukturalnych.

Głównym problemem jest zwalczanie recesji i bezrobocia, wspieranie ujawnionych ostatnio tendencji do wzrostu produkcji przemysłowej.

Kierunki powyższe dotyczą rozwoju regionalnego w skali makroprzestrzennej. W skali regionalnej i lokalnej wymagają one bliższej konkretyzacji.

---

[36] M. Kulesza, *Rozwój regionalny. Zagadnienia instytucjonalne*, (w:) A. Sauer, E. Kawecka-Wyrzykowska, M. Kulesza, *Polityka regionalna Unii Europejskiej a instrumenty wspierania rozwoju regionalnego w Polsce*, Elipsa, Warszawa 2000, s. 119.

Czasem przeciętne wskaźniki dla regionu nie obrazują rozpiętości występujących w sytuacji społeczno-ekonomicznej poszczególnych gmin i miast[37].

Za jeden z najważniejszych mechanizmów oddziałujących na zmniejszenie nierówności regionalnych uważana jest polityka regionalna. W teoretycznym sporze dotyczącym tej koncepcji pojawiają się dwie wyraźne opcje:

- pierwszą z nich określa się jako tzw. wyrównawczą,
- drugą jako polaryzacyjną.

Zwolennicy zaś wariantu wyrównawczego opowiadają się za interwencją państwa, którą należy skierować do regionów najbiedniejszych.

Celem ingerencji jest restrukturyzacja gospodarki, która powinna się przyczynić do zwiększenia dynamiki wzrostu i uruchamiania procesu skutecznego „doganiania" obszarów bogatszych.

Argumenty przytaczane przez zwolenników tej opcji są typowe dla neokeynesowskiego nurtu ekonomii, a należą do nich:

- niedoskonałość rynku, której źródłem jest zniekształcenie konkurencji,
- niepełna informacja,
- deformacja cen i płac.

Zwolennicy wariantu polaryzacyjnego uważają, że wszelka ingerencja narusza mechanizm rynkowy, który jest najbardziej efektywny, i optują za nieingerowaniem państwa w procesy rozwoju regionalnego.

W opinii reprezentantów tej opcji jakakolwiek interwencja nie tylko nie jest w stanie pomóc regionom słabszym, ale jest wręcz przyczyną ich niedorozwoju[38].

Polityka rozwoju jest zespołem wzajemnie powiązanych działań podejmowanych i realizowanych w celu zapewnienia:

- trwałego i zrównoważonego rozwoju kraju,
- spójności społeczno-gospodarczej, regionalnej i przestrzennej,
- podnoszenia konkurencyjności gospodarki,
- tworzenia nowych miejsc pracy w skali krajowej, regionalnej lub lokalnej.

Polityka rozwoju prowadzona jest przez władze:

- krajowe – Rada Ministrów,
- regionalne – samorząd województwa,
- lokalne – samorząd powiatowy i gminny.

Polityka ta zatem została zarezerwowana dla podmiotów publicznych, szczególną rolę odgrywa minister ds. rozwoju regionalnego (Ministerstwo Rozwoju Regionalnego), który pełni funkcję głównego koordynatora działań rozwojowych. W tym zakresie:

- podejmuje inicjatywy w zakresie programowania strategicznego,

[37] B. Winiarski, *Rozwój...*, *op. cit.*, s. 23-24.

[38] K. Gawlikowska-Hueckel, *Polityka regionalna – rozwój, finansowanie i przyszłość*, (w:) Z. Brodecki (red.), *Regiony*, LexisNexis, Warszawa 2005, s. 32-33.

- programuje i realizuje – politykę regionalną,
- dokonuje okresowej oceny strategii rozwojowych w odniesieniu do Strategii Rozwoju Kraju,
- monitoruje stan rozwoju kraju w ujęciu zarówno regionalnym, jak i przestrzennym[39].

Polityka rozwoju regionu, zapisana w strategii rozwoju województwa, jest realizowana poprzez programy i projekty rozwoju regionalnego, które służą realizacji ponadlokalnych celów publicznych.

Politykę rozwoju, którą prowadzi samorząd wojewódzki, w myśl ustawy można sprowadzić do:

- tworzenia warunków rozwoju gospodarczego, w szczególności kreowania rynku pracy,
- utrzymania i rozbudowy infrastruktury technicznej i społecznej o znaczeniu regionalnym,
- pozyskiwania oraz łączenia publicznych i prywatnych środków finansowych w celu realizacji zadań publicznych o charakterze wojewódzkim,
- wspierania i prowadzenia działań związanych z podnoszeniem poziomu kształcenia mieszkańców,
- racjonalnego korzystania z zasobów przyrody oraz kształtowania środowiska przyrodniczego zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju,
- wspierania współpracy między sferą nauki i gospodarki, popierania postępu technologicznego oraz działań proinnowacyjnych,
- promowania walorów gospodarczych, przyrodniczych, kulturowych i turystycznych regionu oraz jego możliwości rozwojowych[40].

Cele polityki regionalnej mają charakter drugiego rzędu w stosunku do celu naczelnego polityki społeczno-ekonomicznej kraju.

Przy dokonywaniu regionalnej dekompozycji jej ustaleń chodzi o to, aby cele polityki regionalnej stały się środkami osiągania celu naczelnego w skali kraju, a więc aby ich realizacja zapewniała optymalne – z punktu widzenia podnoszenia dobrobytu całego społeczeństwa przez wzrost gospodarczy – wykorzystanie warunków, zasobów i możliwości poszczególnych regionów[41].

Bibliografia

Gawlikowska-Hueckel K., *Polityka regionalna – rozwój, finansowanie i przyszłość*, (w:) Z. Brodecki (red.), *Regiony*, LexisNexis, Warszawa 2005.

Gilowska Z., Gorzelak G., Jałowiecki B., Sobczak K., *Kierunki polityki regionalnej Polski*, UW, Warszawa 1998.

[39] J.W. Tkaczyński, M. Świstak, *Encyklopedia polityki regionalnej i funduszy europejskich*, C.H. Beck, Warszawa 2013, s. 366.

[40] H. Ponikowski, *op. cit.*, s. 52-53.

[41] B. Winiarski, *Polityka…*, *op. cit.*, s. 195.

Klamut M., *Innowacje a rozwój lokalny*, (w:) B. Winiarski, L. Patrzałek (red.), *Promowanie rozwoju lokalnego i regionalnego*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Warszawa 1994.
Kulesza M., *Rozwój regionalny. Zagadnienia instytucjonalne*, (w:) A. Sauer, E. Kawecka-Wyrzykowska, M. Kulesza, *Polityka regionalna Unii Europejskiej a instrumenty wspierania rozwoju regionalnego w Polsce*, Elipsa, Warszawa 2000.
Nowak M.J., Mickiewicz P., *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa jako instrument zarządzania rozwojem regionalnym*, CeDeWu, Warszawa 2012.
Opałło M., *Mierniki rozwoju regionów*, PWE, Warszawa 1972.
Pietrzyk I., *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, PWN, Warszawa 2006.
Ponikowski H., *Strategiczne programowanie rozwoju regionalnego*, (w:) A. Pawłowska (red.), *Administracja publiczna. Zagadnienia wstępne*, Norbertinum, Lublin 1999.
Szewczuk A., *Rozwój lokalny i regionalny – główne determinanty*, (w:) A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Zioło, *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka*, C.H. Beck, Warszawa 2011.
Szlachta J., *Wprowadzenie*, (w:) J. Szlachta (red.), *Kształtowanie rozwoju regionalnego i osadniczego w warunkach transformacji systemowej (Ekspertyzy KPZK PAN)*, PWN, Warszawa 1996.
Tkaczyński J.W., Świstak M., *Encyklopedia polityki regionalnej i funduszy europejskich*, C.H. Beck, Warszawa 2013.
Winiarski B., *Polityka regionalna*, PWE, Warszawa 1976.
Winiarski B., *Rozwój regionalny i lokalny w warunkach gospodarki rynkowej*, (w:) B. Winiarski, L. Patrzałek (red.), *Promowanie rozwoju lokalnego i regionalnego*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Warszawa 1994.
Wlaźlak K., *Rozwój regionalny jako zadanie administracji publicznej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.

Regional policy

Abstract
The aim of the research is to present regional policy. In order to achieve the aim of the research, it was necessary to show measures of regional development and intraregional and interregional policy. The rationale for conducting regional policy and its objectives in Poland were also presented. The article was prepared on the basis of a review of selected items of national literature, including articles presenting the results of scientific research carried out in recent years.

Keywords: regional development, intra-regional policy, interregional policy.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Bartłomiej Krzyczkowski

Wydział Nauk Społecznych, Gdańska Szkoła Wyższa

Administracyjnoprawna charakterystyka pojęć „różnorodność biologiczna" i „równowaga przyrodnicza" w Prawie ochrony środowiska

Streszczenie

W porządku prawnym krajowym pojęcia „różnorodność biologiczna" oraz „równowaga przyrodnicza" mają swoje legalne definicje. „Różnorodność biologiczna" występuje na gruncie ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. W jej art. 5 pkt 16 dokonano objaśnienia pojęcia „różnorodność biologiczna": zróżnicowanie żywych organizmów występujących w ekosystemach, w obrębie gatunku i między gatunkami oraz zróżnicowanie ekosystemów. Z kolei w art. 3 pkt 32 prawodawca dokonuje wyjaśnienia pojęcia „równowaga przyrodnicza", wskazując, że rozumie się przez to stan, w którym na określonym obszarze istnieje równowaga we wzajemnym oddziaływaniu: człowieka, składników przyrody żywej i układu warunków siedliskowych tworzonych przez składniki przyrody nieożywionej. Ustawodawca definiuje wymienione pojęcia poprzez następujące siatki pojęciowe: „równowaga przyrodnicza": przyroda żywa, przyroda nieożywiona, układ warunków siedliskowych tworzonych przez składniki przyrody nieożywionej; „różnorodność biologiczna": żywe organizmy, ekosystemy, gatunki, zróżnicowanie ekosystemów. Pomimo definicji legalnych i pozornej ich prostoty są to pojęcia złożone, o charakterze opisowym, intuicyjnym. Trudności interpretacyjnych upatrywać można w: (1) swobodnym uznaniu; (2) ewentualności luk w prawie; (3) pojęciom niedookreślonym. Problem jednak nie mieści się w ramach swobodnego uznania czy też ewentualności luk w prawie, natomiast pomimo legalnej definicji rozpatrywać można wymienione pojęcia w szeroko rozumianym zakresie pojęć niedookreślonych i klauzul generalnych, czyli rozumianych w ogólności. Innymi słowy można problem omawianych pojęć rozpatrywać jako sformułowania oscylujące na granicy pojęć niedookreślonych i klauzul generalnych. Zarówno doktryna jak i orzecznictwo opierają się na definicji legalnej zaś w sferze niedopowiedzianej prawnie – poprzez odesłania pozasystemowe, rozumienie powszechne i intuicyjne.

Słowa kluczowe: ochrona przyrody, zrównoważony rozwój, kompensacja przyrodnicza, luz decyzyjny, luka w prawie, swobodne uznanie, klauzula generalna, pojęcia niedookreślone.

W pracy podejmuję temat pojęć: „różnorodność biologiczna" i „równowaga przyrodnicza", zakreślając ramy opracowania do przepisów dwóch aktów prawnych:

ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska[1] (zwanej dalej „poś") oraz ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody[2] (zwanej dalej „uop").

Powiązanie w pracy wymienionych pojęć nie jest przypadkowe, lecz wynika z faktu, iż są one włączone w normatywną definicję „środowisko" i definicję „ochrona środowiska". Otóż art. 3 pkt 39 poś wskazuje, że środowisko to ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, a w szczególności: powierzchnia ziemi, kopaliny, wody, powietrze, krajobraz, klimat oraz pozostałe elementy różnorodności biologicznej, a także wzajemne oddziaływania pomiędzy tymi elementami. Natomiast art. 3 pkt 13 poś stanowi o ochronie środowiska, że rozumie się przez to podjęcie lub zaniechanie działań, umożliwiające zachowanie lub przywracanie równowagi przyrodniczej. Ochrona ta polega w szczególności na:

a) racjonalnym kształtowaniu środowiska i gospodarowaniu zasobami środowiska zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju,
b) przeciwdziałaniu zanieczyszczeniom,
c) przywracaniu elementów przyrodniczych do stanu właściwego.

Dookreślenie przedmiotowych definicji jest zatem istotne wobec ich włączenia w pojęcia: „środowisko" i „ochrona środowiska".

Konieczność uwzględniania tych definicji w ramach pojęcia „ochrony środowiska" jako całości, jak i poszczególnych komponentów wartości „środowiska", czyli: ochrony powierzchni ziemi (art. 101 poś), ochronie zwierząt i roślin (art. 127 poś), wykonywania ochrony przyrody (art. 111 poś i nast.), gospodarowania zasobami i składnikami przyrody (art. 117 poś i nast.); uwzględnienia wskazanych pojęć przy realizacji zadań, kompetencji poszczególnych organów i instytucji prawa ochrony środowiska Państwowej Rady Ochrony Przyrody (art. 96 poś), Służby Parku Narodowego (art. 103 poś), etc.; zawarcia ich definicji legalnej w ustawowym słowniku pojęć; posłużenie się omawianymi zwrotami przy regulowaniu słownikowej siatki pojęć, w tym znaczeń „zrównoważony rozwój", „kompensacja przyrodnicza".

„Zrównoważony rozwój" to taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń (art. 3 pkt 50 poś). „Kompensacja przyrodnicza" to zespół działań obejmujących w szczególności roboty budowlane, roboty ziemne,

[1] Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 2556 i 2687).

[2] Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 916, 1726, 2185 i 2375).

rekultywację gleby, zalesianie, zadrzewianie lub tworzenie skupień roślinności, prowadzących do przywrócenia równowagi przyrodniczej lub tworzenie skupień roślinności, prowadzących do przywrócenia równowagi przyrodniczej na danym terenie, wyrównania szkód dokonanych w środowisku przez realizację przedsięwzięcia i zachowanie walorów krajobrazowych (art. 3 pkt 8 poś).

Zrozumiałą konsekwencją jest, iż przepisy prawa nakładają obowiązek uwzględnienia „równowagi przyrodniczej" i „różnorodności biologicznej" przy wydawaniu przez organy administracji publicznej aktów stanowienia prawa: rozporządzeń, aktów prawa miejscowego oraz aktów stosowania prawa, takich jak zezwolenia, dyspensy. Obowiązek realizacji przez administrację publiczną przejawia się też w zadaniach z zakresu ochrony środowiska, w szczególności zadań policyjnych (ochronnych) i kontrolno-nadzorczych również w oparciu o przedmiotowe pojęcia.

W porządku prawnym krajowym określenie „różnorodność biologiczna" występuje na gruncie ustawy o ochronie przyrody. Ustawodawca w jej art. 5 pkt 16 dokonuje objaśnia tego pojęcia w następujący sposób: to zróżnicowanie żywych organizmów występujących w ekosystemach, w obrębie gatunku i między gatunkami oraz zróżnicowanie ekosystemów. Prawodawca w art. 3 pkt 32 poś dokonuje wyjaśnienia pojęcia „równowaga przyrodnicza", wskazując, że rozumie się przez to stan, w którym na określonym obszarze istnieje równowaga we wzajemnym oddziaływaniu: człowieka, składników przyrody żywej i układu warunków siedliskowych tworzonych przez składniki przyrody nieożywionej.

Pomimo definicji legalnych podejmowanych pojęć i pozornej ich prostoty, to pojęcia „różnorodność biologiczna" i „równowaga przyrodnicza" są złożone, opisowe, intuicyjne. Zwrócić należy uwagę, iż normatywna definicja tych pojęć definiuje je poprzez następujące siatki pojęciowe: „równowaga przyrodnicza": przyroda żywa, przyroda nieożywiona, układ warunków siedliskowych tworzonych przez składniki przyrody nieożywionej; „różnorodność biologiczna": żywe organizmy, ekosystemy, gatunki, zróżnicowanie ekosystemów.

Przedmiotowe pojęcia w pozycjach książkowych z zakresu Prawa ochrony środowiska są traktowane zazwyczaj skrótowo, zestawieniowo, pozostawiając je samym sobie. Próby szerszego ich wyjaśnienia należą do odosobnionych. Przybliżając jedną z takich definicji, zawartą w Komentarzu do Prawa ochrony środowiska[3], to opisuje ona „równowagę przyrodniczą" nawiązując do „równowagi ekologicznej" i w konsekwencji dokonuje zdefiniowania drugiego z pojęć jako stan dynamicznej równowagi, w którym liczebność osobników z poszczególnych gatunków wchodzących w skład danego ekosystemu pozostaje relatywnie stała lub jest przedmiotem stopniowych zmian następujących w wyniku naturalnej sukcesji. Utrzymująca się w długich okresach czasu równowaga ekologiczna

[3] M. Górski, M. Pchałek, W. Radecki, *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2019.

może być zaburzona z przyczyn naturalnych (pojawienia się nowego gatunku, wymarcia jakiegoś gatunku, ekstremalnych zjawisk naturalnych – kataklizmów itp.) oraz z powodu działalności człowieka (…)[4]. „Równowaga przyrodnicza" związana będzie ze spełnieniem warunku stabilności, czyli niewystępowania nagłych zmian liczebnościowych, jakościowych i funkcjonalnych odpowiednio w składnikach przyrody żywej, jak i nieożywionej[5]. Analogicznie A. Barczak pisze o równowadze przyrodniczej jako o stanie, w którym na określonym obszarze istnieje równowaga we wzajemnym oddziaływaniu: człowieka, składników przyrody żywej i układu warunków siedliskowych tworzonych przez składniki przyrody nieożywionej i że równowaga przyrodnicza to równowaga pomiędzy działalnością człowieka a przyrodą i składnikami nieożywionymi[6].

„Różnorodność biologiczna" jest jednym z celów ochrony przyrody. Ustawa o ochronie przyrody w art. 2 ust. 1 określa ochronę przyrody, wskazując, że polega ona na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody. Natomiast art. 2 ust. 2 uop oznacza cel ochrony w siedmioelementowym katalogu, do którego zalicza zachowanie różnorodności biologicznej, wymieniając elementarnie, że celem ochrony przyrody jest:

1) utrzymanie procesów ekologicznych i stabilności ekosystemów;
2) zachowanie różnorodności biologicznej;
3) zachowanie dziedzictwa geologicznego i paleontologicznego;
4) zapewnienie ciągłości istnienia gatunków roślin, zwierząt i grzybów wraz z ich siedliskami, przez ich utrzymywanie lub przywracanie do właściwego stanu ochrony;
5) ochrona walorów krajobrazowych, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień;
6) utrzymywanie lub przywracanie do właściwego stanu ochrony siedlisk przyrodniczych, a także pozostałych zasobów, tworów i składników przyrody;
7) kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody przez edukację, informowanie i promocję w dziedzinie ochrony przyrody.

Literatura w zakresie pojęcia „różnorodność biologiczna" odnosi się zazwyczaj do jej elementów, wskazując, że co do elementów różnorodności biologicznej (bioróżnorodności), to podstawą do ich wyróżnienia jest definicja „różnorodności biologicznej" z art. 5 pkt 16 uop, zgodnie z którą różnorodność biologiczna oznacza „zróżnicowanie żywych organizmów występujących w ekosystemach, w obrębie gatunku i między gatunkami oraz zróżnicowanie ekosystemów"[7]. Odsyła też do Konwencji o różnorodności biologicznej, sporządzonej 5.06.1992 r. w Rio de Jane-

[4] *Ibidem*, s. 13 i n.

[5] *Ibidem*.

[6] A. Barczak, A. Ogonowska, *Uchwały rady gminy w zakresie ochrony środowiska i przyrody. Wzory z komentarzem*, Warszawa 2019, s. 11 i n.

[7] M. Górski, M. Pchałek, W. Radecki, *op. cit.*, s. 13 i n.

iro[8] i poprzez definicję tam zawartą podaje, że zróżnicowanie wszystkich żywych organizmów dotyczy „różnorodności w obrębie gatunku, między gatunkami oraz ekosystemami". Autorzy komentarza wskazują, że „elementy bioróżnorodności" powinny być rozpatrywane w odniesieniu do trzech poziomów: zmienności wewnątrzgatunkowej (zróżnicowanie na podgatunki, rasy i odmiany), gatunkowej i ponadgatunkowej (ekosystemy, siedliska itp.)[9]. „Różnorodność biologiczna" oznacza zróżnicowanie wszystkich żywych organizmów pochodzących z ekosystemów lądowych, morskich i innych wodnych ekosystemów oraz zespołów ekologicznych, których są one częścią. Dotyczy to różnorodności w obrębie gatunku, pomiędzy gatunkami oraz ekosystemami[10].

Przy czym Konwencja z Rio w preambule zaznacza, że strony są świadome powszechnej niedostatecznej ilości informacji i wiedzy dotyczącej różnorodności biologicznej oraz pilnej potrzeby rozwijania naukowych, technicznych oraz instytucjonalnych możliwości w celu zrozumienia podstaw tego zagadnienia, umożliwiającego planowanie i realizowanie odpowiednich działań[11].

Pojęcia „różnorodność biologiczna" i „równowaga przyrodnicza" są włączone w określenie „środowisko" i „ochrona środowiska", jak również w przepisach Prawa ochrony środowiska i przepisach ustawy o ochrony przyrody występują autonomicznie. Zdarza się, że terminy te występują wspólnie.

Przechodząc do normatywnego ujęcia „różnorodność biologiczna" i „równowaga przyrodnicza", to pierwsze określenie występuje w ustawie o ochronie przyrody poza definicją legalną przy określaniu celu ochrony przyrody (art. 2 ust. 2), celu tworzenia parku narodowego (art. 8), wydania przez Ministra Środowiska rozporządzenia w sprawie siedlisk przyrodniczych (art. 26), wyznaczenia obszaru specjalnej ochrony ptaków (art. 27a), zadań organów administracji publicznej ochronnych i kontrolno-nadzorczych, w tym monitoringu (art. 37b), przy zdefiniowaniu użytków ekologicznych (art. 42), określeniu ochrony gatunkowej (art. 46), dyspensy Generalnego Dyrektora Ochrony Środowiska od nakazów i zakazów (art. 56), zezwoleń (art. 67-69), zezwoleń IGO (art. 76a), stosowania środków chemicznych (art. 87b), przy określaniu zadań Państwowej Rady Ochrony Przyrody (art. 96), Służby Parku Narodowego (art. 103), wykonywania ochrony przyrody (art. 111 i nast.), gospodarowania zasobami i składnikami przyrody (art. 117 i nast.) Określenie „równowaga przyrodnicza" występuje uregulowaniach z zakresu stref ochronnych zwierząt (art. 11).

W przepisach ustawy – Prawo ochrony środowiska „równowaga przyrodnicza", poza definicją legalną, występuje przy objaśnieniu kompensacji przy-

[8] Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona 5.06.1992 r. w Rio de Janeiro (Dz.U. z 2002 r. Nr 184 poz. 1532) – Konwencja o bioróżnorodności.

[9] M. Górski, M. Pchałek, W. Radecki, *op. cit.*

[10] Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona 5.06.1992 r. w Rio de Janeiro, *op. cit.*

[11] *Ibidem*.

rodniczej (art. 3 pkt 8), ochronie środowiska (art. 3 pkt 13), przy zdefiniowaniu zrównoważonego rozwoju (art. 3 pkt 50), w kwestiach planistycznych (art. 72), przy ochronie zwierząt i roślin (dział VIII, art. 127). Natomiast „różnorodność biologiczna" – przy objaśnieniu pojęcia „środowiska" (art. 3 pkt 39), przy charakterystyce ochrony powierzchni ziemi (art. 101), ochronie zwierząt i roślin (art. 127). Zaznaczyć należy, że przy ochronie zwierząt i roślin pojęcia „równowaga przyrodnicza" i „różnorodność biologiczna" występują łącznie.

W literaturze podnosi się, że definicja „środowisko" wywodzi się z przyjęcia określonego założenia teoretycznego, zawiera w swojej treści odniesienia do różnych sposobów spojrzenia na precyzowany termin, jest typową definicją legalną sporządzoną dla potrzeb wykładni przepisów. Wynika to z faktu, że nauka różnie definiuje ten termin. Inne jest określenie środowiska w naukach biologicznych i geograficznych[12]. Analogicznie jest w przypadku definicji „różnorodność biologiczna" i „równowaga przyrodnicza" – co jest naturalną konsekwencją.

W tym miejscu zwracam uwagę, iż oznaczenie „gatunek" występuje w przepisach ustawy o ochronie przyrody w różnych odmianach w 377 przypadkach, „ekosystem" w 16 przypadkach, „organizmy" w 5 przypadkach, w tym w znaczeniu organizmów wodnych i organizmów genetycznie zmodyfikowanych, „przyroda ożywiona i nieożywiona" – w 13 przypadkach.

Pojęcia wchodzące w ramy przedmiotowych definicji wymagają interpretacji prawnych i odesłań pozasystemowych. do dziedzin biologicznych i geograficznych.

Celem krótkiego przybliżenia pojęcia „ekosystem" w definicji legalnej oznacza dynamiczne zgrupowanie roślin, zwierząt, mikroorganizmów oraz ich nieożywione środowisko wspólnie tworzące jednostkę funkcjonalną[13]. Ma również swoje definicje pozasystemowe, będąc rozumiane jako dowolny układ składający się z elementów żywych lub żywych i nieożywionych pozostających ze sobą w rozmaitych relacjach[14].

Definicja gatunku wynika z art. 5 pkt 1 poś, który to przepis definiuje gatunek jako gatunek w znaczeniu biologicznym, jak i każdą niższą od gatunku biologicznego jednostkę systematyczną, populację, a także mieszańce tego gatunku w pierwszym lub drugim pokoleniu, z wyjątkiem form, ras i odmian udomowionych, hodowlanych lub uprawnych. Przepisy Ustawy wyszczególniają: gatunek będący przedmiotem zainteresowania Wspólnoty, gatunek zagrożony, podatny na zagrożenie, rzadki, endemiczny i wymagający specjalnej uwagi; gatunek o znaczeniu priorytetowym, gatunek obcy, gatunek podlegający ochronie, gatunek niebezpieczny dla życia i zdrowia ludzi, gatunek objęty ochroną gatunkową,

[12] Górski M., *Prawo Ochrony Środowiska*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021, s. 11 i n.

[13] Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona 5.06.1992 r. w Rio de Janeiro, *op. cit.*

[14] J. Weiner, *Ekosystem*, (w:) *Encyklopedia biologiczna*, tom 3, Z. Otałęga (red.), Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opres, Kraków 1998, s. 16 i n.

gatunek inwazyjny. Gatunek w znaczeniu pozasystemowym określa się w naukach biologicznych jako podstawową jednostką taksonomiczną, jedną z kategorii systematycznych oraz jednostką różnorodności biologicznej. Gatunek zazwyczaj definiuje się jako największą grupę organizmów, spośród której dwa osobniki są w stanie rozmnożyć się, wydając potomstwo[15]. „Zrównoważone użytkowanie" oznacza użytkowanie elementów różnorodności biologicznej w taki sposób i z taką intensywnością, żeby nie prowadziło ono do jej zmniejszenia w długim czasie i tym samym pozwoliło utrzymać jej potencjał w stanie odpowiadającym potrzebom i aspiracjom obecnych oraz przyszłych pokoleń[16].

Podkreśliłem potrzebę sięgnięcia do odesłań pozasystemowych, odesłań do dziedzin biologicznych i geograficznych. Natomiast w tym miejscu wyjaśnienia wymaga, że odesłanie do wskazanych dziedzin również nie stanowi gwarancji rozpracowania znaczeniowego, albowiem także w dziedzinach biologicznych i geograficznych zauważalna jest wieloznaczeniowość poszczególnych pojęć, jak i ich otwarty charakter. Dla przykładu posłużę się pojęciami „przyroda ożywiona" i „przyroda nieożywiona".

Ta pierwsza obejmuje składniki biotyczne, czyli organizmy żywe (bakterie, archeowce, protisty, grzyby, rośliny, zwierzęta) zamieszkujące środowisko i powiązane między sobą siecią złożonych zależności pokarmowych (troficznych) oraz interakcji wewnątrz- i międzygatunkowych[17]. Przyroda nieożywiona (martwa) jest częścią przyrody utworzoną przez składniki abiotyczne (składniki fizyczne, składniki nieorganiczne) kształtujące środowisko bytowania organizmów żywych oraz wywierające bezpośredni lub bezpośredni wpływ na strukturę i funkcjonowanie występujących w jego obrębie układów ekologicznych, np. populacji zwierząt, zbiorowisk roślinnych lub biocenoz. Elementy abiotyczne obejmują atmosferę (powłokę gazową otaczającą kulę ziemską), litosferę (litą powłokę skalną kuli ziemskiej obejmującą skorupę ziemską i górną część płaszcza Ziemi), pedosferę (zewnętrzną warstwę skorupy ziemskiej, w której zachodzą procesy glebotwórcze), ukształtowanie powierzchni ziemi (rzeźbę terenu), hydrosferę (powłokę wodną Ziemi) i składniki klimatyczne kształtujące warunki środowiska przyrodniczego[18].

Przedmiotowe pojęcia pozostawione zostały zatem jako intuicyjne, które nie są w sposób jednoznaczny rozpracowane w ramach Prawa ochrony środowiska. Zachodzi zatem konieczność wykładni prawa, odesłanie do pojęć języka potocznego oraz odesłanie do pozasystemowych nauk biologicznych i geograficznych.

Dokonując analizy trudności interpretacyjnych, przyjrzeć należy się trzem ewentualnościom:

---

[15] *Ibidem*.

[16] Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona 5.06.1992 r. w Rio de Janeiro, *op. cit.*

[17] J. Weiner, *op. cit.*, s. 16 i n.

[18] *Ibidem*.

1) swobodnemu uznaniu,
2) ewentualności luk w prawie,
3) pojęciom niedookreślonym.

W literaturze swobodne uznanie jest opisywane następująco: dyskrecjonalność sędziowska, a z pewnymi zastrzeżeniami władza dyskrecjonalna administracji publicznej, pojawia się wszędzie tam, gdzie sędzia (organ administracyjny) nie podchodzi do procesu stosowania prawa w sposób ściśle sformalizowany i związany. Nie jest on wówczas postawiony przed zadaniem przeprowadzenia prostej, racjonalnej subsumpcji, lecz jest upoważniony do wyważania pomiędzy większą ilością alternatyw, to jest musi rozstrzygać rzeczowo. Może on wtedy dokonywać wyboru pomiędzy dwoma kontradyktoryjnymi decyzjami (np. przyznanie bądź nieprzyznanie uprawnienia) lub między większą ilością dopuszczalnych rozwiązań przewidzianych w dysfunkcji[19]. Pojęcie „dyskrecjonalność" używane jest także w sensie „oceny", gdy chodzi o wartościujące orzekanie stanowiące naturę dyskrecjonalności i przyznanego podmiotowi stosującemu prawo zakresu swobody[20].

Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 25.02.1997 r. sygn. akt II SA/Lu 582/96 orzekł, że uznanie administracyjne zrealizowane może być dopiero po dokonaniu interpretacji, nie dotyczy więc ani wykładni tekstu prawnego, ani oceny występujących faktów, ani tym bardziej interpretacji pojęć nieostrych/niedookreślonych[21]. Swobodne uznanie nie będzie miało w tym przypadku zastosowania. Nie będzie tu miało zastosowania ukształtowanie normy prawnej w taki sposób, który pozostawiałby organowi wybór przy zaistnieniu hipotezy doboru dyspozycji.

Nie można również omawianego problemu potraktować w kategorii klasycznych luk w prawie. Luka wiąże się z istnieniem pewnej przestrzeni możliwości, tj. istnieje wiele różnych sposobów wypełniania luki, które dopuszcza prawo. Luka w prawie to każdy stan faktyczny, dla którego w procesie stosowania prawa nie znajdujemy jednoznacznego rozstrzygnięcia w obowiązujących przepisach. Kontekst, w którym istnieje prawo, nie jest całkowicie poznawalny i na tym fakcie opiera się istota luki w prawie[22]. Lipowicz pisze na temat luki pojęciowej, że przejawem, a czasem poszlaką luki pojęciowej są mozolne, pośrednie opisy zjawisk, statusów podmiotów prawa albo sposobów ich działania. Przejawem luk

[19] B. Wojciechowski, *Model zakresu swobody interpretacyjnej prawa administracyjnego*, (w:) *Instytucje prawa administracyjnego. System Prawa Administracyjnego*, tom 1, R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel (red.), Warszawa 2010, s. 494 i n.

[20] *Ibidem*.

[21] Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 25.02.1997 r. sygn. akt II SA/Lu 582/96.

[22] M. Jędrzejczak, *Władza dyskrecjonalna organów administracji publicznej*, Warszawa 2021, s. 15 i n.

pojęciowych może być także dodawanie i mnożenie dookreśleń danej sytuacji[23]. Należy pamiętać, że przedmiotowe pojęcia mają swoje definicje legalne. Nie można zatem traktować ich w kategorii klasycznych luk pojęciowych.

Odnośnie natomiast pojęć niedookreślonych, klauzul generalnych, badacze Prawa administracyjnego zwracają uwagę, iż w zakresie pojęć podstawowych konieczna jest ostrożność i że zachodzi niebezpieczeństwo ich zniekształcenia[24]. F. Lonchamps pisze odnośnie „szaty pojęciowej" nauki prawa administracyjnego, zidentyfikowaniu pojęć, nazwaniu katalogu problemów i wstępne określenie kierunków możliwych rozwiązań[25]. I. Lipowicz podkreśla kwestię identyfikacji pojęć, ich reinterpretacji, uściślenia. Autorka zwraca uwagę na problem optymalnego zakreślenia treści nowych pojęć[26]. Pisze ona, że mnożenie pojęć zbyt wąskich lub z licznymi przymiotnikami zamyka perspektywy na przyszłość, niepotrzebnie komplikuje samą siatkę pojęciową[27].

P. Przybysz wskazuje, że system pojęć powinien być koherentny i uporządkowany. Pojęcia mają obok znaczenia denotacyjnego także znaczenie konotacyjne, dlatego dookreślenie znaczenia konkretnego pojęcia następuje nie tylko poprzez precyzowanie aspektów denotacyjnych, ale również poprzez określenie relacji między pojęciem definiowanym a innymi pojęciami (…)[28]. Podkreśla on konieczność dostrzegania różnic między przeobrażeniami systemu pojęć a przeobrażeniami języka prawniczego służącego do opisu tych pojęć[29]. Następnie doprecyzowuje, że konieczne jest określenie relacji między zmianami w tych dwóch sferach i ustalenie, czy z przekształceniami systemu pojęć są powiązane zmiany w sferze terminologii[30].

W doktrynie zaznacza się też, że klauzule generalne są nośnikami bogatej treści, lecz brakuje im precyzji. Dla przykładu w prawie administracyjnym występują takie pojęcia, jak porządek i ład społeczny, bezpieczeństwo publiczne, „katastrofa nosząca znamiona klęski żywiołowej", „działania odpowiadające stopniowi zagrożenia", „sprawy o szczególnym znaczeniu dla państwa"[31].

---

[23] I. Lipowicz, *Dylematy zmiany siatki pojęciowej w nauce prawa administracyjnego*, (w:) *Koncepcja systemu prawa administracyjnego*, J. Zimmermann (red.), Zakopane 2006, s. 21 i n.

[24] J.S. Langrod, *Instytucje Prawa Administracyjnego. Zarys części ogólnej*, Kraków 2003, s. 35 i n.

[25] F. Longchamps F., *Współczesne problemy podstawowych pojęć prawa administracyjnego*, PiP 1966, z. 6, s. 885 i n.

[26] I. Lipowicz, *op. cit.*, s. 21 i n.

[27] *Ibidem*.

[28] P. Przybysz, *Tradycyjne pojęcia prawa administracyjnego*, (w:) *Koncepcja systemu prawa administracyjnego*, J. Zimmermann (red.), Zakopane 2006, s 44 i n.

[29] *Ibidem*.

[30] *Ibidem*.

[31] S. Wronkowska, *Kilka uwag o językowym aspekcie wykładni konstytucji*, (w:) *Wykładnia prawa. Tradycja i perspektywy*, T. Sykuna, M. Hermann (red.), Warszawa 2016, s. 40 i n.

M. Jedrzeczak pisząc o pojęciach niedookreślonych, odnosi się do luzu decyzyjnego, wskazując, że luz decyzyjny wynikający z wykładni pojęć niedookreślonych kwalifikujemy jako luz interpretacyjny. To, co odróżnia pojęcia określone od niedookreślonych, to różnica ilościowa, jaka pomiędzy nimi występuje. Wynik interpretacji w przypadku pojęć niedookreślonych będzie dawał więcej znaczeń danego wyrażenia, niż w przypadku pojęć określonych. To do organu należy wybór jednego z kilku czy nawet licznych dopuszczalnych językowo znaczeń normatywnych danego tekstu[32]. Zaznacza ona też, że nie można stwierdzić, że podmiotowi stosującemu prawo pozostawia się w takiej sytuacji całkowitą swobodę (luz decyzyjny), zdając się wyłącznie na jego subiektywny system wartości lub odsyłając do jego autonomicznego systemu norm. Luz interpretacyjny, jaki otrzymuje podmiot administrujący na tym etapie stosowania prawa, odnosi się do prawidłowego przeprowadzenia procesu interpretacji i wykazania tego w uzasadnieniu rozstrzygnięcia, a nie do subiektywnego (dowolnego) sposobu kształtowania treści decyzji w oderwaniu od intencji prawodawcy[33].

S. Wronkowska pisze o trzech przypadkach pojęć: pojęciach autonomicznych, pojęciach zastanych, pojęciach-odesłaniach oraz wskazuje ona, że w każdym z trzech wyróżnionych przypadków potrzebna jest wiedza wykraczającą poza znajomość języka powszechnego, wiedzę pozajęzykową. W sytuacji pojęć autonomicznych jest to wiedza z zakresu prawa (poszczególnych jego gałęzi) oraz zastanego aparatu pojęciowego nauk prawnych. W przypadku pojęć zastanych – znajomość doktryny prawniczej, w tym historii kształtowania się określonych instytucji prawnych, aktualnej w momencie dokonywania interpretacji treści rozważanych pojęć. W przypadku pojęć-odesłań – odwoływań do wiedzy interdyscyplinarnej[34].

A. Choduń, A. Gomułowicz i A. Skoczylas pisząc o pojęciach niedookreślonych, klauzulach generalnych, wskazują, że zwroty takie stanowią zwrot językowy będący częścią przepisu prawnego, służący uelastycznieniu tekstu aktu prawnego, który celowo jest niedookreślony, ma charakter oceniający oraz odsyła do kryteriów pozaprawnych[35].

Przytaczając orzecznictwo dotyczące pojęć niedookreślonych, Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 25.02.1997 r. sygn. akt II SA/Lu 582/96 orzekł, że z pojęcia niedookreślonego/nieostrego nie wynika swoboda wykładni prawa, lecz obowiązek precyzyjnego ich wyjaśnienia oraz kompetencja posługiwania się w jego stosowaniu zasadami prawa oraz ocenami pozaprawnymi. Proces interpretacji pojęć nieostrych jest elementem wykładni prawa.

[32] M. Jędrzeczak, *op. cit.*, s. 56 i n.

[33] *Ibidem*.

[34] S. Wronkowska *op. cit.*, s. 40 i n.

[35] A. Choduń, A. Gomułowicz, A. Skoczylas, *Klauzule generalne i zwroty niedookreślone w prawie podatkowym i administracyjnym*, LEX 2013, s. 38 i n.

Pojęcia nieostre/niedookreślone zyskują pełną treść dopiero z chwilą indywidualizacji normy prawnej i odniesienia jej do konkretnego stanu faktycznego określonego w hipotezie normy prawnej. Dla organu administracji publicznej oznacza to, przy uwzględnieniu treści przepisu prawnego zawierającego takie pojęcie, obowiązek poszukiwania pełnej treści normy prawnej, poprzez odpowiednie operacje myślowe na sensach przypisywanych poszczególnym pojęciom, połączonym z doświadczeniem prawnym dotyczącym odbioru tychże treści (tradycje, orzecznictwo, doktryna itd.) oraz przy uwzględnieniu systemu wartości znajdujących ucieleśnienie w obowiązującym porządku prawnym. Sferę pojęć niedookreślonych należałoby odróżnić od sfery uznania administracyjnego. Pierwsza podlega pełnej wykładni w procesie interpretacji prawa, druga zaś dotyczy wyboru konsekwencji zaistnienia normy prawnej w odniesieniu do konkretnego stanu faktycznego[36].

Wojewódzki Sąd Administracyjny we Wrocławiu w wyroku z dnia 15.02.2023 r. sygn. akt IV SA/Wr 249/22 odnosi się do interpretacji swobodnej pojęć niedookreślonych, która nie oznacza interpretacji dowolnej, przytaczając fragment wyroku: „w tym przypadku ustawodawca użył pojęcia niedookreślonego, pozostawiając jego interpretację organowi, co oczywiście nie oznacza, że może być ona dowolna”[37]. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Łodzi w wyroku z dnia 28.02.2023 r. sygn. akt II SA/Łd 1072/22 ujął, że „pojęcia niedookreślone, nie pozwala na niebudzące wątpliwości odkodowanie hipotezy przepisu i w konsekwencji jego prawidłowe zastosowanie”[38]. Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z 20.11.1990 r. sygn. akt II SA 759/90 orzekł, iż zgodnie z powszechnie przyjętym poglądem (…) zastosowanie pojęcia nieostrego wymaga wskazania nie tylko jego uwarunkowań zewnętrznych wynikających z chronionych wartości zawartych w całym systemie prawa (Konstytucji), ale i jego uwarunkowań wynikających z wartości i zasad leżących u podstaw aktu normatywnego, w którym zastosowano pojęcia nieostre. Dopiero wtedy dokonana ocena szczegółowo ustalonych okoliczności sprawy nie nosi cech dowolności i mieści się w ramach dopuszczalnego stosowania pojęcia nieostrego[39].

Problematykę przedmiotowych pojęć można rozpatrywać w ramach szeroko rozumianego zakresu pojęć niedokreślonych, klauzul generalnych rozumianych w ogólności. Trzeba jednakże zaznaczyć, że pojęcia te mają swoją normatywną

[36] Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 25.02.1997 r. sygn. akt II SA/Lu 582/96.

[37] Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z dnia 15.02.2023 r. sygn. akt IV SA/Wr 249/22.

[38] Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Łodzi z dnia 28.02.2023 r. sygn. akt II SA/Łd 1072/22.

[39] M. Jaśkowska, *Uznanie administracyjne a inne formy władzy dyskrecjonalnej administracji publicznej*, (w) R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel (red.), *Wykładnia w prawie administracyjnym. System Prawa Administracyjnego*, tom 4, wyd. 2, Warszawa 2015, s. 285 i n.

definicję. Nie można więc stwierdzić, aby były typowymi pojęciami niedookreślonymi. Natomiast definicje opisywanych pojęć nie stanowią ich definitywnego wyjaśnienia. Definicje normatywne składają się ze złożonej siatki pojęciowej, wymagającej również i odesłań do rozwiązań pozasystemowych, pozaprawnych. Nie można też stwierdzić w sposób jednoznaczny, że opisywane określenia są typowymi klauzulami generalnymi. W doktrynie wyrażony jest pogląd, że sensu klauzuli generalnej nie tworzy znaczenie wyrazów, z których składa się zwrot. Interpretacja klauzul generalnych jest znacząco odmienna od interpretacji pozostałych zwrotów niedookreślonych. Za pomocą klauzul generalnych następuje odesłanie do ocen, więc ustalenia o charakterze semantycznym mają w tym przypadku ograniczone znaczenie. „Odczytywanie klauzul generalnych można porównać do odczytywania idiomów, co oznacza, że ich sensu nie tworzą znaczenia wyrazów, z których składa się zwrot będący klauzulą generalną”[40].

Powyższe nie oznacza jednak możliwości wyłączenia omawianych pojęć z szeroko rozumianego katalogu pojęć niedookreślonych, klauzul generalnych. Konkludując można problem omawianych pojęć rozpatrywać jako sformułowania oscylujące na granicy pojęć niedookreślonych, klauzul generalnych.

Przechodząc zatem do omówienia rozumienia pojęć „równowaga przyrodnicza” i „różnorodność biologiczna”, to ta druga rozumiana jest jako liczebność i kondycję populacji występujących gatunków, w szczególności chronionych, rzadkich lub ginących gatunków roślin, zwierząt i grzybów oraz ich siedlisk[41]. Poprzez wskazanie poszczególnych elementów różnorodności biologicznej, jak np. w opisie ujętym w orzecznictwie, różnorodność biologiczna z zaznaczeniem w szczególności specyficznych stref ekotonowych oraz siedlisk wodnych, torfowiskowych i bagiennych, utrzymanie ciągłości przestrzennej ekosystemów leśnych i ich renaturalizacja, aktywną ochronę półnaturalnych fitocenoz nieleśnych, ochronę różnorodności fauny, w tym renaturalizacja siedlisk zniekształconych (…) ochronę i rewaloryzację zespołów krajobrazu otwartego, w szczególności przedpoli punktów i ciągów widokowych oraz specyficznych wnętrz krajobrazowych[42].

Podobnie J. Chmielewski[43] dokonuje wskazania różnorodności biologicznej na przykładach przyrodniczych w zestawieniu z użytkiem ekologicznym, podając przykłady: naturalne zbiorniki wodne, śródpolne i śródleśne oczka wodne, kępy drzew i krzewów, bagna, torfowiska, wydmy, płaty nieużytkowanej roślinności, starorzecza, wychodnie skalne, skarpy, kamieńce, siedliska przyrodnicze oraz stanowiska rzadkich lub chronionych gatunków roślin, zwierząt i grzybów, ich

[40] M. Jędrzeczak, *op. cit.*, s. 56 i n.

[41] Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu z dnia 11.01.2023 r. sygn. akt II SA/Po 723/22.

[42] Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 27.10.2021 r. sygn. akt VII SA/Wa 1363/21.

[43] J. Chmielewski, *Obiektowe formy ochrony przyrody w gminach – aspekty prawne*, „Samorząd Terytorialny” 2014, nr 9, s. 28-39.

ostoje oraz miejsca rozmnażania lub miejsca sezonowego przebywania. Zaznacza on, że ta forma stanowi odpowiedź na zapotrzebowanie ochrony elementów przyrody cechujących się dużą różnorodnością i w najbardziej generalnym ujęciu – obejmuje rozmaite „osobliwości przyrodnicze", jak bogate florystycznie zbiorowiska roślinne lub zawierające rośliny chronione ekosystemów trawiastych, leśnych lub zaroślowych stanowiące schronienia i korytarze dla zwierząt dziko żyjących. Następnie dochodzi do wniosku, że z jednej strony tego typu siedliska pozostają niezagospodarowane przez człowieka, natomiast z drugiej strony żywe organizmy – wobec trudnych warunków środowiskowych – niechętnie się w nich osiedlają oraz konkluduje, że w użytkach ekologicznych występują najczęściej gatunki wysoko wyspecjalizowane, nierzadko o charakterze pionierskim[44].

Wojewódzki Sąd Administracyjny w Gdańsku w orzeczeniu, odnosząc się do różnorodności biologicznej, wskazuje na szczególne wartości przyrodnicze w oparciu o procedowaną sprawę, przytaczając fragment orzeczenia procedowanej przez Sąd sprawy: „jest to bowiem obszar wodno-błotny o szczególnej wartości przyrodniczej, która wynika z jednej strony z charakterystyki obszaru – jako wodno-błotnego, a z drugiej – immanentnie związanej z tą charakterystyką różnorodnością gatunków zwierząt, w tym ptaków i płazów oraz unikatowością siedlisk przyrodniczych"[45].

Natomiast obrazując problematykę „równowagi przyrodniczej", Jerzy Sommer[46] dokonuje relacji równowagi przyrodniczej z zasadą zrównoważonego rozwoju, wskazując, że przez „równowagę przyrodniczą" rozumie się w myśl art. 3 pkt 32 poś stan, w którym na określonym obszarze istnieje równowaga we wzajemnym oddziaływaniu: człowieka, składników przyrody żywej i układu warunków siedliskowych tworzonych przez składniki przyrody nieożywionej. Autor podnosi, iż określenie równowagi przyrodniczej koresponduje z prezentowaną w literaturze definicją, zgodnie z którą nakaz uwzględniania zasady zrównoważonego rozwoju zakłada konieczność zachowania równowagi pomiędzy wszystkimi elementami składającymi się na środowisko, w którym bytuje człowiek, aby przy racjonalnym wykorzystaniu potencjału przyrodniczego możliwe było zaspokajanie potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń[47]. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Gorzowie Wielkopolskim w wyroku z dnia 22.09.2021 r. sygn. akt II SA/Go 695/20 orzekł, że należy zauważyć, iż w Prawie ochrony środowiska przez „ochronę środowiska" należy rozumieć podejmowanie lub zaniechanie działań w celu umożliwienia zachowania lub przywrócenia równowagi przyrodniczej. Celem ochrony środowiska jest natomiast zachowanie lub przywracanie „równowagi przyrodniczej", którą

[44] *Ibidem*, s. 28-39.

[45] Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z dnia 19.01.2022 r. sygn. akt II SA/Gd 366/21.

[46] J. Sommer, (w:) W. Radecki, J. Sommer, W. Szostek, *Ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym oraz wybrane przepisy wykonawcze. Komentarz*, Wrocław 1995, s. 12.

[47] *Ibidem*, s. 12.

zdefiniowano jako stan, w którym na określonym obszarze istnieje równowaga we wzajemnym oddziaływaniu człowieka, składników przyrody żywej i układu warunków siedliskowych tworzonych przez składniki przyrody nieożywionej (art. 3 pkt 32 poś)[48].

Pomimo legalnej definicji przedmiotowych pojęć, rozpatrywać je można w zakresie pojęć niedookreślonych i klauzul generalnych rozumianych w ogólności. Innymi słowy można problem omawianych pojęć rozpatrywać jako sformułowań oscylujących na granicy pojęć niedookreślonych, klauzul generalnych.

Zarówno doktryna, jak i orzecznictwo opierają się na definicji legalnej, zaś w sferze niedopowiedzianej prawnie poprzez odesłania pozasystemowe, rozumienie powszechne i intuicyjne. Dookreślane są w oparciu o cechy, specyfikę. Natomiast cele ich zastosowania są różnorakie, zabezpieczają zachowanie ochrony środowiska, ochrony przyrody, służą zabezpieczeniu ochrony osobliwości, unikatowości, rzadkości środowiskowych, przyrodniczych.

Bibliografia

Barczak A., Ogonowska A., *Uchwały rady gminy w zakresie ochrony środowiska i przyrody. Wzory z komentarzem*, Warszawa 2019.

Chmielewski J., *Obiektowe formy ochrony przyrody w gminach – aspekty prawne*, „Samorząd Terytorialny" 2014, nr 9.

Choduń A., Gomułowicz A., Skoczylas A., *Klauzule generalne i zwroty niedookreślone w prawie podatkowym i administracyjnym*, LEX 2013.

Górski M., Pchałek M., Radecki W., *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2019.

Górski M., *Prawo Ochrony Środowiska*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.

Jaśkowska M., *Uznanie administracyjne a inne formy władzy dyskrecjonalnej administracji publicznej*, (w) R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel (red.), *Wykładnia w prawie administracyjnym. System Prawa Administracyjnego*, tom 4, wyd. 2, Warszawa 2015.

Jędrzejczak M., *Władza dyskrecjonalna organów administracji publicznej*, Warszawa 2021.

Langrod J.S., *Instytucje Prawa Administracyjnego. Zarys części ogólnej*, Kraków 2003.

Lipowicz I., *Dylematy zmiany siatki pojęciowej w nauce prawa administracyjnego*, (w:) *Koncepcja systemu prawa administracyjnego*, J. Zimmermann (red.), Zakopane 2006.

Longchamps F., *Współczesne problemy podstawowych pojęć prawa administracyjnego*, PiP 1966, z. 6.

Przybysz P., *Tradycyjne pojęcia prawa administracyjnego*, (w:) *Koncepcja systemu prawa administracyjnego*, J. Zimmermann (red.), Zakopane 2006.

Sommer J., (w:) W. Radecki, J. Sommer, W. Szostek, *Ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym oraz wybrane przepisy wykonawcze. Komentarz*, Wrocław 1995.

Weiner J., *Ekosystem*, (w:) *Encyklopedia biologiczna*, tom 3, Z. Otałęga (red.), Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opres, Kraków 1998.

Wojciechowski B., *Model zakresu swobody interpretacyjnej prawa administracyjnego*, (w:) *Instytucje prawa administracyjnego. System Prawa Administracyjnego*, tom 1, R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel (red.), Warszawa 2010.

Wronkowska S., *Kilka uwag o językowym aspekcie wykładni konstytucji*, (w:) *Wykładnia prawa. Tradycja i perspektywy*, T. Sykuna, M. Hermann (red.), Warszawa 2016.

[48] Wyrok WSA w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 22.09.2021 r. sygn. akt II SA/Go 695/20.

Akty normatywne

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 2556 i 2687).

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 916, 1726, 2185 i 2375).

Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona 5.06.1992 r. w Rio de Janeiro (Dz.U. z 2002 r. Nr 184 poz. 1532).

Orzecznictwo

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 25.02.1997 r. sygn. akt II SA/Lu 582/96.

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 22.09.2021 r. sygn. akt II SA/Go 695/20**.**

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 27.10.2021 r. sygn. akt VII SA/Wa 1363/21.

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z dnia 19.01.2022 r. sygn. akt II SA/Gd 366/21.

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu z dnia 11.01.2023 r. sygn. akt II SA/Po 723/22.

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z dnia 15.02.2023 r. sygn. akt IV SA/Wr 249/22.

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Łodzi z dnia 28.02.2023 r. sygn. akt II SA/Łd 1072/22.

Administrative-legal characteristics of the concepts of "biodiversity" and "natural balance" in the Polish Environmental Protection Law

Abstract

In the national legal order, the terms "biodiversity" and "natural balance" have their legal definitions. "Biodiversity" occurs under the Polish Act of 16 April 2004 on nature conservation. Article 5(16) of that directive clarifies the concept of "biological diversity": the diversity of living organisms occurring in, within and between species and the diversity of ecosystems. On the other hand, in Article 3(32), the legislature clarifies the concept of "natural balance", indicating that it means a state in which there is a balance in the interaction of man, components of living nature and the system of habitat conditions created by components of inanimate nature in a given area. The legislator defines these terms through the following conceptual grids: "natural balance": living nature, inanimate nature, the system of habitat conditions created by the components of inanimate nature; "Biodiversity": living organisms, ecosystems, species, diversity of ecosystems. Despite the legal definitions and their apparent simplicity, these are complex, descriptive and intuitive concepts. Difficulties of interpretation can be found in: (1) discretion; (2) the possibility of loopholes; (3) undefined concepts. However, the problem does not fall within the discretion or the possibility of loopholes in the law, but despite the legal definition, these concepts can be considered in a broadly understood range of undefined concepts and general clauses, i.e. understood in general. In other words, the problem of the discussed concepts can be considered as formulations oscillating on the border of indefinite concepts and general clauses. Both doctrine and jurisprudence are based on a legal definition, and in the legally unstated sphere – through non-systemic references, common and intuitive understanding.

Keywords: nature conservation, sustainable development, nature compensation, decision-making slack, loophole in law, free recognition, general clause, undefined concepts.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Tomasz Kozłowski[1], Patrycja Kozłowska[2], Jerzy Kozłowski[1]

[1] Wydział Nauk Inżynierskich, Gdańska Szkoła Wyższa
[2] Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy

Zarządzanie kryzysowe – aspekty odstrzału redukcyjnego bobra europejskiego (*Castor fiber*) w Polsce

Streszczenie
Bóbr europejski od kilkunastu lat rozprzestrzenił swoje bytowanie na terenie całego kraju. Niestety szkody powodowane przez działalność bobrów nie zmniejszają się. Rolnicy informują o niekontrolowanym wzroście populacji i zajmowaniu nowych terenów przez te zwierzęta oraz niszczeniu upraw, sadów, zadrzewień, grobli stawowych i dróg.

Słowa kluczowe: gospodarka łowiecka, populacja, środowisko bytowania, zagrożenia.

Wprowadzenie

Bóbr jest ssakiem, należy do rzędu gryzoni. W ramach rzędu bobry tworzą rodzinę bobrowatych. Do 2004 r. bóbr w Polsce był zwierzęciem objętym ścisłą ochroną.

Aktualnie jest gatunkiem chronionym objęty częściową ochrona gatunkową i nie figuruje na liście zwierząt łownych.

Na bobry nie polujemy, lecz dokonujemy na zlecenie i za zgodą Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska odstrzałów redukcyjnych na zasadach przewidzianych w ustawie z dnia 13 października 1995 r. – Prawo łowieckie[1]. Bóbr zasięgiem występowania obejmuje nieomal całą Europę (z wyjątkiem Półwyspu Iberyjskiego i Włoch), występuje od Skandynawii po azjatyckie terytorium Rosji do rzeki Amur, na Bałkanach, we Francji, w Niemczech, Polsce, Krajach Bałtyckich, Czechach, Słowacji i na Węgrzech. Nielicznie zasiedla Mongolię i Chiny[2]. W Polsce najliczniejsze populacje bobra europejskiego (*Castor fiber*) występują: w północno-wschodnich regionach kraju (Suwalszczyzna, Mazury, Warmia), nad Wartą i Notecią, w dorzeczu górnego Sanu, w Beskidzie Niskim, w dorzeczu rzeki Bóbr, w borach dolnośląskich.

[1] Ustawa z dnia 13 października 1995 r. – Prawo łowieckie (Dz.U. z 2023 r. poz. 1082).
[2] Na podst.: *Ożywić pola – Rok Bobra*, materiały edukacyjne, Polski Związek Łowiecki, Warszawa 2018.

1. Rys historyczny

Na terenie Polski w średniowieczu bóbr był bardzo popularny, jeszcze w XVIII w. był przedmiotem handlu. Już Bolesław Chrobry ustanowił urząd bobrowniczego, który miał pieczę i nadzór nad ochroną i pozyskiwaniem tego gatunku. Na przestrzeni dziejów stosowano różne ograniczenia polowań na bobry, pomimo tego jego liczebność stale malała. Pod koniec XVIII w. bóbr występuje jeszcze na terenie Prus Wschodnich, w okolicach Ostródy, Bartoszyc, Szczytna, Węgorzewa, zasiedla rzeki Pasłęka i Pisa. Ostatniego bobra w Prusach Wschodnich ubito na Nogacie pod Elblągiem w 1839 r.

W 1919 r. w granicach ówczesnej Polski bobra objęto ścisłą ochroną gatunkową. W latach 1937-1939 nastąpił nieznaczny wzrost liczebności bobra, a podczas przeprowadzonej w 1938 r. inwentaryzacji odnotowano ok. 500 osobników.

Po wojennej zmianie granic Polski szacuje się, że przetrwało ok. 150 osobników. W 1966 r. po dokonaniu wielu wsiedleń i reintrodukcji z terenów ZSRR; stan bobra szacowano wówczas na ok. 300 osobników, głównie na Suwalszczyźnie i w rozlewiskach rzeki Pasłęki (Pierzchały).

2. Populacja bobra

W rozwoju populacji bobra duże zasługi ma Polski Związek Łowiecki, który wspólnie z Polską Akademią Nauk – placówką w Popielinie opracował i zrealizował program restytucji bobra w Polsce. Realizację programu rozpoczęto w 1975 r. Populacja krajowa liczyła wówczas ok. 1000 osobników. Kierownikiem zespołu został prof. Wirgiliusz Żurowski – kierownik tej placówki i członek Naczelnej Rady Łowieckiej PZŁ. Na własny koszt zatrudniał strażników bobrowych i partycypował w terenowej hodowli bobra, z której zwierzęta te zostały zasiedlone w różnych regionach kraju na zmianę z bobrami odłowionymi.

W programie założono, że bóbr jako gatunek ściśle chroniony ma stać się w przyszłości gatunkiem niezagrożonym. Program czynnej ochrony bobra intensywnie realizowano do 1986 r. (11 lat) z bardzo dobrym efektem. Bobry na stałe zadomowiły się prawie na terenie całej Polski: od Pomorza do Karpat i od Suwalszczyzny do Wielkopolski i Dolnego Śląska. W 1994 r. na podstawie ogólnokrajowej inwentaryzacji przeprowadzonej przez PZŁ naliczono ok. 1885 stanowisk bobrowych (ok. 7 tys. sztuk), również tam, gdzie bytować nie powinny. Aktualnie krajowa ich populacja liczy 60 tys. osobników. Profesor Żurawski w swoim programie założył, że po osiągnięciu na terenie kraju ok. 5-6 tys. osobników, populacja powinna być kontrolowana przez odstrzał selekcyjny[3].

Pełny sukces Programu Aktywnej Ochrony Bobra, i w jego wyniku dalszy wzrost populacji przy jednoczesnym braku uregulowań prawnych w zakresie re-

[3] Ż. Giżejewski, J. Goździewski, *Zarządzanie populacją bobra europejskiego*, (w:) *Zarządzanie populacjami zwierząt*, Wydawnictwo Łowiec Polski, Warszawa 2016.

gulacji liczebnością (bóbr w dalszym ciągu był zwierzęciem ściśle chronionym), doprowadził do tego, że bóbr samoistnie, w sposób naturalny zaczął zajmować dogodne stanowiska. Aktualny stan liczebny jego populacji powoduje, że z uwagi na sposób i rozmiary kształtowania środowiska, w którym występuje, podlegać musi redukcji – szczególnie tam, gdzie jego bytowanie zagraża człowiekowi.

Takim regionem, gdzie bóbr nigdy nie był mile widziany, są Żuławy, gdzie przez wieki był powszechnie tępiony. W 2004 r. zmieniono status prawny bobra ze zwierzęcia ściśle chronionego na zwierzę częściowo chronione. Dopuszczono możliwość ograniczenia populacji bobra w rejonach, gdzie jest niepożądany, poprzez odstrzał redukcyjny.

Do dokonywania odstrzału redukcyjnego bobra upoważnieni są myśliwi członkowie Polskiego Związku Łowieckiego po dodatkowym przeszkoleniu przez upoważnione podmioty (ZO PZŁ). Szkolenia w celu uzyskania odstrzału redukcyjnego bobra przeprowadza Lektor Polskiego Związku Łowieckiego z dziedziny „biologia zwierząt łownych". Po szkoleniu każdy myśliwy biorący udział w nim udział otrzymuje uprawnienia do odstrzału redukcyjnego bobra.

3. Wygląd zewnętrzny, morfologia, bytowanie

Bóbr jest silnym, krępym zwierzęciem o szerokiej głowie, szerokim ogonie pokrytym od połowy łuskami. Masywny, niezgrabny, workowaty tułów przechodzi w dużą okrągłą głowę. Grzbiet wysklepiony, brzuch obwisły, głowa zakończona przytępionym pyskiem.

Małe nozdrza, okrągłe brunatne oczy oraz małe zaokrąglone uszy osadzone są wysoko, prawie na jednym poziomie. Na głowie występują rzadkie i krótkie włosy czuciowe. Ogon (kielnia, plusk) u nasady obły, dalej spłaszczony szeroki na 15 cm, przy końcu tępo zaokrąglony. Spełnia rolę steru w czasie pływania, podpory w czasie przebywania na lądzie i głównego organu termoregulacji. Ogon od połowy pokryty jest małymi sześciobocznymi łuskami rogowymi, pomiędzy którymi wyrastają pojedyncze, krótkie i sztywne włosy. Podczas nurkowania otwory nosowe i uszne zaciskają się. Samica ma cztery sutki umieszczone piersiowo[4].

Kończyny przednie są krótkie, drobne i chwytne, służą do pracy, pielęgnacji futra, jedzenia, kopania i zabawy. Kończyny tylne – pięciopalczaste są krótkie, masywne i silne. Służą do lokomocji. Palce stóp tylnych połączone błoną. Palce zakończone silnymi lekko wygiętymi pazurami. Czwarty palec ma rozdwojony pazur służący do pielęgnacji futra.

[4] R. Dzięciolowski, *Bóbr*, Wydawnictwo Łowiec Polski, Warszawa 1996, s. 56.

Palce kończyn tylnych spięte błoną, pazur czwartego palca rozdwojony

Kończyny przednie chwytne

Fot. 1. Wygląd zewnętrzny bobra europejskiego (*Castor fiber*)
Źródło: R. Dzięciolowsk, *Bóbr*, Wydawnictwo Łowiec Polski, Warszawa 1996.

Żyje w grupach rodzinnych. Rodziny zajmują stanowiska (nory, żeremia) i określone terytorium, którego wielkość uzależniona jest od zasobności w żer – od 300 m do 2 km, najczęściej wzdłuż cieków wodnych. Terytorium zajęte przez parę lub rodzinę jest znakowane i bronione przed innymi bobrami. Na terenach niskich, tam gdzie bobry żyją w budowanych przez siebie żeremiach, dość łatwo jest stwierdzić i zlokalizować ich obecność na podstawie aktywności zwierząt od wczesnej wiosny do późnej jesieni. Bobry w tym czasie intensywnie żerują, szykując magazynu żeru na zimę, poprawiają i rozbudowują żeremia, tamy itp. Tam jednak, gdzie bobry żyją w norach, zwłaszcza w skarpach brzegowych rzek, w wałach przeciwpowodziowych, nie zawsze mogą magazynować żer na zimę w wyraźnie widocznych zatapianych magazynach i nie jest łatwo ustalić liczbę rodzin (stanowisk) i miejsca ich przebywania. Aktualnie ich ilość w takich warunkach określamy na podstawie wyrządzanych przez bobry zniszczeń w obwałowaniach. Inwentaryzację i obserwację bobrów powinno się prowadzić w czasie koncentracji rodziny bobrów na zimowanie, kiedy przystępują do intensywnego przygotowywania magazynów żeru na zimę, u nas między połową października a końcem listopada.

Magazyn stanowią gałęzie wierzchołkowe z wcześniej ściętych drzew i krzewów, poukładane w miejscu zimowiska – żeremia bądź nory. Większość magazynu znajduje się pod powierzchnią wody; jest zatapiana.

Zasobność magazynu zależy od liczebności rodziny. Dla 2-4 osobników waha się od kilku do kilkunastu metrów przestrzennych chrustu. Bobry są zwierzętami ziemno-wodnymi, doskonale przystosowanymi przez naturę do życia w takim środowisku. Przystosowania bobrów do ziemno-wodnego trybu życia mają charakter:

a) morfologiczno-anatomiczny – odnoszący się do budowy ciała bobra, jego pokroju i ukształtowania,

b) fizjologiczny – odnoszący się do funkcjonowania organizmu,
c) etologiczny – odnoszący się do zachowania się zwierzęcia w środowisku, w którym żyje.

Przystosowanie morfoloficzno-anatomiczne bobra do ziemno-wodnego trybu życia to:

- wrzecionowata budowa ciała ułatwiająca pływanie, nurkowanie. Z gładkiego ciała o krótkich nogach i małych uszach nie wystaje nic, co przeszkadzałoby w pływaniu;
- gęsta sierść o obfitym puchowym podbiciu to ochrona przed zimnem, a dodatkowo namaszczona wydzielina gruczołu przyodbytowego (strojem bobrowym) chroni skutecznie przed wilgocią;
- bobry pływają wolno, ale wytrwale. W zależności od poczucia bezpieczeństwa wystawiają nad powierzchnie wody cały grzbiet i głowę lub tylko nozdrza, oczy i uszy (ustawione wysoko w jednej linii);
- doskonale nurkują, mogą pod wodą przebywać do 15 minut, mogą żerować i pracować pod wodą. W tym czasie rozbudowana prawa komora serca wymusza intensywniejsze krążenie krwi w małym krwioobiegu (serce, płuca, mózg) dotleniając mózg;
- bóbr nie ma zewnętrznych narządów płciowych, umieszczone są one wewnątrz niby-kloaki, gdzie są zabezpieczone termicznie i przed urazami mechanicznymi;
- w czasie nurkowania oczy chroni wzmocniona rogówka, a otwory uszne i nozdrza zasklepiają się;
- pływając w gęstej roślinności pod wodą lub w mętnej wodzie orientuje się za pomocą włosów czuciowych (*vibrissów*);
- duży płaski ogon w czasie pływania wykonuje falujące ruchy (napęd), przede wszystkim służy jako ster głębokościowy. Płynącemu bobrowi uniesiony i wyprostowany ogon pomaga w stabilizacji i zwiększa powierzchnię ciała.

Przystosowanie fizjologiczne bobra do ziemno-wodnego trybu życia to:

- możliwość odkładania rezerw tłuszczu. Tłuszcz bobra ma konsystencję żelu (kwasy tłuszczowe nienasycone) i służy jako warstwa termoizolacyjna. W razie konieczności może być użyty jako zapas energetyczny;
- latem oddawanie ciepła z organizmu, nawet w wodzie, uniemożliwia futro bobra, rolę termoregulatora ciała spełnia duży, płaski ogon (kielnia, plusk) zwłaszcza jego nieowłosiona część, poprzez którą zwłaszcza w wodzie następuje wymiana ciepła.

Zimą podczas długich okresów snu bobry obniżają temperaturę ciała do 2ºC, co powoduje zwolnienie metabolizmu, procesów życiowych, a to z kolei oszczędza zasoby energetyczne organizmu.

Przystosowanie etologiczne bobra do ziemno-wodnego trybu życia to:

- umiejętność budowania z drewna i szlamu odpowiednich ukryć (żeremi) zapewniających ochronę ciepła i odpowiednią wilgotność w komorze sypialnej (lęgowej);
- umiejętność budowy tam i spiętrzania wody, tworzenie powierzchni zalewowych umożliwia łatwy transport budulca, pokarmu, zwiększa bezpieczeństwo miejsca bytowania oraz stwarza sytuację, że pokarm znajduje się na stosunkowo niewielkiej powierzchni;
- gromadzenie zapasów przed zimą w żeremiu, w magazynach na zalanych powierzchniach ogranicza do minimum wydatki energetyczne zwierzęcia na zdobywanie pokarmu;
- natura wykształciła u bobrów umiejętność przystosowania rytmu życiowego do warunków zewnętrznych. Zimą, gdy temperatura spada poniżej 0°C i woda zamarznie, bobry przechodzą na 26-, 29-godzinny rytm życiowy, w którym czas do 20 godzin to sen, pozostały czas to skrócona faza aktywności (żerowanie, pielęgnacja futra, patrolowanie terytorium);
- wiosną, latem i jesienią bobry są aktywne przez około 12 godzin w ciągu doby. Aktywność przypada na godziny popołudniowe (do 16-18 po południu) i nocne (do 6-7 rano). W ciągu dnia rodzina bobrza odpoczywa w żeremiu lub norze.

Zimą bobry wykazują 26-, 29-godzinny rytm aktywności z długim snem – do 20 godzin. Aktywność bobrów na powierzchni lodu zimą występuje tylko wówczas, gdy temperatury są dodatnie. Przy spadku temperatury poniżej -10ºC bobry nie wychodzą na powierzchnię i po zamarznięciu zbiornika cykl 24-godzinny zostaje zastąpiony cyklem przedłużonym, który nie jest związany z porą doby. Poziom aktywności dobowej spada nawet do 77% poziomu sprzed zamarznięcia wód. Praktycznie bobry są wówczas niezauważalne w zajmowanym rejonie. Aktywność dobowa jest najniższa w środku zimy i stopniowo wzrasta pod koniec marca, osiągając poziom jesienny.

Dobową aktywność rodziny inicjuje jeden osobnik, zwykle dorosły. Wychodzi jako pierwszy z żeremia, nory, może to być samiec lub samica. Dorosły samiec często po wyjściu na powierzchnię patroluje obwód zbiornika wodnego[5].

4. Aktywność bobrów

Aktywność życiowa bobrów wykazuje również określony cykl roczny. U schyłku zimy bobry opuszczają zamarznięte zbiorniki wodne przez dziury w lodzie i rozpoczynają żerowanie na pobliskiej roślinności krzewiastej. W miarę jak lód topnieje aktywność ta wzrasta i bobry zaczynają znakować zapachem zajmowane

[5] *Ibidem*, s. 60.

terytorium. Z chwilą pojawienia się roślinności zielonej następuje zmiana diety z drzewiastej na zielną.

Po zejściu lodów młode dochodzące do 2 lat bobry zaczynają się usamodzielniać (przy dużym zagęszczeniu populacji mogą zostać na terytorium rodziców jeszcze przez kolejny rok lub więcej).

Podczas wiosennych roztopów i wczesnym latem bobry aktywnie budują nowe tamy oraz naprawiają i powiększają istniejące, wykorzystując do tego porzucone, ogryzione gałęzie i pędy ze starych magazynów. Latem, w miarę opadania poziomu wody ich wysiłek przenosi się bardziej na budowę i utrzymanie kanałów.

Późną wiosną ze szczytem w maju i czerwcu na świat przychodzą młode bobrzęta. Opiekuje się nimi bardzo troskliwie cała rodzina, włącznie ze starszym rodzeństwem.

Na przełomie lata i jesieni bobry zaczynają ścinać drzewa, zmieniają wówczas dietę na drzewiastą, rozpoczynają gromadzenie zapasów gałęzi na zimę, z których tworzą magazyny, poprawiają i powiększają stare lub budują nowe żeremie, naprawiają tamy. Pracują przy tych zajęciach co noc, aż do całkowitego zamarznięcia wody.

Bobry są zwierzętami terytorialnymi, bronią dostępu do terytorium innym bobrom spoza własnej rodziny. Swoją obecność w rewirze oznajmiają kopcami zapachowymi, które są uformowane z błota, gnijącej roślinności i gałązek, o średnicy ok. 30 cm i wysokości ok. 10 cm. Kopce te rozmieszczone są skupiskowo w odległości ok. 1 m od wody, w miejscach dużej aktywności bobrów w okolicach: żeremi, tam, żerowisk, wzdłuż granic zajętego terytorium. Kopce budują głównie osobniki dorosłe, zwłaszcza samce.

Zapach pozostawiony na kopcach zapachowych dostarcza sąsiadom i przechodnim bobrom informacji o rodzinie, zagęszczeniu populacji, wieku, płci, stanie reprodukcyjnym i nie ma na celu odstraszenia przechodnich bobrów, lecz ograniczenie ich zachowań do rozpoznania przy przechodzeniu przez terytorium rodziny.

Kopce znakowane są zapachowo wydzieliną (strojem bobrowym) gruczołów prepucjalnych (worki strojowe). Terytorium znakują wszyscy członkowie rodziny, a najwięcej dorosłe samce.

Znakowanie rozpoczyna się wczesną wiosną, szczyt znakowania następuje w kwietniu do połowy maja, następnie do jesieni stopniowo maleje. Niektóre kopce znakowane są częściej niż inne, a znakowanie nasila się po deszczu i jest częstsze u rodzin narażonych na spotkanie z innymi bobrami niż u rodzin izolowanych. Aktywność budowlana bobrów obejmuje osobniki dorosłe i pochodzi z instynktu gniazdowania, podobnie jak gromadzenie zapasów na zimę.

Narzędziami bobra są cztery siekacze i przednie odnóża. Bóbr kopie przednimi odnóżami, a odsuwa urobek tylnymi. Gałęzie ciągnie od grubego końca.

Potrafi toczyć kłody po ziemi, w razie potrzeby współpracując z innym osobnikiem. Pracując przy tamie usadawia się w górze prądu rzeki.

Bóbr jest ścisłym roślinożercą. Bez trudu przegryza gałąź grubości kilku centymetrów i obala drzewa o średnicy ok. 70 cm. Poza liśćmi, gałęziami i korą drzew liściastych bobry zjadają korzenie, kłącza i liście roślin wodnych i lądowych. Najchętniej preferuje wierzby, topole, osiki, jesiony, dęby i brzozy, rzadziej olsze, wiązy i drzewa iglaste. W pobliżu cieków wodnych odwiedza nocą pola buraczane, kartofliska, zagony kapusty, plądruje ogrody warzywne i sady. Bobry żerują najchętniej w pobliżu wody, w miarę wyczerpywania się pokarmu w pobliżu nor, żeremi oddalają się coraz bardziej od wody. Dobowe zapotrzebowanie na pokarm dla dorosłego bobra o masie 15 kg oszacowano na 1,5 kg świeżej masy. Podczas ciąży i laktacji zapotrzebowanie na pokarm znacznie wzrasta.

Bobry charakteryzują się małym tempem reprodukcji, niską śmiertelnością, dość stałą wielkością populacji. Bóbr jest zwierzęciem monogamicznym. Dojrzałość rozrodczą osiąga w wieku 3-4 lat, wyjątkowo w drugim roku życia. Ruja trwa od grudnia do maja, szczyt przypada w drugiej i trzeciej dekadzie stycznia. W razie niezapłodnienia samicy, ruja może się powtarzać dwu- do pięciokrotnie w ciągu sezonu godowego. Kopulacja dobywa się w wodzie, w norach lub pod lodem i trwa od 1 do 3 minut. W czasie jednego cyklu (kilkanaście godzin) występują dwa do pięciu aktów kopulacji.

Ciąża trwa średnio 107 dni. Urodzenia trwają od kwietnia do sierpnia. Porody odbywają się w ciągu dnia. Wśród nowo narodzonych bobrząt panuje równowaga płci. Samica ma cztery sutki, ale może bez szkody wykarmić sześć młodych – ma bardzo tłuste mleko.

Na dynamikę rozrodczą populacji ma wpływ: niska śmiertelność młodych, długi okres dojrzewania osobnika oraz dobra opieka rodzicielska. Występuje: dominacja klas wiekowych – starszych nad młodszymi, nie ma dominacji płci, rzadko występuje fizyczna agresja pomiędzy osobnikami w rodzinie.

Zdolność do rozmnażania bobry obydwu płci zachowują do 16. roku życia, okres intensywnego rozrodu przypada pomiędzy 3. a 10. rokiem życia. Żyją do 20 lat, odnotowano maksymalnie 50 lat.

Śmiertelność jest wysoka w okresie od urodzenia do pierwszej zimy życia. Przez następne 1,5 roku do czasu opuszczenia rodziców śmiertelność młodych jest niska, w okresie wędrówek i osiedlania się wzrasta.

W Europie obecnie bobry nie mają naturalnych wrogów wśród drapieżników. Małe bobrzęta pozbawione opieki dorosłych atakują głównie wilki, wałęsające się psy, lisy, wydry i jenoty. U bobrów stwierdza się sporadycznie infekcje pierwotniakowe oraz robaczyce (salmonella, gruźlica, nicienie). Pasożytem zewnętrznym jest chrząszcz bobrowy, kleszcze. Główną przyczyną śmiertelności jest kłusownictwo. System społeczny rodziny jest unikalny wśród gryzoni. Rodzina zajmuje określony areał. Związek pary dorosłych osobników jest trwały, monogamiczny.

Fizyczna agresja występuje rzadko. Dorosłe osobniki dominują nad młodymi, a te nad bobrzętami; nie występuje dominacja żadnej płci.

Jeśli chodzi o zmysły, to najlepiej rozwinięte są: słuch, węch, dotyk. Wzrok jest słaby, uwstecznionу, smak i głos słaby; głos przypomina pojękiwanie – bobry syczą i zgrzytają zębami. Komunikują się pozycją ciała i uderzeniami ogonem o wodę czy też formowaniem i znakowaniem kopczyków zapachowych.

Uderzenia ogonem o wodę spełniają funkcję: ostrzegania, by inne bobry z rodziny uchodziły na wodę głęboką; przestraszenia drapieżników; próby uzyskania informacji o źródle niepokoju.

5. Porozumienie pomiędzy Generalnym Dyrektorem Ochrony Środowiska a Przewodniczącym Zarządu Głównego Polskiego Związku Łowieckiego w sprawie wprowadzenia do stosowania reguły postępowania przy ograniczaniu liczebności populacji bobra europejskiego *Castor fiber* na terenach obwodów łowieckich

Działając w oparciu o art. 127 ust. 1 ustawy z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko[6], a także w oparciu o art. 34 ust. 2 Prawa łowieckiego[7] i w oparciu o § 6 ust. 1 pkt 2 oraz § 113 pkt 1 w zw. z pkt 6 Statutu Polskiego Związku Łowieckiego, Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska (dalej: GDOŚ) oraz Zarząd Główny Polskiego Związku Łowieckiego (dalej: ZG PZŁ) wprowadzają do stosowania instrukcję określającą zasady postępowania przy ograniczaniu liczebności populacji bobra europejskiego na terenach obwodów łowieckich.

GDOŚ oraz ZG PZŁ poinformują podległe jednostki o zasadach postępowania przy ograniczaniu liczebności populacji bobra europejskiego na terenach obwodów łowieckich:

1. Powołuje się zespół ekspertów w celu nadzoru nad wykonywaniem instrukcji przez Regionalne Dyrekcje Ochrony Środowiska i struktury terenowe Polskiego Związku Łowieckiego.
2. W skład zespołu wchodzą przedstawiciele: Ministerstwa Środowiska, Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska, Polskiego Związku Łowieckiego i Państwowej Rady Ochrony Przyrody.
3. Nadzorowanie to obejmować będzie m.in. analizę trendów populacji bobra europejskiego, analizę planów eliminacji i sprawozdań z eliminacji oraz ocenę efektów prowadzonych działań.

[6] Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz.U. z 2023 r. poz. 1094).

[7] Ustawa z dnia 13 października 1995 r. – Prawo łowieckie, *op. cit.*

4. GDOŚ oraz ZG PZŁ będą naprzemiennie organizować spotkania zespołu ekspertów z częstotliwością zależną od potrzeb.

Instrukcja jest dokumentem pomocniczym, określającym zasady współpracy struktur Polskiego Związku Łowieckiego z Regionalnymi Dyrekcjami Ochrony Środowiska, w celu kontroli populacji bobra europejskiego na terenach obwodów łowieckich, dzierżawionych przez koła łowieckie.

Regionalni Dyrektorzy Ochrony Środowiska w celu kontroli stanu populacji bobra europejskiego na terenie swojego działania oraz lokalnego zmniejszenia liczebności tego gatunku mogą wydawać w formie zarządzeń, w myśl art. 56a ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody[8] (zwanej dalej „uop") zgodę na odstępstwo od zakazów, o których mowa w art. 52 ust. 1 pkt 1, 6 i 12 uop. W przepisach tych ustawa wprowadza zakazy dotyczące:

- umyślnego zabijania,
- zbierania, pozyskiwania, przetrzymywania, posiadania lub preparowania okazów gatunków,
- umyślnego płoszenia lub niepokojenia.

Zarządzenia takie mogą być wydane wyłącznie w przypadku braku rozwiązań alternatywnych, jeżeli czynności, których dotyczy zarządzenie, nie są szkodliwe dla zachowania we właściwym stanie ochrony dziko występujących populacji gatunków objętych zarządzeniem oraz leży to w interesie zdrowia lub bezpieczeństwa powszechnego lub w przypadku bobra europejskiego – wynika to z konieczności ograniczenia poważnych szkód w odniesieniu do upraw rolnych, inwentarza żywego, lasów, rybostanu, wody lub innych rodzajów mienia.

Zarządzenie, o którym mowa w art. 56a uop, powinno zawierać zakres wynikający z ust. 4 tego artykułu i uwzględniać następujące ustalenia:

1. Regionalny Dyrektor Ochrony Środowiska wydaje zarządzenie dotyczące ograniczenia populacji bobrów, obejmujące swoim zasięgiem tereny obwodów łowieckich wchodzących w skład poszczególnych Zarządów Okręgowych PZŁ.
2. Okres, na jaki wydawane jest zarządzenie, to 3 lata.
3. Termin odstrzału bobrów: od 1 października do 28 lutego każdego roku.
4. Na szczeblu wojewódzkim RDOŚ może korzystać z opinii Regionalnej Rady Ochrony Przyrody lub może powołać grupę ekspertów, w skład której wchodzą w szczególności przedstawiciele RDOŚ, przewodniczący zarządów okręgowych PZŁ, przedstawiciele Regionalnej Rady Ochrony Przyrody, marszałka województwa oraz środowisk naukowych.
5. Liczbę bobrów przeznaczonych do odstrzału, z jak najdokładniejszym wskazaniem lokalizacji eliminacji, określa Regionalny Dyrektor Ochrony Środowiska po konsultacji z Regionalną Radą Ochrony Przyrody lub grupą ekspertów.

[8] Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2022 r. poz. 916 z późn. zm.).

W sytuacji rozbieżności opinii co do zakresu odstrzału ostateczna decyzja należy w tym względzie do Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska jako organu wydającego zarządzenie.

6. Osobami odpowiedzialnymi za nadzór nad wykonywaniem zarządzeń Regionalnych Dyrektorów Ochrony Środowiska w zakresie dotyczącym eliminacji bobrów, w sprawie wykonywania czynności podlegających zakazom w myśl art. 52 uop, są Łowczowie Okręgowi Polskiego Związku Łowieckiego.
7. Odstrzału bobrów dokonywać mogą myśliwi zrzeszeni w Polskim Związku Łowieckim za zgodą dzierżawcy lub zarządcy obwodu łowieckiego.
8. Dzierżawca lub zarządca obwodu łowieckiego upoważnia na swoim terenie przeszkolonych wcześniej przez PZŁ myśliwych do dokonywania czynności, o których mowa w Zarządzeniu Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska.
9. Działania powinny być ukierunkowane na eliminację całych stanowisk, nie zaś pojedynczych osobników, w celu uniknięcia rozproszenia się lokalnych populacji i tym samym braku skuteczności odstrzału.
10. Tusza bobra pozyskana zgodnie z przepisami prawa stanowi własność myśliwego, który dokonał odstrzału, jako częściowa rekompensata kosztów poniesionych w związku z wykonywaniem odstrzału. Myśliwy jest zobowiązany do zagospodarowania tuszy upolowanego osobnika.
11. Zarządy Okręgowe Polskiego Związku Łowieckiego raz w roku przekazują sprawozdania z wykonania zarządzeń RDOŚ w zakresie eliminacji dokonanych w całym poprzedzającym roku kalendarzowym do Regionalnych Dyrekcji Ochrony Środowiska i Zarządu Głównego PZŁ, co wynika z obowiązku sprawozdawczości (art. 56a ust. 8 uop).

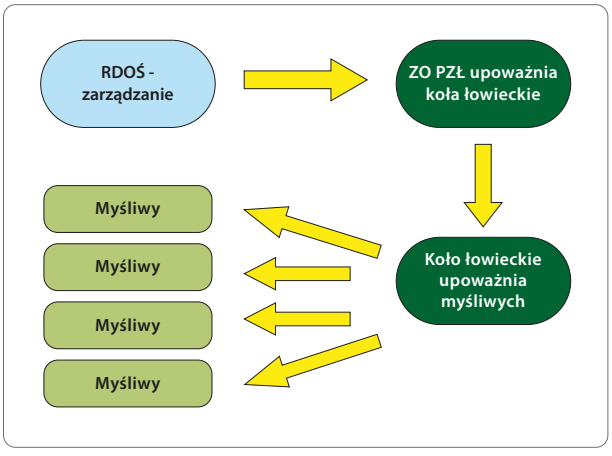

Rys. 1. Obieg decyzji ws. odstrzału redukcyjnego bobra na konkretnych obwodach łowieckich

Źródło: Zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Gdańsku z dnia 1 lipca 2020 r. w sprawie zezwolenia na czynności podlegające zakazom w stosunku do bobra europejskiego *Castor fiber*.

Z przedstawionego powyżej schematu blokowego (rys. 1) wynika, że RDOŚ wydaje zarządzenie w sprawie odstrzału redukcyjnego bobra na konkretnych obwodach łowieckich, przy konkretnych ciekach wodnych z konkretną ilością sztuk do odstrzału po uprzedniej inwentaryzacji na konkretnym terenie. Zarządzenie trafia do Zarządów Okręgowych PZŁ, które wydają upoważniają koła łowieckie, a one (Łowczy koła) wydają upoważnienia myśliwym, którzy posiadają uprawnienia do odstrzału redukcyjnego bobra.

Podsumowanie

Dokonując odstrzału redukcyjnego bobra ważna jest inwentaryzacja osobników na danym terenie. Inwentaryzacji dokonuje Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w porozumieniu z Polskim Związkiem Łowieckim. Po ustaleniu rzeczywistej liczby rodzin bobrów wydaje się zarządzenie o odstrzale redukcyjnym bobra w konkretnym terenie, do czego upoważnieni są myśliwi. Tylko racjonalny odstrzał zredukuje populację bobra oraz zapobiegnie szkodom w rolnictwie oraz podtopieniom. Sytuacja rozwoju populacji bobra europejskiego powinna być na bieżąco monitorowana. W praktyce podtopienia upraw rolnych oraz łąk doprowadza dopiero do zarządzania kryzysowego. Lepiej zapobiegać niż usuwać skutki i ponosić koszty.

Summary

When making a reduction shot of a beaver, it is important to inventory individuals in a given area. The inventory is carried out by the Regional Directorate for Environmental Protection in agreement with the Polish Hunting Association. After determining the actual number of beaver families, an order is issued for the reduction shooting of the beaver in a specific area, to which the hunters are authorized.

Only rational shooting will reduce the beaver population and prevent damage to agriculture and flooding. The development of the European beaver population should be monitored on an ongoing basis. In practice, the flooding of agricultural crops and meadows only leads to crisis management. It is better to prevent than to remove the consequences and to bear the costs.

Bibliografia

Dzięciolowski R., *Bóbr*, Wydawnictwo Łowiec Polski, Warszawa 1996.

Giżejewski Ż., Goździewski J., *Zarządzanie populacją bobra europejskiego*, (w:) *Zarządzanie populacjami zwierząt*, Wydawnictwo Łowiec Polski, Warszawa 2016.

Ożywić pola – Rok Bobra, materiały edukacyjne, Polski Związek Łowiecki, Warszawa 2018.

Akty normatywne

Ustawa z dnia 13 października 1995 r. – Prawo łowieckie (Dz.U. z 2023 r. poz. 1082).
Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz.U. z 2023 r. poz. 1094).
Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2022 r. poz. 916 z późn. zm.).
Zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Gdańsku z dnia 1 lipca 2020 r. w sprawie zezwolenia na czynności podlegające zakazom w stosunku do bobra europejskiego *Castor fiber*.

Crisis management – aspects of reduction firing of European beaver (Castor fiber) in Poland

Abstract

For several years, the European beaver has spread its existence throughout the country. Unfortunately, the damage caused by the activity of beavers does not diminish. Farmers report uncontrolled population growth and the occupation of new land by these animals and the destruction of crops, orchards, trees, ponds and roads.

Keywords: hunting economy, population, habitat, threats.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Mirosław Borkowski

Wydział Nauk Społecznych, Gdańska Szkoła Wyższa
https://orcid.org/0000-0001-5456-7377

Prawne uwarunkowania innowacyjnych rozwiązań w ochronie zdrowia. Wybrane zagadnienia

Streszczenie
Ochrona zdrowia staje się obszarem, w którym „innowacyjność" jest niezwykle istotna. Wynika to zarówno z uwarunkowań technicznych, jak i społecznych. Należy jednak pamiętać, że postęp techniczny, nowoczesne rozwiązania i metody leczenia i organizowania świadczeń zdrowotnych muszą być zgodne z obowiązującymi prawami człowieka, nie mogą naruszać praw pacjenta. Zachowanie tej równowagi – pomiędzy innowacyjnością, ochroną praw pacjenta i ekonomicznymi uwarunkowaniami – jest niezwykle trudnym procesem a jego realizacja wymaga coraz większego zaangażowania specjalistów z różnych gałęzi nauki. Znajomość budowy ciała ludzkiego i przyczyn jego ułomności okazuje się coraz częściej iść w parze z koniecznością obsługi nowoczesnych urządzeń, aparatów czy innych wyrobów medycznych. Proces diagnozowania pacjenta i jego obsługi (od rejestracji, poprzez samodzielne wykonywanie przez pacjenta niektórych pomiarów, „wypisywanie" recept i prowadzenie dokumentacji medycznej w wersji elektronicznej) staje się zjawiskiem powszechnym. Innowacyjne rozwiązania obejmują coraz większy obszar opieki nad pacjentem – i może to być zjawisko ze wszech miar pożyteczne. Musi być jednak zachowany jeden podstawowy warunek – ochrona człowieka, opieka pacjenta i jego zdrowie – a nie wskaźniki ekonomiczne – muszą być wciąż wartością najwyższą, mają decydować o procesie leczenia o możliwości wykonywania świadczeń zdrowotnych. Prezentowana praca, jak wskazano we Wstępie, sygnalizuje jedynie kilka problemów związanych z procesem wprowadzania innowacyjnych rozwiązań do szeroko pojętej ochrony zdrowia. Poszczególne zagadnienia jak chociażby prowadzenie elektronicznej dokumentacji medycznej czy proces udzielania teleporad wymagają bowiem zdecydowanie obszerniejszego opracowania niż tylko rozdział w monografii.

Słowa kluczowe: innowacje, ochrona zdrowia, e-zdrowie, telemedycyna, prawa pacjenta.

Wstęp

Zmiany zachodzące w funkcjonowaniu różnych instytucji determinowane między innymi rozwojem nauk technicznych i biologicznych nie pozostają bez wpływu także w obszarze ochrony zdrowia, funkcjonowania podmiotów wykonujących świadczenia lecznicze. Widoczne jest to zarówno na poziomie administracyjnym – metody organizacyjne, funkcjonowanie i zarządzanie podmiotami, ale także (a może przede wszystkim) daje się to zauważyć na poziomie technologicznym.

Związane jest to głównie z nowymi metodami prowadzenia badań, operacji, wykonywania zabiegów. Ten drugi poziom – nazwany technologicznym – bardziej widoczny i widowiskowy dla pacjenta, „żywo dyskutowany" i opisywany w różnych publikacjach ma niewątpliwie bezpośredni związek z życiem i bezpieczeństwem pacjenta. Zakłada się bowiem, że nowe rozwiązania techniczne i biotechnologiczne, nowoczesne wyroby medyczne czy produkty farmaceutyczne mają działać lepiej, szybciej, skuteczniej – mają pomagać pacjentowi w sposób doskonalszy niż rozwiązania i produkty tradycyjne czy stosowane przed „wprowadzeniem innowacji".

Rozwojowi nowych technologii sprzyja powszechna tendencja zmniejszania ilości łóżek w szpitalach, jak i skrócenie średniego czasu pobytu pacjenta w szpitalu, co przekłada się na wzrost znaczenia opieki ambulatoryjnej i opieki domowej wspomaganej właśnie nowymi technologiami medycznymi.

Bez wpływu na zdrowie, a przede wszystkim na bezpieczeństwo pacjenta, nie pozostają też i wspomniane rozwiązania techniczne wdrażane w tzw. działaniach administracyjnych związanych z funkcjonowaniem i zarządzaniem podmiotami leczniczymi, a dotyczące chociażby form dokumentacji medycznej czy przesyłania i przechowywania informacji o pacjencie oraz świadczenia teleporad.

Należy też podkreślić, że nie wszystkie innowacyjne rozwiązania czy urządzenia powszechnie wprowadzane do obrotu mogą być kwalifikowane jako wiarygodne źródła informacji o zdrowiu. Podobnie rzecz wygląda z różnymi wyrobami, których działanie nie zawsze może być oceniane jako wystarczające do podejmowania decyzji o sposobie czy charakterze wykonywanych świadczeń w związku z „diagnozowanym" stanem zdrowia pacjenta.

W okresie pandemii, skomplikowana materia tradycyjnie rozumianej ochrony zdrowia została „wystawiona na próbę". W bardzo krótkim okresie czasu zarówno podmioty wykonujące świadczenia zdrowotne, jak i pacjenci musieli „nauczyć się" nowych określeń, takich jak np. e-zdrowie, telemedycyna czy teleporada[1]. Sytuacja pandemiczna sprawiła, że duże grupy seniorów i pacjentów zostały „zmuszone" do zmian kulturowych, społecznych, musiały (i w dalszym ciągu – muszą)

[1] Określenia te, nowe dla większości społeczeństwa, w obrocie prawnym funkcjonują już prawie 20 lat. Wystarczy wspomnieć unijne plany w dziedzinie e-zdrowia i telemedycyny, np. komunikat Komisji z dnia 6 kwietnia 2004 r. zatytułowany „e-Zdrowie – poprawa opieki zdrowotnej dla obywateli europejskich: plan działania w europejskim obszarze e-zdrowia" (EUR-Lex 52004DC0356), komunikat Komisji z dnia 4 listopada 2008 r. w sprawie korzyści telemedycyny dla pacjentów, systemów opieki zdrowotnej i społeczeństwa (EUR-Lex 52008DC0869). Warto też wskazać, że w 2014 r. Komisja Europejska opublikowała „Zieloną księgę w sprawie mobilnego zdrowia" (mHealth) (EUR-Lex 52014DC0219, https://eur-lex.europa.eu/, dostęp: 10.07.2023 r.), w której używa określenia: „mobilne zdrowie" (zwane dalej „m-zdrowiem"), które obejmuje „działalność w obszarze medycyny i zdrowia publicznego wykonywana przy użyciu urządzeń mobilnych, takich jak telefony komórkowe, urządzenia do monitorowania pacjentów, palmptopy i inne urządzenia bezprzewodowe".

nieco inaczej planować zarówno tryb życia, jak i sposób zabezpieczenia potrzeb zdrowotnych. Przestawienie się podmiotów leczniczych na „systemy elektroniczne" – e-rejestracji, e-recept czy teleporad obnażył niedociągnięcia organizacyjne i systemowe oraz ograniczył lub uniemożliwił dość sporej grupie osób kontakt z lekarzem, co bez wątpienia negatywnie wpłynęło na zdrowie społeczeństwa i życie jednostek. Wymiernym efektem tego zjawiska jest zwiększona śmiertelność[2]. Kolejki do lekarzy zniknęły (lub zostały ograniczone), a brak możliwości bezpośredniego kontaktu z lekarzem zmusił wiele osób (przede wszystkim) w wieku 70+ do zmiany sposobu życia, co nie pozostało bez wpływu także na zdrowie psychiczne tej grupy pacjentów. Te zmiany organizacyjne i wprowadzone ograniczenia w dostępie do podstawowych świadczeń leczniczych i porad w zakresie ochrony zdrowia wpłyną także na zmiany w zdrowiu psychicznym dzieci i młodzieży.

Sytuacja taka, wskazująca na istnienie sporej grupy pacjentów „wykluczonych technicznie" (bez możliwości korzystania z nowoczesnych technologii lub wykorzystująca je w ograniczonej formie) z możliwości wykonywania świadczeń leczniczych, staje się przesłanką do dalszego rozwoju innowacyjnego. Poszukiwania nowych rozwiązań ułatwiających proces leczenia, komunikowania się czy uzyskiwania danych (nie tylko medycznych) niezbędnych w procesie leczenia, są wielkim wyzwaniem dla producentów wyrobów, dostawców oprogramowania, organizatorów procesu leczenia itp. Coraz więcej firm tworzy nowoczesne aplikacje medyczne, pilotażowo wdrażane są nowe rozwiązania np. zdalnego, samodzielnie wykonywanego przez pacjenta monitorowania stanu i parametrów życiowych. Wszystkim tym działaniom przyświeca idea większych możliwości leczniczych i ograniczenia wydatków związanych z procesem leczenia.

Podkreślić jednak należy, że wspomniana powyżej (i w tytule rozdziału) „innowacyjność" ma różnorodne znaczenie i jest niejednolicie rozumiana, a zdaniem autora za „innowacyjne" można uznawać jedynie działania, czynności i produkty (wyroby), które będą nowocześniejsze, lepsze, a więc bardziej postępowe w obszarze koncepcji, funkcjonowania i oddziaływania w porównaniu z dotychczas stosowanymi. Mogą to być rozwiązania, które nie zawsze będą miały „przełomowy charakter", ale będą pozwalały na osiągnięcie lepszych rezultatów badań, leczenia. Dodatkowo muszą to być działania, których także skuteczność będzie większa (w porównaniu ze skutkami funkcjonowania czy oddziaływania rozwiązań, produktów stosowanych przed wprowadzeniem innowacji)[3]. Jak już wspomniano, nade wszystko muszą to być jednak rozwiązania bardziej bez-

[2] Do powszechnego stosowania wprowadzono wyrażenie „nadmiarowe zgony" rozumiane jako różnica między liczbą zgonów w danym okresie a średnią liczbą zgonów w porównywalnym okresie ostatnich lat.

[3] Można w tym miejscu przytoczyć definicję „działalności innowacyjnej" zawartą w art. 2 ust. 1 pkt 3 ustawy z dnia 30 maja 2008 r. o niektórych formach wspierania działalności innowacyjnej (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1402 z późn. zm.), w brzmieniu: „działalność inno-

pieczne, lepiej chroniące życie i zdrowie pacjenta. Wprowadzenie rozwiązań innowacyjnych wymaga więc szerokiej znajomości problemu, wiedzy z różnych obszarów nauki. Dodatkowo wprowadzanie takich rozwiązań musi znaleźć swoje uzasadnienie w prowadzanych badaniach i obserwacjach procesu wykonywania świadczeń leczniczych.

Nie może budzić żadnych wątpliwości to, że wprowadzanie innowacyjnych rozwiązań w opiece zdrowotnej (zarówno tej w ujęciu wąskim, jak i szerokim) winno być dokonywane w zgodzie z regulacjami prawnymi chroniącymi przede wszystkim prawa pacjenta, jego godność, życie i zdrowie. Stosowanie innowacyjnych rozwiązań nie może też negatywnie wpływać na prawa i obowiązki personelu medycznego oraz musi być zgodne z zakresem międzynarodowo chronionych praw człowieka.

Niezwykle ważnym aspektem wprowadzania wszelkich zmian w metodach wykonywania świadczeń zdrowotnych jest społeczna akceptacja proponowanych rozwiązań i ich powszechność. Nie inaczej rzecz się ma także z wprowadzaniem telemedycyny, która zwłaszcza w grupie starszych pacjentów może rodzić wiele obaw, budzić wiele wątpliwości dotyczących jakości leczenia.

Współcześnie większość państw przygotowana jest (pod względem technicznym) do wprowadzania innowacyjnych rozwiązań w ochronie zdrowia, rozwoju szeroko ujętej telemedycyny, czego niestety nie można tego powiedzieć o stanie systemów prawnych czy stanie ekonomiczno-finansowym. Problemy pojawiają się już na poziomie dotyczącym właściwego określania, nazwania wykonywanych czynności. W tym miejscu należy wspomnieć, że do dnia dzisiejszego w Rzeczypospolitej Polskiej nie ma legalnej definicji „telemedycyny", a w literaturze przytacza się definicje tworzone przez różne instytucje i organizacje[4].

Winno się jeszcze raz przypomnieć, że innowacyjność i wynikające z tego zjawiska nowoczesne rozwiązania, a przede wszystkim ich stosowanie powinno być akceptowalne[5] i nie może prowadzić do łamania praw człowieka, praw pacjenta, a przede wszystkim ma poprawić jakość i szybkość świadczonych usług. Musi więc

wacyjna – działalność polegająca na opracowaniu nowej technologii i uruchomieniu na jej podstawie wytwarzania nowych lub znacząco ulepszonych towarów, procesów lub usług".

[4] Jak wskazuje B. Oręziak: „(…) nazwy takie jak »e-Zdrowie«, »m-Zdrowie« i odpowiednio »e-Health«, »m-Health«, choć akcentują inny aspekt wykorzystywanych technologii w systemach opieki zdrowotnej, to zasadniczo znaczą to samo co pojęcie telemedycyny (…)", zob. B. Oręziak, *Telemedycyna a konstytucyjne prawo do opieki zdrowotnej w kontekście wykluczenia cyfrowego*, „Zeszyty Prawnicze" 2018, nr 18, s. 118. Dalej ten sam Autor przytacza m.in. definicję telemedycyny przyjętą przez Amerykańskie Stowarzyszenie Telemedycyny (ATA), rozumianą jako: „formę wymiany informacji medycznych pomiędzy dwoma stronami, przebiegającą przy wykorzystywaniu narzędzi telekomunikacyjnych, której celem jest poprawa stanu zdrowia pacjenta", *ibidem*, s. 120.

[5] Według autora innowacja, znajdująca swoje uzasadnienie w wynikach badań, powinna być w sposób rzetelny przekazana zarówno środowisku lekarskiemu, ale też i pacjentom. Coraz bardziej świadomy pacjent zainteresowany jest efektem leczenia, ale nie pozostaje

być ono zgodne z powszechnie przyjmowanymi zasadami etyczno-moralnymi, nie może być przesłanką różnego rodzaju konfliktów, a w szczególności ma odpowiadać zakresowi prawa pacjenta do informacji (obejmującemu m.in. *proponowane oraz możliwe metody diagnostyczne i lecznicze*[6]). Podobnie rzecz musi wyglądać z przestrzeganiem niedookreślonej zasady zrównoważonego rozwoju, którą próbuje się wkomponować w proces ochrony zdrowia uzasadniając jej stosowanie potrzebą wdrażania nowoczesnych rozwiązań w medycynie.

Szeroki zakres nowoczesnych technologii wprowadzanych do ochrony zdrowia oraz problemów i związanych z tym wątpliwości, uniemożliwia przedstawienie, w krótkim rozdziale, tego zagadnienia w sposób kompleksowy. Prezentowany materiał (i zasygnalizowane przez autora wybrane zagadnienia) należy traktować jedynie jako głos w toczących się dyskusjach i rozważaniach dotyczących innowacyjnych rozwiązań związanych z ochroną zdrowia. Należy założyć, że innowacyjne rozwiązania stosowane w systemie ochrony zdrowia wraz z procesem ich propagowania i wdrażania, zapewne staną się jednym z wiodących elementów zdrowia publicznego, które wciąż jest niedoceniane w całym systemie ochrony zdrowia.

I

Wprowadzanie innowacyjnych rozwiązań w obszarze ochrony zdrowia i zdrowia publicznego to proces coraz bardziej widoczny i nieunikniony. Taka sytuacja (obecnie) i prognozy rozwoju technologii muszą skłaniać do podejmowania różnych prób porządkowania systemu oraz tworzenia nowych rozwiązań legislacyjnych. Uwarunkowania gospodarcze, a przede wszystkim troska o zdrowie jednostki i społeczeństwa oraz funkcjonujący system ochrony praw człowieka, w takiej sytuacji stają się przesłankami przesądzającymi o konieczności wprowadzania rozwiązań prawnych co najmniej na poziomie ustawodawstwa unijnego[7], które powinno określić ramy zachowań dla ustawodawców krajowych w państwach członkowskich. Warto też zastanowić się nad potrzebą czy wręcz koniecznością regulacji na poziomie daleko wykraczającym poza obszar Unii Europejskiej, nad tworzeniem rozwiązań globalnych. Problem ten jest dostrzegany i sygnalizowany m.in. przez WHO, która to organizacja wciąż podejmuje próby wdrożenia

obojętny na procedurę prowadzącą do osiągnięcia celu (dotyczy to szeroko rozumianych zagadnień bioetycznych).

[6] Fragment art. 9 ust. 2 ustawy z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 849 z późn. zm.).

[7] Działania takie prowadzone są od wielu lat. Warto w tym miejscu wspomnieć np. o decyzji wykonawczej Komisji z dnia 26 czerwca 2013 r. ustanawiającej zasady utworzenia sieci jednostek lub organów krajowych odpowiedzialnych za ocenę technologii innowacyjnych zarządzania tą siecią i jej przejrzystego funkcjonowania (Dz. Urz. UE L 2013.175.71) lub o oczekującym na wejście w życie rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2282 z dnia 15 grudnia 2021 r. w sprawie oceny technologii medycznych i zmiany dyrektywy 2011/24/UE (Dz. Urz. UE L 2021.458.1).

zaakceptowanych technologii mobilnych w „państwach co najmniej po jednym z każdego regionu geograficznego”[8].

Nie ulega wątpliwości, że wszelkie nowoczesne metody i środki wprowadzane w ochronie zdrowia, w zakresie ochrony zdrowia publicznego mogą być upowszechniane jedynie wtedy, gdy korzystnie wpływają na poprawę i ochronę zdrowia obywateli – to jest warunek pierwszy i podstawowy. Należy jednak ubolewać, że coraz częściej przesłankami stosowania takich rozwiązań stają się parametry ekonomiczne, takie jak: efektywność, użyteczność[9] i korzyści producentów, wytwórców czy nawet „oszczędności” państwa jako podmiotu finansującego czy współfinansującego opiekę medyczną. Oczywiście niektóre z tych współczynników mogą być przyjmowane do analizy procesu leczenia, ale korzyści z takich działań, wprowadzania różnych parametrów ekonomicznych mają być przede wszystkim odczuwane przez pacjenta. Efektywność leczenia w pierwszej kolejności ma uwzględniać poprawę stanu zdrowia pacjenta, a przy dokonywaniu analizy użyteczności procesu leczenia takie parametry, jak np. wiek pacjenta, nie mogą być jedynym kryterium stosowania metod leczenia, w tym i nowoczesnych metod leczenia[10].

Ekonomizacja zdrowia, a raczej wysoka identyfikacja zysków sektora ochrony zdrowia oraz jego „skomercjalizowana rentowność”, tarkujące życie i zdrowie jako „produkt rynkowy”, zdobywają niestety coraz większe poparcie instytucji państwowych. Taka sytuacja powoduje m.in. zachwianie relacji: pacjent – lekarz, pacjent – instytucja, której przedstawiciele, np. decydując o sposobie leczenia czy finansowania leczenia, mogą opierać proces leczenia (w jakimś stopniu) na uwarunkowaniach ekonomicznych. Przesłanki stosowania różnego rodzaju ograniczeń nie są ani zrozumiałe przez pacjenta (często przez wiele lat dopłacającego do sytemu ochrony zdrowia), ani dla niego bezpieczne[11]. We współczesnym świecie, w którym mówi się wiele o różnych regułach funkcjonowania państw i społeczeństw, odwołując się do istoty humanitaryzmu, tworzy mało precyzyjne zasady (nie tylko w obszarze ochrony zdrowia), jak np. wspominana już uprzednio zasada zrównoważonego rozwoju, które mają wyjaśnić opinii publicznej zasadność podejmowanych decyzji. Tego typu „zabiegi” oraz opieranie podstawy funkcjo-

[8] Więcej informacji dotyczących mobilnego zdrowia i jego wdrażania w dokumencie Komisji Europejskiej: „Zielona Księga…”, *op. cit.*

[9] Niestety efektywność czy użyteczność wykonywanych czynności przez podmiot wykonujący czynności lecznicze nie jest oceniana z punktu widzenia pacjenta.

[10] W ostatnich latach pacjenci bardzo często są informowani, że z uwagi na ich wiek lub ogólny stan zdrowia nie można zastosować jakiejś formy leczenia, bo *jest to nieopłacalne.*

[11] Wiele osób spotkało się z przypadkami ograniczenia sposobu leczenia z uwagi na wiek pacjenta, nawet jeżeli nie było żadnych przeciwwskazań medycznych. Innym przykładem może być współfinansowanie lub pełne finansowanie przez pacjenta (jego najbliższych) lepszych, skuteczniejszych, mniej bolesnych itp. zabiegów, metod leczenia czy wyrobów medycznych.

nowania instytucji związanych z ochroną życia i zdrowia przede wszystkim na współczynnikach ekonomicznych nie może być akceptowane. Oczywiście zarządzanie podmiotami wykonującymi świadczenia lecznicze powinno być stabilnym procesem uwzględniającym sprawdzone metody zarządzania, w tym m.in. analizy kosztów, korzyści, użyteczności czy efektywności, ale nie można godzić się na traktowanie zdrowia jako towaru ekonomicznego.

Zadaniem państwa jest ochrona życia i zdrowia obywateli, zapewnienie dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej. Warto w tym miejscu wspomnieć chociażby o Konstytucji Światowej Organizacji Zdrowia, w której stwierdzono m.in., że *Rządy ponoszą za zdrowie swych ludów odpowiedzialność*[12]. Potrzeba współpracy i koordynacji zadań Unii i Państw Członkowskich *w zakresie określania i urzeczywistniania wszystkich polityk zapewniających wysoki poziom ochrony zdrowia ludzkiego* jest także jednym z ważniejszych postanowień Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej[13].

Dlatego też realizując to jedno z podstawowych zadań, instytucje państwowe muszą zadbać o wprowadzanie także i innowacyjnych rozwiązań dostępnych na równych zasadach dla ogółu pacjentów. Oczywiście wszystkie działania muszą uwzględniać także swobodę przedsiębiorczości, dlatego też wydaje się, że pierwszym krokiem związanym z upowszechnianiem rozwiązań innowacyjnych musi być stworzenie właściwych relacji na linii: państwo – jednostka innowacyjna – podmiot leczniczy – pacjent. To przecież tworzenie nowych rozwiązań, funkcjonowanie państwa, podmiotów gospodarczych (w tym i podmiotów leczniczych) oparte jest na pracy człowieka, który w pewnym okresie swojego życia lub przy wystąpieniu niesprzyjających okoliczności staje się „pacjentem". Każdy pracujący obywatel (niezależnie od zawodu czy miejsca wykonywanej pracy) ma swój wkład w funkcjonowanie i finansowanie opieki zdrowotnej, pośrednio lub bezpośrednio przyczynia się do rozwoju badań medycznych, biotechnologicznych itp. Niewiele jest bowiem podmiotów gospodarczych bazujących jedynie na własnych badaniach, badaniach finansowanych z własnych środków finansowych i niekorzystających z dorobku i potencjału naukowego pracowników funkcjonujących w ramach np. badawczych instytutów naukowych finansowanych przez państwa. Taka sytuacja powinna znaleźć odzwierciedlenie chociażby na poziomie dostarczania pacjentom leków czy produktów medycznych. Obywatele przyczyniając się (poprzez nawet pośrednie finansowanie badań) muszą mieć zapewniony odpowiedni poziom dostępności do świadczeń, usług czy produktów i nie powinien być to jedynie „poziom podstawowy", uwzględniający dostępność jedynie do świadczeń w wersji minimum.

[12] Motyw 9 preambuły Konstytucji Światowej Organizacji Zdrowia (Dz.U. z 1948 r. Nr 61 poz. 477).

[13] Art. 168 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE C 2016.202.47).

Rozwojowi i wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań w ochronie zdrowia powinny towarzyszyć zmiany w mechanizmach finansowania zarówno świadczeniodawców, jak i świadczeniobiorców. Należy też zastanowić się nad zmianą ewentualnie modyfikacją modeli finansowania. W tradycyjnie rozróżnianych modelach: społecznych ubezpieczeń zdrowotnych i narodowej służby zdrowia należy zastosować takie rozwiązania, które w żadnym wypadku nie będą mogły dyskryminować pacjentów. Dostęp do innowacyjnych rozwiązań ma być powszechny, bez względu na wiek, stan pacjenta czy jego sytuacje ekonomiczną.

Dodatkowo należy tez zwrócić uwagę na jakość i zasadność niektórych rozwiązań. Należy podkreślić, że wprowadzanie różnego rodzaju wyrobów, np. mierzących parametry snu, ilość spalanych kalorii itp., jest możliwa (a czasami nawet wskazana) pod warunkiem przeprowadzenia przez producenta właściwej akcji edukacyjnej, a nie jedynie akcji reklamowej, zachęcającej jedynie do zakupu reklamowanego produktu, wyrobu, który bez właściwego stosowania staje się jedynie kolejnym gadżetem. W przypadku reklamy stosowanej w „ochronie zdrowia" musi być ona zawsze uzupełnieniem edukacji i informacji, a nadzór i kontrola tych relacji są obowiązkiem państwa i powołanych instytucji[14]. Nie jest zrozumiałe np. dopuszczanie do obrotu (i reklamowanie) wyrobów „paramedycznych", których jakość i zasady działania budzą wiele zastrzeżeń, produktów i wyrobów, których wartość medyczna jest niewielka, ale szeroko zakrojone akcje reklamowe powodują, że jakiś wyrób staje się przedmiotem powszechnie stosowanym. Pacjent staje się właścicielem urządzenia zaopatrzonego w instrukcje usługi urządzenia, które prezentuje różne wykresy, podaje określone parametry i niezależnie od wskazanych parametrów „informuje" pacjenta, że zastosowanie konkretnego wyrobu nie zastąpi wizyty u lekarza. W takiej sytuacji warto zastanowić się nad zasadnością stosowanych wyrobów, których w takim wypadku jedynym „zadaniem" okazuje się być wpływanie na podświadomość pacjenta, „uśpienie" jego czujności, co może wpłynąć na opieszałość w podejmowaniu decyzji o wizycie u lekarza, a w końcowym efekcie może mieć negatywny wpływ na stan zdrowia.

Właściwe stosowanie wyrobów czy aplikacji dotyczących zdrowia sygnalizowane było już kilkukrotnie w różnych unijnych aktach prawnych, z których warto przytoczyć fragment w brzmieniu: (…) *Jednym z wyzwań wiążących się z tym sektorem jest zapewnienie, by rynek aplikacji dotyczących zdrowia i zdrowego stylu życia spełniał oczekiwania obywateli dotyczące jakości i przejrzystości. Przyczyniłoby się do tego udzielanie zrozumiałych informacji o wysokiej jakości na temat korzystania z tych aplikacji oraz ich działania, a także zapewnienie interoperacyjności między dziedzinami zdrowia i zdrowego stylu życia*[15].

[14] Niestety w dalszym ciągu, mimo funkcjonowania różnych instytucji, np. GIF, PIH, sytuacja związana z zachowaniem proporcji pomiędzy reklamą a chociażby informacją o produkcie czy wyrobie, rodzi wiele zastrzeżeń.

[15] Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu

Nie ulega wątpliwości, że wprowadzane rozwiązania techniczne, wdrażane aplikacje są coraz bardziej uniwersalne, pomagają pacjentom i podmiotom świadczącym usługi. Urządzenia pozwalające na zdalne diagnozowanie (i leczenie) przeziębień, wykonywanie i przesyłanie do lekarza zarejestrowanych dźwięków, obrazków ucha czy gardła[16], niewątpliwie służyć mogą pacjentowi, pod warunkiem zapewnienia należytej jakości prowadzonych badań, pomiarów[17]. Należy jednak rozwiązać problemy prawne, techniczne, m.in. związane z przesyłaniem tak uzyskanych informacji, ich przechowywaniem, przetwarzaniem, prowadzeniem dokumentacji opartej o uzyskane dane. Nie mniej ważnym problemem jest powszechna dostępność do takich rozwiązań, tak aby nie naruszyć zasady równego dostępu do świadczeń.

Coraz częściej pojawiają się pytania o odpowiedzialność lekarzy i innych osób świadczących porady oparte na danych uzyskanych w trakcie teleporady czy dane pochodzące z różnych urządzeń. W niektórych przypadkach decyzje mają być podejmowane przy „zastosowaniu" platform algorytmicznych, co jeszcze dodatkowo komplikować będzie wspomniane zasady odpowiedzialności.

Innym problemem związanym z wykorzystywaniem nowoczesnych rozwiązań związanych z przesyłaniem danych czy ich gromadzeniem jest tzw. cyberprzestępczość.

Wskazane powyżej problemy związane z dostępnością i stosowaniem różnych wyrobów medycznych, możliwością niewłaściwego gromadzenia, dostępu i pozyskiwania danych medycznych, to tylko przykładowe zagadnienia, które wymagają pilnego stworzenia prawnych regulacji zapewniających pacjentowi wykonanie badań gwarantujących ich wysoką jakość, a przede wszystkim zabezpieczających pacjenta oraz lekarza wykonującego określone czynności w oparciu o uzyskane „teledane" przed ponoszeniem odpowiedzialności i niepotrzebnego ryzyka.

II

Wykonując, zgodnie z brzmieniem art. 5 pkt 40 ustawy o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych[18], świadczenia zdrowotne, tj. działania *służące profilaktyce, zachowaniu, ratowaniu, przywracaniu lub po-*

Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów „Plan działania w dziedzinie e-zdrowia na lata 2012-2020 – Innowacyjna opieka zdrowotna w XXI wieku", COM/2012/0736 final, https://eur-lex.europa.eu/ (dostęp: 15.09.2023 r.).

[16] Mowa tu o testach rozwiązań wspierających prace lekarza, a wykonywanych przez urządzenia: Higo i Tyto-Care.

[17] Więcej na temat wybranych aplikacji medycznych w: E. Sadowska (w:) M. Borkowski, C. Krawczyk, E. Sadowska, *Bezpieczeństwo zdrowotne istota, pojecie, ewolucja*, Libron, Kraków 2021.

[18] Ustawa z dnia 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1285 z późn. zm.).

prawie zdrowia oraz inne działania medyczne wynikających z procesu leczenia lub przepisów odrębnych regulujących zasady ich udzielania, osoby i podmioty świadczące takie usługi pozyskują coraz więcej danych. Nie są to wyłącznie informacje o stanie zdrowia pacjenta, takie jak m.in. ciśnienie, poziom glukozy, puls, ale zdobywane są także dane dotyczące np. sposobów płatności za usługi, informacje o kartach płatniczych, informacje o rodzinie, częstotliwości wizyt itp. Materiały takie stają się potężnym źródłem informacji, które mogą być wykorzystywane czasami w nieprzewidziany i nie zawsze zgodny z prawem sposób, mogą też być wykorzystywane jako element działań cyberterrorystycznych kierowanych przeciwko samym pacjentom, jak i przeciwko placówkom leczniczym, co staje się zjawiskiem coraz powszechniejszym. Jak wynika z informacji publikowanych przez różne instytucje, cyberataki na jednostki ochrony zdrowia zdarzają się częściej niż na placówki bankowe. Jednym z powodów takiej sytuacji jest zapewne słabsza ochrona danych czy urządzeń, na których są one przechowywane, ale zdarzają się też przypadki wykorzystywania danych medycznych do szantażu politycznego[19].

Nie powinno to jednak wpływać na wprowadzania innowacyjnych rozwiązań związanych z gromadzeniem przesyłaniem i przechowywaniem danych, w tym danych wrażliwych. Należy jednak większą uwagę zwracać na zakres pozyskiwanych danych i sposoby ich przetwarzania. Oczywiście nie jest możliwe idealne zabezpieczenie przed „kradzieżą" danych czy atakiem cyberprzestępców, jednak podmioty gromadzące dane medyczne muszą wykazać wyjątkową dbałość, np. w wyborze operatorów systemu, firm serwisujących, a przede wszystkim zadbać o fachowe szkolenie personelu mającego dostęp do zgromadzonych i przetwarzanych danych. Nie można w tym przypadku mówić jedynie o dochowaniu staranności, nawet należyta staranność nie powinna być traktowana jako standard. Wydaje się, że jedynym dopuszczalnym standardem powinna być „wyjątkowa należyta staranność", staranność należycie zabezpieczająca i chroniąca dane pacjenta. Można się zastanowić nad zdefiniowaniem i wprowadzeniem do obrotu prawnego pojęcia, które będzie spełniało określone wymagania, wyrażenia, którego treść i znaczenie, na potrzeby gromadzenia danych o pacjencie (w kontekście odpowiedzialności za nieprawidłowe wykorzystywanie takich informacji) powinna być dookreślona[20].

[19] Więcej informacji m.in. w: M. Borkowski, P. Borkowski, *Prawa pacjenta – zagrożenie cyberprzestępstwem na przykładzie prawa do informacji* (i literatura tam przytoczona), (w:) O. Wasiuta, M. Szumiec, E. Włodarczyk, *Współczesne konteksty bezpieczeństwa zdrowotnego*, Wydawnictwo Naukowe UP Kraków, Kraków 2020.

[20] Określenie bardzo trudne do zdefiniowania, jednak w takim przypadku (ochrona życia i zdrowia) warto przynajmniej podjąć próbę stworzenia takiej kategorii, nawet gdyby taka definicja zawierała w sobie wiele sformułowań i określeń technicznych, informatycznych. Można też np. wprowadzić obowiązek dodatkowych zabezpieczeń, szyfrowania itp.

Należy też pamiętać o możliwości powszechnego stosowania rozwiązań i zróżnicowania ich zakresu w zależności od wieku pacjenta, a także (niestety) miejsca jego zamieszkania. Nikt nie wątpi w to, że korzystanie z Internetu ułatwia i umożliwia szybsze korzystanie z różnych źródeł i informacji dotyczących, np. możliwości stosowania nowych rozwiązań medycznych, informacji o produktach leczniczych. Jednak problemem może bowiem być stosowanie takich samych rozwiązań i reguł w stosunku do osób w podeszłym wieku, osób często określanych jako „jednostki wykluczone cyfrowo" czy osób zamieszkujących tereny, na których dostęp do co najmniej średniej jakości sygnałów transmisyjnych jest ograniczony.

Różnego rodzaju utrudnienia i ograniczenia w dostępie do dobrej jakości usług cyfrowych ułatwiają także możliwość ingerencji w transmisję danych, mogą ułatwiać zjawisko cyberprzestępczości.

Tworzenie systemów zajmujących się gromadzeniem, przechowywaniem i udostępnianiem danych wrażliwych jest dość trudnym zadaniem. Poza uwarunkowaniami technicznymi, istotnym ich elementem jest zachowanie ochrony takich danych, które muszą być zgodne z powszechnie przyjętymi regulacjami ochrony danych osobowych. To także nie jest zadaniem łatwym, a świadczyć o tym może fakt, że dopiero ponad 20 lat od czasu wejścia w życie w Rzeczypospolitej Polskiej pierwszych regulacji dotyczących ochrony danych osobowych i upływu ponad trzech od wejścia w życie unijnego rozporządzenia o ochronie danych osobowych[21], pozytywną opinię Prezesa Urzędu Ochrony Danych Osobowych uzyskały dopiero dwa projekty kodeksów określających postępowanie dotyczące ochrony danych w sektorze ochrony zdrowia[22].

Na tworzenie dokumentacji medycznej (obecnie: e-dokumentacji, EDM) i jej stosowanie można patrzeć m.in. z perspektywy osób zainteresowanych pośrednio, jak i bezpośrednio danymi gromadzonymi w procesie tworzenia, jak i funkcjonowania tej formy dokumentacji. Osoby zainteresowane, a więc między innymi: pacjent, lekarz, instytucje świadczeniodawców, instytucje kontroli i nadzoru czy podmioty określające zasady rozwoju ochrony zdrowia, mają nieco inną perspektywę postrzegania zjawiska, inaczej określają swoje potrzeby. Każdy z tych podmiotów będzie miał inne zdanie na ten temat, inaczej też będzie odnosić się np. do wprowadzanych rozwiązań czy zabezpieczeń.

Obecnie zarówno pacjenci (w zależności od ich wieku i osobistego stosunku do nowych rozwiązań informatycznych) oraz lekarze, w procesie tworzenia i funkcjonowania e-dokumentacji, zwłaszcza tej tworzonej w systemie teleporad, potwierdzą odhumanizowanie wizyty. Takie podejście sprawia, że obie strony

[21] Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/670 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46 WE (Dz. Urz. UE L 2016.119.1).

[22] Więcej informacji: https://uodo.gov.pl/ (dostęp: 20.04.2023 r.).

świadczenia leczniczego z pewną rezerwą podchodzą zarówno do przekazywania informacji, jak i ich wiarygodności i jakości. I chociaż wszystkie podmioty zapewne zgodzą się z tym, że ta forma prowadzenia dokumentacji ułatwia proces, np. rejestracji, prowadzenia wywiadu wstępnego czy wypisywania e-recept i e--zwolnień, to takiej zgodności nie ma już w ocenie tak uzyskanych informacji. Nie wszystkie zainteresowane strony potwierdzą też, że proces ten skraca czas potrzebny do przygotowania dokumentacji.

Bez wątpienia proces cyfryzacji niektórych czynności usprawnia pracę personelu medycznego, daje większe możliwości komunikacji pomiędzy podmiotami wykonującymi świadczenia. Jednak proces ten „uprzedmiotawia" pacjenta, zwłaszcza pacjenta starszego czy pacjenta cierpiącego, mającego wiele schorzeń. Oczywiście proces polegający na spersonalizowaniu procesu leczenia cechuje się wieloma korzyściami. Obok wyżej już wymienionych zalet, dla pacjenta może też być istotne oszczędzenie jego czasu wynikającego z możliwości zdalnego umawiania się na poradę czy zwiększenie częstotliwości porad.

Wprowadzenie e-usług medycznych przynosi wiele korzyści personelowi medycznemu i w końcowym efekcie powinno też przyczynić się do sprawniejszego funkcjonowania systemu ochrony zdrowia. Mimo tych, wydawać by się mogło oczywistych korzyści, w dalszym ciągu wielu lekarzy bardzo sceptycznie podchodzi do tego sposobu prowadzenia dokumentacji. Jak już wspomniano skrócenie czasu pobytu pacjenta w placówce leczniczej czy skrócenie czasu wizyty nie zawsze dobrze jest postrzegane przez pacjenta, tym bardziej, że część tego czasu, który według pacjenta lekarz powinien poświęcić na rozmowę z nim, lekarzowi zajmuje obsługa komputera.

Innym problemem wynikającym z prowadzenia EDM jest brak możliwości swobodnej korekty dokumentacji, okazuje się bowiem, że wprowadzenie tej formy dokumentacji ograniczyło np. ilość skierowań na dodatkowe zabiegi. Powodowane jest to tym, że program „odczytuje" pierwsze zalecenie z tak prowadzonej dokumentacji, a nie zawsze lekarz prowadzący takie zalecenie wpisuje jako świadczenie/zalecenie podstawowe. Mając dostęp do dokumentacji tradycyjnej można taką uwagę dostrzec niezależnie od miejsca, w którym została ona wpisana – program nie analizuje zaleceń, a jedynie odtwarza je, i to w ograniczonym zakresie.

Oczywiście można założyć, że kolejne wersje różnych programów będą udoskonalane, poprawiane, ale pytanie o doskonałość systemu, programu EDM, analizującego potrzeby pacjenta zawsze będzie pytaniem otwartym. W takiej sytuacji należy także zastanowić się nad odpowiedzialnością za „błędy" w analizie dokumentacji.

Zagadnienia związane z tworzeniem i prowadzeniem baz danych i systemów teleinformatycznych obsługujących system informacji w ochronie zdrowia muszą ściśle korelować z wymogami bezpieczeństwa dokumentacji, a przede wszystkim bezpieczeństwa pacjenta. Ważnym elementem zapewnienia takiego

bezpieczeństwa jest opracowanie planów ciągłości na wypadek wystąpienia jakichkolwiek incydentów – w tym awarii systemów czy problemów z zasilaniem i podtrzymywaniem pracy urządzeń.

III

Nowe technologie, szeroko rozumiana innowacyjność i funkcjonowanie różnych platform elektronicznych w systemie ochrony zdrowia zmieniają ten rynek. Pomagają w diagnozowaniu i leczeniu, mają zwiększać efektywność leczenia, a poprzez rozwój Internetu rzeczy i tworzenie medycyny spersonalizowanej mają poprawić także osobiste odczucie pacjentów. Te i podobne działania i rozwiązania muszą jednak zapewniać ochronę m.in. danych związanych z wykonywaniem świadczeń opieki zdrowotnej. Rozwój systemów informacji czy systemów teleinformatycznych do prowadzenia m.in. dokumentacji medycznej czy wykonywania niektórych badań, niewątpliwie wpływa na poprawę ochrony zdrowia. Dowodzi też, że szeroko pojęta ochrona zdrowia staje się dziedziną, w której coraz częściej mamy do czynienia z współistnieniem, przenikaniem i wykorzystywaniem rozwiązań innowacyjnych z różnych dziedzin nauki. Takie połączenie m.in. automatyki, informatyki, telekomunikacji, wybranych nauk społecznych z naukami medycznymi i nauką o zdrowiu winno nieustannie służyć realizacji jednej z podstawowych zasad etyki zawartej w art. 2 Kodeksu Etyki Lekarskiej: *Najwyższym nakazem etycznym lekarza jest dobro chorego – salus aegroti suprema lex esto. Mechanizmy rynkowe, naciski społeczne i wymagania administracyjne nie zwalniają lekarza z przestrzegania tej zasady*[23]. Zasada ta powinna przyświecać wszystkim (ludziom, instytucjom, innym podmiotom), którzy w jakikolwiek sposób zaangażowani są w szeroko pojęty proces wykonywania świadczeń opieki zdrowotnej.

Bibliografia

Borkowski M., Borkowski P., *Prawa pacjenta – zagrożenie cyberprzestępstwem na przykładzie prawa do informacji*, (w:) O. Wasiuta, M. Szumiec, E. Włodarczyk, *Współczesne konteksty bezpieczeństwa zdrowotnego*, Wydawnictwo Naukowe UP Kraków, Kraków 2020.

Oręziak B., *Telemedycyna a konstytucyjne prawo do opieki zdrowotnej w kontekście wykluczenia cyfrowego*, „Zeszyty Prawnicze" 2018, nr 18.

Sadowska E. (w:) M. Borkowski, C. Krawczyk, E. Sadowska, *Bezpieczeństwo zdrowotne istota, pojecie, ewolucja*, Libron, Kraków 2021.

Akty prawne

Decyzja wykonawcza Komisji z dnia 26 czerwca 2013 r. ustanawiająca zasady utworzenia sieci jednostek lub organów krajowych odpowiedzialnych za ocenę technologii innowacyjnych zarządzania tą siecią i jej przejrzystego funkcjonowania (Dz. Urz. UE L 2013.175.71).

[23] Art. 2 ust. 2 Kodeksu Etyki Lekarskiej. Kodeks dostępny na: https://nil.org.pl/ (dostęp: 20.04.2023 r.).

Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów „Plan działania w dziedzinie e-zdrowia na lata 2012-2020 – Innowacyjna opieka zdrowotna w XXI wieku", COM/2012/0736 final, https://eur-lex.europa.eu/ (dostęp: 15.09.2023 r.).

Komunikat Komisji z dnia 4 listopada 2008 r. w sprawie korzyści telemedycyny dla pacjentów, systemów opieki zdrowotnej i społeczeństwa (EUR-Lex 52008DC0869).

Komunikat Komisji z dnia 6 kwietnia 2004 r. „e-Zdrowie – poprawa opieki zdrowotnej dla obywateli europejskich: plan działania w europejskim obszarze e-zdrowia" (EUR-Lex 52004DC0356).

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/670 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46 WE (Dz. Urz. UE L 2016.119.1).

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2282 z dnia 15 grudnia 2021 r. w sprawie oceny technologii medycznych i zmiany dyrektywy 2011/24/UE (Dz. Urz. UE L 2021.458.1).

Ustawa z dnia 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1285 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 30 maja 2008 r. o niektórych formach wspierania działalności innowacyjnej (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1402 z późn. zm.)

Ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 849 z późn. zm.).

Zielona księga w sprawie mobilnego zdrowia (mHealth) (EUR-Lex 52014DC0219).

Legal conditions for innovative solutions in health care. Selected Issues

Abstract

Health protection is becoming an area in which "innovation" is extremely important. This is due to both technical and social conditions. However, it should be remembered that technical progress, modern solutions and methods of treatment and organization of health services must comply with the applicable human rights, and must not infringe upon the patient's rights. Maintaining this balance – between innovation, protection of patients' rights and economic conditions – is an extremely difficult process and its implementation requires more and more involvement of specialists from various branches of science. The knowledge of the structure of the human body and the causes of its disabilities turns out to be more and more often accompanied by the necessity to operate modern devices, apparatuses or other medical devices. The process of diagnosing a patient and handling it (from registering, through self-performing some measurements by the patient, "writing out" prescriptions and keeping electronic medical records) is becoming a common phenomenon. Innovative solutions cover an increasingly large area of patient care – and this can be a completely useful phenomenon. However, one basic condition must be met – human protection, patient care and health – and not economic indicators – must still be the highest value, they are to determine the treatment process and the possibility of providing health services. The presented work, as indicated in the Introduction, signals only a few problems related to the process of introducing innovative solutions to the broadly understood health protection. Individual issues, such as keeping electronic medical records or the process of providing tele-advice, require a much more extensive study than just a chapter in a monograph.

Keywords: innovation, health care, e-health, telemedicine, patient rights.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Anna Cieśla

Filia Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Ełku
https://orcid.org/0000-0001-6098-8987

Zagrożenie bezpieczeństwa osób nieletnich w Internecie na przykładzie cyberpedofilii

Streszczenie
Pedofilia w cyberprzestrzeni to szereg zaplanowanych, zorganizowanych i przemyślanych działań, jakie sprawca musi wykonać, żeby zdobyć zaufanie ofiary, a później ją wykorzystać. Sprawca w tym celu musi dysponować szeroką bazą komputerową i posiadać wiedzę z zakresu postępowania młodego człowieka. Przestępca seksualny działający za pośrednictwem sieci ma możliwość dokładnego poznania swojej ofiary, zdobycia na jej temat informacji, a w efekcie końcowym wykorzystania uzyskanych informacji przeciwko ofierze. Przez to niejednokrotnie jest w stanie uchronić się przed odpowiedzialnością karną. Pojęcie ściśle powiązane z omawianym tematem to „child grooming" (uwodzenie dziecka) należy podkreślić, że do zaistnienia „groomingu" jest niezbędne, aby potencjalna ofiara miała opanowane umiejętności posługiwania się komunikatorami, chatem czy portalami społecznościowymi. Sprawca chcąc osiągnąć postawiony sobie cel, a mianowicie znalezienie wśród setek tysięcy użytkowników potencjalną ofiarę, stosuje szereg czynności przygotowawczych. Cyberpedofil jest z reguły ostrożny w swoich poczynaniach, gdyż posiada obawy, iż jego ofiara może być „pułapką" zastawioną na niego samego w sieci. Napastnik w takiej sytuacji może doprowadzać do wielokrotnych spotkań z dzieckiem, a dopiero na głębszym etapie kontaktu doprowadzić do aktu przemocy na dziecku.

Słowa kluczowe: seksting, hejt, child grooming, cyberpedofilia.

Wiek XXI sprzyja rozwojowi technologii oraz świata wirtualnego, który staje się alternatywną rzeczywistością. Internet jest narzędziem wykorzystywanym przez ludzi do pracy, nauki i rozrywki, ale niestety stanowi realne zagrożenie dla uczestników niezdających sobie sprawy z jego występowania. Wiele osób bez względu na wiek jest nieświadomych niebezpieczeństw, jakie niesie za sobą nieostrożne korzystanie z sieci. Zjawiska, takie jak seksting, hejt, *grooming* czy w końcu cyberpedofilia, stanowią realne zagrożenie życia oraz zdrowia jednostki. Nieumyślne korzystanie z dobrodziejstw Internetu naraża użytkowników sieci na skutki, które mogą być bardzo dotkliwe w świecie realnym. Coraz częściej zatracają się granice między światem rzeczywistym a wirtualnym. Anonimowość, którą

daje Internet, sprzyja bezmyślnemu przesyłaniu informacji wrażliwych, mogących zostać wykorzystanych w niecnych celach wbrew woli osoby, która je udostępniła. Jak możemy przeczytać w encyklopedii PWN: „Internet jest wykorzystywany głównie do wyszukiwania i pozyskiwania informacji (np. z aktualnych serwisów informacyjnych, katalogów bibliotek, tematycznych baz danych), udostępnianych przez instytucje i osoby prywatne”[1]. Postępując zgodnie z tym założeniem, sieć byłaby bezpieczna, lecz niestety w obecnych czasach sprawa korzystania z niej wygląda zupełnie inaczej.

Internet jest pełen zagrożeń, a niektóre z nich, takie jak *grooming*, zostały uregulowane w art. 200a Kodeksu karnego[2]. Przestępstwa w sieci zazwyczaj poprzedzają nieświadome zachowania użytkowników wirtualnego świata. Jedno z nich – seksting – Łukasz Wojtasik opisuje jako „zjawisko polegające na przesyłaniu za pośrednictwem sieci lub publikowaniu online osobistych materiałów o charakterze erotycznym lub pornograficznym”[3]. Zgodnie z polskim Kodeksem karnym seksting nie jest sklasyfikowany jako przestępstwo, jednak biorąc pod uwagę jego cechy, można stwierdzić, że narusza prawo, wypełniając znamiona kilku przestępstw. Zgodnie z art. 202 § 4 kk zakazane jest utrwalanie treści pornograficznych z udziałem małoletniego do 18. roku życia[4]. Obecnie nastolatki codziennie komunikują się ze sobą przy pomocy aplikacji, w których zamiast treści używają zdjęć. Ich życie przenosi się w świat wirtualny i działania nie zawsze świadome pozbawiają ich prywatności. Szymon Wójcik zauważa, że „materiały takie bywają przesyłane jako »dowód miłości» w związkach lub wykorzystywane jako sposób na zainteresowanie chłopaka bądź dziewczyny swoją osobą”[5]. Przedstawione powyżej zachowanie niesie za sobą ogromne ryzyko. Wysyłając materiał do sieci tracimy nad nim kontrolę, może on zostać wykorzystany do szantażu czy skompromitowania osoby na niej przedstawionej. Rzecz raz wrzucona do sieci zostaje w niej na zawsze. Może być wykradana, kopiowana oraz wykorzystywana bez naszej wiedzy. Zatem udostępnianie materiałów w sieci powinno być przemyślane, lecz niestety często umieszczane tam zdjęcia bądź wpisy są dokonywane pod wpływem chwili. Takie czynności podejmowane przez użytkowników sieci pozwalają sprawcom przestępstw na tle seksualnym na wgląd w dane intymne oraz wyszukiwanie potencjalnych ofiar.

Poprzez wyżej wymienione działania nastolatki często borykają się z problemem hejtu, którym jest „obraźliwy lub agresywny komentarz zamieszczony

[1] Zob. https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3915155 (dostęp: 22.04.2023 r.).

[2] Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2023 r. poz. 654).

[3] Ł. Wojtasik, *Seksting wśród dzieci i młodzieży*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2014, t. 13, nr 2,s. 92.

[4] Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, *op. cit.*

[5] S. Wójcik, *Zagrożenia dzieci i młodzieży w internecie*, „Dzieci się liczą. Raport o zagrożeniach bezpieczeństwa i rozwoju dzieci w Polsce” 2017, nr 16(1), s. 92.

w Internecie”[6]. Takie postępowanie obniża samoocenę krytykowanej osoby oraz jest dla niej traumą psychiczną. Adriana Gawenda zauważa, że „stosunkowo nową formą patologicznego zachowania staje się hejterstwo internetowe. Odnosi się ono do używania pogardliwego oraz obelżywego języka w ocenie różnych zjawisk społecznych. Omawiany rodzaj patologii społecznej narusza nie tylko normy moralne, ale również normy prawne chroniące godność człowieka”[7].W swoim artykule autorka wskazuje, iż: „hejterstwo stanowi formę dewiacyjnych zachowań obecnych podczas publicznych dyskusji (…) Na popularności zaczęło zyskiwać na początku drugiej dekady XXI w. Wypowiedzi internetowe o charakterze agresywnym przestały być jedynie sprawą wewnętrznej niewielkiej społeczności, a stały się poważnym problemem społecznym”[8]. Z hejtem spotykamy się niemal codziennie, wystarczy przeczytać komentarze pod artykułem w sieci i część z nich ma wydźwięk krytykujący i negatywny. Grupą silnie narażoną na oddziaływanie rówieśników są nastolatki, ich życie w sieci ściśle wiąże się ze szkolną rzeczywistością. Bardzo często wszelkie zwady rówieśnicze toczą się w świecie wirtualnym i niezwykle boleśnie oddziałują na odczucia w świecie rzeczywistym. Osoby hejtowane są zagubione, podatne na wpływ z zewnątrz, szukają w sieci akceptacji, a tym samym narażają się na kolejny atak. Często sprawcy cyberprzestępstw poszukując ofiar w sieci, wyszukują właśnie jednostki hejtowane. Są one bowiem podatne na wpływ innych, wystarczy okazać nimi zainteresowanie oraz otoczyć opieką, a następnie wykorzystać – na tym właśnie polega *grooming.*

Grooming – z punktu widzenia kryminologicznego – jest zjawiskiem dynamicznie rozwijającym się i wieloaspektowym. Cyberprzestrzeń oferuje szeroki wachlarz narzędzi i platform komunikacji, które pozwalają przekraczać granice nie tylko w sensie fizycznym, ale również mentalnym. W polskim prawie karnym przestępstwo *child groomingu* zostało spenalizowane w art. 200a kk, który został dodany w 2009 roku[9]. Ta forma zachowania dewiacyjnego o charakterze pedofilskim znalazła w Internecie sprzyjające warunki do rozwoju ze względu na łatwy i nieograniczony wręcz dostęp do potencjalnych ofiar oraz specyfikę komunikowania się w sieci, która ułatwia sprawcom osiągnięcie przestępczego celu. Na płaszczyźnie kryminologicznej pojęciem *groomingu* określa się zjawisko polegające na uwodzeniu dzieci, w szczególności za pośrednictwem sieci Internet, w celu ich wykorzystania seksualnego. Termin ten został zaadaptowany przez polską naukę prawa karnego z anglojęzycznej literatury przedmiotu. W ujęciu

[6] Zob. https://sjp.pwn.pl/slowniki/hejt.html (dostęp: 22.04.2023 r.).

[7] A. Gawenda, *Hejt jako przejaw patologicznych zachowań i konsekwencja rozwoju technologicznego*, „Bezpieczeństwo Obronność Socjologia” 2018, nr 9, s. 47.

[8] *Ibidem*.

[9] Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy, ustawy – Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. nr 206, poz. 1589).

etymologicznym pojęcie *grooming* pochodzi od angielskiego czasownika *groom*, który oznacza „dbać", „pielęgnować", „przysposabiać", „opiekować się", jak również „przygotowywać". W odniesieniu do omawianego zjawiska chodzi o sposób działania sprawcy, który roztacza swoją „opiekę" nad ofiarą, „pielęgnuje" ją i „dba", aby następnie „przysposobić" i „przygotować" ją do nadania ich relacji charakteru seksualnego[10].

Emilia Truskolaska wyróżnia trzy fazy *groomingu*: „Pierwsza faza polega na zaprzyjaźnieniu się z dzieckiem i ciągłej obserwacji jego zachowań. Sprawca próbuje wcielić się w rolę przyjaciela"[11]. Uwodziciel i ofiara zaczynają rozmawiać ze sobą, nawiązują trwałą relację, a ich kontakty są coraz częstsze. Sprawca wykorzystuje zebrane o ofierze informacje. Tak kieruje rozmową, aby dziecko zwierzało się ze swoich problemów. Sprawca uświadamia mu, że nie jest w tym sam oraz przekonuje go o swoim przyjaznym obliczu. Zapewnia dziecko, że jest zawsze wtedy, kiedy ono tego potrzebuje.

Kolejną fazą opisywaną przez autorkę stanowi rozpoznanie. Celem sprawcy jest zadawanie pytań na temat rodziców, czy wiedzą, w jaki sposób dziecko spędza czas wolny przy komputerze, czy znają zainteresowania dziecka i wiedzą, z kim się kontaktuje w sieci. Relacja nabiera głębszego znaczenia i pojawia się etap ujawniania sobie tajemnic skrywanych przed światem. Obie strony zobowiązane są zasadą wzajemnego zaufania. Więzi między nimi zaczynają nabierać bardziej intymnego charakteru. Sprawca posuwa się w swoich działaniach dalej i wypytuje, np. o pierwszy pocałunek. Pytania stopniowo stają się coraz bardziej intymne. Zaczynają dotyczyć interesowania się swoim ciałem oraz tego, czy zdarzyło się dziecku dotykać się w intymnych miejscach. Cały czas sprawca podkreśla, że też kiedyś krępowały go podobne pytania oraz że miał te same wątpliwości, co potencjalna ofiara. Wskazuje także, że on nie miał z kim o tym porozmawiać. Tu podkreśla swoją szczególną rolę – przyjaciela, powiernika czy też osoby, dzięki której dziecko ma możliwość poznania tej tematyki. Jak wskazuje powyższa autorka, ten etap może charakteryzować się wspólnymi masturbacjami przez Internet oraz opowiadaniem o tym, co się wydarzyło.

Trzecim etapem jest dążenie do spotkania sprawcy z ofiarą oraz oswojenia z tą myślą dziecka. „Etap ten zależy od podejścia dziecka, interwencji rodziców. Podczas spotkania może dojść do kontaktów seksualnych między sprawcą a ofiarą"[12].

Wskazane powyżej fazy stanowią schemat działania przy popełnianiu przestępstwa cyberpedofilii. Wiadomym jest, że pedofilia to zboczenie seksualne polegające na odczuwaniu popędu płciowego do dzieci. „W znaczeniu klinicznym termin »pedofilia« odnosi się do wewnętrznej, psychicznej dyspozycji człowieka,

[10] Materiały dydaktyczne dr Piotra Wojnicza, archiwum własne autorki.

[11] E. Truskolaska, *Grooming, czyli uwodzenie małoletnich przez internet – aspekty kryminologiczne oraz prawne*, „Prawo w działaniu, sprawy karne" 2021, nr 47, s. 74.

[12] *Ibidem*, s. 75.

zwykle przejawiającej się w jego zachowaniu"[13]. Natomiast cyberpedofilia to szereg zaplanowanych, zorganizowanych i przemyślanych działań, jakie sprawca musi wykonać, żeby zdobyć zaufanie ofiary, a później ją wykorzystać. W tym celu musi dysponować szeroką bazą komputerową i posiadać wiedzę z zakresu postępowania młodego człowieka. Cyberpedofil działający za pośrednictwem sieci ma możliwość dokładnego poznania swojej ofiary, zdobycia na jej temat informacji, a w efekcie końcowym wykorzystania uzyskanych informacji przeciwko ofierze. Szczególnie narażoną na takie ataki grupą są osoby uprawiające seksting oraz hejtowane w sieci. Nastolatki często nie są świadomi zagrożeń, jakie niesie za sobą udostępnianie takich treści w sieci.

Internet jest narzędziem do poszukiwania informacji oraz zawierania kontaktów. Daje także szeroki wachlarz innych możliwości – szansę rozwoju twórczego osób małoletnich oraz stanowi przestrzeń do rozwijania swoich pasji. Niemniej jednak jest także źródłem wielu zagrożeń dla jego użytkowników. Niezmierzone możliwości Internetu oraz poczucie anonimowości w sieci powodują, że młodzi ludzie coraz częściej zamieszczają swoje intymne zdjęcia bądź nagrania w przestrzeni wirtualnej. Tym samym pozbawiają się własnej prywatności. Udostępnianie swojego wizerunku na różnego rodzaju portalach społecznościowych stwarza niechybne zagrożenie. Dzięki swoim działaniom, często nieświadomym, małoletni mogą prowokować potencjalnego sprawcę do działania i zapraszają go do nawiązania z nimi relacji. Upublicznianie przez dzieci dużej dawki informacji na swój temat powoduje, iż sprawca bez większego zaangażowania może dowiedzieć się, co dziecko lubi, jakie ma hobby czy jakiej słucha muzyki. To zachęca sprawcę do podjęcia szerszych działań, co za tym idzie – nawiązania kontaktu z dzieckiem, czyli jego potencjalną ofiarą.

Możemy wyróżnić kilka cech dziecka predysponowanego do bycia ofiarą przestępstw na tle seksualnym w Internecie. Takie dzieci charakteryzują się tym, że nie mają zaspokojonych emocjonalnych potrzeb – nie mają silnych i właściwych relacji zarówno z dorosłymi, jak i z rówieśnikami. Są ciche, zdolne do trzymania w tajemnicy tego, co im się przydarzyło. Potrzebują, by poświęcić im uwagę – dlatego łatwo je uwieść. Także młodsze dzieci, które nie rozumieją, co się dzieje, nie dziwią się i ufają – często są łatwymi ofiarami wspomnianych przestępstw. Inną cechą takiego dziecka jest potrzeba posiadania przyjaciół, odrzucone przez rówieśników mają niskie poczucie własnej wartości – są bardziej podatne na oddziaływanie innej osoby. Przez ich ufność nie zauważają niebezpieczeństwa. Są także uległe, podatne na manipulacje. Łatwymi ofiarami wspomnianych przestępstw są dzieci wychowujące się w rozbitej rodzinie, które potrzebują troski[14].

Od dwóch dekad jesteśmy świadkami i uczestnikami rozwoju przestrzeni wirtualnej, która staje się powoli równoległą do rzeczywistości sferą życia

[13] M. Beisert, *Pedofilia. Geneza i mechanizm zaburzenia*, Sopot 2012, s. 19.

[14] Materiały dydaktyczne dr Piotra Wojnicza, archiwum własne autorki.

społecznego. Świat wirtualny ma wiele niewątpliwych zalet, lecz można także wskazać mnóstwo negatywnych zjawisk. Iluzoryczna anonimowość czy poczucie bliskości, które oferuje nam Internet, ułatwia możliwość kontaktu z drugą osobą, a w konsekwencji staje się płaszczyzną do dokonywania czynów zabronionych o zabarwieniu seksualnym. Nadużywając dobrodziejstw cyberprzestrzeni, młodzi ludzie stają się kategorią społeczną szczególnie narażoną na ataki ze strony cyberprzestępców.

Bibliografia

Beisert M., *Pedofilia. Geneza i mechanizm zaburzenia*, Sopot 2012.

Gawenda A., *Hejt jako przejaw patologicznych zachowań i konsekwencja rozwoju technologicznego*, „Bezpieczeństwo Obronność Socjologia" 2018, nr 9.

Truskolaska E., *Grooming, czyli uwodzenie małoletnich przez internet – aspekty kryminologiczne oraz prawne*, „Prawo w działaniu, sprawy karne" 2021, nr 47.

Wojtasik Ł., *Seksting wśród dzieci i młodzieży*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka" 2014, t. 13, nr 2.

Wójcik S., *Zagrożenia dzieci i młodzieży w internecie*, „Dzieci się liczą. Raport o zagrożeniach bezpieczeństwa i rozwoju dzieci w Polsce" 2017, nr 16(1).

Akty prawne

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2023 r. poz. 654).

Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy, ustawy – Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. nr 206, poz. 1589).

Threats to the safety of minors on the Internet on the example of cyberpedophilia

Abstract

Pedophilia in cyberspace is a series of planned, organized and thoughtful actions that the perpetrator must perform to gain the victim's trust and then take advantage of her. For this purpose, the perpetrator must have a wide computer base and knowledge of the behavior of a young person. Acting as a sex offender through the network, he has the opportunity to get to know his victim in detail, to obtain information about him, and as a result – to use the information obtained against the victim. Thanks to this, he is often able to protect himself from criminal liability. The concept closely related to the discussed topic is Child grooming. It should be emphasized that for grooming to occur, it is necessary for the potential victim to have mastered the skills of using messengers, chat or social networking sites. The perpetrator, wanting to achieve his goal, namely finding a potential victim among hundreds of thousands of users, uses a number of preparatory steps. A cyberpedophile is usually cautious in his actions because he is afraid that his victim may be a "trap" set for himself in the network. An attacker in such a situation may lead to repeated meetings with the child, and only then at a deeper stage of contact, lead to an act of violence against the child.

Keywords: sexting, hate, child grooming.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Danuta Ciukszo

Wydział Nauk Społecznych, Gdańska Szkoła Wyższa

Wyzwania dla polityki społecznej w Polsce w obliczu aktualnego kryzysu

Streszczenie

W artykule omówiono główne problemy społeczne, które są wyzwaniami dla polityki społecznej we współczesnej Polsce. Skupiono się na problemach związanych z aktualnym kryzysem globalnym, w obliczu którego Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej opracowuje liczne projekty wsparcia polskich rodzin i innych grup ludności borykających się z problemami, takimi jak skutki: pandemii COVID-19, wojny trwającej w Ukrainie, napływu fali uchodźców, zmianami demograficznymi i innymi. Jak każda działalność publiczna, polityka społeczna może być scharakteryzowana poprzez cele, podmioty i sposoby ich osiągania, nakłady finansowe i wpływ świadczeń na współczesne społeczeństwo.

Słowa kluczowe: problemy społeczne, wojna, Ukraina, uchodźcy, emigranci, świadczenia.

Wprowadzenie

W klasycznym rozumieniu polityka społeczna to: „sfera działania państwa oraz innych ciał publicznych i sił społecznych, która zajmuje się kształtowaniem warunków życia ludności oraz stosunków międzyludzkich (zwłaszcza w środowisku zamieszkania i pracy)”[1].

W szerszym ujęciu jest to działalność państwa i innych organizacji w dziedzinie kształtowania warunków życia i pracy ludzi oraz stosunków społecznych, mająca na celu m.in. zapewnienie bezpieczeństwa socjalnego, zaspokajanie potrzeb wyższego rzędu, zapewnienie ładu społecznego. Polityka społeczna jako dziedzina działalności państwa (państwowa polityka społeczna) może być realizowana przez różne polityki szczegółowe, np. politykę zabezpieczenia społecznego i ochrony zdrowia, zatrudnienia, oświatową, ochrony pracy, rodzinną, mieszkaniową, kulturalną (upowszechnianie kultury), walki z patologiami społecznymi. W zależności od dominującej w danym kraju ideologii (doktryny społecznej) polityka społeczna jest realizowana w zróżnicowanym zakresie i według różnych modeli, np. modelu społecznej gospodarki rynkowej, państwa opiekuńczego (państwo

[1] A. Rajkiewicz, *Istota polityki społecznej – wczoraj i dziś*, (w:) *Polityka społeczna*, A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Księżopolski (red.), Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 1998.

dobrobytu, ang. *welfare state*), państwa pozytywnego (model związany z doktryną liberalną i neokonserwatywną, według których państwo nie powinno zajmować się bezpośrednio polityką społeczną, ale tworzyć jednostkom, stowarzyszeniom i gminom warunki do zaspokajania potrzeb w tej sferze)[2].

Wspólne dla tej i wielu innych definicji polityki społecznej jest określanie jej jako działalności, która po pierwsze ma charakter publiczny, a po drugie nie dotyczy całości spraw publicznych, ale części z nich, w szczególności praw i obowiązków pracodawców i pracowników, zabezpieczenia dochodu dla tych, którzy nie mogą pracować, zapewnienia dostępu do mieszkania, edukacji i opieki zdrowotnej i dostępu do dóbr kultury dla wszystkich obywateli. Jak każda działalność publiczna, polityka społeczna może być scharakteryzowana poprzez:

1) cele, czyli to, co ma dzięki niej zostać osiągnięte;
2) podmioty i sposoby osiągania tych celów;
3) nakłady pieniężne i inne konieczne do realizacji celów;
4) proces przekształcania nakładów w świadczenia i usługi dla ludności;
5) wpływ świadczeń i usług na tych, którzy z nich korzystają oraz na rodziny, społeczności i całe społeczeństwo.

Początki polityki społecznej sięgają badań usług społecznych i państwa opiekuńczego. Rozwinęła się ona z „administracji społecznej", czyli dziedziny zajmującej się praktycznym przygotowywaniem ludzi do pracy w zakresie usług społecznych[3]. David Donnison stworzył jeden z najbardziej znanych opisów tej dziedziny: „Nauczanie polityki społecznej rozpoczęło się w Wielkiej Brytanii przed I wojną światową i było skierowane do (…) tych, którzy chcieli przygotować się do pracy społecznej i dobroczynnej (…)". Usługi społeczne w dalszym ciągu pozostają głównym tematem badań. Oznacza to, że badaczy interesują warunki życia ludzi, procesy prowadzące do rozpoznawania ludzkich potrzeb i problemów, rozwój zorganizowanych sposobów zaspokajania potrzeb i rozwiązywania problemów oraz wpływ usług społecznych i polityki społecznej na warunki życia i dobrostan ogółu społeczeństwa oraz ład społeczny[4].

W Polsce polityką społeczną zajmuje się głównie, lecz nie wyłącznie Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej. Jego misją jest tworzenie podstaw dla podnoszenia jakości życia w zakresie spraw rodziny, pracy i zabezpieczenia społecznego – silna rodzina, stabilna praca, aktywny senior i godna emerytura.

[2] Encyklopedia PWN, wyd. elektroniczne, hasło „Polityka społeczna", pobrane z: https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/polityka-spoleczna;4009586.html (dostęp: 14.01.2023 r.).

[3] P. Spicker, *Social Policy: theory and practice*, wyd. 3, B. Urbaniak (red. wyd. pol.), Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.

[4] D. Donnison i in., *Social Policy and administration revisited*, Allen und Unwin, London 1965.

W skład Ministerstwa wchodzą komórki organizacyjne obsługujące sprawy z działu administracji rządowej: „zabezpieczenie społeczne", „rodzina" oraz „praca"[5].

Dział „zabezpieczenie społeczne" obejmuje sprawy:

- ubezpieczeń społecznych i zaopatrzenia społecznego;
- funduszy emerytalnych;
- pomocy społecznej i świadczeń dla osób i gospodarstw domowych znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej;
- przeciwdziałania patologiom;
- rządowych programów w zakresie pomocy społecznej, w szczególności dla osób i gospodarstw domowych znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, a także dla grup zagrożonych wykluczeniem społecznym;
- świadczeń socjalnych, zatrudnienia, rehabilitacji społecznej i zawodowej osób niepełnosprawnych;
- ekonomii społecznej, przedsiębiorczości społecznej, w tym spółdzielczości socjalnej;
- kombatantów i osób represjonowanych;
- koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego, z wyjątkiem rzeczowych świadczeń leczniczych.

Dział „rodzina" obejmuje sprawy:

- uwarunkowań demograficznych w kraju;
- opieki nad dzieckiem do lat 3;
- ochrony i wspierania rodziny z dziećmi na utrzymaniu, w szczególności rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej;
- rozwoju systemu pieczy zastępczej nad dzieckiem;
- koordynowania i organizowania współpracy organów administracji publicznej, organizacji pozarządowych i instytucji w zakresie realizacji praw rodziny i dziecka;
- współpracy międzynarodowej dotyczącej realizacji i ochrony praw rodziny i dziecka.

Dział „praca" obejmuje sprawy:

- zatrudnienia i przeciwdziałania bezrobociu;
- stosunków pracy i warunków pracy;
- wynagrodzeń i świadczeń pracowniczych;
- zbiorowych stosunków pracy i sporów zbiorowych,
- związków zawodowych i organizacji pracodawców.

Pojęcie „kryzys" w obecnych czasach jest jednym z najczęściej używanych słów, z którym często spotykamy się we współczesnych mediach, gdyż jest on częścią składową naszego codziennego życia. Kryzys przechodzą poszczególni obywatele, rodziny, różnego rodzaju instytucje, organizacje, państwo oraz świat.

[5] Zob. https://www.gov.pl/web/rodzina/informacje-o-urzedzie (dostęp: 19.01.2023 r.).

Życie każdego z nas naznaczone jest ciągłymi zmianami w następstwie krytycznych wydarzeń, których jesteśmy świadkami no co dzień. Musimy sobie zdawać sprawę, że żyjemy w otoczeniu, środowisku niepewnym, gdzie obok wartości pozytywnych występują również negatywne, które powodują stan wewnętrznej nierównowagi, wywołują kryzysy, sytuacje kryzysowe czy trudne.

Należy zdawać sobie sprawę z tego, że kryzysów nie da się wyeliminować z naszego życia, gdyż zawsze towarzyszyły i prawdopodobnie będą nadal nam towarzyszyć przez całe nasze świadome życie. Wcześniej czy później każdy z nas znajdzie się w sytuacji kryzysowej.

Kryzys obecnie identyfikowany jest z wieloma dziedzinami działalności praktycznej i naukowej. Odnosi się go głównie do zagrożeń, systemów politycznych, integralności terytorialnej, stabilności ekonomicznej, życia i zdrowia ludzi oraz środowiska. Wiąże się go również z problemami natury społecznej, religijnej, etnicznej, narodowościowej i kulturowej.

Amerykański Institute of Crisis Management wyróżnia cztery grupy źródeł powstawania kryzysów[6]:

1) czynniki losowe (trzęsienia ziemi, gwałtowne ulewy);
2) problemy techniczne (awarie zakładów);
3) błędy ludzkie (katastrofy komunikacyjne);
4) błędne decyzje kierownictwa.

Słowo „kryzys" pochodzi od greckiego „*krino*" i oznacza: punkt zwrotny, przełomowy; moment rozstrzygający; jakościową zmianę układu lub w układzie[7]. Kryzys (*crisis* w języku angielskim) poszerza znaczenie o takie cechy, jak nagłość, urazowość i subiektywne konsekwencje urazu w postaci przeżyć negatywnych.

Generalnie możemy powiedzieć, że kryzys to zdarzenie nagłe lub narastające, zagrażające życiu, zdrowiu, mieniu, a także środowisku człowieka, przeciwstawianie się któremu wymaga zaangażowania sił i środków przekraczających niekiedy lokalne możliwości. Aby zaistniał kryzys w grupie, społeczeństwie, organizacji, musi zaistnieć nagłe zagrożenie. Spóźniona w czasie reakcja na zagrożenie doprowadza do kryzysu. Słownik języka polskiego kryzys definiuje jako „sytuację niekorzystną dla kogoś lub czegoś", wymieniając kryzys: mieszkaniowy, światopoglądowy, rządowy, etc. W okresie zimnej wojny mianem kryzysu określano stan pomiędzy relacjami pokojowymi a zagrożeniem wojną. W ogólnym obiegu jest wiele definicji kryzysu, m.in. taka, że jest to „sytuacja powstała w wyniku załamania się stabilnego dotąd procesu rozwoju, grożąca utratą inicjatywy i koniecznością godzenia się na przyjmowanie niekorzystnych warunków, wymagająca

[6] R.M. Barton, *Crisis Management*, Oxford 1993.
[7] *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1980.

podjęcia zdecydowanych kroków zaradczych”[8], czy: „kryzys to moment, okres przełomu, przesilenia, decydujący zwrot, okres załamania gospodarczego”[9].

Kryzys przybiera na sile w miarę narastania już istniejących problemów, a zarazem pojawiania się nowych. Sytuacji tej towarzyszy najczęściej ogólna destabilizacja i pojawia się tzw. efekt domina.

Bardzo często w potocznym znaczeniu kryzys utożsamiamy jest z sytuacją kryzysową, to jednak należy zauważyć, że między nimi istnieje różnica. Kryzys jest etapem (elementem) sytuacji kryzysowej, jest kulminacyjną fazą sytuacji kryzysowej. Każdy kryzys jest sytuacją kryzysową, lecz nie każda sytuacja kryzysowa jest fazą kryzysu. Każda sytuacja kryzysowa może wielokrotnie wywołać kryzys.

Przez „sytuację kryzysową” należy rozumieć sytuację będącą następstwem zagrożenia i prowadzącą w konsekwencji do zerwania lub znacznego naruszenia więzów społecznych przy równoczesnym poważnym zakłóceniu w funkcjonowaniu instytucji publicznych, jednak w takim stopniu, że użyte środki niezbędne do zapewnienia lub przywrócenia bezpieczeństwa nie uzasadniają wprowadzenie żadnego ze stanów nadzwyczajnych, o których mowa w art. 228 ust. 1 Konstytucji RP[10].

Sytuacja kryzysowa rozpoczyna się z chwilą pojawienia się jej symptomów i obejmuje fazę przedkryzysową, kryzys oraz fazę pokryzysową. Niezastosowanie odpowiednich działań w stosunku do zaistniałej sytuacji może doprowadzić do eskalacji zagrożeń, a także do rozwoju innej sytuacji kryzysowej.

Sytuacja kryzysowa często wywołuje szok, a nierzadko poczucie lęku o własne bezpieczeństwo. W czasie sytuacji kryzysowej pojawia się niedobór informacji na temat przyczyn, przebiegu i skutków kryzysów, w związku z tym rozpoczyna się chaotyczne poszukiwanie informacji. Dochodzi do utraty kontroli nad informacjami trafiającymi do wiadomości publicznej, które często są spóźnione, nieaktualne.

Podsumowując, należy stwierdzić, że kryzys jest kulminacyjną fazą narastającej sytuacji zagrożenia, będącej rezultatem pojawiających się niespodziewanie okoliczności. W fazie tej dominującą rolę odgrywa fakt prawdziwej lub odczuwalnej utraty kontroli nad rozwijającą się sytuacją oraz braku koncepcji jej opanowania[11].

Od 24.02.2022 r. świat znalazł się w zupełnie nowej sytuacji. Rosyjska wojna w Ukrainie przybrała na sile, a napaść na naszego sąsiada, w którą przerodził

[8] *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2002.

[9] T. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1968.

[10] Ustawa z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu kryzysowym (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 122).

[11] W. Kitler, B. Wiśniewski, J. Prońko, *Wybrane problemy zarządzania kryzysowego w państwie*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2000.

się konflikt hybrydowy wywołany przez Rosję w 2014 r., na niespotykaną skalę zmieniła życie setek milionów ludzi. Ta liczba nie jest wcale przesadzona, pamiętać należy bowiem nie tylko o samych Ukraińcach, ale też o wszystkich tych, którzy pospieszyli im z pomocą, czy to pomagając w ewakuacji, czy udzielając schronienia[12].

Polacy znani są w świecie z solidarności. Po tym obywatelskim ruchu solidarnościowym w odpowiedzi na potrzeby uchodźców wojennych potrzebujemy rozwiązań systemowych i systemowej polityki migracyjnej. Polityka migracyjna to teraz najważniejsze wyzwanie dla Polski i Europy[13]. Kryzysy na granicy białorusko-polskiej, a następnie ukraińsko-polskiej to wielkie wyzwania dla obronności naszego kraju i polityki społecznej. Na Ukrainie trwa okrutna wojna, a nasi sąsiedzi często zmuszani są opuszczać swój kraj, aby ratować życie swoje i swoich rodzin. Wielu z nich przybywa do Polski, mając ze sobą tylko najpotrzebniejsze rzeczy, które udało się im zabrać w wielogodzinną podróż. Przybywając do naszego kraju, potrzebują pomocy zarówno tej świadczonej zaraz po przyjeździe, jak i bardziej długofalowej, pozwalającej zabezpieczyć potrzeby bytowe na kolejne miesiące lub lata. Pierwsze działania pomocowe zaraz po wybuchu wojny były skierowane na zapewnienie szybkiej pomocy milionom osób będących w potrzebie. Zmobilizowały one tysiące obywateli, w tym zrzeszonych w organizacjach pozarządowych, do podjęcia natychmiastowych działań[14].

Udzielanie cudzoziemcom ochrony na terytorium Polski

Kryzys ten ukazuje wiele słabości systemu ochrony. Jest on wyzwaniem nie tyle dla polityki społecznej, co raczej dla całego systemu obronności państwa i stosunków międzynarodowych.

Pojęcia „uchodźca" i „migrant" chociaż nie są tożsame, to bardzo często stosowane są jako synonimy. Coraz częściej media używają tych pojęć zamiennie, co jest oczywistym błędem. Między uchodźcą a migrantem jest zasadnicza różnica o charakterze prawnym. Mylenie tych pojęć może prowadzić do wielu problemów zarówno dla jednej strony – uchodźców ubiegających się o nadanie statusu uchodźcy, jak i dla drugiej – migrantów, jak również do nieporozumień w dyskusjach na temat azylu i migracji.

Prawo międzynarodowe wyraźnie definiuje, kim są uchodźcy. To osoby przebywające poza swoim krajem pochodzenia z powodu obawy przed prześladowaniem, z powodu konfliktu, przemocy lub innych okoliczności poważnie zakłócających porządek publiczny, które na skutek powyższego wymagają

[12] *Biała Księga. Wyzwania systemowego wsparcia uchodźców na poziomie lokalnym i krajowym*, Wrocław 2022, pobrane z: https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2022/06/Okragly_stol_Biala-ksiega_www_S.pdf (dostęp: 6.01.2022 r.), Jacek Sutryk.

[13] *Ibidem*, Jacek Karnowski.

[14] *Ibidem*, Karolina Dreszer-Smalec.

„ochrony międzynarodowej". Bardzo często chcąc chronić życie własne i swoich rodzin, przekraczają granicę w poszukiwaniu bezpieczeństwa w innych krajach. Na forum międzynarodowym takie osoby zostają uznane za uchodźców, co oznacza, że przysługuje im pomoc ze strony innych państw. Zostają uznani za uchodźców, ponieważ powrót do ich kraju pochodzenia byłby zbyt niebezpieczny, w związku z czym potrzebują schronienia w innym państwie. Odmowa azylu dla osób opuszczających swój kraj z takich przyczyn, jak konflikty zbrojne czy inne niebezpieczne zdarzenia, ma dla nich potencjalnie śmiertelne konsekwencje.

Urząd do spraw cudzoziemców określa zasady przyznawania ochrony międzynarodowej. Postępowanie w sprawie udzielenia ochrony międzynarodowej prowadzi się na zasadach określonych w ustawie z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej[15].

Cudzoziemcowi nadaje się status uchodźcy, jeżeli na skutek uzasadnionej obawy przed prześladowaniem w kraju pochodzenia z powodu rasy, religii, narodowości, przekonań politycznych lub przynależności do określonej grupy społecznej nie może lub nie chce korzystać z ochrony tego kraju.

Cudzoziemcowi udziela się ochrony uzupełniającej w przypadku, gdy powrót do kraju pochodzenia może narazić go na rzeczywiste ryzyko doznania poważnej krzywdy przez orzeczenie kary śmierci lub wykonanie egzekucji, tortury, nieludzkie lub poniżające traktowanie albo karanie, poważne i zindywidualizowane zagrożenie dla życia lub zdrowia wynikające z powszechnego stosowania przemocy wobec ludności cywilnej w sytuacji międzynarodowego lub wewnętrznego konfliktu zbrojnego – i ze względu na to ryzyko nie może lub nie chce korzystać z ochrony kraju pochodzenia.

Wydanie decyzji w sprawie udzielenia ochrony międzynarodowej powinno nastąpić w terminie 6 miesięcy od dnia złożenia wniosku, a w szczególnych przypadkach termin ten może zostać przedłużony do 15 miesięcy. W przypadku wniosku rozpatrywanego w trybie przyspieszonym termin na załatwienie sprawy dotyczącej udzielenia ochrony międzynarodowej wynosi 30 dni.

W celu złożenia wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej cudzoziemiec musi osobiście zgłosić się do najbliższej jednostki Straży Granicznej (placówki lub oddziału Straży Granicznej). Wniosek ten zostanie niezwłocznie przekazany do Szefa Urzędu do Spraw Cudzoziemców. Jeżeli w danym dniu nie jest możliwe przyjęcie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej, organ Straży Granicznej, do którego się dana osoba zgłosiła, przyjmie deklarację zamiaru złożenia wniosku oraz wskaże termin i miejsce przyjęcia wniosku. Osoba, która nie może stawić się osobiście w siedzibie organu Straży Granicznej, ponieważ jest: osobą niepełnosprawną, w podeszłym wieku, kobietą w ciąży, osobą samotnie wychowującą dziecko lub przebywającą w pieczy zastępczej, szpitalu, areszcie

[15] Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 1264 z późn. zm.).

śledczym lub zakładzie karnym, może złożyć pisemną deklarację zamiaru złożenia wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej za pośrednictwem poczty lub drogą elektroniczną poprzez e-PUAP.

Jeżeli dana osoba przebywa w strzeżonym ośrodku lub areszcie dla cudzoziemców na podstawie ustawy z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach[16], wniosek o udzielenie ochrony międzynarodowej zostanie przyjęty przez komendanta placówki lub oddziału Straży Granicznej, w którego strukturach znajduje się ten ośrodek lub areszt. W takim przypadku okres pobytu w strzeżonym ośrodku lub areszcie dla cudzoziemców zostanie danej osobie przedłużony o 90 dni, począwszy od dnia złożenia wniosku.

Wniosek o udzielenie ochrony międzynarodowej może obejmować wyłącznie daną osobę, jak również i osoby towarzyszące, zależne tej osoby ze względów ekonomicznych, zdrowotnych lub ze względu na wiek:

- współmałżonka pozostającego w związku małżeńskim uznawanym przez prawo polskie,
- małoletnie dziecko niepozostające w związku małżeńskim.

Organ Straży Granicznej wydaje wnioskującemu tymczasowe zaświadczenie tożsamości cudzoziemca ważne przez okres 90 dni. Po upływie tego czasu dana osoba jest zobowiązana złożyć do Szefa Urzędu do Spraw Cudzoziemców wniosek o wydanie kolejnego zaświadczenia, które będzie ważne przez kolejne 6 miesięcy. Tymczasowe zaświadczenie tożsamości cudzoziemca na czas swojej ważności potwierdza tożsamość osoby, której zostało wydane i uprawnia tę osobę oraz małoletnie dzieci, których dane zostały tam wpisane, do pobytu w naszym kraju. Dokument ten nie uprawnia do opuszczania terytorium Polski.

Osoba ubiegająca się o udzielenie ochrony międzynarodowej ma obowiązek:

- poddać się pobraniu odcisków palców (obowiązek ten dotyczy również dzieci powyżej 14. roku życia) oraz fotografowaniu;
- poddać się badaniom lekarskim i w razie potrzeby niezbędnym zabiegom sanitarnym ciała i odzieży;
- szczegółowemu sprawdzeniu, czyli oględzinom ciała i sprawdzeniu odzieży oraz posiadanych przez nią przedmiotów, jeżeli będzie to uzasadnione względami bezpieczeństwa i porządku (wyłącznie przez osoby tej samej płci i z poszanowaniem godności);
- podać dane i udzielić informacji niezbędnych do wypełnienia wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej;
- przekazać dokument podróży za pośrednictwem organu Straży Granicznej do depozytu Szefa Urzędu do Spraw Cudzoziemców;
- stawiać się na wezwania Szefa Urzędu do Spraw Cudzoziemców w celu przesłuchania lub złożenia wyjaśnień;

[16] Ustawa z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 519 z późn. zm.).

- zawiadamiać o każdej zmianie swojego miejsca pobytu;
- przebywać na terytorium RP do dnia doręczenia decyzji ostatecznej w sprawie udzielenia ochrony międzynarodowej.

Po złożeniu wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej wnioskodawca uzyskuje prawo do:

- pomocy socjalnej i opieki medycznej;
- pomocy w dobrowolnym powrocie do kraju, do którego ma prawo wjazdu;
- swobodnego kontaktowania się z przedstawicielem Urzędu Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych do Spraw Uchodźców oraz z przedstawicielami organizacji międzynarodowych i pozarządowych zajmujących się udzielaniem pomocy cudzoziemcom, w tym pomocy prawnej;
- możliwości wyrażenia zgody na udzielanie przedstawicielowi Urzędu Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych do Spraw Uchodźców informacji o przebiegu postępowania w sprawie udzielenia ochrony międzynarodowej oraz na przeglądanie akt sprawy i sporządzanie z nich notatek i odpisów;
- do nieodpłatnej informacji prawnej udzielanej podczas trwania postępowania w I instancji w sprawie udzielenia ochrony międzynarodowej przez pracowników Urzędu do Spraw Cudzoziemców;
- do nieodpłatnej pomocy prawnej na zasadach określonych w ustawie o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej[17].

Kryzys uchodźczy na granicy polsko-białoruskiej

Szczególny reżim prawny, który chroni prawa uchodźców, nazywany jest „międzynarodową ochroną uchodźców". Konieczność istnienia tego reżimu wzięła się z faktu, że uchodźcy to osoby znajdujące się w szczególnie ciężkiej sytuacji, wymagającej wielu dodatkowych środków. Osoby ubiegające się o nadanie statusu uchodźcy i uchodźcy nie posiadają ochrony ze strony kraju ojczystego.

Artykuł 14 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka przyznaje każdemu człowiekowi prawo do ubiegania się o azyl i korzystania z azylu. Pojęcie azylu nie posiadało jednak jasnej definicji na poziomie międzynarodowym do czasu przyjęcia Konwencji dotyczącej statusu uchodźców z 1951 r. (dalej zwanej „Konwencją z 1951 r.") i powierzenia UNHCR (Biuro Wysokiego Komisarza ds. Uchodźców) nadzoru nad wdrażaniem jej postanowień. Konwencja z 1951 r. i Protokół do niej z 1967 r., jak również regionalne instrumenty prawne, jak konwencja Organizacji Jedności Afrykańskiej regulująca określone aspekty problemów uchodźców w Afryce z 1969 r., stanowią kamień węgielny nowoczesnego reżimu ochrony uchodźców. Przedstawiają one uniwersalną definicję uchodźcy i określają podstawowe prawa i obowiązki uchodźców.

[17] Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom…, *op. cit.*

Postanowienia Konwencji z 1951 r. są główną międzynarodową normą, stanowiącą podstawę oceny wszelkich środków ochrony i sposobów traktowania uchodźców. Jej najważniejsze postanowienie – zasada zawarta w jej art. 33 niewydalania i niezawracania (*non-refoulement*), oznaczająca zakaz przymusowych powrotów, stanowi fundament wymienionego reżimu. Zgodnie z tą zasadą uchodźców nie wolno wydalać ani zawracać do miejsc, w których ich życie lub wolność byłyby zagrożone. Państwa ponoszą podstawową odpowiedzialność za taką ochronę. UNHCR ściśle współpracuje z rządami, doradzając im i wspierając je w miarę potrzeb przy realizacji ich obowiązków.

Niewątpliwie na granicy polsko-białoruskiej mieliśmy do czynienia z kryzysem uchodźczym, ale także humanitarnym. Sytuację tę bezpośrednio spowodował kryzys polityczny na Białorusi, nasilający się od sierpnia 2020 r.

W okresie letnim białoruskie służby specjalne i graniczne stopniowo sprowadzały pod granicę z Polską, Litwą i Łotwą bliskowschodnich migrantów ekonomicznych, jawnie deklarujących chęć przedostania się do krajów Europy Zachodniej, takich jak Niemcy czy Francja. W opublikowanym na stronie rządowej gov.pl komunikacie, polskie władze deklarują, iż proceder nielegalnego przerzutu migrantów przez granicę białorusko-polską ma charakter systemowy i jest dobrze zorganizowany. Władze w Mińsku w pełni kontrolują to, co dzieje się z migrantami, którzy chcą się przedostać do Polski. Potwierdzają to także białoruskie dokumenty, będące oficjalnymi zaproszeniami na Białoruś, zgodami na pobyt w tym kraju czy też stanowiące potwierdzenie rezerwacji w państwowym hotelu w Mińsku[18].

W odpowiedzi na coraz bardziej napiętą sytuację na granicy polsko-białoruskiej prezydent Polski mocą rozporządzenia wprowadził stan wyjątkowy od 2.09.2021 r. w pasie przygranicznym na obszarze 183 miejscowości. Stan wyjątkowy został przedłużony o kolejne 60 dni decyzją Sejmu z 28.09.2021 r.

Do eskalacji napięcia i wzmożenia presji migracyjnej doszło 8.11.2021 r., kiedy to na granicy polsko-białoruskiej w okolicach przejścia granicznego w Kuźnicy zebrały się setki cudzoziemców, którzy przy czynnym wsparciu białoruskich służb siłą próbowali przedrzeć się na terytorium Polski. Od tego czasu polska Straż Graniczna odnotowuje dziennie setki prób nielegalnego przekroczenia granicy.

Migranci byli instrumentalnie i cynicznie wykorzystywani do siłowego forsowania zabezpieczeń granicznych między Polską a Białorusią przez białoruski aparat bezpieczeństwa, którego funkcjonariusze kontrolują i koordynują ataki przeprowadzane przez migrantów. Zarejestrowano przypadki, w których uzbro-

[18] Służby specjalne, *Migracja pod kontrolą Białorusi! Dokumenty*, 8.10.2021, pobrane z: https://www.gov.pl/web/sluzby-specjalne/tak-bialorus-organizuje-przemyt-ludzi-dokumenty (dostęp: 1.06.2023).

jeni funkcjonariusze białoruscy siłą napychali migrantów na ogrodzenia z drutu kolczastego (concertinę)[19].

Przyglądając się sytuacji nie trudno odnieść wrażenie, że do celów politycznych wykorzystywani są ludzie. Niektórzy z migrantów ponieśli najwyższą cenę, próbując osiągnąć swój cel – poprawę warunków życiowych. Po półtora roku kryzysu na granicy polsko-białoruskiej Grupa Granica, nieformalna inicjatywa organizacji i osób, które niosą pomoc na granicy, opublikowała raport z działań pomocowych, które prowadziła od sierpnia 2021 r. Grupa Granica funkcjonuje od 15.08.2021 r. W samym 2022 r. otrzymała prośby o pomoc dotyczące łącznie co najmniej 6022 osób, w tym co najmniej 396 zgłoszeń dotyczących dzieci. Udało się dotrzeć z pomocą do co najmniej 3672 z nich. Dzięki współpracy z lekarkami i lekarzami zarówno działającymi oddolnie, jak i tymi zatrudnionymi przez profesjonalne organizacje humanitarne, możliwe jest udzielanie profesjonalnej pomocy medycznej. Liczba zaginionych, zgłoszonych przez ich rodziny lub inne osoby (tylko bezpośrednio do Grupy Granica) w 2022 r. wyniosła 185. W sumie od początku kryzysu zaginionych było 285 osób. 2022 r. przyniósł niestety kolejne ofiary śmiertelne. Od początku kryzysu humanitarnego (sierpień 2021 r.) do stycznia 2023 r. liczba oficjalnie potwierdzonych osób, które straciły życie to 30 (do grudnia 2021 r. liczba ta wyniosła 17). Do 14 stycznia liczba ta wzrosła do 34.

Grupa Granica jest w kontakcie z rodzinami niektórych zmarłych, stara się pomagać im w organizacji pogrzebu, transporcie ciała czy przy postępowaniu prawnym. Udało się uzyskać 59 postanowień o zastosowaniu środków tymczasowych (tzw. *interim measures*) od Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, nakazujących polskim władzom powstrzymanie się od przekazania do Białorusi migrantów i migrantek. Niektóre z nich obejmowały kilka osób, np. całe rodziny. Zapadło 10 wyroków potwierdzających, że sposób zawracania migrantów i migrantek do Białorusi jest rażącym naruszeniem prawa polskiego, unijnego i międzynarodowego. Potwierdza to stanowisko Grupy Granica, że wywózki do Białorusi są niehumanitarną praktyką, która nie powinna mieć miejsca[20].

W oficjalnych stanowiskach administracji białoruskiej i rosyjskiej wybrzmiewał absurdalnie oskarżycielski ton pod adresem Polski za spowodowanie „kryzysu humanitarnego" oraz apelowano do władz o humanitarne traktowanie migrantów i wpuszczenie ich na terytorium RP, co w uznaniu Mińska i Kremla stanowiłoby jedyne rozwiązanie problemu. Próba cesji odpowiedzialności na polski rząd za sytuację na granicy jest elementem działań propagandowych i wpisuje

[19] B. Fraszka, *Sytuacja na granicy polsko-białoruskiej: przyczyny, aspekt geopolityczny, narracje*, Warsaw Institute, 23.12.2021, pobrane z: https://warsawinstitute.org/pl/sytuacja-na-granicy-polsko-bialoruskiej-przyczyny-aspekt-geopolityczny-narracje (dostęp: 19.01.2023 r.).

[20] A. Palęcka, *Przemoc państwa i działania oddolne. Raport fundacji ocalenie z kryzysu humanitarnego na pograniczu polsko-białoruskim*, Fundacja Ocalenie, Warszawa 2022, pobrane z: https://ocalenie.org.pl/wp-content/uploads/2022/04/Raport-Fundacji-Ocalenie-z-kryzysu-humanitarnego-na-pograniczu-PL-BY_1kor-1.pdf (dostęp: 1.03.2023).

się w scenariusz całości wrogich względem Polski działań prowadzonych przez reżim Łukaszenki. Promowana narracja była podręcznikowym przykładem aktywności hybrydowych, wykorzystujących dezinformację, manipulację faktami oraz wielkoskalową ofensywę propagandową. Rząd Polski zdecydowanie sprzeciwiał się wpuszczeniu migrantów na swoje terytorium i tym samym terytorium strefy Schengen. Przez zniesione kontrole na granicach wewnętrznych między państwami-stronami, migranci, przedostając się do Polski, teoretycznie mogą bez żadnej kontroli dokumentów dotrzeć do każdego kraju współtworzącego strefę Schengen. Taka polityka jest prowadzona konsekwentnie od początku tzw. „kryzysu migracyjnego" na granicy z Białorusią, kiedy to polska Służba Graniczna odnotowała pierwsze próby nielegalnego przekraczania granic przez bliskowschodnich migrantów.

Z drugiej strony aktywiści z organizacji pozarządowych i charytatywnych postulowali o wpuszczenie cudzoziemców na terytorium Polski lub stworzenie im korytarza humanitarnego do Niemiec i dalej na zachód Europy, co zredukowałoby presję migracyjną i zażegnało trwający impas na granicy polsko-białoruskiej. W ocenie wielu badaczy takie rozwiązanie niosłoby za sobą daleko idące konsekwencje, ponieważ aparat propagandowy Mińska i Moskwy odczytałby to jako słabość i ustępstwo ze strony Polski i UE, co zostałoby wykorzystane do wywierania jeszcze większej presji migracyjnej, eskalacji aktualnej sytuacji i prób wykorzystywania innych instrumentów hybrydowych w konfrontacji z UE i NATO[21].

Odpowiedzialność za kryzys jest przerzucana między państwami i różnymi organizacjami, a w kryzysie niewątpliwie cierpią ludzie. Można odnieść wrażenie, że migranci zostali niejako zwabieni w pułapkę, dostali obietnicę łatwego przedostania się do krajów Europy zachodniej, która nie została spełniona, a tym samym utknęli pod granicą w sytuacji w zasadzie bez wyjścia. Jest ona bardzo trudna do rozwiązania, ponieważ aspekt humanitarny ma tu ogromne znaczenie, jednak oddolne inicjatywy nie wystarczą do rozwiązania problemu. Dopóki nie zmieni się stawianie celów politycznych ponad człowiekiem, słynne zdanie „to ludzie ludziom zgotowali ten los" będzie stale aktualne. W tej sytuacji zasięg działania polityki społecznej był ograniczony.

Wyzwania związanie z wojną na Ukrainie, kryzys emigracyjny, energetyczny i inflacja

Z inną sytuacją mieliśmy do czynienia na granicy polsko-ukraińskiej. Decyzja o jej otwarciu dla wszystkich uciekających przed wojną oraz wejście w życie 4.03.2022 r. dyrektywy UE o tymczasowej ochronie[22] spowodowało, że do Polski wjechało

[21] B. Fraszka, *op. cit.*

[22] Dyrektywa Rady 2001/55/WE z dnia 20 lipca 2001 r. w sprawie minimalnych standardów przyznawania tymczasowej ochrony na wypadek masowego napływu wysiedleńców oraz

ok. 5 mln uchodźców wojennych (w zdecydowanej większości byli to obywatele Ukrainy). Ze względu na wprowadzony, z niewielkimi wyjątkami, zakaz wyjazdu z Ukrainy mężczyzn pomiędzy 18. a 60. rokiem życia, uchodźcami wojennymi były i nadal są głównie kobiety z dziećmi. Pod koniec września 2022 r. liczbę uchodźców wojennych pozostających w Polsce można było szacować na ok. 1 mln.

Wydarzenia ostatnich miesięcy oraz pozostający w Polsce imigranci zarobkowi zmieniły ostatecznie status Polski na kraj imigracyjny. Jest to zmiana fundamentalna zarówno dla funkcjonowania państwa, jak i społeczeństwa. Jest to także bardzo duże wyzwanie dla polskiej polityki społecznej, ale w przypadku podjęcia odpowiednich działań i niepowtórzenia błędów, jakie popełniły kraje, które wcześniej niż Polska przyjmowały masowo cudzoziemców, imigracja może stanowić bardzo istotny, pozytywny zasób zarówno z punktu widzenia ekonomicznego, społecznego, ale również dla wizerunku i pozycji Polski w coraz bardziej globalizującym się świecie.

Obywatele Ukrainy przebywający w Polsce stanowią największą grupę narodowościową wśród cudzoziemców. Niestety bardzo trudno jest podać ich dokładną liczbę. Według danych Urzędu do spraw Cudzoziemców pod koniec września 2022 r. zarejestrowano w Polsce prawie 365 tys. Ukraińców, z czego prawie 314 tys. osób posiadało prawo do pobytu czasowego. Pozostali mieli prawo do pobytu stałego lub status rezydenta długoterminowego[23].

Europejczycy zareagowali na kryzys uchodźczy wywołany przez wojnę solidarnością i mobilizacją, a UE i jej państwa członkowskie zapewniają doraźną pomoc przesiedleńcom i wsparcie krajom graniczącym z Ukrainą.

Parlament Europejski 24.03.2022 r. zatwierdził propozycję Komisji Europejskiej w sprawie działania w ramach polityki spójności na rzecz uchodźców w Europie (CARE) pozwalającą przekierować dostępne środki do krajów UE udzielających schronienia osobom uciekającym przed rosyjską agresją. Mogłoby to obejmować dodatkowe 10 miliardów euro z funduszu REACT-EU, utworzonego jako pomost między środkami kryzysowymi na wsparcie po COVID-19 a funduszami spójności.

Parlament Europejski przedłużył także o rok – do połowy 2024 r. – okres funkcjonowania Funduszu Azylu, Migracji i Integracji oraz Funduszu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, co pozwala krajom UE na pilne przekierowanie niewykorzystanych środków na radzenie sobie z napływem uchodźców z Ukrainy. Oczekuje się, że uwolni to ok. 420 mln euro na dodatkowe wsparcie, takie jak zakwaterowanie, wyżywienie, opieka zdrowotna lub dodatkowy personel.

środków wspierających równowagę wysiłków między Państwami Członkowskimi związanych z przyjęciem takich osób wraz z jego następstwami (Dz. Urz. UE L 212, 7.08.2001 r.).

[23] Zob. https://www.gov.pl/web/udsc/sytuacja-dotyczaca-ukrainy (dostęp: 20.01.2023 r.).

Dalsza pomoc, np. zaopatrzenie medyczne, namioty i generatory prądu, została skierowana do Ukrainy i jej krajów sąsiednich za pośrednictwem unijnego mechanizmu ochrony ludności i zapasów medycznych REACT-EU.

Podczas sesji plenarnej 23-24.03.2022 r. europosłowie zgodzili się również na udzielenie Mołdawii wsparcia finansowego na przyjęcie uchodźców oraz na udzielenie jej pomocy makrofinansowej na pokrycie części potrzeb w zakresie finansowania zewnętrznego.

Parlament Europejski zatwierdził 23.06.2022 r. pakiet wsparcia w wysokości 400 mln euro, który ma pomóc państwom członkowskim na pierwszej linii w pilnych działaniach dotyczących migracji i zarządzania granicami. Fundusze UE przyczynią się do sfinansowania kosztów pierwszego przyjęcia i rejestracji osób uciekających z Ukrainy poprzez wzmocnienie Funduszu Azylu, Migracji i Integracji oraz Instrumentu Zarządzania Granicami i Wiz[24].

Inwazja Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r. spowodowała jeden z największych kryzysów humanitarnych w najnowszej historii Europy. Rośnie liczba ofiar, zniszczeń i przesiedleń w obrębie i poza granicami Ukrainy.

Liczbę osób (uchodźców wojennych), które przybyły do Polski, można oszacować na podstawie danych Straży Granicznej publikowanych codziennie na profilu Twitter tej instytucji[25]. Do 20.10.2022 r. odnotowano ponad 7 mln przekroczeń granicy do Polski z Ukrainy i 5,3 mln przekroczeń z Polski do Ukrainy. Zatem bilans netto wyniósł w tym zakresie 1700 tys. przekroczeń granicy. Należy przyjąć, że w 95% byli to Ukraińcy. Niestety w tej liczbie są również przekroczenia wielokrotne. Jeżeli jedna osoba kilkukrotnie przekraczała granicę, to w danych prezentowanych przez Straż Graniczną nie ma o tym informacji, pomimo że takie dane można łatwo pozyskać. Do tego należy zauważyć, że Polska dla wielu Ukraińców stanowiła i nadal stanowi kraj tranzytowy. Po pewnym okresie pobytu w Polsce udawali się oni do innych państw członkowskich UE czy też do innych państw świata.

Kolejnym źródłem danych jest rejestr PESEL. Pod koniec września 2022 r. w rejestrze znajdowało się 1,4 mln obywateli Ukrainy. Nie oznacza to jednak, że wszyscy z nich pozostawali w Polsce. Część z nich, pomimo wyrobienia numeru identyfikacyjnego PESEL, powróciła do Ukrainy lub też wyjechała do innego państwa. Weryfikacja danych znajdujących się w bazie przeprowadzona w październiku 2022 r. pokazała, że faktycznie w Polsce jest ok. 300 tys. mniej obywateli Ukrainy niż to wynikało z rejestru PESEL.

Ostatnim źródłem informacji, które należy wziąć pod uwagę, są dane ZUS dotyczące pobierania świadczenia 500+ przez dzieci z Ukrainy. Zgodnie z opu-

[24] Parlament Europejski, *Odpowiedź UE na kryzys uchodźczy w Ukrainie*, 29.03.2022 r., pobrane z: https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/world/20220324STO26151/odpowiedz-ue-na-kryzys-uchodzczy-w-ukrainie (dostęp: 20.01.2023 r.).

[25] Profil Twitter Straży Granicznej: https://twitter.com/Straz_Graniczna.

blikowanymi danymi pod koniec sierpnia 2022 r. świadczenie to w okresie do 31.05.2022 r. zostało chociaż raz wypłacone ponad 420 tys. dzieciom. W nowym okresie świadczeniowym do 31.08.2022 r. świadczenie to zostało wypłacone ponad 403 tys. dzieciom z Ukrainy. ZUS wstrzymał wypłatę świadczeń dla ok. 70 tys. dzieci. Głównym powodem był wyjazd z Polski na okres powyżej 30 dni, co jest podstawą do wstrzymania świadczenia.

Podsumowując, dokonując szacunku obecności obywateli Ukrainy w Polsce w połowie października 2022 r., należy przyjąć, że było ich ok. 2,0-2,2 mln. Grupa ta składała się z dwóch podgrup: zamieszkałych w Polsce przed wybuchem wojny (ok. 1,1-1,2 mln) oraz uchodźców wojennych (ok. 0,9-1,0 mln). Liczba ta zmienia się jednak dynamicznie. Dlatego też konieczne jest monitorowanie zarówno napływu, jak i odpływu, a także obecności Ukraińców w Polsce[26].

Od 2020 r. ciągle wyzwaniem jest pandemia, której wielowymiarowe skutki do dziś odczuwamy w aspektach globalnym i lokalnym. Jak wynika z ogólnodostępnych informacji na całym świecie na COVID-19 zachorowało 667 092 181 osób, z czego zmarło 6 724 478[27].

Pandemia koronawirusem uwypukliła lub zintensyfikowała wiele problemów. Wśród nich wymienić można utratę pracy lub stabilności finansowej, utratę podmiotowości i kryzys tożsamości, izolację, pracę i edukację na odległość oraz godzenie życia rodzinnego z pracą i szkołą *online*. Wśród skutków w wymiarze indywidualnym wymienić można konflikty, przemoc i pogorszenie stanu psychicznego. Wreszcie efekty globalne to przede wszystkim pogłębianie się nierówności społecznych. Konieczne stało się poszukiwanie rozwiązań zapewniających pracę i godziwe wynagrodzenie[28].

Sytuacja pandemii wywołała duży kryzys społeczny, a także stała się wyzwaniem dla całego systemu państwa oraz systemu polityki społecznej. Pomoc społeczna zajmuje w tym systemie również strategiczne miejsce. Celem pomocy społecznej jest umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężanie trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, wykorzystując własne uprawnienia, zasoby i możliwości. W tym trudnym społecznie czasie jest to również działalność profilaktyczna oraz interwencyjna[29].

Rok 2022 dla światowej gospodarki był fatalnym okresem. Połączone skutki rosyjskiej inwazji na Ukrainę, chińskich *lockdownów* i korekt związanych

[26] *Pomiędzy dwoma kryzysami migracyjnymi: Czego się nauczyliśmy, a co może nas czekać w przyszłości*, Dziennik Gazeta Prawna, 11.11.2022 r., pobrane z: https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/8585718,migracje-duszczyk-raport-ukraincy-granica-polsko-bialoruska.html (dostęp: 20.01.2023 r.).

[27] Zob. https://news.google.com/covid19/map?hl=pl&mid=%2Fm%2F02j71&gl=PL&ceid=PL%3Apl (dostęp: 17.01.2023 r.).

[28] F. Kampka, *Pandemia jako czynnik zmiany społecznej*, SGGW, Warszawa 2021.

[29] K. Wojtanowicz, A. Białas, *Pomoc społeczna w konfrontacji z pandemią COVID-19*, „Praca Socjalna" 2020, nr 2(35), s. 54-71.

z COVID-19 oraz wzmocnionego zacieśniania polityki Rezerwy Federalnej, spowodowały spowolnienie globalnego wzrostu. Dla wielu państw członkowskich UE Rosja jest głównym dostawcą energii, ale Komisja Europejska i państwa członkowskie starają się obecnie zmniejszyć tę zależność. Nie mniej jednak mamy do czynienia z kryzysem energetycznym. Na początku września Rosja odcięła gaz dostarczany gazociągiem North Stream 1, który przed wojną zapewniał prawie 40% importu gazu ziemnego do UE. Z tym kryzysem jest silnie powiązana inflacja, a uporanie się z nią jest dla wielu państw, w tym także Polski istotnym problemem, od którego zależy skuteczność polityki społecznej i całego systemu gospodarczego.

Od 2015 r. polska polityka społeczna rozwija się w kierunku modelu państwa opiekuńczego, realizując i rozszerzając programy wsparcia dla rodzin, seniorów, osób niepełnosprawnych i zagrożonych wykluczeniem społecznym oraz w sferze ochrony zdrowia, a także wspierania kultury. Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej jest wspierane w tej polityce przez sektor biznesowy i pozarządowy. Wprowadzono takie programy wieloletnie, jak: Rodzina+, Aktywni+, Senior+, Program opieki 75+, Emerytura+, Dobry Start, Maluch+, Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie, Program za życiem i wiele innych. W obliczu aktualnych kryzysów o zasięgu globalnym realizacja tych projektów i programów jest dużym wyzwaniem ze względu na bariery finansowe, polityczne i komplikujące się stosunki międzynarodowe. Dodatkowo partia rządząca w sytuacji zbliżających się wyborów stara się w działaniach PR-owych wskazywać na swoje sukcesy w realizacji obietnic przedwyborczych i projektów na przyszłość, aby pozyskać przychylność potencjalnych wyborców.

Jak podaje Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności (KPO) to program, który składa się z 54 inwestycji i 48 reform. Będzie służył wzmocnieniu gospodarki, poprawie sytuacji na rynku pracy oraz stworzeniu przyjaznego otoczenia, czyniąc system bardziej konkurencyjnym, elastycznym, a przy tym odpornym na wstrząsy i kryzysy. Polska w ramach KPO otrzyma 158,5 mld zł, w tym 106,9 mld zł w postaci dotacji i 51,6 mld zł w formie preferencyjnych pożyczek.

Zgodnie z celami UE znaczna część budżetu zostanie przeznaczona na cele klimatyczne (42,7%) oraz na transformację cyfrową (20,85%). Pieniądze z KPO pomogą szybciej osiągnąć wyznaczone wcześniej cele. Dzięki nim zostaną zrealizowane nowe inwestycje, przyspieszy się wzrost gospodarczy oraz zwiększy się zatrudnienie. Fundusze zostaną zainwestowane m.in. w rozwój gospodarki, innowacje, środowisko, cyfryzację, edukację i zdrowie. Będą wspierane obszary[30]:

[30] Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, *Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności*, pobrane z: https://www.gov.pl/web/rodzina/krajowy-plan-odbudowy-i-zwiekszania-odpornosci (dostęp: 18.01.2023 r.).

1. Odporność i konkurencyjność gospodarki.
2. Zielona energia i zmniejszenie energochłonności.
3. Transformacja cyfrowa.
4. Efektywność, dostępność i jakość systemu ochrony zdrowia.
5. Zielona, inteligentna mobilność.
6. Poprawa jakości instytucji i warunków realizacji Krajowego Planu Odbudowy i Zwiększania Odporności.

Zakończenie

Ten obraz licznych i jednoczesnych kryzysów jest złożony i stanowi wyzwanie, z którym nigdy wcześniej nie mieliśmy do czynienia. Jak w przypadku wszystkich kryzysów globalnych, niektóre państwa i społeczności ucierpią bardziej niż inne. Wiele gospodarstw domowych w Europie i na całym świecie martwi się o możliwość zaspokojenia podstawowych potrzeb, takich jak żywność i ogrzewanie. Jesteśmy narażeni na niebezpieczeństwo. Nasze systemy naturalne, zdrowie i gospodarka również są narażone na niebezpieczeństwo. Większość globalnych kryzysów ma jedną podstawową przyczynę: niezrównoważone wykorzystywanie zasobów naszej planety[31].

Współczesna polityka społeczna skupia się na za zapewnieniu bezpieczeństwa socjalnego nie tylko na poziomie egzystencjalnym, ale na zaspokajaniu potrzeb wyższego rzędu, takich jak potrzeby samorealizacji czy potrzeby twórcze. Globalne kryzysy zmuszają jednak do zwrotu w kierunku rozwiązania podstawowych problemów bytu nie tylko własnych obywateli, lecz ludności napływowej. Są to niełatwe wyzwania i w sytuacji braku szybkiej reakcji na nowe problemy mogą skończyć się zachwianiem ładu społecznego. Dla polityki społecznej oraz systemu bezpieczeństwa państwa kryzysy wywołane pandemią i wojną powinny być czasem refleksji, który przyczyni się do podjęcia długoterminowej odpowiedzialności.

Bibliografia

Auleytner J., Grewiński M., *Pandemia koronawirusa i ryzyka społeczne z nią związane a chaos w zarządzaniu państwem – dokąd zmierzamy?*, (w:) *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa*, N.G. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac (red.), Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków 2020.

Barton R.M., *Crisis Management*, Oxford 1993.

Biała Księga. Wyzwania systemowego wsparcia uchodźców na poziomie lokalnym i krajowym, Wrocław 2022, pobrane z: https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2022/06/Okragly_stol_Biala-ksiega_www_S.pdf (dostęp: 6.01.2022 r.).

Donnison D. i in., *Social Policy and administration revisited*, Allen und Unwin, London 1965.

[31] Hans Bruyninckx Dyrektor wykonawczy EEA, artykuł opublikowany w Biuletynie EEA, wrzesień 2022 r.

Encyklopedia PWN, wyd. elektroniczne, hasło „Polityka społeczna", pobrane z: https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/polityka-spoleczna;4009586.html (dostęp: 14.01.2023 r.).
Fraszka B., *Sytuacja na granicy polsko-białoruskiej: przyczyny, aspekt geopolityczny, narracje*, Warsaw Institute, 23.12.2021, pobrane z: https://warsawinstitute.org/pl/sytuacja-na-granicy-polsko-bialoruskiej-przyczyny-aspekt-geopolityczny-narracje (dostęp: 19.01.2023 r.).
Kampka F., *Pandemia jako czynnik zmiany społecznej*, SGGW, Warszawa 2021.
Kitler W., Wiśniewski B., Prońko J., *Wybrane problemy zarządzania kryzysowego w państwie*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2000.
Kopaliński T., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1968.
Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, *Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności*, pobrane z: https://www.gov.pl/web/rodzina/krajowy-plan-odbudowy-i-zwiekszania-odpornosci (dostęp: 18.01.2023 r.).
Palęcka A., *Przemoc państwa i działania oddolne. Raport fundacji ocalenie z kryzysu humanitarnego na pograniczu polsko-białoruskim*, Fundacja Ocalenie, Warszawa 2022, pobrane z: https://ocalenie.org.pl/wp-content/uploads/2022/04/Raport-Fundacji-Ocalenie-z-kryzysu-humanitarnego-na-pograniczu-PL-BY_1kor-1.pdf (dostęp: 1.03.2023).
Parlament Europejski, *Odpowiedź UE na kryzys uchodźczy w Ukrainie*, 29.03.2022 r., pobrane z: https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/world/20220324STO26151/odpowiedz-ue-na-kryzys-uchodzczy-w-ukrainie (dostęp: 20.01.2023 r.).
Pomiędzy dwoma kryzysami migracyjnymi: Czego się nauczyliśmy, a co może nas czekać w przyszłości, Dziennik Gazeta Prawna, 11.11.2022 r., pobrane z: https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/8585718,migracje-duszczyk-raport-ukraincy-granica-polsko-bialoruska.html (dostęp: 20.01.2023 r.).
Rajkiewicz A., *Istota polityki społecznej – wczoraj i dziś*, (w:) *Polityka społeczna*, A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Księżopolski (red.), Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 1998.
Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego, Warszawa 2002.
Słownik wyrazów obcych, Warszawa 1980.
Służby specjalne, *Migracja pod kontrolą Białorusi! Dokumenty*, 8.10.2021, pobrane z: https://www.gov.pl/web/sluzby-specjalne/tak-bialorus-organizuje-przemyt-ludzi-dokumenty (dostęp: 1.06.2023).
Spicker P., *Social Policy: theory and practice*, wyd. 3, B. Urbaniak (red. wyd. pol.), Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.
Wojtanowicz K., Białas A., *Pomoc społeczna w konfrontacji z pandemią COVID-19*, „Praca Socjalna" 2020, nr 2(35), s. 54-71.

Akty normatywne

Dyrektywa Rady 2001/55/WE z dnia 20 lipca 2001 r. w sprawie minimalnych standardów przyznawania tymczasowej ochrony na wypadek masowego napływu wysiedleńców oraz środków wspierających równowagę wysiłków między Państwami Członkowskimi związanych z przyjęciem takich osób wraz z jego następstwami (Dz. Urz. UE L 212, 7.08.2001 r.).
Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 1264 z późn. zm.).
Ustawa z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu kryzysowym (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 122).
Ustawa z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 519 z późn. zm.).

Challenges for social policy in Poland in the face of the current crisis

Abstract
The article discusses the main social problems that are challenges for social policy in contemporary Poland. The focus is on the problems related to the current global crisis, in the face of which the Ministry of Family and Social Policy is developing numerous projects to support Polish families and other population groups struggling with problems such as: the effects of the COVID-19 pandemic, the ongoing war in Ukraine, the influx of refugees, demographics changes and others. Like any public activity, social policy can be characterized by: goals, entities and ways of achieving them, financial outlays and the impact of benefits on modern society.

Keywords: social problems, war, Ukraine, refugees, emigrants, benefits.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Lidia Domańska

Katedra Socjologii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
https://orcid.org/0000-0002-7985-2630

Wsparcie pracodawców w dobie pandemii COVID-19. Analiza wybranych elementów warmińsko-mazurskiego rynku pracy

Streszczenie
Wybuch pandemii COVID-19 na świecie wpłynął także na rynek pracy w Polsce. Wprowadzenie w marcu 2020 r. rygorystycznych rozwiązań, w tym między innymi lockdownu miało zahamować rozprzestrzenianie się zagrożenia, ale równocześnie nie było obojętne dla przedsiębiorców. W tym czasie pojawiały się wizje i spekulacje o nieuniknionym kryzysie gospodarczo-finansowym. Szczególne obawy dotyczyły terenów, gdzie bezrobocie latami było najwyższe w kraju. Takie czarne scenariusze dotyczyły właśnie regionu Warmii i Mazur. Stąd podjęto badania wybranych elementów warmińsko-mazurskiego rynku pracy. Analiza porównawcza wskaźników bezrobocia lat 2019-2022 oraz wywiady z przedsiębiorcami i pracownikami urzędów pracy wdrażającymi instrumenty wsparcia pracodawców miały potwierdzić lub obalić hipotezę, że subwencje finansowe rządu zapobiegły nagłemu wzrostowi liczby osób bez pracy i osłabieniu gospodarki regionu poprzez zamknięcie się zwłaszcza małych firm.

Słowa kluczowe: lockdown, ochrona miejsc pracy, tarcze antykryzysowe, gospodarka.

Wstęp

Rynek pracy w województwie warmińsko-mazurskim jest od wielu lat najtrudniejszym w kraju. Wskaźniki stopy bezrobocia utrzymują się na najwyższym poziomie. Obawiano się, że pandemia będzie powodem do jeszcze większej dysproporcji pomiędzy podażą a popytem na pracę. Kondycja rynku pracy zależy od wielu czynników społeczno-gospodarczych. Do najważniejszych można zaliczyć: poziom inwestycji, w tym szczególnie budownictwa mieszkaniowego, zmiany prawa, wskaźników demograficznych czy rozwoju przedsiębiorstw. Miejsca pracy tworzą się podczas ożywienia gospodarczego, o którym trudno mówić w dobie kryzysu. Pandemia zahamowała rozwój gospodarki, ale czy wpłynęła na wybrane wskaźniki rynku pracy? Autorka analizuje w niniejszym opracowaniu warmińsko-mazurski rynek pracy, przedstawiając sytuację w latach 2019-2022. Zakres czasowy został celowo tak określony, by obejmować rok przed pandemią 2019, czas najwyżej zachorowalności 2020-2021 oraz okresu popandemicznego w 2022 r. Celem analizy danych zastanych było uzyskanie potwierdzenia lub

zaprzeczenia słuszności wprowadzenia rozwiązań rządowych w kwestii zastosowania tarcz antykryzysowych. Autorka stawia sobie pytanie problemowe: *Czy w okresie lockdownu wsparcie pracodawców pożyczkami lub dofinansowaniem rzeczywiście odniosło pożądany skutek – ochronę miejsc pracy i utrzymanie się firm na rynku?* Zapoznanie się z publikacjami i badaniami w danym zakresie tematycznym, wywiady z przedsiębiorcami i pracownikami urzędów pracy, jak i znajomość regionalnego rynku pracy dały możliwość określenia założenia badawczego, iż tarcze antykryzysowe w czasie wybuchu kryzysu ochroniły znaczącą liczbę miejsc pracy i pozwoliły na dalsze funkcjonowanie firm.

Rynek pracy w latach 2019-2022

Rynek pracy analizowany jest przez wielu specjalistów i badaczy. W zależności, kto i w jakim celu podejmuje się badań, tak określany jest zakres definicyjny rynku pracy. Biorąc pod uwagę wskaźniki bezrobocia, zatrudnienie oraz działania na rzecz osób aktywnych i biernych zawodowo, można posłużyć się opisem *Leksykonu rynku pracy*. Mówi on, że rynek pracy obejmuje całokształt zagadnień związanych z podażą pracy i popytem na nią. Mają tu miejsce transakcje kupna pracy, czyli angażowania pracowników, oraz transakcje sprzedaży pracy. Popyt reprezentowany jest przez pracodawców oferujących miejsca pracy, podaż natomiast przez poszukujących pracy. Brak równowagi pomiędzy stroną podażową a popytową oznacza brak równowagi pomiędzy chłonnością zatrudnieniową gospodarki, co w konsekwencji prowadzi do występowania zjawiska bezrobocia[1]. Wielkość bezrobocia rejestrowanego jest od wielu lat dominującym problemem Warmii i Mazur. Jednak z roku na rok zmniejszała się, by w 2019 r. osiągnąć najniższy wskaźnik od momentu powstania województwa (2013 r. – 115 873 osób, 2019 r. – 45 731 osób) (rys. 1).

Tendencje spadkowe wykazały również wskaźniki stopy bezrobocia[2]. Według bezrobocia rejestrowanego w 2019 r. wynosił on 9,1%. Biorąc pod uwagę wcześniejsze dane, można było zaryzykować twierdzenie, że sytuacja w regionie przedstawiała się optymistycznie. Statystyka wskazywała, że był to wyjątkowo dobry rok dla mieszkańców Warmii i Mazur. Sytuację zmienił wybuch pandemii. Od kwietnia 2020 r. wskaźniki z powodu pandemii szybowały w górę i zapowiadano kryzys gospodarczy dla Polski, a tym samym dla województwa, które zawsze borykało się z największą skalą bezrobocia.

[1] *Leksykon rynku pracy*, Z. Sadowski, C. Zbierzchowski (red.), Zespół wydawniczy Krajowego Urzędu Pracy, Warszawa 1997.

[2] Stopa bezrobocia rejestrowanego – udział bezrobotnych zarejestrowanych do liczby cywilnej ludności aktywnej zawodowo (bez osób odbywających czynną służbę wojskową oraz pracowników jednostek budżetowych obrony narodowej i bezpieczeństwa publicznego).

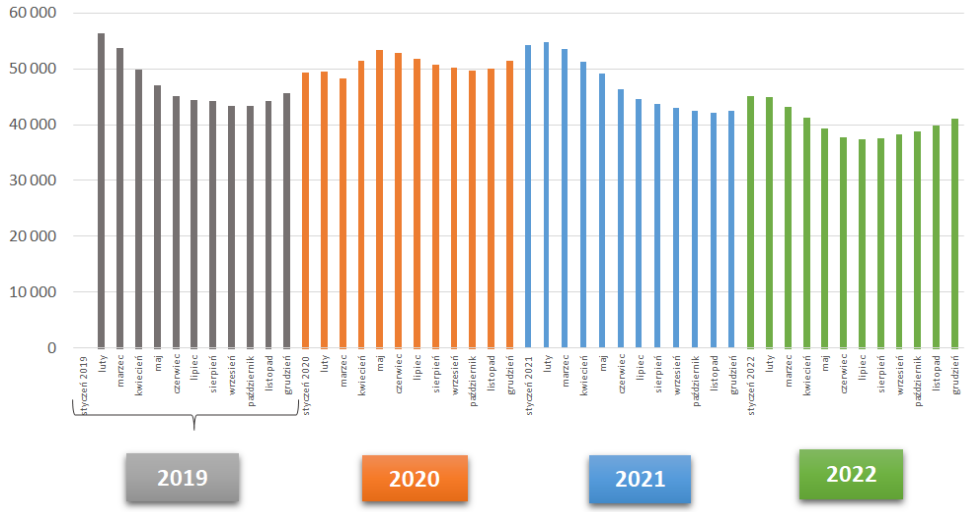

Rys. 1. Bezrobocie rejestrowane w woj. warmińsko-mazurskim w latach 2019-2022

Źródło: *Ocena sytuacji na rynku pracy i realizacji zadań w zakresie polityki rynku pracy w Województwie Warmińsko-Mazurskim w 2022 r.*, oprac. Wojewódzki Urząd Pracy w Olsztynie.

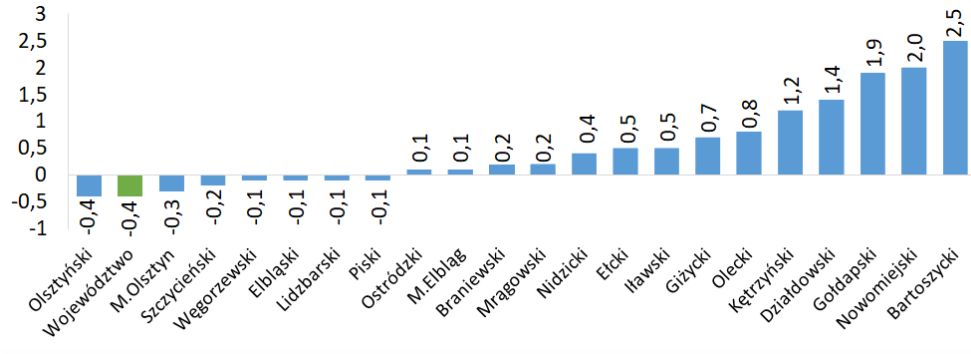

Rys. 2. Zmiany w stopie bezrobocia (grudzień 2022 r. w porównaniu do grudnia 2021 r.), w pkt proc.

Źródło: *Ocena sytuacji na rynku pracy i realizacji zadań w zakresie polityki rynku pracy w Województwie Warmińsko-Mazurskim w 2022 r.*, oprac. Wojewódzki Urząd Pracy w Olsztynie.

Biorąc pod uwagę porównywalne stany w latach 2019, 2020, 2021 i 2022, liczby osób bezrobotnych w województwie kształtują się podobnie w poszczególnych latach. W 2020 r. ze względu na wybuch pandemii i wprowadzony *lockdown* wskaźniki lekko wzrosły. Charakterystyczną cechą regionalnego bezrobocia jest jego nierównomierne rozmieszczenie terytorialne. Wskaźniki pokazują, że corocz-

na spadkowa tendencja poziomu bezrobocia w okresie wiosenno-letnim odwróciła się i w 2020 r. epidemia negatywnie wpłynęła na wojewódzki rynek pracy. Dużo lepiej przedstawia się sytuacja w 2021 r., a jeszcze lepiej w 2022 r. W analogicznym okresie do 2020 r. nastąpił spadek liczby osób bezrobotnych (rys. 1). Podobnie wyglądały wskaźniki stopy bezrobocia. Województwo warmińsko-mazurskie jest regionem o najwyższym poziomie stopy bezrobocia w kraju. Na koniec grudnia 2022 r. w województwie warmińsko-mazurskim stopa bezrobocia wyniosła 8,7% i była o 0,4 pkt proc. niższa niż na koniec 2021 r. (rys. 2).

Analizując dane, należy sięgnąć także do składowych mających wpływ na rynek pracy. Pierwszą z nich są napływy i odpływy osób bezrobotnych do/z ewidencji powiatowych urzędów pracy. Głównymi przyczynami odpływu z rejestru bezrobotnych było podjęcie pracy niesubsydiowanej (2019 r. – 37,2%, 2020 r. – 45,2%). Biorąc pod uwagę lata 2019 i 2020, procentowy wzrost bezrobocia odnotowano w każdym niemal powiecie. W większości powiatów skala wzrostu była wyższa od średniej wojewódzkiej. W 2022 r. w urzędach pracy w regionie zarejestrowało się 69 987 osób, o 6,0% więcej (o 3 962 osób) niż przed rokiem, z ewidencji bezrobotnych wykreślono natomiast 71 485 osób, o 4,6% mniej (3 448 osób) niż w 2021 r. Napływ osób bezrobotnych do urzędów pracy po raz kolejny był więc niższy od liczby osób wykreślonych, chociaż różnica pomiędzy odpływem a napływem do bezrobocia w tym okresie zmniejszyła się z 8 908 osób w 2021 r. do 1 498 w 2022 r. (rys. 3).

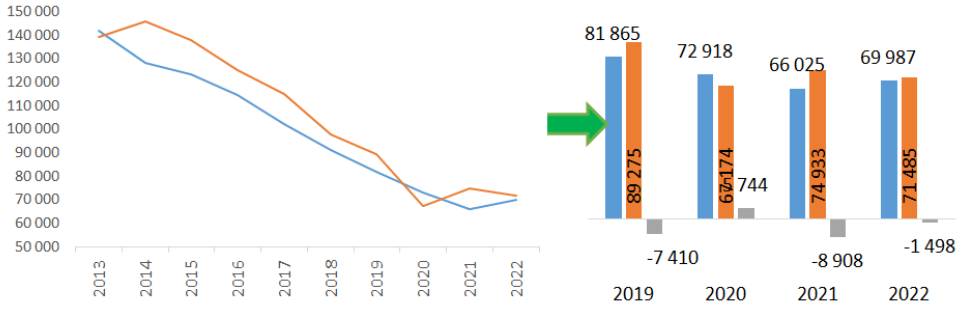

Rys. 3. Napływy i odpływy z bezrobocia w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2013-2022

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Olsztynie.

Wyraźnie widać, że na wzrost wskaźników nie tyle miał wpływ „napływ" do rejestrów, a raczej niewielka liczba osób wyrejestrowujących się (odpływ) (rys. 4).

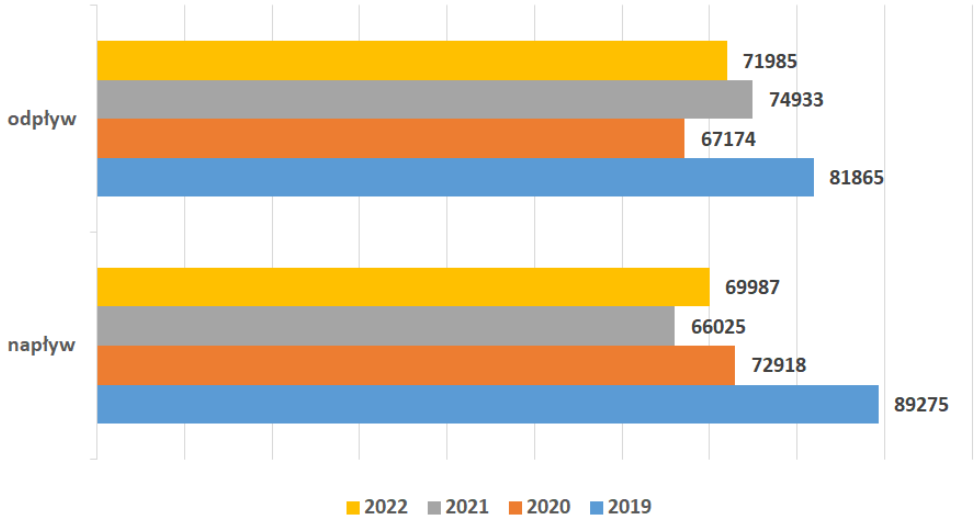

Rys. 4. Napływ i odpływ osób z rejestrów powiatowych urzędów pracy województwa warmińsko-mazurskiego (w latach 2019-2022)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Olsztynie.

To oznacza, że rynek pracy, który w 2019 r. określany był rynkiem pracownika, spowolnił i ponownie stał się rynkiem pracodawcy. W tym miejscu, dokonując badania kondycji rynku pracy, warto wziąć pod uwagę kolejny aspekt – oferty pracy (rys. 5).

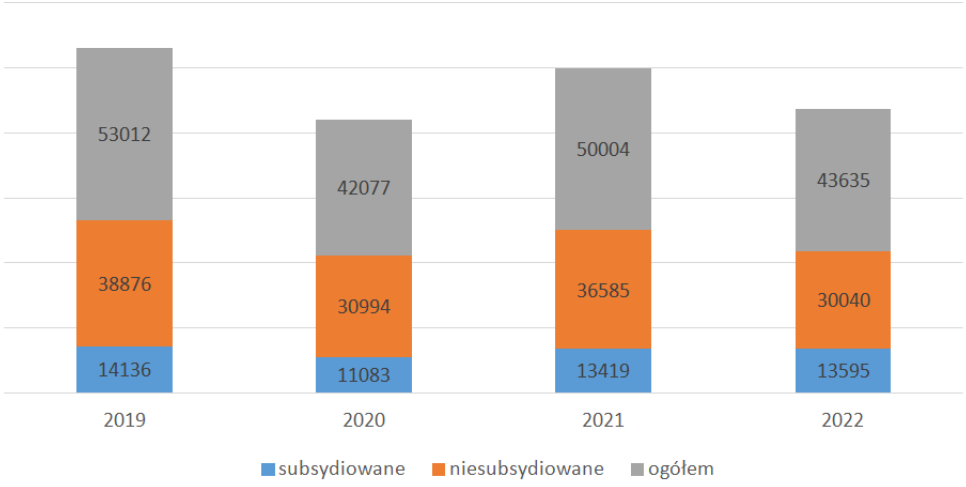

Rys. 5. Liczba ofert pracy zgłoszonych do urzędów w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2019-2022

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Olsztynie.

Liczba zgłoszonych ogółem ofert pracy w 2020 r. wynosiła w województwie 42 077 (subsydiowanych 11 083, niesubsydiowane 30 994)[3]. W odniesieniu do 2019 r. liczba ta była niższa o 10 935, natomiast w 2021 r. wzrosła o 7 927 ofert. Wyraźnie widać brak potrzeb zatrudnieniowych w 2020 r. i należy domniemywać, że jest to ściśle związane z epidemią COVID-19. Pracodawcy w czasie *lockdownu* „zamrozili" stan zatrudnienia. Wielu z nich korzystając ze wsparcia tarcz antykryzysowych, utrzymywało zatrudnienie, jednocześnie nie zatrudniając nowych pracowników.

Fakt ten potwierdza również statystyka zwolnień grupowych (rys. 6). Informacje na ten temat mówią, że w okresie 2019-2022 tylko 31 zakładów pracy zgłosiło 2 112 osób do zwolnienia, jednak w konsekwencji 28 zakładów zrealizowało ok. 41% zwolnień (861 osób). Największy odsetek zwolnień miał miejsce w branżach: przetwórstwo, handel, rolnictwo i działalność usługowa. Zwiększona liczba zakładów pracy, która zgłosiła zamiar zwolnień grupowych, nie przełożyła się więc na zwiększenie się liczy osób przewidzianych do zwolnienia oraz osób rzeczywiście zwolnionych.

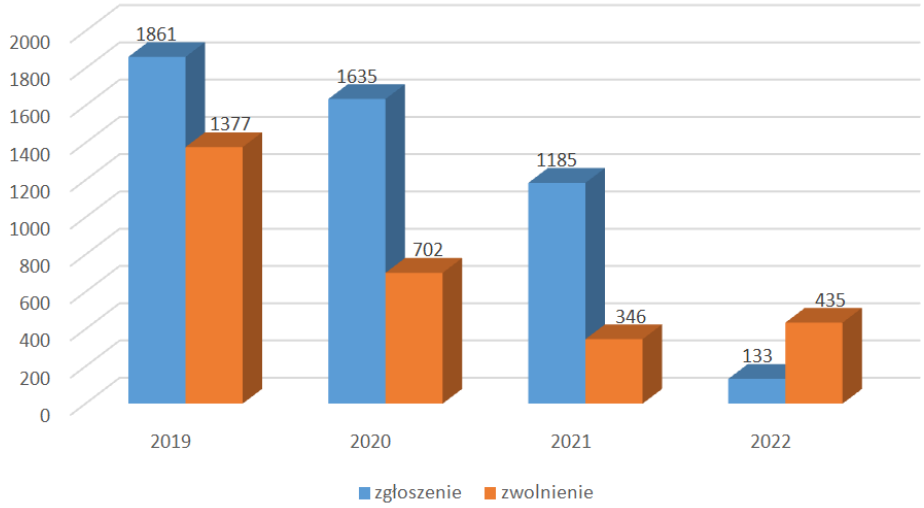

Rys. 6. Liczba zwolnień zgłoszonych do urzędów w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2019-2022

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Olsztynie.

[3] Oferty subsydiowane – finansowane ze środków Funduszu Pracy w ramach prac interwencyjnych, robót publicznych, podjęcia działalności gospodarczej oraz podjęcia pracy w ramach refundacji kosztów zatrudnienia bezrobotnego. Oferty niesubsydiowane – oferty z otwartego rynku pracy, niefinansowane z FP, zgłoszone do powiatowego urzędu pracy przez pracodawców (ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 735).

Dokonując analizy danych rocznych, największa liczba osób, które pracowały przed wpisaniem się do rejestru bezrobotnych, do urzędów pracy zgłosiła się w styczniu 2020 r., a więc przed ogłoszeniem *lockdownu*. Od marca wprowadzono restrykcje, które miały znaczący wpływ na nastroje przedsiębiorców dotyczące przyszłości ich firm. W 2020 r. 22 pracodawców poinformowało powiatowe urzędy pracy o możliwości dokonania zwolnień grupowych wobec 1 635 pracowników. Dla porównania w 2019 r. wpłynęło 16 zgłoszeń o możliwość zwolnienia 1 861 osób. W ewidencji urzędów pracy według stanu na koniec grudnia 2020 r. zarejestrowanych było 1 969 osób zwolnionych z przyczyn dotyczących zakładu pracy, którzy stanowili 3,8% ogółu bezrobotnych. W odniesieniu do końca 2019 r. liczebność tej kategorii bezrobotnych zwiększyła się o 36,0% (o 521 osób). Lata 2021-2022 to wyraźny spadek zarówno zgłoszeń, jak i realnych zwolnień grupowych. Wyraźnie więc widać związek przyczynowo-skutkowy funkcjonowania firm w dobie pandemii. Należy przy tym zauważyć, że nie na wszystkie zwolnienia miała wpływ pandemia. Tam jednak, gdzie wystąpiły trudności spowodowane pandemią COVID-19, pracodawcy starali się utrzymać zatrudnienie w swoich przedsiębiorstwach. Duży wpływ miała na to pomoc, którą przedsiębiorcy otrzymali w ramach tarcz antykryzysowych i pożyczek, jednakże pomoc ta dla niektórych firm była niewystarczająca. Omówione wskaźniki potwierdzają wcześniejszy wywód, że wzrost poziomu bezrobocia w czasie pandemii nie był wynikiem masowych zwolnień grupowych.

Kolejnym elementem analizy jest rejestracja nowych podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON. Należy zauważyć, że pomimo obaw i zmianie stylu życia mieszkańców Warmii i Mazur spowodowanego pandemią, odnotowywano wzrost liczby powstających firm. Tempo tego przyrostu nie było znaczące, jednak porównując liczbę nowo zarejestrowanych podmiotów do wyrejestrowanych, wskaźnik był *in plus*. Według stanu na dzień 31.12.2019 r. w rejestrze REGON województwa warmińsko-mazurskiego wpisanych było 131 908 podmiotów gospodarki narodowej, natomiast w analogicznym okresie 2020 r. – 136 403 (o 1,9% więcej).

Badając sytuację na rynku pracy w okresie przed, w trakcie i po pandemii ważne są spostrzeżenia dotyczące zatrudnienia mieszkańców regionu. Zbiorowość osób pracujących w 2020 r. w porównaniu do 2019 r. była wprawdzie niższa, ale zaledwie o 0,2%, natomiast w ujęciu kwartalnym liczba ta wzrosła o 1,6%. Wskaźnik zatrudnienia obrazujący udział osób pracujących w ogólnej liczbie ludności w wieku 15 lat i więcej w 2020 r. wyniósł 51,9% i był taki sam, jak w 2019 r. W 2021 r. natomiast wyniósł 54,1%, a w 2022 r. wzrósł o kolejne 0,4% pkt. proc. Ten element analizy również świadczy o stabilności gospodarczej województwa i odporności na niespodziewanie występujące zaburzenia zewnętrzne, jak pandemię.

Ustawowe wsparcie pracodawców

Nagły wybuch pandemii spowodował, że rząd polski ustawą z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych[4], wprowadził narzędzia ochrony miejsc pracy i ustanowił instrumenty wspomagające pracodawców. Jednostkami świadczącymi pomoc pracodawcom były: wojewódzkie i powiatowe urzędy pracy, zakłady ubezpieczeń społecznych, Polski Fundusz Rozwoju oraz Bank Gospodarstwa Krajowego. Ustawa, zwana „ustawą COVID-19", wskazywała szereg form wsparcia dla mikroprzedsiębiorców oraz małych i średnich firm. Ustawa weszła w życie 1 kwietnia 2020 r. i była na bieżąco nowelizowana.

Okres objęty analizą 2019-2022 jest niezwykle burzliwym dla regionu Warmii i Mazur: od pewnej poprawy na rynku pracy w 2019 r., poprzez stan pandemii 2020-2021, aż do 2022 r. – roku stabilizacji gospodarki. Skutki zmian, które miały miejsce w czasie zagrożenia, te pozytywne, jak i negatywne, województwo odczuwać będzie jeszcze przez jakiś czas, a niektóre zmiany pozostaną na zawsze. Powstało wiele interdyscyplinarnych badań w tym zakresie. Czasami wnioski są odmienne, ale na tym polega dyskurs badaczy[5]. Niniejsze opracowanie jest wprawdzie zawężoną analizą, bo odnosi się do ochrony miejsc pracy przy wprowadzeniu tarcz antykryzysowych na Warmii i Mazurach, jednak zagadnienie jest na tyle wieloaspektowe, że może być przedmiotem kolejnych dociekań badawczych.

Prezentowana analiza dotyczy wyłącznie wsparcia realizowanego na podstawie ustawy COVID-19 przez publiczne służby zatrudnienia w województwie warmińsko-mazurskim. Są to: wojewódzki i powiatowe urzędy pracy, wprowadzone wsparcie dla przedsiębiorców finansowane było ze środków Państwowego Funduszu Gwarantowanych Świadczeń Pracowniczych, z Funduszu Pracy, a także z kwoty przeznaczonej na projekty pozakonkursowe z Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS). Wypłaty realizowane były w okresie 1.04.2020 r. do 30.09.2021 r. Obecnie wskazane jednostki prowadzą rozliczenia końcowe i kontrolę u przedsiębiorców, prawidłowości wykorzystania otrzymanych środków.

---

[4] Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. poz. 374 z późn. zm.), zwaną dalej „Ustawą COVID-19".

[5] J. Gwizdak, G. Wiaderek, *Tarcze antykryzysowe – dokończenie budowy państwa PiS-u? Ustawodawstwo okresu pandemii a wymiar sprawiedliwości i prawa obywateli*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2021; *Raport COVID-owy. Z tarczą czy na tarczy? Legislacja w czasach zarazy*, Pracodawcy RP, 2021; *Biznes Post COVID-19*, Crowe Polska 2020; A. Skrabacz, *Wpływ pandemii koronawirusa na stan bezpieczeństwa społeczno-ekonomicznego Polaków*, „Bezpieczeństwo, teoria i praktyka" 2021, Tom 18, Nr 2, Krakowska Wojskowa Akademia Techniczna; M. Mazela, *Wpływ pandemii COVID-19 na społeczeństwo i gospodarkę Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021.

Dane pozyskane z powiatowych urzędów pracy Warmii i Mazur wskazują, że biorąc pod uwagę poszczególne formy wsparcia, pomoc ze środków Funduszu Pracy przedstawiała się następująco[6]:

1. Dofinansowanie części kosztów wynagrodzeń pracowników oraz należnych od tych wynagrodzeń składek na ubezpieczenie społeczne (art. 15zzb[7]).

   Spośród wszystkich złożonych wniosków – 8 403, pozytywnie rozpatrzono 7 217. Wsparciem tym objęto 42 780 pracowników i wypłacono łącznie kwotę 168 710 807,12 zł. Najliczniejszą grupą wnioskodawców byli mikroprzedsiębiorcy stanowiący 82,8% podmiotów, którym przyznano środki finansowe, 14,1% – małe firmy i 2,7% – średnie[8].

2. Dofinansowanie części kosztów prowadzenia działalności gospodarczej dla przedsiębiorców samozatrudnionych (art. 15zzc).

   W tym przypadku do urzędów pracy wpłynęło 15 003 wniosków na łączną kwotę 79 46 523,78 zł. Ostatecznie 12 843 przedsiębiorców otrzymało dofinansowanie w łącznej wysokości 67 931 089,86 zł. Warto zauważyć, że w tym przypadku dofinansowanie uzależnione było od procentowego spadku obrotów, tj. 80, 50 i 30%. Największą pulę środków (ok. 50% ogólnej kwoty) otrzymali przedsiębiorcy, których spadek obrotów wynosił 80% – 34 587 957,16 zł.

3. Jednorazowa pożyczka z Funduszu Pracy dla mikroprzedsiębiorców (art. 15zzd).

   Ogółem do powiatowych urzędów pracy złożono 64 333 wnioski, z których ocenę pozytywną uzyskało 92% (59 160). Aż 91,8% wszystkich mikroprzesiębiorców, którzy złożyli wnioski, otrzymało pożyczkę na kwotę łączną 294 012 153,56 zł.

4. Dofinansowanie części kosztów wynagrodzeń pracowników oraz należnych od tych wynagrodzeń składek na ubezpieczenia społeczne – dotyczy organizacji pozarządowych lub podmiotów, o których mowa w art. 3 ust. 3 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie[9] (art. 15zze).

   W tym przypadku do urzędów pracy wpłynęło 206 wniosków. Niemal 30% została oceniona negatywnie, a dofinansowanie otrzymało 150 organizacji na kwotę 4 083 369,60 zł. Także i w tym przypadku najliczniejszą grupę podmiotów (43) z dofinansowaniem stanowiła ta, która odnotowała spadek przychodów o co najmniej 80%. Ogółem objęto wsparciem 913 pracowników.

[6] Dane na dzień 31.05.2022 r. – jest to dzień zamknięcia przez ministra właściwego ds. pracy statystyk publicznych dot. realizacji instrumentów wsparcia pracodawców Ustawą COVID-19.

[7] Formy i warunki wsparcia określają poszczególne artykuły Ustawy COVID-19.

[8] Dane Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Olsztynie.

[9] Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 571).

5. Dotacje z Funduszu Pracy na pokrycie bieżących kosztów prowadzenia działalności gospodarczej dla mikro- i małych przedsiębiorstw określonych branż (art. 15zze4).

   O dotację ubiegało się 21 591 przedsiębiorców, z czego 91,4% otrzymało środki w wysokości 98 635 569,75 zł. Wnioski odrzucone stanowiły 8,6%.

6. Dotacje z Funduszu Pracy na pokrycie bieżących kosztów prowadzenia działalności gospodarczej przez mikro- lub małych przedsiębiorców – działalność gospodarcza polegającą na sprzedaży środków spożywczych, papierniczych i piśmiennych na rzecz uczniów, słuchaczy lub wychowanków na terenie jednostek systemu oświaty (art. 15zze4a)[10].

   Dodatkowo do 30.06.2022 r. do urzędów pracy złożono łącznie 67 wniosków na kwotę 335 000,00 zł. Z grupy pozytywnie ocenionych było 48 wniosków mikroprzedsiębiorstw, wszystkie otrzymały dofinansowanie, w łącznej wysokości 240 000,00 zł.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że w okresie od 1.04.2020 r. do 31.05.2022 r. do powiatowych urzędów pracy wpłynęło ogółem 109 603 wniosków w ramach tarczy antykryzysowej na łączną kwotę 738 044 720,84 zł, z czego tylko 9,5% oceniono negatywnie. Z grupy wniosków, które oceniono pozytywnie, 99 036 podmiotom wypłacono środki finansowe w kwocie 633 612 989,89 zł. Łącznie w ramach tarcz antykryzysowych, wdrażanych przez powiatowe urzędy pracy, ochronionych zostało 135 409 miejsc pracy.

Biorąc pod uwagę wsparcie pracodawców w okresie pandemii, należy zaznaczyć, że Wojewódzki Urząd Pracy w Olsztynie również był zaangażowany w wypłaty subwencji i realizował zadania wspomagające przedsiębiorców finansowane z Funduszu Gwarantowanych Świadczeń Pracowniczych[11]. Były to:

1. Wsparcie dla przedsiębiorców na ochronę miejsc pracy ze środków Funduszu Gwarantowanych Świadczeń Pracowniczych – art. 15g (923 wniosków pozytywnych na kwotę 159 264 833,88 zł udzielonego wsparcia).
2. Dofinansowanie wynagrodzenia pracowników zatrudnionych przez jednostkę organizacyjną, której przysługuje tytuł prawny do zabytku – art. 15ga (1 wniosek, na kwotę 657 499,32 zł).
3. Dofinansowanie wynagrodzenia pracowników nieobjętych postojem i zmniejszonym wymiarem czasu pracy – art. 15gg (1 789 rozpatrzonych pozytywnie, na kwotę 110 444 761,96 zł udzielonego wsparcia).
4. Dofinansowanie wynagrodzenia pracowników w przedsiębiorstwach prowadzonych w określonych w ustawie branżach – art. 15gga (1 959 rozpatrzonych pozytywnie, na kwotę 56 772 887,40 zł udzielonego wsparcia).

[10] Od 23.07.2021 r. powiatowe urzędy pracy realizowały kolejne zadanie w związku z wprowadzeniem art. 15zze4a – dotacja dla mikro- i małych przedsiębiorstw (sklepiki szkolne).

[11] Informacje statystyczne Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Olsztynie. Działania określone Ustawą COVID-19.

Łącznie do WUP w Olsztynie wpłynęło 6 150 wniosków przedsiębiorców o wypłatę świadczeń na ochronę miejsc pracy w ramach tarczy antykryzysowej finansowanych z FGŚP. Wartość udzielonej pomocy wyniosła 327 139 82,56 zł i ochroniono w ten sposób 97 678 miejsc pracy[12].

Ogółem liczba ochronionych miejsc pracy w wyniku zastosowania przez wojewódzki i powiatowe urzędy pracy instrumentów wspierających przedsiębiorców Warmii i Mazur wyniosła 233 087.

Podsumowanie i wnioski

Wiele badań wskazuje, że pandemia miała zarówno negatywny, jak i pozytywny wpływ na rynek pracy. Wszyscy musieli dostosować się do nowych zaskakujących warunków. Zmiana prawa, izolacja, *lockdown* oraz lęk o zdrowie i przyszłość to tylko niektóre problemy przedsiębiorców i pracowników. W szybkim czasie należało dostosować się do nowych okoliczności. Dziś zmieniają się zapisy Kodeksu pracy, który wprowadza pracę zdalną i inne rozwiązania mające zastosowanie podczas trwania pandemii. Wówczas była to konieczność dla ratowania gospodarki, obecnie to nowoczesne podejście do pracy i kierowania firmą. Szybka adaptacja do zaskakujących często warunków to dzisiejsze realia rynku pracy[13].

Niniejsze opracowanie obejmuje wybrane segmenty rynku pracy województwa warmińsko-mazurskiego w latach 2019-2022. Autorka dokonując badań danych zastanych, chciała sprawdzić, czy tarcze antykryzysowe miały rzeczywisty wpływ na ochronę miejsc pracy, lawinowy wzrost bezrobocia i zatrzymanie zamykania się małych firm w regionie. Czy przekaz medialny promujący tarcze antykryzysowe był prawdziwy? Opierając się na bardzo szczegółowej analizie danych urzędowych, wywiadów przeprowadzonych z urzędnikami i przedsiębiorcami oraz raportów z badań innych autorów, można jednoznacznie potwierdzić założenia badawcze. Gdyby nie wsparcie finansowe zastosowane przez rząd, kraj dotknąłby głęboki kryzys gospodarczo-finansowy, a region o najwyższym natężeniu bezrobocia w kraju nie poradziłby sobie z problemem. Bez wątpienia stan zagrożenia COVID-19 i wprowadzony *lockdown* miał negatywny wpływ na rynek pracy, jednak wzrost wskaźników bezrobocia związany był również z jego sezonowością, migracjami i innymi czynnikami niezależnymi od pandemii. Udało się ochronić rynek pracy, choć oczywiście negatywne skutki również miały miejsce. Wyniki badań IRWiR PAN potwierdzają wnioski autorki, że „programy pomocowe (tarcze ochronne) zmniejszyły lub zatrzymały zwolnienia pracowników. Na mniejsze niż oczekiwany przyrost bezrobocia wpłynął również szybszy

[12] Z dniem 24.06.2020 r. Ustawa COVID-19 została znowelizowana o art. 15gg. Poszerzono zakres udzielanej pomocy. Przepis stanowił podstawę do wypłaty świadczeń, mimo braku wprowadzonego przestoju ekonomicznego bądź obniżonego wymiaru czasu pracy.

[13] P. Załuska, *reStart kariery. Zbuduj swoją przewagę na rynku pracy*, Wyd. Poltext, Warszawa 2020.

powrót do normalnej działalności i mniejsze poczucie zagrożenia wśród ludności, które przyczyniło się do częściowego odtworzenia ilości miejsc pracy w stosunku do miejsc zamkniętych w wyniku zamrożenia gospodarki”[14]. Podobny wniosek wysnuwa MOP: „Znaczna część przedsiębiorstw zwolniła stosunkowo niewielki odsetek pracowników (…)”[15].

Przedsiębiorcy w wywiadzie ogólnie wyrażali się pozytywnie o instrumentach wsparcia, jednak mieli zastrzeżenia co do dokumentacji, niejasnych zapisów ustawy, określenia grup beneficjentów pomocy. Uważali, że niesprawiedliwym zabiegiem jest przyznawanie subwencji tylko wybranym branżom i bezwarunkowe pożyczki dla wszystkich, którzy się o nie ubiegali. Pracownicy urzędów pracy natomiast mówili o nadmiernym obłożeniu nowymi obowiązkami bez wsparcia dodatkową kadrą, wskazywali na skomplikowane i niejasne procedury prawne, brak jednoznacznych wyjaśnień pracowników ministerstwa i trudności organizacyjno-techniczne urzędów. Wprawdzie w powiatowych urzędach pracy zawieszono wówczas bezpośrednią obsługę klientów, jednak dotychczasowe zadania były nadal realizowane w formie elektronicznej czy listowej. Obie grupy były zdania, że wprowadzone wsparcie zahamowało załamanie gospodarcze spowodowane głównie upadkiem przedsiębiorstw oraz masowymi zwolnieniami grupowymi, chociaż nie było idealnym rozwiązaniem. Jednak, jak w swych wypowiedziach podkreślali, dziś rozumieją, że reakcja rządzących musiała być szybka, a decyzje były podejmowane w nowych, nieznanych wcześniej okolicznościach. Chociaż zachorowania na COVID-19 dziś są nadal odnotowywane, to czas pandemii zakończył się. Ocenę podjętych działań po upływie określonego czasu łatwiej jest przeprowadzić, niż przewidzieć ich skutki *a priori*.

Bibliografia

Biznes Post COVID-19, Crowe Polska 2020.

Gwizdak J., Wiaderek G., *Tarcze antykryzysowe – dokończenie budowy państwa PiS-u? Ustawodawstwo okresu pandemii a wymiar sprawiedliwości i prawa obywateli*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2021.

Kalinowski S., Wyduba W., *Moja sytuacja w okresie koronawirusa. Raport końcowy z badań*, IRWiR PAN, Warszawa 2020.

Leksykon rynku pracy, Z. Sadowski, C. Zbierzchowski (red.), Zespół wydawniczy Krajowego Urzędu Pracy, Warszawa 1997.

Mazela M., *Wpływ pandemii COVID-19 na społeczeństwo i gospodarkę Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021.

[14] S. Kalinowski, W. Wyduba, *Moja sytuacja w okresie koronawirusa. Raport końcowy z badań*, IRWiR PAN, Warszawa 2020, s. 36.

[15] Raport badania przeprowadzonego przez Międzynarodową Organizację Pracy, dotyczącego wpływu kryzysu spowodowanego pandemią COVID-19 na przedsiębiorstwa: *Rynek pracy, edukacja, kompetencje. Aktualne trendy i wyniki badań*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2020, s. 22.

Ocena sytuacji na rynku pracy i realizacji zadań w zakresie polityki rynku pracy w Województwie Warmińsko-Mazurskim w 2022 r., Wojewódzki Urząd Pracy w Olsztynie.
Raport COVID-owy. Z tarczą czy na tarczy? Legislacja w czasach zarazy, Pracodawcy RP, 2021.
Rynek pracy, edukacja, kompetencje. Aktualne trendy i wyniki badań, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2020.
Skrabacz A., *Wpływ pandemii koronawirusa na stan bezpieczeństwa społeczno-ekonomicznego Polaków*, „Bezpieczeństwo, teoria i praktyka" 2021, Tom 18, Nr 2, Krakowska Wojskowa Akademia Techniczna.
Załuska P., *reStart kariery. Zbuduj swoją przewagę na rynku pracy*, Wyd. Poltext, Warszawa 2020.

Akty normatywne

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 571).
Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 735).
Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. poz. 374 z późn. zm.).

Support for employers in the era of the COVID-19 pandemic. Analysis of selected elements of the Warmian-Masurian labour market

Abstract
The outbreak of the COVID-19 pandemic in the world also affected the labour market in Poland. Introducing rigorous solutions in March 2020, including e.g. lockdown was supposed to stop the spread of the threat, but at the same time it was not indifferent to entrepreneurs. At that time there were visions and speculations about the inevitable economic and financial crisis. Particular concerns were related to areas where unemployment was the highest in the country for years. Such black scenarios concerned the region of Warmia and Mazury. Hence, the study of selected elements of the Warmian-Masurian labor market was undertaken. A comparative analysis of unemployment rates in 2019-2022 and interviews with entrepreneurs and employees of labour offices implementing employer support instruments were to confirm or refute the hypothesis that the government's financial subsidies prevented a sudden increase in the number of unemployed people and weakening the region's economy by closing down, especially small businesses.

Keywords: lockdown, job protection, anti-crisis shields, economy.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Adam Jan Karpiński

Wydział Nauk Społecznych, Gdańska Szkoła Wyższa
https://orcid.org/0000-0002-6605-9115, akarp4@wp.pl, www.adamkarpinski.pl

Istota wyzysku człowieka przez człowieka

Streszczenie
W tekście formułuję hipotezę, że źródłem kryzysu współczesnego jest nienaukowe rozwiązywanie jego przejawów, a nie istoty. Dowodem na to jest zamieszczony w Internecie materiał na temat wyzysku. Jego Autorzy nie rozumieją lub nie wiedzą, że istotą wyzysku ludzi pracy jest nieopłacanie ich za pracę użytkową. Dopóki człowiek będzie chciał żyć kosztem innego, drogą podporządkowywania go sobie, drogą odbierania mu zdobytych przez niego środków, dopóty świat, kula ziemska, poszczególne państwa będą w kryzysie. W praktyce społecznej mamy do czynienia z hipokryzją. Z jednej strony właściciele bogactwa głoszą publicznie, że drogie są im wartości wolności, braterstwa, równości i własności środków produkcji, z drugiej zaś w umowach o pracę brakuje wzmianki o ich przestrzeganiu w stosunku: pracodawca – pracobiorca. Ale żeby ludziom pracy wydawało się, że są sprawiedliwie traktowani, Autorzy artykułu internetowego dopasowują do praktyki burżuazyjnej definicje wyzysku, koncentrując się na jego przejawowej stronie, jednocześnie pomijając jego treści istotowe.

Słowa kluczowe: kryzys, punkt zwrotny, brak alternatywy, system kapitalistyczny, homo rapax, umowa o pracę.

Świat znalazł się w kryzysie – <gr. *krini*, od *krinein* = rozróżnianie, rozstrzyganie, osądzanie, dokonywanie wyboru, a także: mierzyć się, walczyć, zwalczać, moment, okres przełomu, załamania, przesilenie>. Jest więc to: (**1**) stan rozstrzygający, punkt zwrotny, okres przełomu. I tak np. gdy usiłujemy jednym słowem nazwać upadek rządu w wyniku wyrażenia mu przez parlament wotum nieufności, to mówimy wówczas o kryzysie rządowym; (**2**) kategoria „kryzys" pozwala nam mówić o załamaniu się, np. wzrostu ekonomicznego, o jego regresie; (**3**) kryzysem jest też utrata przez klasę panującą hegemonii[1] w społeczeństwie i ograniczenie się do przemocy w sprawowaniu władzy politycznej. W latach 1944-1989 taką

[1] Hegemonia – <gr. *hegemon* = przewodnik, przywódca>. Przywództwo duchowe, pierwszeństwo uzasadniane nie treścią formalnego tytułu, ale istotną siłą wypływającej z zasłużonej i niezasłużonej przewagi panującej klasy społecznej. Polega ono na tym, że idee panujących elit są ideami, myślami poddanych.

klasą była polska klasa robotnicza. Utraciła ona władzę polityczną na rzecz odnawiającej się polskiej i Zachodnioeuropejskiej burżuazji; (**4**) „kryzysem" nazywamy też społeczny stan braku lub tylko spadku zaufania do wartości, co widać w rozdźwięku pomiędzy ich treścią a postawami ludzi widocznymi w praktyce społecznej; (**5**) w „kryzysie" znaleźć się może też stan psychiczny jednostki ludzkiej dostrzegany w zobojętnieniu na problemy lub w zdezorganizowanym reagowaniu na nie; (**6**) „kryzysem" jest też nagłe przesilenie się choroby z następującym po nim szybkim spadkiem gorączki i ustąpienia innych objawów chorobowych; (**7**) „kryzysem" jest także stan w kulturze, w którym teoretyczne, duchowe rozwiązania nie pozwalają na skonstruowanie przyjaznej człowiekowi wizji przyszłości, a elementy kultury materialnej prowadzić do zniszczenia kultury danego kraju, regionu, a nawet kultury ludzkiej w ogóle[2].

A zatem ludzkość znalazła się w jakimś punkcie zwrotnym, punkcie, który wymaga odpowiedzi na pytanie, co dalej. Gdy jednakże zapytamy: jak powinniśmy żyć, czym ma być to, co ma dalej być, to wówczas ogarnia nas cisza. Brak odpowiedzi jest również przejawem kryzysu.

Istniejący kryzys kultury wyraża brak alternatywy dla zanegowanego już sensu życia tworzonego przez paradygmat: podmiot – przedmiot. Ludzie nie chcą, ale muszą żyć tak, jak im kapitał podpowiada, bo nie znają innego wyjścia ze swojej sytuacji egzystencjalnej lub nie mają sił. Są zbyt ubezwłasnowolnieni, zbyt zaangażowani w konsumeryzmu styl życia, w rozwój siebie, jako *homo rapax*[3], aby odrzucić ów monopolarny system kapitalistyczny, tzw. Pax Americana, aby zanegować tę konstrukcję Amerykańskiego Pokoju drogą militarnego podboju i wyzysku ekonomicznego państwa słabszych. Społeczeństwa przyjmują każdy narzucany im fałsz. Fakt ten tłumaczył już Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-

O hegemonię, tj. o wywalczoną przewagę, o pierwszeństwo walczyły ze sobą Ateny, Sparta i Teby. Zakończeniem tych walk było zawładnięcie Grecji przez władców macedońskich i utrata przez nią niepodległości.

Współcześnie terminem hegemonii posłużył się Antonio Gramsci (1891-1937), szukając odpowiedzi na pytanie, dlaczego klasa robotnicza uznaje dominację kapitalistów i ustanowiony przez nich porządek społeczny. Jest tak dlatego, że klasa panująca wykorzystuje kulturę dla przedstawienia swego interesu jako interesu społeczeństwa. Przykładem negatywnym dla człowieka, ale pozytywnym dla burżuazji jest propagandowe, nieprawdziwe twierdzenie, że własność wspólna, socjalizm prowadzi do nędzy i głodu. Jeżeli tak jest – tłumaczy burżuazja – to trzeba uznać, że prywatna własność środków produkcji jest koniecznością.

W przytoczonym uzasadnianiu nie bierze się pod uwagę kategorii dobra wspólnego. Z nim obie własności: prywatna własność środków produkcji oraz własność wspólna, państwowa powinny pozostać w stosunku wzajemnie ubogacającym się. Podporządkowanie musi być zastąpione przyporządkowaniem.

[2] Zob. A. Karpiński, *Kryzys kultury współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003, 2004; Encyklika *Laudato Si'* Ojca Świętego Franciszka z dnia 24.05.2015 r. poświęcona trosce o wspólny dom.

[3] *Homo rapax* – <łac>. Człowiek zachłanny.

1831), że co jest rzeczywiste, jest rozumne. Rozumnymi więc wojnami były, bo były: USA – Irak; USA – Jugosławia i innych kilkadziesiąt wojen w ostatnich 30 latach współistnienia ludzkiego. Mieszkańcy Ziemi jakby zrezygnowali, jakby nie mieli sił do tworzenia nowego porządku światowego; systemu urzeczywistniającego paradygmat: podmiot – podmiot w stosunkach społeczno-politycznych i zysk – zysk w stosunkach ekonomicznych.

Powszechnie zauważalne są przejawy kryzysu. Dla ich wyliczenia posługuję się Emanuela Kanta rozróżnieniem dwóch stron każdej rzeczy – a mianowicie jej przejawu i istoty[4] (rys. 1). Kategorie te współwystępują w filozoficznym oglądzie świata. Przypomnę, istotę stanowią wewnętrzne, atrybutywne, powtarzalne treści rzeczy; zaś przejawem, zjawiskiem jest to, **w czym istota się przejawia**. Jest to zewnętrzna, zmienna treść rzeczywistości, którą człowiek zmysłowo doświadcza, która więc nie jest przedmiotem nauki.

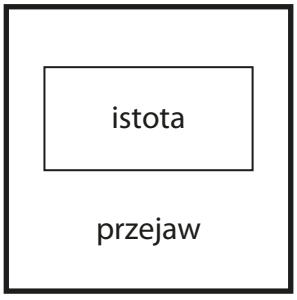

Rys. 1. Dwie strony każdej rzeczy

Źródło: opr. własne stanowiska E. Kanta.

Do istoty docieramy poprzez **abstrahowanie**[5]. W tym wysiłku umysłowym odrywamy treści przejawowe, a koncentrujmy się na istocie atrybutywnej. Wyniki

[4] E. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, z oryginału niemieckiego przełożył oraz opatrzył wstępem i przypisami R. Ingarden, PWN, Warszawa 1957, s. 40-41; B XXVII-XXVIII. Tam E. Kant pisze, że krytyka nie popełnia błędu, jeśli bierze „(…) przedmiot w dwojakim znaczeniu, mianowicie jako zjawisko i jako rzecz samą w sobie". „Die Kritik (…) das Objekt in zweierlei Bedeutung nehmen lehrt, nämlich als Erscheinung, oder als Ding an sich selbst". I filozof z Królewca dalej mówi, że prawdziwy jest wynik jego eksperymentu, tj. konstrukcji rozumowego poznania *a priori*, bo „(…) odnosi sie ono tylko do zjawisk (przejawów), natomiast rzecz samą w sobie, jako dla nas rzeczywistą, wprawdzie pozostawia, ale jako przez nas niepoznaną". *Ibidem*, s. 33-34.

[5] Abstrahować – <gr. *ἀφαίρεσις* [apháiresis]; łac. *abstrahō* = odciągać, odrywać, oddalać, rozdzielać; łac. *abstrahus* = ukryty, schowany, tajemny, tajemniczy, zamknięty, oderwany>. Wysiłek umysłowy, w którym pomija się (odrywa) jedne elementy rzeczywistości (tzw. przejawy), a uwagę koncentruje się na innych, w filozofii na treściach istotowych. W wyniku tego procesu otrzymujemy abstrakcje, abstrakty – pojęcia, kategorie opisujące te istotowe treści rzeczywistości, które pozostają po abstrahowaniu, które stają się przedmiotem prowadzonych badań. Jest problem: Jak i które treści odrywać, jako przejawowe od istotowych? Odpowiedź

abstrahowania stanowią **wiedzę**[6], tj. ludzki świat mentalny, który przystaje do świata **obiektywnego**, istniejącego niezależnie od ludzkich „chceń" i doznań. A zatem istota jest poznawalna, chociaż nie może być ostatecznie poznana. Jej współistnienie jest procesem; stawaniem się, opisywanym przez **historyzm**[7]. Jest to stanowisko przeciwstawne tezom E. Kanta (1724-1804), filozofa z Królewca, dla którego **istota**, *ding an sich selbst* = rzecz sama w sobie, jest niepoznawalna.

W tomie XVI *Dzieł* prof. M.A. Krąpca, pt. *Suwerenność – czyja?*, KUL, Lublin 1996, znajdujemy opisane **przejawy istniejącego kryzysu**. Stanowią go:

---

zależy od wzoru uprawiania nauki oraz od indywidualnych możliwości umysłowych jednostek ludzkich. Demagodzy przedstawiają treści, które ukrywają ich interes, a abstrahują od tych, które zagrażają ich interesom. Wybór jest też zasłanianiem.

Demagog – gr. *demagogos* = przywódca ludu, który pochlebstwami wobec ludzi zdobywa ich poparcie, ich głosy. Demagogia stosuje sofistyczne argumenty rzekomo broniące ludu dla zdobycia popularności w społeczeństwie, np. zabrano ci to, co było nie twoje, zatem postąpiono sprawiedliwie; nie skrzywdzono cię – argument reprywatyzacji w Polsce. Ale nie mówi się, że fabryki PRL powstawały dzięki pracy robotników-właścicieli, że dzisiejsza burżuazja wyzyskując proletariuszy, przywłaszcza sobie wartość dodatkową wypracowaną przez zatrudnionych przez siebie ludzi pracy. Demagog mówi więc o jednym, a drugie ukrywa; stosuje fałszywe obietnice, frazesy, pochlebstwa. Swój interes prywatny przekształca w interes ogólnonarodowy.

Demagogów spotykamy już w czasach Sokratesa. Odróżniając się od nich, Sokrates nie pobierał opłat od swoich uczniów. Ci zaś, którzy byli opłacani za nauczanie, uczyli więc rzeczy pożytecznych, pozwalających odzyskać włożone pieniądze. Nauka u sofistów była więc swoistą inwestycją. Dlatego demagog nie nauczał prawdy, ale tego, co może być pożyteczne; był pragmatykiem. Demagog nauczał więc sposobów zdobywania głosów w wyborach. Albowiem, gdy ktoś został wybrany na stanowisko w państwie, to mógł, zdobywając określone dobra, odzyskać wyłożone na naukę pieniądze z nawiązką.

Sokrates (469-399 r. p.n.e.) mówił prawdę. Demoagogom to się nie podobało. Zorganizowali lud ateński, i ten skazał Sokratesa na śmierć. Umożliwiano mu ucieczkę z więzienia. Sokrates z niej nie skorzystał. Wypił cykutę. Do dzisiaj pytamy, dlaczego to zrobił. W kilkadziesiąt lat później lud ateński wystawił Sokratesowi pomnik. O demagogach nikt dzisiaj nie pamięta. O Sokratesie ciągle trwają dysputy. Zob. Platon, *Obrona Sokratesa*, W. Witwicki (przeł.), Warszawa 2008.

[6] Wiedza – wszelka forma i rezultaty poznania. Jest to prawdziwy/fałszywy opis obiektywnej rzeczywistości, tj. niezależnej od świadomości ludzkiej. Jest ona efektem społecznej praktyki naukowej. Są tedy dwie rzeczywistości: (1) rzecz opisywana i (2) opis tej rzeczy. Ale ów opis może ograniczyć się do przejawów rzeczy (E. Kant). Wtedy mamy wiedzę przejawową, zmienną. Opis ten może też być opisem istotowym, tj. przedstawiać atrybutywną stronę rzeczy; tj. takie jej cechy, bez których rzecz ta nie będzie tą rzeczą, np. towar. Jego istotową wartością jest cena, ilość pieniędzy jemu równoważna. Ale ten sam towar posiada wartość użytkową, np. buty dopóty nosimy, dopóki się nie zniszczą.

[7] Historyzm – stanowisko w analizie świata mówiące, że rzeczywistość społeczna znajduje się w procesie permanentnej przemiany, w ciągłym stawaniu się. Stąd w badaniach należy uwzględniać kontekst, w którym badane zjawisko zaistniało. Społeczeństwo rozwijając się w perspektywie diachronicznej, tworzy coraz więcej faktów, struktur coraz bardziej skomplikowanych w perspektywie synchronicznej.

(**1**) Stan, w którym ludzki umysł stworzył potęgę naszej **świadomości**, którą górujemy nad wszystkim, co na Ziemi istnieje. I dzięki tej świadomości staliśmy się **panami tej Ziemi**. Tę tezę dotąd dominującą w ludzkim myśleniu musimy jednakże odrzucić. Jej miejsce zajmuje, **nie panowanie, ale współbycie** z dostępną nam przestrzenią społeczno-przyrodniczą. Nakaz ten znalazł się także m.in. w encyklice *Laudato Si'* Ojca Świętego Franciszka z 24.05.2015 r., poświęconej trosce o wspólny dom. (**2**) Dokonał się rozwój inżynierii genetycznej. Dzięki tej mocy nauki najbogatsi mogą sobie „produkować" masy ludzkie (tzw. lud) zaspokajające ich potrzeby bogacenia się. Ci wyprodukowani ludzie będą podobni np. do współczesnych koni. Będą tylko pracować, nie będą myśleli o wczasach, urlopach, o odpoczynku i innych ludzkich potrzebach. Będą koncentrować się tylko na zadanej im pracy. Pewnym podobieństwem odznaczają się już dzisiaj żołnierze ochotnicy, którzy umieją tylko walczyć i ginąć. (**3**) Realizowana jest zasada życia społeczno-ekonomicznego i politycznego, którą można sprowadzić do hasła *computo, ergo sum* (trwam, więc jestem). Uprzedmiotowiony człowiek stał się narzędziem, powtarzając za Arystotelesem: „mówiącym narzędziem". (**4**) W społeczeństwie dominuje permanentny stan zakłamania w nauce, w historii, w formułowanych prawdach. W polityce dominują półprawdy, nowomowy, fallibilizm[8]. (**5**) Wspomniane półprawdy niszczą racjonalizm. To stanowisko w filozofii stało się synonimem obrazy międzyludzkiej. Negację racjonalizmu najbardziej widać w negacji walki klas. Bogaci i biedni mają się wspomagać, miłować, pomagać sobie, mają dialogować, a nie walczyć ze sobą. (**6**) Tymczasem w życiu społecznym dominuje język wojenny, wojskowy. Powstało już wiele uczelni zajmujących się bezpieczeństwem w wielu wymiarach. (**7**) W rozrywce dominuje pornografia, propagowany seksualizm. W 1989 r. socjalizm prawdziwy zastąpiono „socjalizmem pornograficznym". W nim głowę zastępują inne części ciała ludzkiego. (**8**) Zagrożone jest życie społeczne pozwalające wzrastać ludziom w swojej człowieczeńskości. Układy towarzyskie, pornografia dziecięca, małżeństwa służbowe więcej znaczą niż wiedza, praca, zdolności osobiste. Powszechna jest korupcja, złodziejstwo. Rodzina ma znaczenie w życiu jednostki o tyle, o ile pomoże jej wdrapać się na stanowisko. Alkoholizm, inflacja – ów oficjalny wyzysk niszczą człowieczeńskość[9] jednostek ludzkich. (**9**) Każdy oby-

[8] Doktryna Charlesa Sandersa Peirce'a (1839-1914) uznająca, że pewność nie jest niezbędnym źródłem przekonań. Mamy prawo myśleć, że jest tak, a tak, nawet wówczas, gdy dowody, świadectwa zmuszają nas do ich rewizji. Jest tak, albowiem że żadne nasze teoretyczne uzasadnienie nie jest ani gorsze, ani lepsze. Warto zatem przyjmować to, co się wie, niż popadać w sceptycyzm czy w dogmatyzm. Dzisiaj nurt ten znajdujemy m.in. w pracach Karla Poppera (1902-1994).

[9] Pojęciem „człowieczeńskości" opisuję treści istotowe idei człowieka, jego dzielność etyczną i dobroć, jako taką konstytuowaną przez wartości tu prezentowane. Ukazuje ono, czego nazwa „człowieczeństwa" jest przejawem i dlaczego trzeba je zastąpić „człowieczeńskością". Jest tak dlatego, że „człowieczeństwo" jest predykatem, czyli częścią zdania, sądu,

watel jest opleciony gąszczem przepisów. Są one niejasne, korupcjogenne. Służą one prywatyzacji dóbr i życia publicznego, wspólnotowego; służą przechwyty-

w którym się coś orzeka o podmiocie. Jest orzecznikiem opisującym jakąś właściwość lub relację, a tych może być wiele.

W redefinicji kategorii człowieczeńskości nawiązuję do Symplicjusza (47. świętego papieża od 3.03.468 r. do 10.03.483 r.) anegdoty ilustrującej intencję Platona (423-348 r. p.n.e.), jaką wyraził w dyskusji z Antystenesem (445-365 r. p.n.e.). Otóż Platon zapytywał go: „Antystenesie, czy widzisz ideę konia?", na co uzyskał odpowiedź: „»Mój Platonie, konia to ja widzę, ale idei konia (*hippotes* – jakby końskości) nie dostrzegam« – na co odrzekł Platon: »Bo ty masz tylko jedno oko, którym konia można widzieć, ale nie masz jeszcze drugiego oka, którym się ogląda ideę konia«". Symplicjusz, *In Arystotelis Categorias commentarium*, C. Kalbfleisch (ed.), (w:) *Commentaria in Aristotelis Graeca*, t. 8, Berlin 1907, s. 66; cyt. za: K. Leśniak, *Platon*, WP, Warszawa 1968, s. 43.

Ideę konia wyraża „końskość" i analogicznie ideę człowieka – człowieczeńskość. Ideę tę wypełniają wartości opisywane formalno-logicznie, formalno-symbolicznie oraz urzeczywistniane teoretyczno-przedmiotowo. Te dwa pierwsze typy wartości wyrażają ideę człowieka, tę, do której dąży każdy. Treści człowieczeńskości opisują wartości formalno-logiczne „tamtej strony". Są one ideą. Zaś wartości formalno-symboliczne tworzą „tę stronę"; są tymi, które powstają drogą przekładu treści wartości formalno-logicznych, dostosowujące je do miejsca, czasu i warunków ich urzeczywistniania w tym miejscu, przez tych, a nie innych ludzi. Wówczas w postaci symbolicznej są one treścią programów działania pewnych grup, klas społecznych i także jednostek ludzkich. Ich wartościowo twórczy charakter określa ich konstytutywność względem dobra wspólnego waloryzującego człowieczeńskość. Wartości teoretyczno-przedmiotowe zaś wyrażają sposób i efekt urzeczywistnienia ideału w konkretnej rzeczywistości społecznej. Są one sposobem przejawiania się idealnych treści wartości w konkretnej praktyce społecznej. W nich forma jest jednoczona z treścią. Pojęcie człowieczeństwa jest predykatem, czyli całością o zmiennych cechach. Wykorzystywali je m.in. faszyści dla urzeczywistnianej idei „czystego" społeczeństwa, takiego, w którym nie będzie Żydów, Słowian, ciemnoskórych i innych kolorowych nacji.

Ideę człowieka, jego człowieczeńskość odnajdywano już w filozofii starożytnych Greków. Dla nich zdobywanie wiedzy o świecie służyło urzeczywistnianiu wizji człowieka. Poznawanie miało znaczenie wówczas, gdy filozofia ukazywała sens praktyczny działania tego oto człowieka. „Miłośnicy mądrości" tworzyli filozofię, która starała się odnaleźć odpowiedź na pytanie nie tylko, „Jak?", ale i „Po co?", „W jakim celu", „Jakie to ma znaczenie dla człowieka, dla jego przyszłości?". Budowanie odpowiedzi na nie było konstruowaniem idei człowieczeńskości. Definicję prawdy odnoszono też do rozwoju moralnego ludzi.

Na przykład człowieczeńskość jest w wypowiedzi Arystypa z Cyreny (435-366 r. p.n.e.). Otóż na pytanie: „Jaką przewagę nad innymi ludźmi mają filozofowie?", odpowiedział: „Tę, że gdyby zostały zniesione wszystkie prawa, my żylibyśmy tak samo, jak żyjemy teraz" (zob. Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, I. Krońska (opr.), *Wstęp*, K. Leśniak, PWN, Warszawa 1984, s. 115). Wyraża on tu przekonanie o potrzebie dążenia do stanu pełnej subiektywizacji istniejącej obiektywności; subiektywizacji nieprzekształcającej zapośredniczenia w podmiot, lecz pozostawiającej go w roli przedmiotowości. Jest tak wtedy, kiedy obiektywność będzie w jedności z jednostkowymi przejawami istoty wartości ludzkich. Arystyp prawo uznał za formę zapośredniczenia życia człowieka, jako istoty społecznej. Jego zniesienie nic nie zmieniłoby w życiu Arystypa. Żyłby tak, jak żyje dotąd, a więc nadal wyrażałby atrybut człowieczeńskości – uspołecznienie.

waniu majątków. (**10**) Powszechnym w życiu współczesnych społeczeństw jest wymuszanie posłuszeństwa i uległości nie wobec prawa, ale wobec strażników państwowego bezpieczeństwa. Nie jest ważna treść, jaką profesor wymyśla. Ważne jest tylko, czy ta treść jest zgodna z „przyuczonym premierem", prezydentem czy innym jakimś tam ministrem. Jeżeli nie jest zgodna, to owego profesora poddaje się manipulacji, minimalizując jego jakiekolwiek możliwości zawodowe. (**11**) Manipulacja, instrumentalizacja i uprzedmiotowienie nauk tworzy narzędzia skutecznego działania. Neguje się prawdę, jako zgodność myśli z przedmiotem, o którym myśl myśli i zgodność z filogenetycznym dorobkiem człowieka. (**12**) Upowszechniany pozytywizm odrzuca zasadę *scire propter ipsum scire* (wiedzieć ze względu na wiedzę). W jego miejsce przyjmuje się zawołanie: *scire propter uti* (poznać powód, aby go użyć i wiedzieć jak użyć, inaczej – znaleźć „haki"). (**13**) Moralność nie ma znaczenia. Efekt się liczy, a to, że został on osiągnięty drogą przemocy, niszczenia drugiego, kradzieży myśli, to nie jest ważne. Zwycięzców rzekomo nikt o moralność nie pyta! W tej przestrzeni życia dalej mają praktyczne znaczenie podpowiedzi Niccoli Machiavelliego skierowanego do swego księcia[10]. Zasady te po prostu się stosuje.

[10] Zob. N. Machiavelli, *Książę*, C. Nanke (przeł.), PIW, Warszawa 1987. Tam znajdujemy nakazy, których stosowanie pozwala na utrzymanie władzy, panowania. Według Maxa Webera: „panowaniem" nazywamy szansę posłuszeństwa pewnej grupy ludzi wobec określonych (lub wszystkich) rozkazów. A zatem nie jest nią każda szansa sprawowania wpływu lub „władzy" nad ludźmi. Panowanie („autorytet") wynika z różnych motywów podporządkowania: poczynając od tępego przyzwyczajenia, aż do czysto celowo racjonalnych względów. Każdy stosunek panowania wymaga woli i posłuszeństwa, a więc interesu (zewnętrznego lub wewnętrznego) w posłuszeństwie. Posłuszeństwo (łac. *obedientia*) jest postawą uległości wobec woli sprawującego panowanie; poddaniem mu swojego działania w zakresie jego celów, środków i efektów, w obrębie prawa, racji jego zachowania, przyjętego w ramach jego porządku i ładu społecznego. Poddanie woli panującego jest uznaniem jego autorytetu, uformowanego prawego sumienia i z niego wypływających decyzji. Jest rozstrzygnięciem w sprawie cnoty wolności i odpowiedzialności umożliwiającej wyzbycie się egoizmu, zapanowanie nad nim w celu uznania i urzeczywistniania Dobra Wspólnego formowanego jednakże przez księcia – kolonizatora. Dla wzmacniania swego panowania musi on:

1) uznać, że ludzie są rzeczami, którymi się włada;
2) władając ludźmi, powinien władanie zamieniać w hegemonię; władać wykorzystując tradycję. Przeszłość ma panować nad teraźniejszością; kształcić u poddanych postawy konformistyczne;
3) zapobiegać ewentualnym rewolucjom. One są walką poddanych o polepszenie losu. Możliwymi przyczynami rewolucji są: – krzywda, niesprawiedliwość; – naruszanie zwyczajów, obyczajów; – oddalenie władzy od poddanych; – krzywda sprawiana przez aparat administracyjny; – negacja godności poddanych; – wysokie koszty na zbrojenia; – brak poszanowania dla obcych, innych; – kryzysowe sytuacje, np. brak plonów, kataklizmy; – nieumiejętna, niesprawiedliwa polityka w stosunku do „innych";
4) tworzyć i rozwijać „piątą kolumnę"; wykorzystywać wallenrodyzm;

Odnosząc się do spraw naszego kraju, do dziejącej się transformacji ustrojowej, przeczytajmy, o czym pisał ks. prof. dr hab. Czesław Bartnik (1929-2020). Po 1989 r. wspominał on: „(…) rozlały się męty, które wewnątrz były zgniłe, a które dawniej trzymał w ryzach mróz terroru i strachu. Rozlała się demoralizacja, przestępczość i głupota. Wpadliśmy w pułapkę tworzenia **instytucji demokratycznych przedwczesnych** (PID-y), np. znam samorządy, które pieniądze społeczne, grube miliardy, grabią dla siebie i dla swych rodzin lub kumpli alkoholików i nie działają żadne instytucje kontrolne. Zdemoralizowane są niemal wszystkie urzędy i służby społeczne. Nowi »panowie i właściciele Polski« nie dopuszczają do uchwalenia prawodawstwa ratowniczego, bo nie będą mogli grabić i czynić sobie z Polski

5) dokonywać podbojów i trzymywać w posłuszeństwie podbite narody. Czynić to przez: zniszczenie, wytępienie ujarzmionych albo panowanie nad nimi, w nich nie przebywając; lub pozostawienie im ich własnych praw;
6) rządzić w krajach podbitych poprzez: – zabijanie przeciwników; – jednanie sobie kompradorów; – pozyskiwanie zborów świętych; – stawanie się silnym.
„Zabezpieczyć się w podbitym księstwie przed wrogami, zyskiwać sobie przyjaciół, zwyciężać siłą lub zdradą, wzbudzać miłość i strach u ludzi, mieć posłuch i poszanowanie u żołnierzy, gubić tych, którzy mogą lub muszą szkodzić, nadawać nową postać dawnym urządzeniom, być surowym, a lubianym, wielkodusznym i szczodrobliwym, pozbywać się niewiernych wojsk, a tworzyć nowe, utrzymywać w przyjaźni królów i książąt tak, aby świadczyli przysługi ze skwapliwością, a szkodzili ze strachem";
7) dobrze posługiwać się okrucieństwem;
8) zdobywać przychylność możnych i innych środowisk opiniotwórczych;
9) wykorzystywać religię jako ideologię;
10) tworzyć dobre dla siebie prawa i dobre wojsko. Zabiegać, aby wojsko było pewne, a nie zaciężne;
11) wykorzystywać historię dla kształtowania postaw poddanych;
12) „posługiwać się" dobrocią;
13) uchodzić za hojnego, litościwego;
14) chwalebnie dotrzymywać wiary i postępować w życiu szczerze, przynajmniej robić takie wrażenie. Władający ma stosować wzór lisa i lwa. Lew nie umie unikać sideł, a lis bronić się przed wilkami. Trzeba przeto być lisem, by wiedzieć, co sidła i lwem, by postrach budzić u wilków. Nie można być wyłącznie lwem albo wyłącznie lisem;
15) umieć upiększać wiarołomstwo. Dla utrzymania państwa musi umieć działać wbrew wierności, wbrew miłosierdziu, wbrew ludzkości, wbrew religii;
16) unikać tych rzeczy, które by uczyniły go nienawistnym i pogardzanym; nie budzić nienawiści i lekceważenia;
17) książę powinien uważać, by nigdy ze szkodą dla innych nie wchodzić w związki z potężniejszym od siebie;
18) okazywać się opiekunem talentów;
19) dobierać doradców. Są ich trzy rodzaje umysłów – doradców księcia: jeden rozumie sam przez się; drugi rozumie to, co mu inni pokazują; trzeci nie rozumie ani sam przez się, ani gdy mu inni pokazują;
20) umieć ustrzec się pochlebstwa. Czynić to tak, by ludzie rozumieli, że mówiąc ci prawdę, nie obrażają cię, lecz jeśli każdy będzie ci mógł mówić prawdę, stracisz szacunek.

kolonii. Jeszcze za komunizmu, aferzystów i przestępców powstrzymywał jakiś strach, dziś oni się już nie boją »w imię demokracji«, a boją się ludzie uczciwi i właśnie robotnicy polscy. Pseudobiznesmeni nie chcą uwłaszczać robotników, bo wtedy Polski nie da się kolonizować przez nie-Polaków, albo przez rodzimych drapieżników i przestępców. Dziki kapitalizm i neoliberalizm chce, by robotnicy polscy nie przestali być niewolnikami, rzekomo w imię »logiki drogi do wolnego rynku i dobrobytu«. W tych celach jest rozwijana wyraźna ideologia nie tylko antysolidarnościowa, ale i antyrobotnicza. Jest to ta sama ideologia, która atakuje także Kościół, polskość, niezależność od Rosji i wieś. Jednym z głównych chwytów jest napuszczanie na siebie w mass mediach: »Solidarności«, Kościoła, wsi, prezydenta, miasta, policji, wojska. Kto winien? Nie stalinizm, nie PRL, nie przestępcy, nie głupcy polityczni, lecz (…) Kościół (na przykład – A.J.K.). Są bezczelne próby zwaśnienia nauczycielstwa z Kościołem, a także świata lekarskiego i wojska. Jednocześnie chce się »Solidarność« usunąć za wszelką cenę ze sceny politycznej, spychając ją do drobnych spraw związkowych, przy czym czeka się na dogodny moment, żeby jej w ogóle zakazać. Świat społeczno-robotniczy nie ma dostatecznej wiedzy o mechanizmach politycznych. Ale i przeciwnicy świata robotniczego nie wiedzą, że robotnik polski i tę najcięższą próbę ognia wygra”[11].

Opisane przejawowe wyrazy kryzysu zostaną zastąpione innymi o tyle, o ile nie dokona się zmian w ich istocie. A tą jest kwestia **wyzysku ludzi pracy, nieopłacania ich za pracę użytkową**. Dopóki będzie człowiek, który będzie chciał żyć kosztem innego, drogą podporządkowywania go sobie, drogą odbierania mu zdobytych przez niego środków, dopóty świat, kula ziemska, poszczególne państwa będą w kryzysie.

Tezę tę utwierdza m.in. **materiał internetowy na temat wyzysku**. Jest on pisany przez **Zespół Redakcyjny Indeed**[12] – jak sami Autorzy się przedstawiają. Nosi on tytuł: ***Wyzysk w pracy – czym jest i jak sobie z nim radzić?*** Wypowiedź tę opublikowano 15.06.2022 r.,[13] aktualizowano zaś 1.10.2022 r.

[11] C.S. Bartnik, *Teologia społeczno-polityczna*, (w:) *Dzieła zebrane*, t. II, Lublin 1998. Zob. A.J. Karpiński, *Wstęp do socjologii krytycznej*, Wydawnictwo GWSA, Gdańsk 2006, s. 19-20.

[12] Indeed (ang.) to amerykańska ogólnoświatowa witryna internetowa z ofertami pracy, uruchomiona w listopadzie 2004 r. Jest spółką zależną od międzynarodowych holdingów Recruit Co. Ltd. (amg.). Recruit to firma zajmująca się zasobami ludzkimi z siedzibą w Japonii. Została założona jako „Daigaku Shimbun Koukokusha” w 1960 r. jako firma reklamowa specjalizująca się w gazetach uniwersyteckich. Jest właścicielem wyszukiwarki ofert pracy Indeed i witryny z recenzjami pracodawców Glassdoor.

[13] Zespół redakcyjny Indeed, *Wyzysk w pracy – czym jest i jak sobie z nim radzić?*, Indeed, 15.06.2022 r. (aktual. 1.10.2022 r.), https://pl.indeed.com/porady-zawodowe/informacje-o-nas; https://pl.indeed.com/porady-zawodowe/rozwoj-kariery/wyzysk-w-pracy (dostęp: 24.02.2023 r.).

W skład Zespołu Redakcyjnego Indeed – piszą sami o sobie – wchodzą różni i utalentowani autorzy, analitycy eksperci. Wykorzystują oni dane Indeed, dostarczając wskazówki, pomagające w rozwoju kariery.

Mimo że żyjemy w wysoko rozwiniętej kulturze, **wyzysk w pracy jest zjawiskiem, z którym nadal się mierzymy**. Liczne krajowe oraz unijne przepisy, które **mają za zadanie chronić pracownika, nie zawsze są wystarczające w starciu z chciwością**[14] **i pazernością**[15]. W tym artykule omawiamy zachowania, które noszą **miano wyzysku pracowniczego** i podpowiadamy, jak z nimi skutecznie walczyć.

Czym jest wyzysk?

Według Encyklopedii PWN[16] wyzysk ma miejsce wtedy – piszą Autorzy cytowanego artykułu – gdy jedna ze stron wykorzystuje **przymusowe położenie** drugiej strony do uzyskania świadczenia, którego wartość w chwili zawarcia umowy przewyższa w rażącym stopniu wartość własnego świadczenia. Z wyzyskiem mamy zatem do czynienia wówczas, gdy dwie strony zawierają umowę, ale jedna z nich świadomie czerpie korzyści większe, niż jest to **stosowne**[17]. Tę stosowność wzmacnia ponadto art. 388 Kodeksu cywilnego, który stanowi dodatkowo, że w takiej sytuacji stronie wyzyskiwanej przysługuje prawo do zmniejszenia swojego świadczenia, zwiększenia świadczenia należnego lub unieważnienia umowy[18].

[14] Chciwość – pragnienie, łapczywość pożądania czegoś za wszelką cenę; łakomstwo; zachłanność. Dyspozycja zniewalających motywacji działania do ciągłego zwiększania stanu posiadania dóbr, najczęściej materialnych, rzadziej duchowych. Mówią o tym przysłowia: „im więcej ma, tym jeszcze więcej chce", „chciwemu nigdy dosyć", „bogatemu nigdy dosyć".

[15] Pazerność – stałe dążenie – jako cecha osobowości – do zdobywania dóbr, najczęściej materialnych, aby mieć ich więcej, aż do udławienia się, drapieżność.

[16] *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, PWN, Warszawa 1976.

[17] Autorzy użyli tu określenia, że jeden człon stosunku społeczno-ekonomicznego: „(…) świadomie czerpie korzyści większe, niż jest to »stosowne«". Mówimy „stosownie", jeśli chcemy odnieść np. zachowanie do „czegoś", do pewnego wzoru, który jest podstawą dla tej stosowności. Może nim być rozkaz i zachowanie stosowne będzie wówczas, gdy będzie zgodne z rozkazem. *Słownik poprawnej polszczyzny PWN*, W. Doroszewski (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, podaje przykładowe zdanie: „Zachował się stosownie do okoliczności". Czyli ta stosowność jest znakiem życia społeczno-ekonomicznego społeczeństwa Amerykańskiego.

[18] Zob. art. 388 Kodeksu cywilnego (Wyzysk):

§ 1. Jeżeli jedna ze stron, wyzyskując przymusowe położenie, niedołęstwo, niedoświadczenie lub brak dostatecznego rozeznania drugiej strony co do przedmiotu umowy, w zamian za swoje świadczenie przyjmuje albo zastrzega dla siebie lub dla osoby trzeciej świadczenie, którego wartość w chwili zawarcia umowy przewyższa w rażącym stopniu wartość jej własnego świadczenia, druga strona może według swego wyboru żądać zmniejszenia swego świadczenia lub zwiększenia należnego jej świadczenia albo unieważnienia umowy.

Umowa o pracę pełni funkcję ochronną – piszą autorzy w Internecie[19]. Jest ona prawnie uregulowanym porozumieniem, które pracownik i pracodawca zawierają w celu nawiązania współpracy. Zawierając umowę tego typu zarówno pracodawca, jak i pracownik godzą się na określone w niej warunki. W istocie kapitalizmu warunki te powinny być konstruowane na podstawie wartości: **wolności, braterstwa, równości i własności środków produkcji**. Tę ostatnią w Polsce po 1990 r. uznano za świętą. Nadano jej tytuł zapewniający religijną wieczność niezbywalną. A zatem wspomniana wyżej „stosowność czerpania większych korzyści" wynika z cytowanych tu wartości.

Zapytajmy: **Czy kapitalizm przestrzega logikę interpretacji aksjologicznej?** Wszak te same wartości nie są przestrzenią więcej pozytywną dla jednych, a mniej dla drugich. Nie może być tak, że jeden obywatel jest równy, a ten drugi jest więcej równy. Może być o tyle więcej równy, o ile np. więcej zainwestował w ten, czy innych biznes, od tego pierwszego obywatela. Taka jest istota kapitalistycznej sprawiedliwości społecznej. Sprawiedliwość[20] – <gr. *δικαιοσῦνη* [dikaiosyne], łac. *iustitia*>. Zasada stosunków społecznych nakazująca jednakowo traktować osoby pewnej społeczności ze względu na te cechy, które są dla nich wspólne, a odmiennie ze względu na te, które ich różnią[21]. **Sprawiedliwość ma charakter relacyjny**. Ujawnia się względem kogoś i czegoś. Problemem relacji sprawiedliwości jest punkt odniesienia i zakres abstrakcji porównawczej. Pojęcie to przyjmuje różne treści w różnych sferach rzeczywistości ludzkiej.

Podczas ustalania warunków umowy nie ma jednak pełnej dowolności – słusznie piszą omawiani Autorzy. Konieczne jest, aby były one zgodne z przepisami Kodeksu pracy. Określone w nim prawa oraz obowiązki pracownika i pracodawcy chronią obie strony między innymi przed wyzyskiem. Wyzysk w pracy – co to jest? – kolejny raz zapytują Autorzy.

Jest to rodzaj wykorzystywania pracownika przez pracodawcę. W skrajnych przypadkach bywa on nawet nazywany **współczesnym niewolnictwem**. **Mówimy o nim wtedy, gdy pracodawca dopuszcza się wobec pracownika nadużyć**, dzięki którym czerpie z jego pracy korzyści wyższe, niż wskazywałaby na to płaca.

---

§ 1[1]. Jeżeli wartość świadczenia jednej ze stron w chwili zawarcia umowy przewyższa co najmniej dwukrotnie wartość świadczenia wzajemnego, domniemywa się, że przewyższa je w stopniu rażącym.

§ 2. Uprawnienia określone w § 1 wygasają z upływem lat trzech od dnia zawarcia umowy, a jeżeli stroną umowy jest konsument – z upływem lat sześciu.

[19] Autorzy nie zauważają, że każda rzecz ma dwie strony: formy i treści. Każda forma ma swoją treść i każda treść ma swoją formę. Zapytajmy, czy w umowie o pracę jest cokolwiek o treści pracy.

[20] Zob. A.J. Karpiński, *Sprawiedliwość*, (w:) *Świat nazwany. Zarys encyklopedyczny*, Gdańsk 2022, www.adamkarpinski.pl. Hasło to opracowaliśmy wspólnie z prof. dr hab. Gracjanem Cimkiem w 2016 r.

[21] Zob. E. Kasjaniuk, *Sprawiedliwość*, (w:) *Encyklopedia katolicka*, t. 18, Lublin 2013.

W jaki sposób pracodawca może wyzyskiwać pracownika?

Sposobów na wyzyskiwanie pracownika jest wiele. Pracodawcy, chcąc ograniczyć ponoszone koszty i zmaksymalizować osiągane zyski, potrafią łamać prawo pracy. **Z wyzyskiem w pracy** mamy do czynienia między innymi wówczas, gdy pracodawca:

1) zmusza Cię do pracy w wyższym wymiarze godzin, niż pozwalają na to stosowne przepisy;
2) zmusza Cię do wykonywania więcej pracy, niż zakłada zakres Twoich obowiązków;
3) wypłaca Ci niższe wynagrodzenie niż innym pracownikom z tymi samymi kompetencjami i na tym samym stanowisku[22];
4) nie wypłaca Ci wynagrodzenia za przepracowane nadgodziny;
5) wypłaca Ci wynagrodzenie niższe niż pensja minimalna;
6) odmawia Ci prawa do przerw w pracy;
7) odmawia Ci prawa do urlopu wypoczynkowego;
8) zatrudnia Cię w ramach umowy cywilnoprawnej, mimo że pracujesz na zasadach odpowiadających umowie o pracę[23].

Kto jest narażony na wyzysk?

1. Najczęściej wyzyskiwane są osoby w trudnym położeniu materialnym, rodzinnym i zdrowotnym, osoby niepełnosprawne, starsze i niezaradne życiowo.
2. Narażone na wyzysk są też osoby młode i niedoświadczone. Wymaga się od nich wszechstronności, dostępności i bezwzględnego posłuszeństwa. Niektórzy pracodawcy wychodzą z założenia, że najmłodsi pracownicy mają siłę pracować za dwoje, a ponieważ nie mają rozbudowanych zobowiązań finansowych, zadowolą się niewielkim wynagrodzeniem.
3. Czasami zdarza się też, że wyzyskiwani są pracownicy zaradni i lojalni. Pracodawcy, wiedząc, że takie osoby radzą sobie z obowiązkami i zawsze stają na wysokości zadania, miewają tendencję do obciążania ich nadmierną liczbą obowiązków. Nierzadko zapominają przy tym, że wraz ze wzrostem obciążenia zadaniami powinna wzrosnąć pensja.

Co zrobić, żeby chronić się przed wyzyskiem?

Istnieją dwa sposoby na ochronę przed wyzyskiem. W pierwszym wariancie najwięcej zależało od Ciebie i Twojej **asertywności**[24]. Druga możliwość to korzystanie z pomocy **Państwowej Inspekcji Pracy**.

[22] To jest mobing. Tajność płac uniemożliwia usunięcie tego wyzysku, a tym samym urzeczywistnianie równości jako wartości systemu kapitalistycznego.

[23] Wszystkie te elementy podlegają ochronie prawno-państwowej i nie są wyzyskiem, lecz przestępstwem pracodawcy. Jeżeli występują, to znaczy, że państwo nie spełnia swych obowiązków.

[24] Asertywność – posiadanie i wyrażanie własnego zdania oraz bezpośrednie wyrażanie emocji i postaw w granicach nienaruszających praw i psychicznego terytorium innych osób oraz własnych, bez zachowań agresywnych, a także obrona własnych praw w sytuacjach społecznych. Jest to umiejętność nabyta.

Rozmawiaj z pracodawcą

Rozmowa to proste i często najbardziej skuteczne rozwiązanie. W sytuacji, gdy masz z pracodawcą dobre relacje, spróbuj zacząć właśnie od tej metody. Nieporozumienia często wynikają z nieskutecznej komunikacji wewnątrz firmy. **Nie bój się zgłaszać pracodawcy swoich wątpliwości**.

Dbaj o swoje interesy

Pracodawcy nie zawsze są świadomi, że dopuszczają się wyzysku. Jeśli świetnie radzisz sobie ze swoimi obowiązkami, może się zdarzyć, że ich zakres stopniowo będzie wzrastał mimo braku zmian w umowie. To, co dla Ciebie stanie się nadmiernie obciążające, dla Twojego przełożonego może być wyrazem jego zaufania wobec Twoich umiejętności. To miło z jego strony, ale zadbaj o to, żeby jego zadowolenie przełożyło się również na Twoje dobre samopoczucie.

Jeśli czujesz, że sytuacja nie do końca jest uczciwa, a szef zdaje się tego nie dostrzegać, zdecyduj się na rozmowę. Podziękuj za wiarę w Twoje możliwości, ale wyznaj, że sytuacja nie jest dla Ciebie komfortowa. Możesz potraktować tę rozmowę, jako okazję do poruszenia kwestii awansu lub co najmniej podwyżki.

Przygotuj sobie wcześniej argumentację, którą przedstawisz przełożonemu. Dobrze uzasadniona prośba i **Twoja lojalność mają szansę zostać docenione**.

Dobrze jest być cenionym pracownikiem, ale jeśli otrzymasz realną gratyfikację za swoje wysiłki, na pewno poczujesz jeszcze większą motywację do pracy.

Dobrze poznaj swoje prawa

Jeśli jesteś osobą, która dopiero rozpoczyna zawodową karierę, szczegółowo zapoznaj się z przysługującymi Ci prawami. Gdy w jakimś przypadku masz wątpliwości, poszukaj odpowiedzi w Kodeksie pracy. Możesz również zadać odpowiednie pytanie specjalistom z branży HR. Dbaj o to, aby Twoja wiedza była aktualna. Świadomość przysługujących Ci praw oraz regulujących je przepisów pomoże Ci uchronić się przed wyzyskiem, a w razie konieczności da konkretne argumenty w czasie rozmowy z pracodawcą.

Szczegółowo przyjrzyj się podpisywanej umowie

Zanim podpiszesz umowę o pracę, dokładnie ją przeczytaj. Sprawdź, czy wszystko się zgadza. Zwróć uwagę na stanowisko pracy, wymiar czasu pracy i wysokość pensji. Dopilnuj, aby pracodawca poinformował Cię o zakresie obowiązków. Zgodnie z art. 94. ust. 1 Kodeksu pracy jest to jego obowiązek. Nie musi tego robić na piśmie, wystarczy jeśli zapozna Cię z Twoimi obowiązkami ustnie.

Skorzystaj z pomocy PIP

Jeśli ugodowe formy poradzenia sobie z wyzyskiem nie dały rezultatu lub jesteś świadkiem wyzysku stosowanego wobec innego pracownika, możesz skorzystać z pomocy Państwowej Inspekcji Pracy. Skargę możesz złożyć za pomocą formularza elektronicznego. Podczas wypełniania dokumentu konieczne będzie wpisanie

danych osobowych. Inspektora PIP obowiązuje jednak tajemnica zawodowa, więc przełożony nie dowie się, kto złożył skargę.

W odpowiedzi na Twój wniosek Państwowa Inspekcja Pracy może przeprowadzić stosowną kontrolę w firmie i zbadać sprawę. Ty natomiast otrzymasz od inspektora pracy pisemną informację o przeprowadzonych działaniach i podjętych krokach zaradczych.

Znajdź najlepszych pracodawców w Indeed.

Uzyskaj dostęp do milionów ocen i opinii dotyczących firm.

Rezygnacja z pracy z powodu wyzysku

Czasami najlepszym wyjściem z sytuacji jest rezygnacja z pracy. Jeśli nie lubisz obecnego miejsca zatrudnienia, czujesz zmęczenie, a Twoja motywacja spada, daj sobie prawo do zmiany. Wysiłki skieruj na znalezienie odpowiedniej dla siebie oferty pracy.

Gdy wyszukasz interesujące Cię ogłoszenie, postaraj się zrobić wnikliwe badania na temat danego pracodawcy. Skup się na tym, czy odpowiada Ci **kultura organizacyjna**[25] firmy.

[25] Kultura organizacyjna przedstawiana przez Edgara Scheina (1928-2023), według góry lodowej. Jej wierzchołkiem najbardziej widocznym są artefakty. To językowe, behawioralne i fizyczne wyznaczniki występowania spersonalizowanej kultury otoczenia firmowego.

1. Artefaktem fizycznym może być wyjątkowy wystrój wnętrz biurowych, galerie zdjęć, pokoje relaksacyjne i kultura *dress code* (czyli zbiór reguł dotyczących zasad doboru garderoby do okoliczności w określonym miejscu i czasie). *Dress code* jest elementem szerszego pojęcia, które nazywamy etykietą, czyli ustalonymi zasadami (normami) zachowania zarówno w sytuacjach towarzyskich, jak i zawodowych.

2. Wyznaczniki językowe są sposobem wypowiadania się pracowników. Językowa kultura organizacji w firmie może oznaczać typowy dla danej grupy ludzi slang lub biurowe historie i legendy o sukcesach osiąganych w przeszłości.

3. Artefakty behawioralne są firmowymi zwyczajami i uroczystościami. Każda firma powinna znaleźć swoje „owocowe piątki" i kultywować tradycję, która przerodzi się w biurowy zwyczaj.

Drugim poziomem góry lodowej są normy i wartości. To niepisane zasady, które określają, co wypada robić w danej firmie, a co jest działaniem niepożądanym. Uczciwy i niespotykany zbiór zasad i wartości w przedsiębiorstwie będzie najlepszym opisem wyjątkowej atmosfery panującej w biurze. Dzięki temu oferty pracy w danej firmie niewątpliwie spotkają się z dużym zainteresowaniem.

Trzecim i ostatnim poziomem góry lodowej według E. Scheina jest niewidoczny fundament firmy. To założenia, które wynosimy z domu i z najbliższego otoczenia, które są w nas głęboko zakorzenione. Wartości i światopogląd pracowników powinny zgadzać się z fundamentalnymi założeniami firmy, w której pracują.

Kultura w organizacji to wszystko, co sprawia, że pracownik zatrudniony w firmie odczuwa wielką satysfakcję z przebywania w jej strukturach. Największe marki, które uchodzą za najlepszych pracodawców, doskonale wiedzą, jak budować kulturę organizacyjną w firmie. Zapewniają swoim pracownikom programy rozwoju, interesująco zaprojektowane wnętrza, najlepsze pakiety benefitów i spersonalizowane szkolenia. Jeżeli pracodawca postara się wydobyć potencjał pracownika, będzie słuchał jego uwag i dodatkowo zadba o przyjazne

Unikaj firm, w których panują niejasne zasady. Warto zadbać o swoje bezpieczeństwo już na etapie poszukiwania nowego miejsca zatrudnienia.

Zreferowany przeze mnie artykuł należy umieścić w gąszczu materiałów przejawowych ukrywających istotę wyzysku. Wniosek ten uzasadniam metodą poznawania świata zarysowaną w podręczniku: A.J. Karpiński, *Poznajemy świat. Wykład filozoficzny*[26].

Czym więc w istocie jest wyzysk w społeczeństwie kapitalistycznym? Hipotetyczną definicją może być stwierdzenie: wyzyskiem nazwiemy typ stosunku społecznego umożliwiającego nadużycie władzy dla przejmowania dóbr wytworzonych przez innych ludzi, zmuszonych do ich wyprodukowania w sposób prawny i zgodnie z zajmowanym statusem[27]. Produkcja jest społeczna, tzn. ludzie produkują wspólnie. Dla produkcji określonych rzeczy tworzą stosunki społeczno-produkcyjne. Stosunki ich łączące, muszą być sprawiedliwe, tj. takie, które jednakowo traktują osoby ze względu na te cechy, które są dla nich wspólne, a odmiennie ze względu na te, które ich różnią.

Stosunki owej wspólnoty produkującej mogą być albo formą współpracy, albo wyzysku jednych przez drugich. Współpraca, ale sprawiedliwie organizowana, pomnaża treści materialne i duchowe obu stron: właściciela zakładu pracy, banku i zatrudnionego proletariusza. Pozwala ona na podział produktów pracy adekwatny do udziału w wytworzonej wartości użytkowej, a nie tylko wartości, jako wartości. Współpraca ta ubogaca ich.

Wyzyskiem zaś jest stosunek społeczny, w którym jeden jego człon – burżuazja przywłaszcza sobie wartość użytkową wypracowaną przez jego drugi

otoczenie – zyska nie tylko ambasadora marki, ale też osobę, która wpisuje się w filozofię działania firmy. Zob. P. Sikora, *Jak budować kulturę organizacji? Wskazówki i przykłady*, GoWork.pl, 16.11.2022 r., https://www.gowork.pl/poradnik/4/kariera/jak-budowac-kulture-organizacji-wskazowki-i-przyklady (dostęp: 1.03.2023 r.); E.H. Schein, *Organizational culture and leadership*, 2004; R. Kozielski, *Biznes nowych możliwości*, 2017.

[26] A.J. Karpiński, *Poznajemy świat. Wykład filozoficzny*, Gdańsk 2022, pobrane z: www.adamkarpinski.pl.

[27] Status – pojęcie, któremu nadaje się znaczenia: tożsamości z pozycją społeczną jednostki, jaką ona zajmuje w konkretnej strukturze społecznej, wynikającą z tego, kim jest dana osoba i jaką pełni rolę społeczną. Wartość przypisywana pozycji społecznej danej osoby. Jej treścią jest prestiż, szacunek i autorytet posiadany przez tę osobę dookreślający jej miejsce w społecznej hierarchii.

Można wyróżnić: status formalny – wynikający z formalnej struktury instytucji społecznej, będący zbiorem praw, obowiązków, przywilejów i powinności ujętych formalnie; status osiągnięty – wartość społeczna i cechy przypisywane danej osobie wynikające z jej zasług i osiągnięć; status przypisany – wartość społeczna i cechy przypisywane pewnej osobie, niezależne od jej wysiłków i osiągnięć. Wynikają one np. z wieku, pochodzenia itp.

człon – siłę roboczą, proletariat. Stosunek ten jest społecznym zniewoleniem. Aby przeżyć, proletariusz musi się zatrudnić, uprzedmiotowić dzięki panującej treści burżuazyjnego życia społecznego. W praktyce społecznej widać to w ograniczaniu treści umowy o pracę do jej formalnej strony. **Poza umową pozostaje wartość użytkowa** tworzona przez pracę zatrudnianych proletariuszy. Wszak ich praca ma charakter dwoisty.

Wysokość formalnie określanej płacy minimalnej określają koszty odtworzenia siły roboczej proletariusza, ustalane przez społeczeństwo, a konstatowane przez państwo w postaci **decyzji prawnej o płacy minimalnej**. Jest ona wartością formalną, a więc wartością wartości. Ale w czasie jej trwania proletariusze produkcyjnie zorganizowani tworzą **wartości użytkowe**. Ich właścicielem jest prawnie umocowany posiadacz zakładu pracy. Wprowadzając je na rynek, zamieniają wartość użytkową na wartość, jako wartość pieniężną. Tak przekształcana wartość jest burżuazji zyskiem-wyzyskiem. W realnym socjalizmie zysk ten otrzymywali robotnicy w wyniku wtórnego podziału dochodu narodowego: szkoły bezpłatne, wczasy, bezpłatna opieka medyczna, pomoc w uzyskaniu mieszkania itd.

Miejsce formalnego podporządkowania pracy zajmuje przejęcie realne. To, co formalne, zamienia się w to, co realne. Karol Marks posługuje się kategorią „**wartości dodatkowej**". Wskazuje ona na sposób, w jaki nieopłaconą część pracy, pracy użytkowej proletariatu przejmuje burżuazja[28].

Jaka jest morfologia wyzysku pracy ludzkiej? O czym omawiani Autorzy nie piszą?

Autorzy nie piszą o dwoistym charakterze pracy i płacy. Kategorie te przedstawiają stronę formalną i treściową, którą odnajdujemy w postaci wartości użytkowej pracy. Każdy pracownik podpisuje formalną umowę o pracę. Jest w niej opisany zakres obowiązków, czas pracy, wysokość zarobków (ich wysokość jest określana przez wartość siły roboczej)[29] i inne mniej znaczące treści, np. że będzie wykonywał wszystkie inne polecenia przełożonych. Po jej sfinalizowaniu przystępuje do pracy.

W pracy tworzy się stosunek produkcyjny: pracodawca – pracownik (robotnik). Treścią jego jest: wkład pracodawcy do produkcji rzeczy. Są to koszty budowania i utrzymania hal produkcyjnych, surowców, maszyn, uznawane jako

[28] K. Marks, *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*, t. I. *Proces wytwarzania kapitału*, (w:) K. Marks, *Dzieła*, t. XXIII, Warszawa 1968, s. 249-253, 389-391, 604 i 738-739.

[29] Wartość tę wyznaczają koszty życia codziennego pracobiorcy, która jest różna w każdym kraju, bo tę określają możliwości społeczeństwa. W Niemczech np. trzeba wliczyć możliwość wymiany samochodu na nowy model w okresie co dwa lata, w Polsce zaś możliwość zakupu i używania samochodu używanego.

koszty trwałe[30]. Są to też koszty organizacji produkcji, przygotowywania projektów oraz koszty funkcjonowania laboratoriów badających produkty, dbających o ich wartość rynkową oraz koszty dystrybucji towarów wyprodukowanych. Są też różnego rodzaju podatki dla państwa. Wszystkie te elementy produkcji stanowią wartość, z którą pracodawca (właściciel) tworzy stosunek produkcyjny z zatrudnionym formalnie pracownikiem (robotnikiem).

Dla uruchomienia wszystkich tych elementów produkcji jest zatrudniony pracownik (robotnik). Po przebiegu pewnego cyklu produkcyjnego uzyskiwany jest produkt. Stanowi też wartość. Tworzą ją: zakrzepłe wartości amortyzacyjne wszystkich wyżej wymienionych elementów, cząstka płacy formalnej pracownika oraz cząstka płacy właściciela zakładu pracy. Ale w uruchamianiu i przebiegu produkcji uczestniczy robotnik. Jego wysiłek produkcyjny ma wartość użytkową. Może ona tak obsługiwać ów proces, że właściciel będzie musiał nieustannie naprawiać swoje maszyny, a może ona tak pracować, że praca tych maszyn będzie nadzwyczaj korzystna.

Ale za tę pracę użytkową robotnik nie otrzymuje płacy. Widać to w postaci wysiłków, jaki kierowcy muszą spełnić, aby zapłacono im za oszczędności uzyskane przy prowadzeniu samochodów transportowych i nie tylko. A zatem zarówno pracodawca, jak i pracownik (robotnik) tworząc stosunek produkcyjny, powinni postępować względem siebie sprawiedliwie. Pracodawca winien uwzględniać i płacić pracobiorcy również za pracę – płacę użytkową. A ponieważ nie robie tego, to fakt ten jest zwyczajnym wyzyskiem.

Widać różnicę między uwagami zespołu redakcyjnego Indeed w sprawie wyzysku a wyjaśnieniami wyzysku tu przedstawionymi. Moje rozważania potwierdza uchwała nr 254 Rady Ministrów z dnia 18.07.1958 r. w sprawie zmiany zasad **premiowania** kierowców pojazdów samochodowych za oszczędność paliwa płynnego[31]. Tu mówi się o premiowaniu, zamiast zapłaceniu za jakość spełnianej pracy; za jej treść użytkową. Chociaż w odróżnieniu od zespołu redakcyjnego Indeed, cytowana uchwała Rady Ministrów zauważa wyzysk, chociaż usiłuje go ukryć kategorią premiowania, jest to forma PRL-owskiego oszukaństwa, niczym nieróżniącego się od oszukaństwa kapitalistycznego.

Różnica w interpretacji wyzysku czyniona przez instytucje PRL i Zespołu Redakcyjnego Indeed sprowadza się do różnicy analizy przejawowej i istotowej, zawartej w konsekwencji cytowanej na wstępie tezy filozoficznej E. Kanta.

[30] Co to są środki trwałe? Zgodnie z definicją to rzeczowe składniki majątku będące własnością lub współwłasnością przedsiębiorcy, których wartość przekracza 10 000 zł. Muszą one być zdatne do wykorzystywania w prowadzeniu działalności gospodarczej przez minimum 1 rok.

[31] Zob. https://www.prawo.pl/akty/m-p-1958-62-348,16812270.html (dostęp: 1.03.2023 r.).

Bibliografia

Bartnik C.S., *Teologia społeczno-polityczna*, (w:) *Dzieła zebrane*, t. II, Lublin 1998.
Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, I. Krońska (opr.), *Wstęp*, K. Leśniak, PWN, Warszawa 1984.
Encyklika *Laudato Si'* Ojca Świętego Franciszka z dnia 24.05.2015 r.
Encyklopedia powszechna PWN, t. 4, PWN, Warszawa 1976.
Kant E., *Krytyka czystego rozumu*, R. Ingarden (przeł.), PWN, Warszawa 1957.
Karpiński A., *Kryzys kultury współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003, 2004.
Karpiński A.J., *Poznajemy świat. Wykład filozoficzny*, Gdańsk 2022, www.adamkarpinski.pl.
Karpiński A.J., *Sprawiedliwość*, (w:) *Świat nazwany. Zarys encyklopedyczny*, Gdańsk 2022, www.adamkarpinski.pl.
Karpiński A.J., *Wstęp do socjologii krytycznej*, Wydawnictwo GWSA, Gdańsk 2006.
Kasjaniuk E., *Sprawiedliwość*, (w:) *Encyklopedia katolicka*, t. 18, Lublin 2013.
Kozielski R., *Biznes nowych możliwości*, 2017.
Leśniak K., *Platon*, WP, Warszawa 1968.
Machiavelli N., *Książę*, C. Nanke (przeł.), PIW, Warszawa 1987.
Marks K., *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*, t. I. *Proces wytwarzania kapitału*, (w:) K. Marks, *Dzieła*, t. XXIII, Warszawa 1968.
Platon, *Obrona Sokratesa*, W. Witwicki (przeł.), Warszawa 2008.
Schein E.H., *Organizational culture and leadership*, 2004.
Sikora P., *Jak budować kulturę organizacji? Wskazówki i przykłady*, GoWork.pl, 16.11.2022 r., https://www.gowork.pl/poradnik/4/kariera/jak-budowac-kulture-organizacji-wskazowki-i-przyklady (dostęp: 1.03.2023 r.).
Słownik poprawnej polszczyzny PWN, W. Doroszewski (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
Symplicjusz, *In Arystotelis Categorias commentarium*, C. Kalbfleisch (ed.), (w:) *Commentaria in Aristotelis Graeca*, t. 8, Berlin 1907.
Wyzysk w pracy – czym jest i jak sobie z nim radzić?, Indeed, 15.06.2022 r. (aktual. 1.10.2022 r.), https://pl.indeed.com/porady-zawodowe/informacje-o-nas; https://pl.indeed.com/porady-zawodowe/rozwoj-kariery/wyzysk-w-pracy (dostęp: 24.02.2023 r.).

The essence of man's exploitation of man

Abstract
In the text, I formulate a hypothesis that the source of the contemporary crisis is the unscientific solution of its manifestations, not its essence. This is evidenced by the material on exploitation posted on the Internet. Its authors do not understand or do not know that the essence of the exploitation of working people is not to pay them for useful work. As long as man wants to live at the expense of the other, by subjugating him, by taking away from him the means he has acquired, the world, the globe, individual countries will be in crisis. In social practice, we are dealing with hypocrisy. On the one hand, the owners of wealth publicly proclaim that they cherish the values of freedom, fraternity, equality and ownership of the means of production, and on the other hand, there is no mention in employment contracts of their observance in the relation between employer and employee. But in order for working people to think that they are treated fairly, the authors of the Internet article adapt definitions of exploitation to bourgeois practice, focusing on its manifestation side, while ignoring its essential content.

Keywords: crisis, turning point, no alternative, capitalist system, homo rapax, employment contract.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Piotr Lisowski
Akademia Polonijna w Częstochowie

Problem sprawiedliwości karzącej za wszelką cenę

Streszczenie
Artykuł analizuje problematykę karania sprawiedliwości wobec skazanych, w szczególności koncepcję, znamiona znaczeń oraz możliwe podejścia do jej minimalizacji. Badania prowadzone są w trybie porównawczym i w oparciu o normy obowiązującego ustawodawstwa Polski i niemal całego świata. Należy zastanowić się nad kluczowymi aspektami adaptacji społecznej byłych skazanych. Zwrócono uwagę na doświadczenia Unii Europejskiej w skutecznym stosowaniu „probacji" jako sposobu na zminimalizowanie nietolerancji w społeczeństwie wobec byłych więźniów na tle sprawiedliwości karzącej.

Słowa kluczowe: postępowanie, przestępstwo, probacja, wymierzanie sprawiedliwości, kodeks karny, adaptacja.

Przedmiot badań stanowi blisko 15-letnią pracę autora zarówno praktyczną, jak i teoretyczną nad dolegliwościami, które są powodowane niewłaściwym procesem myślowym prokuratorów, sędziów czy komorników, i w procedurze karnej, i cywilnej, a nawet administracyjnej, na całym świecie. Celem artykułu jest rozpoczęcie w końcu dyskusji naukowej nad problemem wielokrotnego karania we wszystkich procedurach państwowych, w szczególności karnej oraz wnikliwych badań naukowych, które są celowo pomijane i przemilczane[1].

Zagadnienie sprawiedliwości karzącej jest studium porównawczym z zakresu szeroko pojętej kryminologii, ale także badań interdyscyplinarnych. Niemal każdego dnia ten problem uderza nie tylko w autora, ale przede wszystkim zwykłych obywateli i często „oburza", powodując swoisty „bunt naukowy" nad ciągłym łamaniem praw człowieka poprzez nadużywanie procedur, w tym przede wszystkim karnej i masowego informowania opinii publicznej, pomimo obowiązującej na całej świecie zasady domniemanej niewinności. Najważniejszy jest zawsze

[1] Zob. interdyscyplinarne badania firmy prawniczo-naukowej, tj. Kliniki Prawnej dra Piotra Lisowskiego, założonej w 2014 r., na podstawie ponad 500 teczek akt spraw karnych, administracyjnych w tym postępowań kontrolnych i podatkowych oraz spraw cywilnych poparte dwoma stażami na Uniwersytecie Aldo Moro w Bari.

człowiek i jego rodzina, a nie prokurator czy sędzia, który często tak nadużywa prawa, jak by był „Bogiem". Mało to, często w mediach wyznacza nam granice moralne, będąc sam często zdemoralizowany i niedouczony!

Pisząc to słowo świadomie, chcę się zmierzyć z tym w sposób otwarty i przemyślany, publikując tekst na cały świat, powszechnie i celowo zarazem. Dotychczasowy stan badań ogólnoświatowych na temat problemu wielokrotnego karania w poszczególnych procedurach i związanymi z tym dolegliwościami zdrowotnymi, psychicznymi i zarazem społecznymi jest niemal zerowy. Widać wyraźnie, że stosuje się pewną „sztuczną segregację" obywateli i po prostu przyspiesza śmierć, co wielokrotnie potwierdziły moje badania! Nie interesują mnie żadne układy i przytakiwania pseudouczonych, ale uczciwe badania, których na ten temat nigdy nie zrobiono wcześniej.

Wszyscy od początku dziejów zadajemy pytanie: „Kim naprawdę jest człowiek?". Szukamy szeroko pojętej odpowiedzi na ten problem, szukamy definicji u filozofów, poszukujemy w Biblii czy Koranie, ale wiemy jedno, że jest dusza i ciało! Nie da się zrozumieć człowieka bez tych dwóch elementów. To stanowi jedno. Zatrzymanie czy aresztowanie człowieka jest poważnym uderzeniem w fundamentalną wartość, jaką stanowi przysłowiowa wolność zarówno wewnętrzna, jak i zewnętrzna, tj. ta duchową, psychiczna, i ta fizyczna. Stąd istotną rolę w myśleniu każdego prokuratora, sędziego czy komornika powinna odgrywać tzw. „sprawiedliwość karząca"[2]. Takiego pojęcia i jego precyzyjnej analizy nie znajdziemy w żadnym podręczniku akademickim czy komentarzu jakiejkolwiek dziedziny prawa, w tym karnego. Jego twórcą był Janusz Korczak, a szeroko pojęte, interdyscyplinarne badania prowadzi Profesor Andrzej Bałandynowicz[3]. Jak już wspomniałem wcześniej, pojęcie to samo w sobie przeciwstawia się często niedouczonym prokuratorom, sędziom czy komornikom, którzy nie mając jednoznacznych dowodów, są zwolnieni z ich badania, uderzają świadomie w fundamentalną wartość człowieka, jaką jest wolność w poruszaniu i myśleniu. Drugą część tematu stanowi stwierdzenie: „za wszelką cenę". Jest to wyraźny przymus niedouczonego ustawodawcy utrwalany przez wieki, który narzuca wyraźnie, tylko według „niego" słuszną filozofię, tzw. „sprawiedliwości karzącej".

W tym artykule chcę przyjrzeć się właśnie takim zachowaniom (poprzez przykłady), które m.in. świadomie niszczą życie, zdrowie i karierę wielu ludzi. Mam tutaj na myśli szczególny przykład z Polski Tomasza Komendy, który spędził 18 lat bezprawnie w więzieniu za poważne zarzuty: gwałtu połączonego ze śmiercią młodej dziewczyny. To jest klasyczny przykład tzw. zafałszowanego „obrazu sprawiedliwości karzącej". Możemy powiedzieć, że 1/4 życia tego człowieka zo-

[2] Tonry, *Sentencing Reform Impact*, Washington 1987, s. 62-64.

[3] A. Bałandynowicz, *Probacyjna sprawiedliwość karząca*, Wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2015, s. 87; zob. H. Machel, *Więzienie jako instytucja karania i resocjalizacji*, Gdańsk 2003, s. 22; D. Meloss, M. Pavarini, *Carcere e Fabbrica*, Bologna 1977, s. 124-125.

stała mu bezprawnie zabrana. Najgorsze jest to, że ci którzy postawili mu zarzuty, a następnie prawomocnie skazali, dzisiaj mówią, że podjęliby dokładnie taką samą decyzję. Jest to niedopuszczalna wręcz ignorancja państwa – konkretnych ludzi „z imienia i nazwiska", które stygmatyzuje w sposób nieprzemyślany i prymitywny zarazem, ale np. dla mediów „ciągle towar do sprzedania i zwiększenia oglądalności". Dochodzi do sytuacji, że prokurator ma nieograniczoną niczym władzę, niemal jak „Bóg" ustawodawca próbuje nam narzucać, że on jest zawsze nieomylny, a jeżeli zdarzy się jakiś błąd, np. pomyłka związana z wnioskowaniem o zastosowanie tymczasowego aresztowania, która jest często nieodwracalna w dalszym życiu, to należy „przymknąć oko". Prymitywne myślenie przeplata się wzajemnie z przekraczaniem uprawnień. Do tego jeszcze, jak zauważyłem często „okropne twarze", bez żadnych wartości! Z moich badań wynika, że średnio 60% prokuratorów w Europie to średnio inteligentni, powierzchowni ludzie, wyprani z ludzkich uczuć i pozbawieni jakiejkolwiek szeroko pojętej wiedzy z zakresu kryminologii, psychologii oraz ludzkich dolegliwości w wyniku niewłaściwego stosowania prawa. Przywołując badanie wybitnego polskiego kryminologa prof. Andrzeja Bałandynowicza, możemy powiedzieć, że często mamy do czynienia ze „średnio inteligentnymi psychopatami", którzy mają wyraźne problemy, np. z rozróżnianiem pozbawienia wolności z innymi środkami karnymi wolnościowymi. Dobrze twierdził inny wybitny uczony, że prawo jest wynikiem zdarzeń psychicznych. Twórca psychologizmu prawniczego prof. Leon Petrażycki, zresztą odznaczony 11.11.2018 r. pośmiertnie przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej najwyższym odznaczeniem – orderem Orła Białego, łatwo by dzisiaj udowodnił niewiedzę wymienionych funkcjonariuszy, biorąc pod uwagę górną granicę kary za popełniony czyn zabroniony[4]. Międzynarodowe prawo karne oraz inne procedury powinny się jasno określić. Za co konkretnie można pozbawić wolności, a za co nie! Ile razy można stosować naraz, np. zajęcia egzekucyjne w procedurze cywilnej (patrz: wielokrotność możliwości dokonania zajęć egzekucyjnych). Zwrócić wypada większą uwagę na wychowanie ku wolności zgodnie ze słynną maksymą Jezusa z Nazaretu, który według ówczesnych Żydów był najgorszym złoczyńcą: „Ku wolności wyswobodził nas Chrystus". Wróćmy na moment do historii.

Otóż proces inkwizycyjny był rodzajem procesu sądowego od XII w., a od XIII w. rozwijał się zarówno w prawie kościelnym, jak i w prawie karnym świeckim[5]. Od XIX w. do dzisiaj sądy stosują procedurę mieszaną, inkwizycyjno-skargową: wszczyna się postępowanie „w sprawie" i zbiera się dowody, a następnie wszczyna się postępowanie skargowe. Wówczas oskarżyciel musiał liczyć się z tym, że zostanie razem z oskarżonym zamknięty w areszcie, dopóki

[4] M. Powązka, *Prawne i psychologiczne aspekty zarządzania ludźmi w firmie na przykładzie placówki medycznej*, P. Lisowski (red.), Lublin-Częstochowa-Warszawa 2019, s. 37-48.

[5] T. Gałuszka, *Inkwizytor też człowiek, intrygujące karty Kościoła*, Poznań 2016, s. 46-47.

sprawa nie zostanie rozstrzygnięta. A jeśli nie udowodni jego winy, będzie musiał pokryć koszty procesu[6].

Przenosząc ten przykład na niniejszą tematykę, należy powiedzieć, że żaden prokurator, sędzia czy komornik za swoje błędy w sztuce nie ponosi jakichkolwiek dolegliwości wewnętrznych, jak i zewnętrznych, jak ten, który jest bezprawnie pozbawiony wolności i był już zaliczony do odpowiedniej statystyki prokuratury i sądu, bo są to w rzeczywistości bardzo często naczynia połączone. Słowo „dolegliwości" dla tych „psychopatów" nie ma większego znaczenia. Świadomie spychają odpowiedzialność na Sąd, a ten, jak nie ma wyjścia i widzi jakąkolwiek odpowiedzialność odszkodowawczą państwa, z powrotem oddaje sprawę do prokuratury, często bardzo opieszale, nie uchylając żadnych środków zapobiegawczych, co jest dramatem. Wielu badaczy potwierdza moją tezę, że ci „psychopaci" mają pełne spełnienie wtedy, kiedy widzą „złamanie człowieka", a najlepiej, jak sam zakończy swoje życie. Tak było w przypadku wspomnianego już Tomasza Komendy i mojej uniewinnionej osoby. Widziałem na własne oczy, jak jeden z prokuratorów liczył, na takie rozwiązanie. Z czego to wynika? Ze sprowadzenia jednostki ludzkiej do towaru i statystyki, którą za nagrodę można sprzedać, zniszczyć i skończyć w opinii publicznej. Nie ma żadnej kontroli nad „inteligentnymi psychopatami", bo współczesny człowiek został całkowicie wyprany ze swoich cech humanitarnych czy jakichkolwiek humanistycznych. Jest to też powiązane z kryzysem nauk humanistycznych i z tym związanym wychowaniem ku wolności. Dobrze powiedział kiedyś kardynał Ratzinger, późniejszy Ojciec Święty Benedykt XVI, że mamy do czynienia z „głębokim śmiechem Mefistofelesa"[7]. Cywilizacja ciemności i śmierci – oto myślenie prokuratury, sądów i komorników. Tymczasem mówię temu dość i zachęcam do dyskusji i szczegółowego rozliczania tych ludzi. Przed żadnym prokuratorem i sędzią nie będę klękał, bo nie jest „Bogiem". Prokurator nie jest „Bogiem"!

Drugim przykładem, tym razem powszechnym, europejskim może być kandydat na prezydenta Francji socjalista Dominique Strauss-Kahn, oskarżony w 2011 r. o gwałt na pokojówce w hotelu, w rezultacie uniewinniony. Wystarczył fakt, że był kandydatem na prezydenta Francji z dużym wówczas poparciem. Natychmiast wykorzystał to Nicolas Sarkozy. Narzędziem do usunięcia Go, była jak zwykle prokuratura. Rolą prokuratury jest ściganie zbrodniarzy, zboczeńców, zabójców, oszustów – w oparciu w 100% na dowodach, a nie łamanie ludziom bezpodstawnie życia. To jest skandal! Praca prokuratora i sędziego wymaga

[6] *Ibidem*, s. 47. Koszty podejrzanego czy oskarżonego.

[7] Ratzinger J. (kardynał), *Sól Ziemi Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci, z kardynałem rozmawia Petr Seewald*, Kraków 1997, s. 87; zob. P. Lisowski, *Wielkanoc życia Niezwykła Reżyseria Dziejów w Wyborze Benedykta XVI*, Lublin-Malbork 2005, s. 51-52.

ciągłego dokształcania, jak lekarz czy ksiądz. Dlatego powinien zarabiać godnie, ażeby podnosić zarówno rozwój intelektualny, jak i duchowy.

Niestety prawda jest inna i wynika z moich porównawczych badań pośród takich środowisk, jak: sędziowie, adwokaci, prokuratorzy i więźniowie oraz tych, którzy byli kiedykolwiek pozbawieni wolności. Oczywiście musimy być niezwykle obiektywni, ale badania są porażające dla takiego sposobu myślenia, często ogromnie opieszałego i niesprawiedliwego, biorąc pod uwagę, że życie jest tak krótkie i uzależnione od tworzonego. Nie spotkałem jeszcze sytuacji (orzeczenia sądowego), ażeby jakiekolwiek środki zapobiegawcze nieizolacyjne oprócz tymczasowego aresztowania zostały wliczone w poczet późniejszej kary bądź terminowo uchylone. Uderza mnie kolejny przykład Romana Polańskiego. Pomimo zapłaconego odszkodowania, ponad rok aresztu domowego w Szwajcarii, a zatem ograniczenie wolności, wcześniej aresztu, a z tym związana ciągła dolegliwość psychiczna i fizyczna, bo prokuratura musi się pokazać mediom, jak dobrze ściga, co jest kompromitacją i podstawowym błędem w konstrukcji procesu decyzyjnego i myślowego zarazem!

Patologia wynika na pewno z braku wiedzy psychologicznej i powierzchownego badania zgromadzonego materiału dowodowego, często bez żadnych dokumentów źródłowych, a bazującym tylko na niewiarygodnych zeznaniach świadków w kontekście tzw. „aresztu wydobywczego". Dlatego w mojej Klinice Prawnej coraz częściej stosujemy badania wariograficzne, których zadaniem jest dotarcie zarówno do prawdy obiektywnej, jak i materialnej[8]. Po raz pierwszy zastosowałem wskazane badania w postępowaniach administracyjnych dotyczących cofnięcia zezwoleń na prowadzenie aptek czy hurtowni farmaceutycznych. Z badań wynika jednoznacznie, że specjalnie wymyślono problem „mafii lekowej", żeby brać łapówki od sieci i niszczyć rodzime apteki. Ponadto w latach 2012-2023 tak zmieniano prawo, włącznie z plagiatami w decyzjach administracyjnych (tzw. „kopiuj-wklej") i innych postępowań administracyjnych podmiotów farmaceutycznych, żeby odwrócić uwagę ludzi, a tym samym kupić sobie media[9]. Dokonały

[8] P. Lisowski, *Wstęp do obsługi prawnej firm – podstawowe źródła normatywne i warsztat ich wykorzystania, zarys wykładu autorskiego i praktycznego*, Malbork-Lublin-Warszawa 2019-2020, s. 41-42.

[9] Dodatkowo w decyzjach cofających aptekom w zezwoleniach kopiowane są całe akapity z innych postępowań podmiotów niezwiązanych z przytoczonymi, gdzie zmieniane są tylko dane liczbowe i adresowe. Poniżej zestawienie w tabeli dokonane na podstawie badań autora w poszczególnych teczkach postępowań administracyjnych dokonanych w przedmiocie prowadzenia na okoliczność („wyimaginowanej") rękojmi należytego prowadzenia apteki ogólnodostępnej. Dane ujawniono za zgodą podmiotów aptecznych i ich właścicieli:

- WIF.WA.II.8520.5.24.2018.APR, IK:63697 (apteka, ul. Mickiewicza 34/36, Warszawa)
- WIF.WA.II.8520.5.25.2019.APR, IK:75005 (apteka, ul. Nicejska 2, Warszawa)
- WIF.WA.II.8521.4.12.2017.APR, IK:50256 (apteka, ul. Przy Agorze 28, Warszawa)
- Str. 16 akapit ostatni
- Str. 8 akapit przedostatni

tego zaledwie cztery sprytne osoby, którym do dzisiaj wraz z inspektorami farmaceutycznymi nie postawiono żadnych zarzutów, gdzie dowody są jednoznaczne.

Ogromna hipokryzja i nietolerancja państwa sprawia, że w ten sposób tworzy się podstawę do wiecznego stygmatyzowania[10]. Z przykrością muszę przyznać, że tak szkodliwą postawę przyjął polski Prokurator Generalny i Minister Sprawiedliwości zarazem – Zbigniew Ziobro, który na pewno chce dobrze, ale nie ma świadomości błędów, jeżeli chodzi o prawo karne w swoim procesie myślowym.

- Str. 17 akapit pierwszy
- Str. 17 cała, str. 18 do ostatniego akapitu
- Str. 9 od drugiego akapitu do końca, str. 10
- Str. 18 od drugiego akapitu, str. 18 cała, str. 19 pierwszy akapit
- Str. 18 ostatni akapit, str. 19 cała, str. 20 do ostatniego akapitu
- Str. 11 od trzeciego akapitu. Str. 12 cała, str. 13 pierwszy akapit
- Str. 19 od drugiego akapitu, str. 20 cała, str. 21 pierwszy akapit
- Str. 20 ostatni akapit, str. 21 cała, str. 22 akapit 1-2
- Str. 13 od drugiego akapitu, str. 14 akapit 1-3
- Str. 21 od drugiego akapitu, str. 22 akapit 1-3
- Str. 22 od trzeciego akapitu, str. 23 bez ostatniego akapitu
- Str. 14 od czwartego akapitu, str. 15 cała, str. 16 pierwszy akapit
- Str. 22 od czwartego akapitu, str. 23 cała, str. 24 pierwszy akapit
- Str. 24 od drugiego akapitu, str. 25 akapit 1-2
- Str. 16 od drugiego akapitu, str. 17 akapit 1-2
- Str. 24 ostatni akapit, str. 25 cała strona, str.26 akapit 1-2

Postępowania administracyjne wobec aptek prowadzone są fikcyjnie. Wnioski dowodowe składane przez broniącą się stronę nie są brane pod uwagę, a niektóre wielostronicowe pisma nie są nawet czytane przez dział prawny Mazowieckiego Wojewódzkiego Inspektora Farmaceutycznego, bo wynik postępowania jest ustalony odgórnie. Świadczy o tym fakt wydawania decyzji cofających zezwolenie z tą samą datą, co wydanie postanowienia o odmowie przeprowadzenia dowodu:

- WIF.WA.II.8520.5.24.2019.APR IK:73998 pisma z dnia 9.10.2020 r. (odrzucenie 5 wniosków dowodowych i cofnięcie zezwolenia),
- WIF.WA.I.8521.4.12.2017.APR IK:50256 pisma z dnia 29.09.2020 r. (odrzucenie 4 wniosków dowodowych i cofnięcie zezwolenia),
- WIF.WA.I.WA.8521.4.9.2017.APR IK:40257 pisma z dnia 16.01.2020 r. (odrzucenie 1 wniosku dowodowego i cofnięcie zezwolenia),
- WIF.WA.II.8520.5.22.2018.APR IK:63663 decyzja cofająca aptece zezwolenie została wydana 20.11.2019 r., a w tym samym dniu do inspektoratu wpłynęło „Stanowisko strony wraz z wnioskiem dowodowym" liczące 11 stron jako odpowiedź na zawiadomienie o zamiarze zakończenia postępowania. Wątpię, aby w jeden dzień można było zapoznać się z tak obszernym dokumentem i wystawić tak znaczącą dla przedsiębiorcy decyzję, ważącą na jego przyszłości. Nawet nie próbuje się zachować pozorów prowadzenia postępowania administracyjnego!

[10] P. Lisowski, *Nietolerancja wobec skazanych*, (w:) *Demokracja i niepospolite jednostki*, M. Szyszkowska, T. Mędzelowskie (red.), Tarnów 2013, s. 151-158; zob. P. Lisowski, *Problem of Intolerance Towards Convicts and Ways of Solutions*, „PNAP Scientific Journal Of Polonia University" 2018, nr 4(29), (Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej, Częstochowa), s. 43-50.

Nie istnieją dla niego zasady domniemanej niewinności oraz sprawiedliwego procesu sądowego. Załatwia często sprawę mediami, doprowadzając tym samym do nieodwracalnych dolegliwości, takich jak np. samobójstwa pozbawionych wolności czy rozbiciem rodzin oraz późniejszych szkód, wynikających ze stanu zdrowia[11]. Nie wspomnę już o sytuacji wizerunkowej. Na 1000 przebadanych wymienionych osób spośród przywołanych grup, o których wcześniej pisałem, blisko 92% tak twierdzi i jest pogrążonych w lęku. Jest to przekraczanie uprawnień. Z drugiej strony trzeba też przyznać rację Z. Ziobrze, że dokonuje zmian w szeregach tzw. ludzi nienaruszalnych prawnie. Dlatego blisko 10 lat temu założyłem Klinikę Prawną dra Piotra Lisowskiego, której zadaniem jest nie tylko obrona takich ludzi przed patologią prokuratury i innych, ale solidne badania naukowe, mające na celu zwrócenie uwagi na ten problem, zresztą widoczny gołym okiem. Współpraca prawnika, psychologa, lekarza, a często także księdza przyniosła takie wyniki badań, które zawarłem w niniejszym tekście. Dokonywanie przez prokuraturę, sądy takiej niesprawiedliwej segregacji jest kolejnym nadużyciem ze strony polityki globalnej i po prostu zwykłego zabijania ludzi, a także sumień kolejnych pokoleń.

Odnoszę wrażenie, że nie wyciągamy wniosków z historii prawa karnego, a wręcz nie czytamy np. dzieła Lombroso, *O przestępstwach i karach*. To jest niebezpieczne zjawisko dyktatury ludzi, często ograniczonych intelektualnie, nieumiejących wyuczonych właściwych metod oraz zakresu ich stosowania. Mało to, niemających wyuczonych, właściwych metod do badania wiarygodności zeznań świadka, który często kłamie. We wcześniejszych moich artykułach pisałem, że zjawisko nietolerancji wobec skazanych i związane z tym tzw. „demokracja Lutra", są marzeniem wielu skrzywdzonych ludzi. Wołam o większy dystans i rzeczywiste studia nad tym problemem[12]. Demokracja to nie tylko rządy większości, ale także często przy uznaniu praw mniejszości. Zagadnienie jest poważne i wcale nie wymaga już badań naukowych, ale ich wykorzystania i zdecydowanej reakcji.

To prawda, „inkwizytor to też człowiek", ale nie za wszelką cenę! Dlatego niniejszy tekst jest dopiero wprowadzeniem w temat, kolejne będą wnikliwą analizą konkretnych przykładów, w tym związanego błędnego procesu decyzyjnego w ściganiu niewinnych ludzi. Wróćmy jeszcze raz do historii, ażeby uwydatnić problem tzw. „sprawiedliwości karzącej".

Chodzi o dwa procesy będące doskonałym przykładem dla tzw. „sprawiedliwości karzącej za wszelką cenę", a mianowicie Jezusa z Nazaretu (potoczna nazwa: proces) i Pawła z Tarsu. Procesy pozbawione jakiejkolwiek logiki połączonej

[11] Zob. P. Lisowski, *Od Tischnera do Skandynawii*, (w:) *Dzisiejsze znaczenie ideałów spółdzielczości*, M. Szyszkowska (red.), Wszechnica Polska Szkoła Wyższa w Warszawie, Warszawa 2013, s. 135-138.

[12] K. Lisowska, P. Lisowski, *Luter jako obrońca demokracji*, (w:) *Demokracja w XXI wieku*, M. Szyszkowska (red.),Warszawa 2009, s. 204-210.

z nadużywaniem władzy za wszelką cenę[13]. Pierwszy dość szczegółowo i obrazowo opisuje Ewangelia Św. Jana, będąca znakomitym źródłem. Drugi – apostoła Pawła, który przybył do „Cezarei prawdopodobnie z początkiem roku 59"[14]. Józef Flawiusz pisze, że jedni drugich obrzucali kamieniami i po obu stronach znalazło się sporo rannych i zabitych[15]. Już wtedy prawo, które jest „wynikiem zdarzeń psychicznych", niesamowicie oddziaływało na ludzkie życie, ponad wszystko nie dostrzegając żadnych argumentów i faktów. Ciągle przekazywano sprawę apostoła innemu prokuratorowi. Oskarżono go niesłusznie za sprofanowanie świątyni, co było dla Rzymian poważnym przestępstwem[16]. Paweł bardzo się bronił, ale ciągle nie mógł przekonać ówczesnych średnio inteligentnych „psychopatów". Dlaczego? Bo nieistotne były zarzuty, tylko chęć zlikwidowania człowieka za wszelką cenę. Z kolei nowy prokurator zaraz po przyjeździe do Cezarei pod koniec 59 r. musiał zapoznać się z oskarżeniami. Apostoł oczywiście stanął przed prokuratorem razem ze swoimi oskarżycielami. Stanął pod zarzutem sprofanowania Świątyni i pogwałcenia prawa żydowskiego[17]. I właśnie Festus był tym, który chciał się najbardziej przypodobać swoim podwładnym. Paweł, zdając sobie sprawę, że ma tylko jedną możliwość, jako obywatel rzymski, tj. odwołanie do Trybunału[18], pisał: „Stoję przed Trybunałem Cezara. I przed nim należy mnie sądzić. Wiesz doskonale, że nie popełniłem żadnej zbrodni przeciw Żydom. Gdybym popełnił jakąś zbrodnię, albo cokolwiek, co zasługuje na śmierć, nie wzbraniałbym się umrzeć, ale ich oskarżenia są nic nie warte, to nikt nie ma prawa mnie im wydać. Odwołuję się do Cezara"[19].

Piszę ten tekst na Uniwersytecie Saint Jerome Douala w Kamerunie i myślę, że moje rozważania rozpoczną swoistą dyskusję i doprowadzę do głębokich zmian w myśleniu nad sprawiedliwością karzącą. Reasumując, wszystkie procedury prawne wymagają gruntownych zmian i dyskusji naukowych. Jakakolwiek odpowiedzialność nie tylko ma za zadanie odstraszać, ale przede wszystkim być daleko uzdrawiająca dla człowieka tak, ażeby nie skracać długości jego życia, które jest przecież najwyższym dobrem chronionym prawnie. Udowodnił to w swojej rozprawie doktorskiej mój doktorant Łukasz Jabłoński, nad którą pracujemy już czwarty rok.

Zapraszam do kontynuacji badań i dyskusji na ten niezwykle ważny temat.

---

[13] Zob. P. Święcicka, *Proces Jezusa w Świetle Prawa Rzymskiego, Studium prawnohistoryczne*, Warszawa 2012; W. Chrostowski, *Między Synagogą a Kościołem. Dzieje Św. Pawła*, Kraków 2015; w przygotowaniu: P. Lisowski, *Śledztwo w sprawie „procesu" Apostoła Pawła*, (mps), Warszawa-Częstochowa 2023; E. Stawicka, *Niezwykłe procesy*, Warszawa 1998.

[14] J. Steinmann, *Paweł z Tarsu*, Paris 1961, s. 199 (Club des Libraires de France).

[15] *Ibidem*, s. 199.

[16] *Ibidem*, s. 200.

[17] *Ibidem*, s. 200.

[18] *Ibidem*, s. 200.

[19] Dz. Ap 25, 10-12; *ibidem*.

Bibliografia

Bałandynowicz A., *Probacyjna sprawiedliwość karząca*, Wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2015.
Chrostowski W., *Między Synagogą a Kościołem. Dzieje Św. Pawła*, Kraków 2015.
Gałuszka T., *Inkwizytor też człowiek, intrygujące karty Kościoła*, Poznań 2016.
Lisowska K., Lisowski P., *Luter jako obrońca demokracji*, (w:) *Demokracja w XXI wieku*, M. Szyszkowska (red.),Warszawa 2009.
Lisowski P., *Nietolerancja wobec skazanych*, (w:) *Demokracja i niepospolite jednostki*, M. Szyszkowska, T. Mędzelowskie (red.), Tarnów 2013.
Lisowski P., *Od Tischnera do Skandynawii*, (w:) *Dzisiejsze znaczenie ideałów spółdzielczości*, M. Szyszkowska (red.), Wszechnica Polska Szkoła Wyższa w Warszawie, Warszawa 2013.
Lisowski P., *Problem of Intolerance Towards Convicts and Ways of Solutions*, „PNAP Scientific Journal Of Polonia University" 2018, nr 4(29), (Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej, Częstochowa).
Lisowski P., *Wielkanoc życia Niezwykła Reżyseria Dziejów w Wyborze Benedykta XVI*, Lublin-Malbork 2005.
Lisowski P., *Wstęp do obsługi prawnej firm – podstawowe źródła normatywne i warsztat ich wykorzystania, zarys wykładu autorskiego i praktycznego*, Malbork-Lublin-Warszawa 2019-2020.
Machel H., *Więzienie jako instytucja karania i resocjalizacji*, Gdańsk 2003.
Meloss D., Pavarini M., *Carcere e Fabbrica*, Bologna 1977.
Powązka M., *Prawne i psychologiczne aspekty zarządzania ludźmi w firmie na przykładzie placówki medycznej*, P. Lisowski (red.), Lublin-Częstochowa-Warszawa 2019.
Ratzinger J. (kardynał), *Sól Ziemi Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci, z kardynałem rozmawia Petr Seewald*, Kraków 1997.
Stawicka E., *Niezwykłe procesy*, Warszawa 1998.
Steinmann J, *Paweł z Tarsu*, Paris 1961.
Święcicka P., *Proces Jezusa w Świetle Prawa Rzymskiego, Studium prawno-historyczne*, Warszawa 2012.
Tonry, *Sentencing Reform Impact*, Washington 1987.

Literatura uzupełniająca

Lyons L., *Historia Kar Cielesnych*, Warszawa 2003.
Mamak K., *Filozofia karania na nowo*, Kraków 2021.

The problem of justice punishing at all costs

Abstract
The article analyzes the problem of punishing justice towards convicted persons, in particular, the concept, the meaningful signs and possible approaches of its minimization. The research is carried out in comparative mode and based upon the norms of the current legislation of Ukraine and Poland The researchers dwell upon key aspects of social adaption of former convicts. The emphasis is made on the experience of the European Union in effective using "probation" as a way to minimize the intolerance towards former prisoners in society.

Keywords: procedures, crime, probation, punishing justice towards, criminal code, adaption.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Jacek Janusz Mrozek

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
https://orcid.org/0000-0002-7260-3308

Koncepcja bezpieczeństwa narodowego według Arystotelesa

Streszczenie
Artykuł przybliża główne założenia „Polityki" Arystotelesa przez pryzmat kategorii bezpieczeństwa narodowego. Charakterystyka ustrojów, jaką przedstawia Arystoteles, staje się podstawą do poszukiwania istoty funkcjonowania państwa, a także próbą opisu państwa doskonałego (politeja). W historii myśli społeczno-politycznej „Polityka" stanowi ważne dzieło, które jako pierwsze w sposób naukowy zajęło się całym spektrum zagadnień polityki wewnętrznej i zewnętrznej, zadań stojących przed rządzącymi i obywatelami, celami państwa, czynnikami jego stabilności i rozwoju. W filozofii polityki Arystotelesa państwo nie jest tworem abstrakcyjnym, ale żywym organizmem społecznym, wspólnotą obywateli, na których spoczywa odpowiedzialność moralna za stan państwa. Jest to postrzeganie zgodne z duchem antycznym, w którym nie kreśli się wyraźniej granicy między polityką a etyką. Dzisiaj ze szkodą dla przestrzeni publicznej drogi polityki i etyki nie krzyżują się już tak często, jak ma to miejsce w „Polityce" Arystotelesa, dlatego warto traktować ją jako dobry punkt wyjścia do analiz zadań państwa, w tym bezpieczeństwa narodowego.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo narodowe, Arystoteles, Polityka, etyka, sprawiedliwość, państwo, politeja, dobra, prawo.

1. Wstęp

W artykule tym sięgamy do myśli Arystotelesa, filozofa słusznie traktowanego przez współczesnych jako prekursora nauk społeczno-politycznych. Jego spostrzeżenia na życie społeczne, będące wynikiem studiów nad całym spektrum zagadnień obejmujących zjawiska świata fizykalnego, przyrodniczego, społecznego i psychicznego, stanowią ciekawy materiał porównawczy w dociekaniu istoty bezpieczeństwa narodowego. Nie powinno nas zwieść w tych dociekaniach to, że samego pojęcia „bezpieczeństwo narodowe" nie odnajdziemy w *Corpus Aristotelicum*[1], nie jest to określenie starożytnych, chociaż tematyka bezpieczeństwa państwa, jego stabilności i rozwoju była dla nich równie ważna, jak i dzisiaj. Przyjrzyjmy się zatem, co wspólnego mają poglądy Arystotelesa wyłożone w *Polityce* z tematyką bezpieczeństwa narodowego w rozumieniu współczesnym.

[1] Wykłady Arystotelesa, czyli tzw. pisma szkolne, akromatyczne, stanowią *Corpus Arystotelicum*.

2. Definicja pojęcia „bezpieczeństwo narodowe"

Etymologicznie „bezpieczeństwo" oznacza stan wolny od niepokoju, tworzący poczucie pewności, spokoju, inaczej jest to stan „bez pieczy" od łacińskiego *sine cura*, *securitas* – pewność, bezpieczeństwo. W analizach pojęcia „bezpieczeństwo" najczęściej spotkać można poddział na bezpieczeństwo narodowe (utożsamiane z bezpieczeństwem państwa) oraz bezpieczeństwo międzynarodowe[2]. Pojęcie „bezpieczeństwa narodowego" bywa zamiennie stosowane z pojęciem „bezpieczeństwa państwa", czego uzasadnieniem jest fakt, że wspólnota państwowa stanowi o egzystencji narodu. Bezpieczeństwo jest ważnym interesem egzystencjalnym każdego państwa i bezpośrednio przekłada się na kształt polityki wewnętrznej i międzynarodowej. Można więc powiedzieć, że polityka bezpieczeństwa państwa wpływa na całokształt polityki państwa i w ten sposób kształtuje jego rację stanu. Biorąc pod uwagę podstawowe kryteria bezpieczeństwa narodowego należy uwzględnić następujące jakości bytu państwowego[3]:

- przetrwanie (państwowe, etniczne, biologiczne),
- integralność terytorialną,
- niezależność polityczną (w sensie ustrojowym),
- jakość życia (zadowalający standard życia, prawa i swobody obywatelskie, rozwój kultury, należyte środowisko naturalne itp.).

W rozważaniach nad bezpieczeństwem narodowym stwierdza się, że państwo ma za swój główny cel zapewnienie bezpieczeństwa jednostce, grupom społecznym i całemu narodowi. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym na organizacji państwowej spoczywa coraz więcej zadań związanych z bezpieczeństwem obywateli. Funkcje państwa są to ogólnie mówiąc dyrektywy i kierunki jego działania.

W polityce państwa polskiego możliwie najszerszym określeniem bezpieczeństwa jest bezpieczeństwo narodowe, obejmujące swoim zasięgiem również inne rodzaje bezpieczeństwa. Dlatego w polskim prawie termin „bezpieczeństwo narodowe" interpretowany jest jako termin zbiorczy, w skład którego wchodzi bezpieczeństwo państwa, bezpieczeństwo obywateli, bezpieczeństwo wewnętrzne, bezpieczeństwo zewnętrzne, a nawet bezpieczeństwo publiczne, gdyż w zapisach Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. nie występuje termin „bezpieczeństwo narodowe". Ustrojodawca stosuje natomiast termin „bezpieczeństwo

[2] Tematyka bezpieczeństwa narodowego doczekała się wielu opracowań i szerokiej literatury, której nie sposób odnotować, w sposób nawet skrótowy. Zob. więcej w: *Podstawowe kategorie bezpieczeństwa narodowego*, A. Żukowski, M. Hartliński, W.T. Modzelewski, J. Więcławski (red.), Instytut Nauk Politycznych UWM Olsztyn, Olsztyn 2015; L.F. Korzeniowski, *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, Difin, Warszawa 2012; *Współczesne bezpieczeństwo*, W. Fehler (red.), Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2005.

[3] K. Łastawski, *Pojęcie i główne wyznaczniki bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego*, (w:) *Współczesne bezpieczeństwo*, W. Fehler (red.), Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2005, s. 15.

państwa". Kategoria bezpieczeństwa państwa występuje też w Konstytucji RP w różnych ujęciach, jest ona definiowana jako „bezpieczeństwo publiczne", „bezpieczeństwo obywateli", „bezpieczeństwo wewnętrzne"[4].

Zwróćmy uwagę, że bezpieczeństwo państwa nie jest pojęciem poddającym się jednoznacznym definicjom. Najogólniej można stwierdzić, że chodzi w nich zwykle o wskazanie na brak zagrożenia, który umożliwia bezpieczną egzystencję państwa i jego rozwój. Przy czym warto podkreślić, że bezpieczeństwo państwa jest wartością wtórną wobec bezpieczeństwa jednostki i grup społecznych oraz podmiotów prawa międzynarodowego, choć z pewnością nie jest ich prostą sumą. Można je określić jako zdolność państwa do obrony uznawanych wartości przed zagrożeniami wewnętrznymi i zewnętrznymi, chodzi zwłaszcza o przetrwanie państwa, zabezpieczenie jego integralności terytorialnej, zachowanie biologicznej egzystencji ludności w nim zamieszkującej oraz zachowanie politycznej niezależności (suwerenności)[5].

Bezpieczeństwo narodowe definiuje się w języku prawniczym, odnosząc się do ewentualnych zagrożeń, określając je jako stany destrukcyjne i niepożądane, na które zarówno jednostka, jak i państwo są podatne. Zagrożeniem będzie przede wszystkim stan przejawiający się negatywną oceną zjawisk postrzeganych jako niekorzystne lub niebezpieczne. Podobnie jak w przypadku bezpieczeństwa jednostki można mówić o zagrożeniach natury wewnętrznej i zewnętrznej, tak jest i w przypadku państwa. Wewnętrzne zagrożenie państwa, jako jeden z aspektów (typów) zagrożenia bezpieczeństwa, polega na pojawieniu się określonego stanu rzeczy, zbioru różnego rodzaju okoliczności, zachodzących we wszelkich dziedzinach jego aktywności wewnętrznej, które powodują lub mogą spowodować zakłócenie jego wewnętrznej stabilności i harmonijnego rozwoju w różnych dziedzinach jego działalności, z osłabieniem lub nawet utratą możliwości przetrwania w środowisku międzynarodowym włącznie. Z kolei zewnętrzne zagrożenie państwa polega na pojawieniu się określonego stanu rzeczy, zbioru różnego rodzaju okoliczności zewnętrznych, które powodują lub mogą spowodować zakłócenie jego zewnętrznej stabilności i harmonijnego rozwoju w różnych dziedzinach jego działalności, z osłabieniem lub nawet utratą możliwości przetrwania w środowisku międzynarodowym włącznie[6].

Filozofia dostarcza nam skutecznych narzędzi do badania bezpieczeństwa narodowego z wielu perspektyw. Na gruncie ontologii możemy zastanawiać się nad przewidywalnością bezpieczeństwa, jego stosunkiem i jakością względem innych zmiennych; na gruncie teorii poznania możemy poszukiwać uwarunkowań

[4] M. Czupryk, K. Dunaj, M. Karpiuk, K. Prokop, *Bezpieczeństwo państwa zagadnienia prawne i administracyjne*, Wydział Prawa i Administracji UWM Olsztyn, Olsztyn 2016, s. 21-32.

[5] *Ibidem*, s. 22.

[6] *Ibidem*, s. 18-19.

i własności poznawczych zakresu bezpieczeństwa; w obszarze zagadnień antropologicznych możemy odnosić kwestię bezpieczeństwa do życia jednostkowego i społecznego; na płaszczyźnie aksjologicznej pytamy o wartość bezpieczeństwa, które jawi się tutaj jako to, co szczególnie cenne, pożądane, jako potrzeba oraz to, co być powinno. Wszystkie te perspektywy wpisują się w dyskusję nad pojęciem bezpieczeństwa narodowego, będącą próbą wyjaśnienia jego istoty. Niezależnie od tego, jak adekwatne będą te ustalenia w sferze teoretycznej, bezpieczeństwo narodowe jest pojęciem przede wszystkim z dziedziny praktyki społecznej, i jako takie musi koncentrować się na rezultatach możliwych do zastosowania w życiu państwowym czy społecznym. Tym samym należy ono do sfery określanej przez Arystotelesa jako pożytek albo osiągalne dobro, które wynika z potrzeb najbardziej elementarnych w każdej wspólnocie.

3. Arystoteles jako teoretyk życia społeczno-politycznego

Arystoteles (384-322 r. p.n.e.) na pewno nie był pierwszym myślicielem w świecie starożytnym, który zapoczątkował usystematyzowane refleksje nad życiem społeczno-politycznym. Poprzedzali go w tym zakresie tacy filozofowie, jak Heraklit, Archelaos, Pitagoras, Demokryt, Protagoras, Kallikles, Trazymach, Ksenofont, a nade wszystko Sokrates i Platon. Sokratesa (469-399 r. p.n.e.) uważa się za tego, który zwrócił filozofię starożytnej Grecji w stronę etyki i polityki. Platon (427-347 r. p.n.e.) będąc uczniem Sokratesa, interesował się zagadnieniami etyczno-politycznymi, czego wyrazem jest jego największy dialog *Państwo*[7].

Grecy niewątpliwie mieli powody, żeby zastanawiać się nad sprawami politycznymi, ich własny kraj wyniszczany przez wewnętrzne tarcia rywalizujących o dominację *polis* (miasta-państwa), zagrożony ze strony wyrastającego na obrzeżach imperium macedońskiego, tracił stopniowo suwerenność. Ta sytuacja była szeroko dyskutowana wśród greckich elit umysłowych. Arystokracja ateńska, z Platonem na czele, jawnie krytykowała rządy ludu (*demos*), sympatyzując z ustrojem monarchicznym, byleby tylko nie był tyranią. Arystoteles, który ponad połowę swego życia spędził w Atenach, zajął stanowisko pośrednie – dostrzegał słabe strony ustroju demokratycznego, uważając go jednocześnie za podstawową – obok oligarchii – formę rządów.

W arystotelesowskiej koncepcji ustrojów najbardziej doskonałą formą był ustrój mieszany złożony ze składników demokratycznych i oligarchicznych, stanowił on politeję (*politeia*)[8]. Przy czym politeja bardziej zbliżona jest do demokracji niż do oligarchii, opiera się bowiem na klasie średniej, dzięki czemu jest to, zdaniem Arystotelesa, najbardziej trwały z ustrojów. Arystoteles wzorował się po części na demokracji ateńskiej, jednakże czasy, w których żył, były już

[7] Platon, *Państwo. Z dodatkiem siedmiu ksiąg Praw*, W. Witwicki (przeł.), PWN, Warszawa 1958.

[8] *Ibidem*, IV, 1293 b-1294 b, s. 117-119.

schyłkiem demokracji oraz potęgi politycznej państwa ateńskiego. Klęska w wojnie peloponeskiej pociągnęła za sobą następstwa skutkujące utratą dominującej pozycji związku morskiego, a co za tym idzie pozbawieniem Aten podległych im rozległych terytoriów oraz możliwości eksploatowania miast związkowych. Po wojnach domowych w IV w. kraj stał się wyludniony, ludność zubożała, wytwórczość i handel w dużym stopniu ograniczony. Gospodarka rolna podupadła z powodu zniszczeń systemów nawadniających, spalono sady, ogrody, gaje oliwne. Platon opisywał skutki tych wojen, gdy walczące strony podpały nawzajem domy i pustoszyły pola: „Ani jedni, ani drudzy nie kochają swego państwa. Bo nie śmiałby przecież jeden z drugim matki i żywicielki strzyc do gołego”[9]. Kryzys gospodarczy Aten i innych greckich miast oznaczał utratę dotychczasowej siły militarnej i zanik pospolitego ruszenia. W tych warunkach Macedonia miała zdecydowanie ułatwioną drogę do przejęcia kontroli nad Grecją. Kiedy Arystoteles pisał swoją *Politykę*, pochód Aleksandra na Wschód stał się faktem. Odnotowuje to pochwalny stosunek Arystotelesa do monarchii: „państwo (…) potrzebuje dobrego prawa i władcy, który by się nim zajął, który skłaniałby ludzi do dobrego postępowania: niegodziwych i podłej natury strachem, szlachetnych i o wspaniałomyślnej naturze wstydem. Prawo utrzymuje się powszechnie tylko dzięki powszechnie uznawanemu władcy”[10].

Na tle rodzących się przemian politycznych w świecie starożytnym pojawienie się uniwersalnej monarchii Aleksandra Wielkiego nie mogło pozostać niezauważane. Osobiste sympatie Arystotelesa (jak wiadomo był nauczycielem młodego Aleksandra przyszłego władcy imperium) nie przesłoniły postawy badawczej filozofa. Szkoła Arystotelesa dla zbadania istoty państwa przeanalizowała 158 ustrojów, badając konstytucje państw nie tylko greckich. Wyłonione na ich podstawie klasyfikacje wyróżniły wiele postaci rządów, od monarchicznych przez oligarchiczne po demokrację. Badania te pozwoliły stworzyć pierwszą tak złożoną, opartą na empirii teorię społeczną. Wprawdzie jest to teoria państwa uznająca niewolnictwo, niemniej stanowi odwzorowanie nie tylko standardów epoki, lecz pewien modelowy wzorzec funkcjonowania społeczeństw i ustrojów. Pokłosiem badań Arystotelesa poza *Polityką* było także rozległe dzieło zajmujące się ustrojami 148 państw, z których jedynym, jaki zachował się do naszych czasów, jest *Ustrój demokratyczny Aten*[11].

4. Wyjątkowość *Polityki* Arystotelesa

Polityka jest pod wieloma względami wyjątkowa, różni się formą, metodologią oraz treścią od dzieł filozoficznych tego okresu. W odróżnieniu od twórczości

[9] *Ibidem*, V, 470 d-e, s. 285.

[10] Arystoteles, *List do Aleksandra Wielkiego*, B. Świstalska (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 826.

[11] Arystoteles, *Ustrój polityczny Aten*, L. Piotrowicz (przeł.), PWN, Warszawa 1973.

Platona korzystającego z formy dialogu w przedstawianiu wywodu filozoficznego, *Polityka* ma postać metodycznego wykładu przygotowanego na potrzeby nauczania, sięga po twierdzenia i definicje, doprecyzowuje zakres omawianych pojęć, czerpie z bogatego materiału empirycznego, stosuje badania porównawcze, metody znane jako indukcja i dedukcja. W bogatej spuściźnie Arystotelesa zajmuje miejsce wśród pism praktycznych (wraz z etyką, ekonomiką, retoryką i poetyką).

Rozróżnienie na nauki teoretyczne i praktyczne uzasadniał Arystoteles odmienną postawą badania oraz końcowymi rezultatami. Wszelkie rozumowania, mające za cel działalność praktyczną, odnoszą się do konkretnych sytuacji i nie muszą odznaczać się ścisłością, z jaką mamy do czynienia w matematyce – zauważał Arystoteles, dodając, że są one nabywane z wiekiem, głównie dzięki doświadczeniu[12]. W szerokim zakresie wiedza praktyczna obejmuje podstawy teoretyczne, jak i umiejętności praktyczne, które tę wiedzę czynią użyteczną. Właśnie to odróżnia ją od doświadczenia, które nigdy nie uniknie pewnej przypadkowości. Według Arystotelesa polityka opiera się na doświadczeniu, wiedzy i umiejętności zarządzania państwem, i jest swoistą sztuką[13]. W Księdze V *Polityki* Arystoteles odnosi się do tych praktycznych umiejętności: „Ci, którzy mają piastować najwyższe urzędy, powinni posiadać trzy właściwości: najpierw miłość do istniejącego ustroju, następnie jak największe uzdolnienie do zajęć związanych z urzędem, po trzecie, cnotę i sprawiedliwość dostosowaną w każdym ustroju do tegoż”[14]. Sam proces stawania się politykiem rozłożony jest na wiele lat, wraz z doświadczeniem dochodzi wiedza, której pobieranie należy rozpocząć już w młodym wieku.

Polityka, czyli nauka o państwie, zajęła w podziale nauk Arystotelesa miejsce naczelnej nauki praktycznej, w skład niej wchodzą ważne z punktu widzenia funkcjonowania państwa obszary wiedzy, jak strategia wojskowa, ekonomika i retoryka. Może dziwić współczesnych wymienienie tutaj retoryki, czyli sztuki przemawiania. Ubieganie się o stanowiska urzędowe w Grecji i Rzymie zależało od kunsztu przemawiania czy to z trybuny, czy w sądzie. Starożytność wydała wielu mężów stanu, będących doskonałymi mówcami, jak choćby Marcus Tullius Cycero (Cyceron). Od umiejętności wygłaszania przemowy, którą zresztą powinien biegle władać każdy polityk, zależy w dużym stopniu wrażenie wywołane

[12] Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, D. Gromska (przeł.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, I, 1095 a, s. 79.

[13] Arystoteles podkreśla wyraźny związek między sposobem rządzenia państwem a rozsądkiem, tj. zdolnością trafnego rozmawiania przez rządzących, w którym zawiera się również myślenie koncepcyjne i twórcze rozwiązywanie problemów (kreatywność): „Polityka (umiejętność rządzenia państwem) i rozsądek są (właściwie) tą samą trwałą dyspozycją, ale ich sposób przejawiania się różny”. *Ibidem*, VI, 1141 b, s. 201.

[14] Arystoteles, *Polityka*, L. Piotrowicz (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, V, 1309 a, s. 153-154.

na słuchaczach, a więc odbiór wypowiedzi. Ten w dalszej kolejności ma wpływ na kształtowanie świadomości zbiorowej i narodowej.

Rozróżnienie na nauki teoretyczne i praktyczne wyznacza granicę w podejściu do rezultatów poznawczych – poprzez teorię dociekamy prawdy, zaś skuteczność działania zawdzięczamy umiejętnościom praktycznym. Obie gałęzie wiedzy służą jednakże pożytkowi człowieka, co w rozumieniu Arystotelesa oznacza realizowanie dobra (*tò aghatón*). W *Etyce nikomachejskiej* Arystoteles definiuje dobro jako to, czego wszyscy pożądają: „szczęście jest najwyższym dobrem i tym, co moralnie najpiękniejsze, i najwyższą rozkoszą, i nie są to rzeczy odrębne (…) wszystkie te bowiem cechy są zawarte w najlepszych czynnościach; te zaś czynności lub jedna z nich, a mianowicie najlepsza, stanowią, zdaniem naszym, szczęśliwość”[15]. Okazuje się jednak, że szczęście jest trudno osiągalne bez dóbr zewnętrznych, niemożliwą lub przynajmniej niełatwą rzeczą jest dokonywać czynów moralnie pięknych, będąc pozbawionym odpowiednich środków, zauważa Arystoteles[16]. To realistyczne stanowisko głosi zarazem, że szczęście jest czymś powszechnym i możliwym do osiągnięcia w określonych warunkach, a mianowicie przy „pewnego rodzaju nauce i staranności”[17]. Nie ma w tym rozumieniu sprzeczności, ponieważ geniusz Arystotelesa – jak powiada André Comte-Sponville – dostrzega fluktuację szczęścia, istnieje szczęście moralne i duchowe zależne w dużej mierze od nas, ale istnieje też szczęście relatywne, na które nie mamy wpływu. Inaczej rzecz ujmując, nie można być szczęśliwym w skrajnym cierpieniu lub zagrożeniu[18]. Arystoteles wyróżnił trzy podstawowe sposoby odnajdywania szczęścia: życie oddane przyjemnościom; życie, w którym przez działalność publiczną poszukuje się zaszczytów i honorów, oraz życie kontemplacyjne, poświęcone samodoskonaleniu[19]. Chociaż są to odmienne drogi, wszystkie służą osiąganiu różnie rozumianego pożytku[20].

Swoją *Politykę* Arystoteles rozpoczyna od słów: „Skoro widzimy, że każde państwo jest pewną wspólnotą, a każda wspólnota powstaje dla osiągnięcia jakiegoś dobra (wszyscy bowiem w każdym działaniu powodują się tym, co im się dobrem wydaje) to jasną jest rzeczą, że wprawdzie wszystkie wspólnoty dążą do pewnego dobra, lecz przede wszystkim czyni to najprzedniejsza ze wszystkich, która ma najważniejsze ze wszystkich zadanie i wszystkie inne obejmuje. Jest nią

[15] *Ibidem*, I, 1099 a, s. 92.

[16] *Ibidem*.

[17] *Ibidem*, I, 1099 b, s. 93.

[18] A. Comte-Sponville, J. Delumeau, A. Farge, *Najpiękniejsza historia szczęścia*, E. Burska (przeł.), Pax, Warszawa 2008, s. 35-36.

[19] A. Nowak, *Między nieładem a niewolą. Krótka historia myśli politycznej*, Biały Kruk, Kraków 2020, s. 95-96.

[20] Arystoteles, *Retoryka*, H. Podbielski (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, I, 1362 b, s. 322.

tzw. państwo, czyli wspólnota państwowa”[21]. Ustanowienie dobra naczelnym celem państwa, jak i starań moralnych poszczególnych ludzi, jest ustaleniem Arystotelesa, który idąc za Platonem i wieloma starożytnymi filozofami widzi zgodność polityki z etyką. Rozważania, czym jest sprawiedliwość (*dikaiosýne*) oraz inne cnoty społeczne, stały się już w okresie przedsokratejskim przedmiotem dyskusji. Dla Arystotelesa „sprawiedliwość jest podstawową cnotą życia społecznego, za którą muszą iść wszystkie inne”[22]. Jest to również według niego pojęcie źródłowe, z którego wynikają dalsze obowiązki, normy moralne i polityczne. Sprawiedliwość identyczna jest z dzielnością etyczną, stwierdza Arystoteles, czym dowodzi, że zakres tego pojęcia jest rozpatrywany zarówno pod kątem obowiązków względem wspólnoty, jak i indywidualnych wartości podmiotowych[23].

Jako propagator wychowania nie poprzestaje na teoretycznych wskazaniach: „człowiek, który ma być dzielny etycznie, powinien być starannie wychowywany i przyzwyczajany do tego, co dobre, i jeśli ma spędzić życie na godziwych zajęciach i ani wbrew swej woli, ani zgodnie z nią nie czynić nic złego, to jest to możliwe dla ludzi żyjących w myśl nakazów jakiegoś rozumu i jakiegoś właściwego porządku (…)”[24]. Porządek ten można zawdzięczać jedynie prawu, dlatego najlepiej jeśli wychowanie staje się państwowe na mocy prawa. Wzorem wychowania realizowanego przez państwo była w starożytności Sparta. Wychowanie rozpoczynało się w wieku 7 lat i obejmowało tak chłopców, jak i dziewczęta, dzieci z rodzin niezależnie od statusu majątkowego – wszystkich obejmowały te same zasady wychowania, „wszystkich obowiązywały te same zabawy, te same ćwiczenia, ten sam wspólny stół. Dzieci i młodzieńcy podzieleni byli na kompanie, na których czele stawali najdzielniejsi z młodzieży; rozkazy naczelników, kary przez nich nakładane wypełniane były bez słowa krytyki – wychowanie to było prawdziwą szkołą posłuszeństwa (…) Surowa dyscyplina moralna przysposabiała typ obywatela spartańskiego, który z czasem stał się głośnym i szanowanym w całej Grecji: obojętność na wygody ciała, pogarda dla miękkości i zniewieściałości, hart w cierpieniach, niewzruszona odwaga w niebezpieczeństwach, trzeźwość i skromność – oto cechy zdobywane przez wychowanie koszarowe”[25].

---

[21] Arystoteles, *Polityka*…, I, 1252 a, s. 25.

[22] *Ibidem*, III, 8, 1283 a, s. 95.

[23] Zob. Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*…, V, 1130 a, s. 170.

[24] *Ibidem*, X, 1180 a, s. 297.

[25] S. Kot, *Historia wychowania*, t. 1, *Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2010, s. 52-53. S. Kot za bardzo wynosi szacunek wobec Spartan, w rzeczywistości Spartanie oraz ich zwolennicy, z którymi toczono krwawe wojny, byli znienawidzeni w Grecji, o czym przekonał się walczący po stronie Sparty Ksenofont, skazany za to na banicję. Obyczaje Spartan były przedmiotem krytyki Arystotelesa. Ksenofont, *Historia grecka*, W. Klinger (przeł.), Ossolineum, Wrocław 2004; Arystoteles, *Polityka*…, II, 1269 b-1271 b, s. 66-68.

Aprobując i zalecając wychowanie państwowe, Arystoteles opowiada się za tym, co dzisiaj określamy mianem wychowania obywatelskiego: „dobry obywatel powinien posiadać umiejętność tudzież zdolność zarówno słuchania ja rządzenia. (…) Roztropność jest jednak cnotą właściwą jedynie rządzącemu. Inne bowiem cnoty winne być, jak się zdaje, zarówno podwładnym, jak i rządzącym. Bo podwładny jest jakby wytwórcą fletów, rządzący zaś fletnistą, który fletu używa”[26]. A ponieważ inne są zadania w państwie poszczególnych klas społecznych, kształcenie powinno być dostosowane do przyszłych obowiązków i ról.

Arystoteles szeroko rozważa zagadnienie władzy w państwie. Problem rządzenia dotyczy nie tylko władzy politycznej, ale też ról pełnionych w społeczeństwie, w małej wspólnocie i w rodzinie. Role te wynikają ze znamion społeczeństwa, w jakim żył Arystoteles, a którego fundament opiera się na systemie patriarchalnym i niewolniczym. Arystoteles zajmuje w tych kwestiach wyraźnie konserwatywne stanowisko. W I księdze *Polityki* głosi tezę, która nawet w świecie antycznym trudna była do obronienia, a mianowicie jedni ludzie rodzą się do władania, a inni do bycia podległymi[27]. Jeśli te role wyznaczone są z natury, troską państwa powinno stać się odpowiednie przygotowanie rządzących (prawodawców, ustrojodawców). Samej sztuki rządzenia państwem, sztuki politycznej należy uczyć się od mężów stanów, polityków-praktyków, którzy posiedli w tej dziedzinie duże doświadczenie. Sztuki kierowania państwem nie można nauczyć tylko z podręczników, zbioru ustaw czy konstytucji państwowych. Arystoteles próbuje wykazać, że w polityce wiedza teoretyczna musi przekształcić się w umiejętność, aby odnieść – mówiąc dzisiejszym językiem – sukces. Przyszły polityk musi dysponować praktyczną wiedzą z zakresu gospodarowania, administrowania, dowodzenia, przemawiania, publicznych wystąpień itp.)[28].

Praktyczne i trzeźwe ustosunkowanie do zagadnień politycznych, reprezentowane przez Arystotelesa, znacznie odbiega od podejścia Platona. W swoim *Państwie* Platon uwiecznił obraz idealnej krainy, której nie ma w rzeczywistości. Jest ona wzorem wspólnoty zbudowanym na ścisłym przydziale zadań wśród

[26] *Ibidem*, III, 1277 b, s. 82.

[27] *Ibidem*, I, 1253 b-1255 a, s. 28-31. Zależność rządzący – rządzony Arystoteles wyjaśnia m.in. stosunkiem różnych części duszy, w niej rozum z natury rządzi i osądza to, co jest od niego zależne i co z natury podlega jego kierowaniu; porządek panuje, kiedy rządzi to, co jest z natury zdolniejsze do kierowania, tak jak człowiek w stosunku do innych zwierząt. Arystoteles, *Zachęta do filozofii*, K. Leśniak (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, Frg. 60-61, s. 646.

[28] Arystoteles, *Ekonomika*, L. Piotrowicz (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, I, 1343 a, s. 232.

obywateli, sprawiedliwe jest – uważał Sokrates w dialogu Platona – żeby każdej warstwie społecznej: wytwórczej, wojowniczej i rządzącej powierzyć właściwe im kompetencje. Rządzenie należy się filozofom z racji najbardziej harmonijnego usposobienia umysłowego i posiadanej wiedzy. Precyzyjnie funkcjonująca machina państwowa, której celem ma być dobro ogółu, miała kształcić i wychowywać zgodnie z realizacją najwyższych idei. W imię realizacji idei państwa doskonałego, przedkładała ona szczęście państwa nad szczęściem poszczególnych jednostek. Likwidacja własności prywatnej i rodziny – to jedne z tych rozwiązań, krótko mówiąc, dość radykalne.

Punkt wyjścia systematycznych rozważań Arystotelesa nad państwem jest zupełnie inny. Przede wszystkim kładzie on nacisk na fakty społeczne, nie szuka ideału. Zapewne dlatego wykład nauk o polityce Arystotelesa stał się na wiele wieków wzorcem dla pisarzy politycznych i władców, między innymi króla francuskiego Karola V czy króla polskiego Zygmunta III[29]. Wpływ *Polityki* zaczął się w XV stuleciu, wtedy ukazało się aż trzynaście wydań tego dzieła, pojawiły się liczne jego przekłady i komentarze. Jeśli do XII w. dominowała w myśli społecznej filozofia Platona, tak od tego czasu po przyswojeniu Arystotelizmu przez chrześcijaństwo w kształcie, który nadał mu św. Tomasz z Akwinu, rozpoczął się czas Arystotelesa. W komentarzu do francuskiego tłumaczenia *Polityki* dla Karola V napisano, że zawiera ona prawa niemal naturalne, uniwersalne i wieczne, na których opierają się normy szczegółowe, zatem nikt kto nie zna *Polityki* nie może dobrze rządzić państwem[30]. Zdanie to potwierdza powszechną recepcję teorii Arystotelesa w zachodniej myśli nowożytnej. Wkład tego dzieła jest więc bezsprzeczny i ugruntowany nie tylko autorytetem Arystotelesa, ale rzeczywistym wpływem na myśl społeczno-polityczną.

5. Kategorie społeczno-polityczne w *Polityce* Arystotelesa

Do podstawowych pojęć politycznych należy oczywiście pojęcie państwa. Od definicji państwa Arystoteles rozpoczyna swoją *Politykę*. Zgodnie z nią państwo jest wspólnotą służącą osiąganiu pożytku[31]. Wywodząc genezę państwa z przyczyn naturalnych, łączenia się ludzi w grupy z konieczności (dla przetrwania), Arystoteles głosi swoją doniosłą prawdę – człowiek jest z natury stworzony do życia w państwie[32]. Atrybutem człowieka jest mowa, zdolność do używania języka wyróżnia ludzką istotę spośród innych żywych istot i świadczy o posiadaniu rozumu, którego konsekwencją są zdolności poznawcze, twórcze, moralne, estetyczne itd. Zatem tylko ludzie mogą stworzyć na tyle złożony organizm społeczny,

[29] T. Banaszczyk, *Studia z Arystotelesowskiej teorii społeczno-politycznej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1985, s. 118.

[30] *Ibidem*, s. 119.

[31] Arystoteles, *Polityka*…, I, 1252 a, s. 25.

[32] *Ibidem*, 1253 a, s. 27.

który zdolny byłby do samowystarczalności i rozwoju. Jednakże zorganizowana wspólnota może być trwała tylko wówczas, gdy będą w niej występowały więzi społeczne: sprawiedliwość, przyjaźń i inne. Sprawiedliwość jako regulator życia we wspólnocie w szerszym zakresie oznacza stosowanie prawa, które zaprowadza w niej ład i porządek, „prawo mianowicie jest ustaleniem pewnego porządku, dobre prawa zatem muszą być równoznaczne z dobrym porządkiem”[33]. Przyjaźń natomiast, będąca rodzajem współistnienia (*filanthropia*), dla Arystotelesa jest rodzajem więzi łączącej ludzi i państwa, jest wartością wyżej nawet cenioną niż sprawiedliwość, „bo zgoda zdaje się być podobną do przyjaźni, a o zgodę najbardziej zabiegają prawodawcy, pragnąc ile możności usunąć spory i kłótnie, które są objawem wrogości. I ludziom, którzy żyją w przyjaźni nie trzeba wcale sprawiedliwości, ludzie natomiast, którzy są sprawiedliwi, potrzebują mimo to jeszcze przyjaźni, a najwłaściwszą formą sprawiedliwości jest, jak się zdaje, ustosunkowanie się przyjazne”[34]. Arystoteles sugeruje więc, że tam, gdzie istnieje życzliwe współbycie między ludźmi albo narodami, można mniej rygorystycznie stosować prawo, zwycięża wówczas nastawienie pokojowe nad niechętnym i wrogim. Wewnątrz państwa przyjaźń staje się podstawowym regulatorem stosunków społecznych, zespala ludzi i łączy we wzajemnej współpracy dla wspólnego pożytku. Można zatem powiedzieć, że sprawiedliwość i przyjaźń jako cnoty społeczne wiążą w koncepcji Arystotelesa etykę (moralność) z dziedziną ekonomiki i polityki[35]. Przyjaźń oznacza tutaj nie tylko życzliwe uczucia czy też, jak się ją niekiedy określa „etykę uczuć życzliwych”, ale stanowi o współdziałaniu, wspólnym gospodarowaniu i organizacji życia. Przykładem najprostszym i najbardziej elementarnym tak zorganizowanej wspólnoty jest rodzina[36].

Charakterystyka poszczególnych państw wiedzie w teorii politycznej Arystotelesa do opisu różnych rodzajów ustroju (politeja). Ustrój państwowy według Arystotelesa jest to „ujęcie w pewien porządek władz w ogóle, a przede wszystkim nadrzędnej nad nimi wszystkimi. Tą władzą nadrzędną jest wszędzie rząd państwa, toteż w rządzie wyraża się ustrój państwowy”[37]. To właśnie ustrój stanowi o tożsamości danego państwa, jest on w zgodzie z arystotelesowską koncepcją hylemorfizmu formą państwa, jego istotą. Na tej podstawie Arystoteles dokonał podziału i kategoryzacji różnych rodzajów rządów: 1) królestwo (*basileía*), czyli rządy monarchiczne, jednowładcze; 2) rządy arystokracji (*aristokratía*), tj. panowanie więcej niż jednego, chociaż nadal nielicznych, zaletą jego jest to, że w stosunku do jednowładztwa rządy większej liczby ludzi mniej narażone są

[33] *Ibidem*, VII, 5, 1326 a, s. 190.

[34] Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*…, VIII, 1155 a, s. 237.

[35] T. Banaszczyk, *op. cit*., s. 49.

[36] Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*…, VIII, 1161 b, s. 253-254; Arystoteles, *Polityka*…, I 1252 a-b, s. 25-27.

[37] *Ibidem*, III, 1278 b, s. 84.

na ryzyko błędu[38]; 3) timokracja (zespolenie demokracji z oligarchią), czyli najdoskonalszy ustrój, który Arystoteles określa także politeją[39]. Oprócz powyższych rodzajów w klasyfikacji Arystotelesa znalazły się również skrajne formy rządów: tyrania, oligarchia i demokracja. Te ostatnie są mniej stabilne i bardziej skłonne do degeneracji. W koncepcji przemian ustrojowych Arystoteles idzie inną drogą niż Platon. Myśl na temat cyklicznych przemian ustrojów wyrażona w *Państwie* sięga archaicznych wierzeń, podtrzymujących odwzorowanie w życiu społecznym cykli przyrody – powstawania, rozwoju i ginięcia[40]. Jej zwolennikami było wielu starożytnych filozofów, między innymi: Anaksymander, Anaksymenes, Heraklit, Empedokles, pitagorejczycy, stoicy. Arystoteles zajmuje postawę opisową i badawczą historyka, dlatego krytycznie odnosi się do platońskiej koncepcji przemiany ustrojów, według której po timokracji następuje oligarchia, z niej powstaje demokracja, a ta przechodzi w tyranię[41]. Metodologia arystotelesowska koncentruje się na dystrybutywnym opisie zjawisk, w badaniu przemian społecznych brane są pod uwagę poszczególne przypadki przemian, dzięki czemu unika się pochopnych uogólnień, których nie ustrzegł się Platon.

6. Bezpieczeństwo narodowe a *Polityka* Arystotelesa

Na plan pierwszy rozważań na temat przemian ustrojowych wysuwa się w *Polityce* problem trwałości ustrojów. Arystotelesa interesują przede wszystkim kwestie, jakie czynniki budują stabilność państw, a jakie powodują ich rozkład. Jest to bez wątpienia zagadnienie istotne z punktu bezpieczeństwa narodowego. Ogólna teza wyrażona w Księdze II *Polityki* głosi: „Jeśli bowiem ustrój ma się utrzymać, to muszą wszystkie człony państwa dążyć do tego, aby być i zostać sobą"[42]. Zwrócenie uwagi na dynamiczną strukturę organizmu państwowego, który nigdy nie jest tworem statycznym, ale żywotnym i ciągle podlegającym zmianom, wybiega ponad epokę i jest doniosłą uwagą o znaczeniu socjologicznym i politycznym. Dynamikę funkcjonowania państwa Arystoteles próbuje wyjaśnić na gruncie filozofii w dychotomicznym podziale na formę i materię. Pozwala to wyjaśnić zjawisko zmienności przy zachowaniu tożsamości państwowej, mimo że materia konstytuująca państwo, a więc jego obszar, liczba ludności, grupy społeczne, warstwy, klasy, ulegają przekształceniom, to ustrój (*eidos*) pozwala zachować jego trwałość. Pojęcie formy stanowi w filozofii Arystotelesa jedno z podstawowych,

[38] *Ibidem*, III, 1286 a, s. 101.

[39] Pojęcia „politeja" Arystoteles używa w szerszym znaczeniu do określenia także każdego z ustrojów.

[40] O kulturowym znaczeniu ujmowania czasu w sposób cykliczny (archaiczny) i linearny (historyczny) pisze Mircea Eliade. Zob. M. Eliade, *Sacrum, mit, historia*, A. Tatarkiewicz (przeł.), PIW, Warszawa 1993, s. 119-120.

[41] Zob. Platon, *Państwo*…, VIII, 561 d, s. 443.

[42] Arystoteles, *Polityka*…, II, 1270 b, s. 66.

zwłaszcza w logice i matematyce, w biologii oznacza ona gatunek, czyli grupę osobników danego rodzaju oraz konstytutywny element danego przedmiotu lub czynnik zjawiska, który sprawia, że dana rzecz lub zjawisko, pomimo wielu zmian, jakim podlega, jest tym czym jest, innymi słowy zachowuje swoją tożsamość[43]. W systemie Arystotelesa właśnie forma (*eidos*) jest istotą każdej rzeczy i jej pierwszą substancją: aby poznać jakikolwiek byt, należy zapytać o jego „przyczynę formalną", co prowadzi do odkrycia przyczyny zasadniczej danego bytu, do której można zredukować dwie pozostałe przyczyny – sprawczą i celową[44]. Znaczenie substancji państwowej Arystoteles wyjaśnia następująco: „Jeśli państwo jest pewną wspólnotą, a mianowicie wspólnotą obywateli w ramach ustroju, to jeśli ustrój się zmieni co do rodzaju i różnić się będzie od poprzedniego, również i państwo z konieczności nie będzie, jak się zdaje, tym samym; podobnie przecież mówimy raz o chórze komicznym, drugi raz o tragicznym, choć są to często ci sami ludzie"[45].

Kształt i porządek w państwie staje się kanwą bezpieczeństwa narodowego, zwłaszcza przy ustrojowych transformacjach. W *Polityce* zwraca się większą uwagę nie tyle na sam moment przewrotu wprowadzającego nowy ustrój, co na jego utrzymanie. Jak stwierdza Arystoteles, nie jest to rzecz łatwa, o ile w państwie nie ma dla danego ustroju silnego oparcia w prawach i obyczajach[46]. Rządzący powinni przedmiotem dbałości uczynić wszystko co mogą w ramach prawa, aby zapewnić stabilność ustroju. Stąd rady, które widzi Arystoteles, obejmują oparcie się na zasadzie sprawiedliwości rozdzielającej, realizując równość praw wszystkich obywateli. Trwałość dla Arystotelesa – miłośnika etyki umiaru – polega na zapewnieniu równowagi stanów, najlepszym rozwiązaniem jest oparcie się na klasie średniej, która zagwarantuje przewagę liczebną stanu średniego nad obojgiem skrajnych stanów lub jednym. W takim ustroju znikają obawy, że bogaci połączą swe siły z najbiedniejszymi, występując przeciwko klasie średniej[47]. Kolejnym czynnikiem jest praworządność, której powinni przestrzegać rządzący i obywatele: „Naruszenie prawa podkopuje bowiem niepostrzeżenie państwo, podobnie jak niewielkie wydatki, często się jednak powtarzające, rujnują majątki. Suma wydatków uchodzi bowiem uwagi przez to, że się ich naraz nie robi, a rozum daje się w ten sposób w błąd wprowadzić"[48]. Na pytanie, kto powinien rządzić, Arystoteles jasno odpowiada: prawa, i to prawa właściwie ujęte[49]. Rządzący mogą uciekać się w pożytecznym celu do właściwości propagandowych, wykorzystując

[43] *Słownik terminów Arystotelesowych*, K. Narecki (oprac.), (w:) Arystoteles, *Dzieła Wszystkie*, t. 7, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 41.

[44] *Ibidem*, s. 42.

[45] Arystoteles, *Polityka*…, III, 1276 b, s. 80.

[46] *Ibidem*, VI, 1319 b, s. 176.

[47] *Ibidem*, IV, 1297 a, s. 124.

[48] *Ibidem*, V, 1307 b, s. 151.

[49] *Ibidem*, III, 1282 b, s. 92.

czynnik psychologiczny dla wzmocnienia panującego ustroju, „ci, którym leży na sercu utrzymanie ustroju, powinni stwarzać nastrój obawy, aby się obywatele mieli na baczności i nie zaniedbywali czuwania nad ustrojem, niczym nocna straż bezpieczeństwa, co więcej nawet dalekie niebezpieczeństwo powinni im przedstawiać jako bliskie”[50]. Przywódcy powinni starać się zapobiegać tarciom w łonie społeczeństwa, za pomocą środków prawnych rozwiązywać spory i waśnie wśród możnych i wpływowych[51]. Przede wszystkim należy dążyć do stworzenia za pomocą praw takiego porządku, aby żadna z warstw społecznych nie wzrastała w siłę ponad inne[52]. Arystoteles nie poprzestaje na ogólnych wskazaniach i podaje przykłady przemian poszczególnych ustrojów, a także rady, jak zachować trwałość państw. Szczególne miejsce Arystoteles przydaje wychowaniu jako środku społecznego oddziaływania. Należy zgodzić się z filozofem, że: „Najważniejszą jednak rzeczą dla zapewnienia trwałości ustrojów, ważniejszą od wszystkiego o czym była dotąd mowa, choć dziś wszędzie zaniedbaną, jest przystosowane do ustroju wychowanie. Na nic bowiem zdadzą się najzbawienniejsze prawa, wynikające ze zgodnej uchwały wszystkich obywateli, jeśli ludzie do nich nie przywykną i nie zostaną w duchu ustroju wychowani”[53].

Powyższe zalecenia kierowane do ustrojodawców stanowią pierwszy filar gwarantujący ochronę ustroju, drugi leży po stronie obowiązków obywateli, i tutaj znowu wchodzimy w obszar zagadnień etycznych. Więcej o tej zależności pisze Arystoteles, kreśląc obraz państwa najlepszego. Nie jest to ideał tożsamy z doskonałym państwem Platona, tylko dla państwa „najlepszy w swoich warunkach ustrój”[54]. Inaczej też niż Platon postrzega Arystoteles cel państwa – celem jest dobro obywateli. Należy się tutaj wyjaśnienie, czym jest owo dobro. Przywykło się bowiem rozumieć je w znaczeniu jedynego, najwyższego dobra[55]. Jednak w rozumieniu starożytnych Greków do szczęścia i godnego życia wiedzie wiele dóbr i takie znaczenie dobra podziela Arystoteles. Są zatem według niego trzy rodzaje dóbr: zewnętrzne, dobra cielesne i dobra duchowe, a koniecznym warunkiem szczęścia jest łączne posiadanie ich wszystkich[56]. Najlepszym państwem będzie więc takie, które zapewni obywatelom realizację tych wszystkich dóbr, chociaż i to samo nie wystarczy, jeśli obywatele nie poczują się do odpowiedzialności za własny rozwój moralny. Arystoteles podkreśla tę zależność: „Łączy się z tym na tych samych zasadach opierające się zadanie, że najlepszym państwem jest państwo szczęśliwe i takie, któremu dobrze się powodzi. Nikomu jednak nie może się

[50] *Ibidem*, V, 1308 a, s. 151.
[51] *Ibidem*, s. 152.
[52] *Ibidem*, V 1308 b, s. 152.
[53] *Ibidem*, V 1310 a, s. 155.
[54] *Ibidem*, VII, 1323 a, s. 183.
[55] Zob. W. Tatarkiewicz, *O szczęściu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 62-63.
[56] Arystoteles, *Polityka*…, VII, 1323 a, s. 184.

dobrze powodzić, kto nie czyni dobrze. Nie ma zaś dobrego czynu ani u człowieka, ani w państwie bez cnoty i rozumu. Dzielność, sprawiedliwość i rozum mają w państwie to samo znaczenie i postać, w jakich muszą występować u każdego z ludzi, jeśli ten ma się nazywać rozumnym, sprawiedliwym i umiarkowanym"[57].

Wśród szczegółowych kwestii dotyczących bezpieczeństwa politeji Arystoteles zwraca uwagę, że cel państwa nigdy nie powinien być imperialny, stosunki z sąsiadami powinny być przykładne, a zmuszanie obywateli do prowadzenia walk z innymi państwami, poza wojną obronną, mają zbyt wiele stron ujemnych. Dlatego „wszelkie na wojnę obliczone urządzenia należy wprawdzie uznać za dobre, jednak nie stanowią one bezwzględnie ostatecznego celu państwa, a tylko są środkami do niego. Zadaniem dzielnego prawodawcy jest raczej baczyć, w jaki sposób państwo i tworzący je rodzaj ludzi oraz wszelka inna społeczność będzie mogła sobie życie dobrze urządzić i osiągnąć możliwe dla siebie szczęście"[58]. Następne wskazania dotyczące funkcjonowania politeji obejmują czynniki naturalne, takie jak położenie, terytorium, liczbę mieszkańców. Dla optymalnego i samowystarczalnego istnienia państwo nie powinno zajmować zbyt rozległych terenów, gdyż takim krajem trudno zarządzać, podobnie gdy liczba ludności jest zbyt duża, ponieważ „żadne z państw uchodzących za dobrze urządzone nie jest obojętne na wzrost masy ludowej"[59]. Powstrzymywanie od nadmiernego rozrostu ludności musi być na uwadze państwa, gdyż nie ulepsza żywota takiej społeczności, podobnie jak niewystarczalna liczba zagraża bytowi państwa. Można powiedzieć, że Arystoteles zapoczątkowuje swoimi wskazaniami ważną dziedzinę nauk społeczno-politycznych, jaką jest strategia demograficzna państwa.

7. Zakończenie

Fenomen życia państwowego, opiera się według Arystotelesa, jak mówiliśmy wcześniej, na naturze człowieka – człowiek został stworzony do życia w państwie, jest częścią państwa (*zõon politikón*). Składową tej natury jest zdolność do rozróżniania dobra i zła, sprawiedliwości i niesprawiedliwości, jak też podstawą tworzenia rodziny i państwa. Państwa i wspólnoty społeczne powstają z konieczności realizacji podstawowych potrzeb oraz realizacji dóbr, wśród nich odnaleźć można te związane z materialnym przetrwaniem oraz dobra wyższe, określane mianem kulturowych albo narodowych. Jeśli mówimy o bezpieczeństwie narodowym, to w pojęciu filozofii Arystotelesa odnosi się ono do jakości społecznych, których celem jest dobro państwa. O dobru państwa mówi Arystoteles, kiedy stwierdza: przedmiotem polityki, czyli nauki o państwie (*polis*) jest najwyższe dobro człowieka, jest ono tożsame dla jednostki i dla państwa, a nawet dobro

[57] *Ibidem*, VII, 1324 a, s. 185.
[58] *Ibidem*, VII, 1325 a, s. 187.
[59] *Ibidem*, VII 1326 a, s. 190.

państwa jest rzeczą większą i donioślejszą niż dobro pojedynczego człowieka[60]. Nauki stawiające sobie za przedmiot bezpieczeństwo państwa w typologii Arystotelesa znalazłyby się w kategorii nauk praktycznych, określających czynniki i warunki realizacji bezpieczeństwa narodowego, ale też traktowane byłyby jako część nauk o polityce, rządzeniu i kierowaniu organami państwowymi, a nawet element praktyk wychowawczych i socjalizacyjnych, mających wpływ na większość aspektów życia społecznego. Takie rozumienie bezpieczeństwa narodowego jest niezwykle szerokie, kompleksowe i wieloczynnikowe. W filozofii Arystotelesa, doceniającej wymiar praktyczny, wiele obserwacji zaczyna się od oglądu spraw niepokaźnych i oddolnych. Działanie wspólnoty domowo-rodzinnej staje się wzorcem dla wspólnoty kilku rodów, wsi, okolicy, a wreszcie całego kraju. To pochylenie się nad sprawami drobnymi, lokalnymi, uwzględniające problematykę szczebli najniższych, może być wzorem dla regulacji bezpieczeństwa narodowego, które jak wiadomo nie zaczyna się od razu w świadomości zbiorowej, ale w myśleniu i percepcji pojedynczego człowieka, od tego też zaczyna się troska o bezpieczeństwo całego narodu.

Najważniejszą funkcją państwa, której możemy uczyć się z *Polityki* Arystotelesa, jest ujednolicenie i uporządkowanie działań i zachowań ludzkich przez regulacje i przestrzeganie prawa. Naruszenie prawa czy to przez obywateli, czy przez rządzących, bezpośrednio zagraża bezpieczeństwu narodowemu, prawo zaś jest narzędziem czystego rozumu (wyzbytego z pożądań, a więc nieegoistycznego i ponadpartykularnego), do którego stosują się wszelkie rządy i ustroje, mając je za swój wzór. To przesłanie należy uznać za ciągle aktualne osiągnięcie teorii politycznej Arystotelesa, warte nie tylko przechowania, ale obrony czynnej.

Bibliografia

Arystoteles, *Ekonomika*, L. Piotrowicz (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.

Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, D. Gromska (przeł.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

Arystoteles, *List do Aleksandra Wielkiego*, B. Świstalska (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.

Arystoteles, *Polityka*, L. Piotrowicz (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.

Arystoteles, *Retoryka*, H. Podbielski (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.

Arystoteles, *Ustrój polityczny Aten*, L. Piotrowicz (przeł.), PWN, Warszawa 1973.

Arystoteles, *Zachęta do filozofii*, K. Leśniak (przeł.), (w:) Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.

Banaszczyk T., *Studia z Arystotelesowskiej teorii społeczno-politycznej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1985.

[60] Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*…, I, 1094 b, s. 78.

Comte-Sponville A., Delumeau J., Farge A., *Najpiękniejsza historia szczęścia*, E. Burska (przeł.), Pax, Warszawa 2008.
Czupryk M., Dunaj K., Karpiuk M., Prokop K., *Bezpieczeństwo państwa zagadnienia prawne i administracyjne*, Wydział Prawa i Administracji UWM Olsztyn, Olsztyn 2016.
Eliade M., *Sacrum, mit, historia*, A. Tatarkiewicz (przeł.), PIW, Warszawa 1993.
Korzeniowski L.F., *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, Difin, Warszawa 2012.
Kot S., *Historia wychowania*, t. 1, *Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2010.
Ksenofont, *Historia grecka*, W. Klinger (przeł.), Ossolineum, Wrocław 2004.
Łastawski K., *Pojęcie i główne wyznaczniki bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego*, (w:) *Współczesne bezpieczeństwo*, W. Fehler (red.), Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2005.
Nowak A., *Między nieładem a niewolą. Krótka historia myśli politycznej*, Biały Kruk, Kraków 2020.
Platon, *Państwo. Z dodatkiem siedmiu ksiąg Praw*, W. Witwicki (przeł.), PWN, Warszawa 1958.
Podstawowe kategorie bezpieczeństwa narodowego, A. Żukowski, M. Hartliński, W.T. Modzelewski, J. Więcławski (red.), Instytut Nauk Politycznych UWM Olsztyn, Olsztyn 2015.
Słownik terminów Arystotelesowych, K. Narecki (oprac.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
Tatarkiewicz W., *O szczęściu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
Współczesne bezpieczeństwo, W. Fehler (red.), Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2005.

The concept of national security according to Aristotle

Abstract
The article presents the main assumptions of Aristotle's "Politics" through the prism of the category of national security. Characteristics of political systems presented by Aristotle becomes the basis for the search for the essence of the functioning of the state, as well as an attempt to describe the perfect state (politeia). In the history of socio-political thought, "Politics" is an important work that was the first to scientifically deal with the entire spectrum of issues of internal and external politics, tasks faced by rulers and citizens, goals of the state, factors of its stability and development. In Aristotle's philosophy of politics, the state is not an abstract entity, but a living social organism, a community of citizens who are morally responsible for the state of the state. This perception is in line with the spirit of antiquity, in which the boundary between politics and ethics is not clearly drawn. Today, to the detriment of public space, the paths of politics and ethics no longer cross as often as in Aristotle's "Politics", which is why it is worth treating it as a good starting point for analyzing the tasks of the state, including national security.

Keywords: Politics, ethics, justice, state, politeia, goods, law.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Edyta Sadowska

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Zmiany na rynku pracy w czasach VUCA

Streszczenie

Rynek pracy poddawany jest w ostatnich latach głębokiej transformacji w wyniku wielu czynników, takich jak demografia, społeczeństwo, technologia i gospodarka. Dodatkowo pandemia COVID-19 zadziałała jako katalizator przyspieszający te zmiany. W artykule przedstawione zostaną najważniejsze trendy i zmiany, jakie mają miejsce na rynku pracy oraz implikacje, jakie z nich wynikają dla organizacji. Analiza transformacji rynku pracy w obszarach pracy, pracowników i miejsca pracy pozwoli na lepsze zrozumienie procesów zachodzących na rynku pracy i możliwych scenariuszy przyszłego rynku pracy.

Słowa kluczowe: praca, rynek pracy przyszłości, transformacja rynku pracy, technologia.

Rynek pracy jest jednym z dynamiczniej zmieniających się obszarów nowej gospodarki, napędzany wieloma katalizatorami przechodzi w ostatnich latach czas głębokiej transformacji. Ilość czynników wpływających na kształt i rozwój rynku pracy przyszłości – zarówno w obszarze dotyczącym samej definicji pracy, ale również definicji określającej kim jest dzisiejszy i przyszły pracownik oraz jak opisać miejsce pracy – jest znacząca i niezwykle zróżnicowana[1]. Mówimy bowiem zarówno o czynnikach o charakterze demograficznym (zmieniające się pokolenia, multigeneracyjność pracowników), społecznym (zmieniające się oczekiwania pracowników i pracodawców), technologicznym (postępujące procesy automatyzacji i robotyzacji oraz implementacji AI) czy gospodarczym (jak chociażby zerwane łańcuchy dostaw czy też przejście na pracę opartą na wiedzy). Co istotne i na co zwracają uwagę autorzy raportu OECD *Future of work and skills*: przyszłość pracy bez wątpienia będzie oferować niezrównane możliwości[2].

[1] J. Schwartz, S. Hatfield, R. Jones, S. Anderson, *What is the future of work, redefining work, workforces and workplace*, OECD report, Deloitte Insight Future of Work, 2017.

[2] "The future of work will no doubt offer unparalleled opportunities", *Future of work*, OECD report, Germany 2017, s. 2.

Wzmocnione zmiany, jakie obserwujemy po okresie pandemii COVID-19[3], określanej jako swego rodzaju katalizator prowadzący do znacznego przyspieszenia w wielu obszarach, są efektem pewnych ciągłych mniejszych transformacji. Warto wspomnieć tu chociażby o zmiennych powodujących wstrząsy w czasach VUCA, określanych jako czasy wyjątkowej zmienności, niestabilności, złożoności oraz niejednoznaczności (ang. *Volatility, Uncertainty, Complexity, Ambiguity*)[4]. I choć termin ten użyty był po raz pierwszy w 1987 r. przez Warrena Bennisa i Burta Nanusa, wciąż nie traci na znaczeniu, a wręcz obserwując potężne wstrząsy wywołane przez pandemię i kolejno wojnę w Europie, wzmacnia się[5]. Wszystko to prowadzi do znaczących przemian często o charakterze nie okresowym, ale fundamentalnym, powodującym znaczące zmiany w wielu obszarach, które przyczyniają się do transformacji tradycyjnego modelu zatrudnienia i kształtują przyszłość pracy. W niniejszym artykule proponuję przyjęcie metodologii analizy treści opierającej się na raportach zagranicznych ośrodków naukowych, jak i badawczych, instytutów *foresightowych*, a także na analizie artykułów/newsów pojawiających się w prasie zarówno polskiej, jak i zagranicznej, celem przedstawienia podstawowych zmiennych wpływających na przyszłość rynku pracy.

Na potrzeby niniejszego artykułu proponuję przyjąć podział zaimplementowany przez Infuture Institute w budowaniu corocznej *foresightowej* mapy trendów, prowadzący do podziału zmiennych na czynniki o naturze: społecznej, technologicznej, ekonomicznej i środowiskowej. Oczywiście podział ten służy jedynie jako wsparcie – obszary te bowiem przenikają się i współtworzą poszczególne podzbiory i rzecz jasna nie sposób rozpatrywać ich w zupełnym oderwaniu. Dodatkowo w ślad za metodologią przyjętą przez Deloitte w raporcie *What is the future of work*, proponuję rozpatrywać transformację rynku pracy w odniesieniu do trzech następujących obszarów: pracy (*work*), pracowników (*workforce*) i miejsca pracy (*workplace*). Przeanalizowanie zmian w tych trzech obszarach pozwoli na pełniejsze zrozumienie całościowych procesów, jakie zachodzą, a ich analiza może pomóc nam nie tylko zrozumieć nowe ramy definicyjne, ale także lepiej określić możliwe scenariusze przyszłego rynku pracy.

Zmienność rynku pracy – ewolucja czy rewolucja

Często o okresie ostatnich lat mówimy jako o okresie znacznego przyspieszenia transformacji, która w wielu obszarach dotknęła rynek pracy. Patrząc jednak z szer-

[3] S. Bhardwajaj, *A New Definition of Workplace*, „Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry" 2021, No. 7(12), s. 3764.

[4] Szerzej: N. Horney, B. Passmore, T. O'Shea, *Leadership agility: A business imperative for a VUCA world*, „HR People & Strategy" 2010, No. 33(4), s. 34-42.

[5] T. Krawczyńska-Zaucha, *A new paradigm of management and leadership in the VUCA world*, „Scientific Papers of Silesian University of Technology" 2019, No. 140, Organization and Management series, s. 226.

szej perspektywy czasowej warto zwrócić uwagę na pewną ciągłość zmian, jakie zachodziły od czasów pierwszej znaczącej rewolucji przemysłowej[6], określanej wiekiem pary i kolejno drugiej opisywanej jako wprowadzenie elektryczności i silnika spalinowego, trzeciej jako okresu komputeryzacji i automatyzacji oraz czwartej określanej potęgą danych, informacji i wszechobecnej łączności. „Dotychczasowa historia rewolucji przemysłowych pokazała, że postęp techniczny odbywał się falami, pomiędzy którymi następowały fazy stabilizacji i eksploatacji wynalazków"[7]. Dziś kiedy mówimy o rosnącej roli technologii i automatyzacji, konieczna staje się redefinicja obszarów identyfikujących do tej pory rynek pracy. Redefinicja co istotne odbywa się w zupełnie innym świecie, w którym postępująca do niedawna globalizacja, a dziś deglobalizacja i zrywane łańcuchy dostaw doprowadziły do powstania zupełnie nowych ram dla światowego rynku i *gig economy*, a także wprowadziły na arenę światową potężne wyzwania związane z kryzysem surowcowym i ekologicznym. Taki świat wymaga od organizacji coraz więcej elastyczności oraz zdolności do szybkiej adaptacji do zmieniających się warunków, a także rezyliencji[8].

Mówiąc o zmianach, jakie nastąpiły na rynku pracy, często mówimy o technologii i jej istotnym wpływie na kształt i rozwój współczesnej pracy. Poza mocno dystopijnymi obrazami, jakie pojawiają się w wielu narracjach, niesione falą filmów *sci-fi*, w których sztuczna inteligencja i robotyzacja ma doprowadzić ludzkość do braku pracy i cywilizacyjnej klęski, warto zwrócić uwagę na realny wpływ zmian technologicznych, które współtworzą rynek pracy – i rozpatrywać je raczej z pozycji umożliwiającej proaktywność każdej jednostki i społeczności (protopia)[9]. Technologia stając się coraz bardziej *user-friendly*, nie wymaga już szczególnych kompetencji od użytkowników, a pokolenia wchodzące na rynek pracy (Z i Alfa) to pokolenia, dla których świat cyfrowy jest kompatybilny ze światem rzeczywistym (*digital natives*). Te istotne zmiany w stosunku do technologii silnie oddziałują na kształt rynku pracy.

Technologia związana zarówno ze sztuczną inteligencją, postępującą automatyzacją i robotyzacją, ale również *big data* i rozwijającą się AI, często wskazywana jest jako podstawowy *game changer* dla rynku pracy[10]. Znaczącą siłą prowadzącą

[6] A także wcześniej, o czym szerzej w: *The Future of Work We Want: A global dialogue*, International Labour Organisation, s. 7.

[7] A. Poniewierski, *Speed bez granic w cyfrowym świecie*, Warszawa 2020, s. 54.

[8] J. McCann, J. Selsky, J. Lee, *Building Agility, Resilience and Performance in Turbulent Environments*, „HR People & Strategy" 2009, No. 2(32), s. 51.

[9] K. Kelly, *Nieuniknione. Jak inteligentne technologie zmienią naszą przyszłość*, Warszawa 2017, s. 27.

[10] M. Lane, *The impact of AI on the labour market: is this time different?*, OECD.AI, „Policy Observatory", pobrane z: https://oecd.ai/en/wonk/impact-ai-on-the-labour-market-is-this-time-different; *Artificial Intelligence Jobs: How Will AI Change The Job Market?*, „Forbes", 15.02.2023, pobrane z: https://www.forbes.com/sites/qai/2023/02/15/artificial-intelligence-

do transformacji na rynku pracy jest sztuczna inteligencja, która prowadzi do istotnych zmian w sposobie wykonywania pracy i w strukturze stanowisk pracy. Wraz z postępem technologii AI maszyny stają się bardziej zdolne do wykonywania zadań, które wcześniej uważano za wyłączną domenę człowieka. Obserwujemy to na przykładzie GPT3.

Konwergencja technologii to nie tylko zmiana w obszarze możliwości, jakie niosą za sobą technologiczne nowinki prowadzące chociażby do coraz lepszych rozwiązań oferujących nam wygodną i efektywną pracę zdalną (*metaversum*), ale wiążą się ze znacznymi przesunięciami w obszarze umiejętności *skill shift* oznaczającym zwiększenie wagi kompetencji miękkich, inteligencji społecznej (szczególnie w perspektywie izolacji, postępujących fal migracyjnych związanych z kryzysem ekologicznym) czy inteligencji emocjonalnej – wyróżniającej nas jako pracowników w zautomatyzowanym i zrobotyzowanym rynku pracy przyszłości.

Mówiąc o technologii, warto zwrócić także uwagę na jej społeczny wydźwięk – ostatnie lata naznaczone pandemią COVID-19 przyniosły znaczące przyspieszenie adaptacji technologicznej w wielu obszarach[11]. Nawiązując do zmiany pochodzącej od rewolucji industrialnej przenoszącej rzemieślników z domów do fabryk, dziś digitalizacja i rozwiązanie ułatwiające komunikację na odległość mogą skutecznie tę zmianę odwrócić i przenieść pracowników znów do domów. Oczywiście zmiana ta generowana jest nie tylko przez możliwości zdalnej komunikacji, ale także poprzez: technologie związane z rozwiązaniami chmurowymi, *big data*, nowymi modelami transakcyjnymi (*sharing economy*), IoT, powstającymi platformami współpracy (*peer-to-peer*), teleobecnością z urzą-

jobs-how-will-ai-change-the-job-market; *AI and Future of Work*, „Wired", pobrane z: https://www.wired.com/wiredinsider/2018/04/ai-future-work; *AI May Not Kill Your Job-Just Change It*, „Wired", pobrane z: https://www.wired.com/story/ai-not-kill-job-change-it; *The impact of Artificial Intelligence on the future of workforce in the European union and the United States of America*, pobrane z: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/12/TTC-EC-CEA-AI-Report-12052022-1.pdf; S. Lohr, *An A.I. Start-Up Boomed, but Now It Faces a Slowing Economy and New Rules*, „New York Times", 13.03.2023, pobrane z: https://www.nytimes.com/2023/03/13/business/ai-hiring-jobs.html; F. Manjoo, *In the Battle With Robots, Human Workers Are Winning*, „New York Times" 7.10.2022, pobrane z: https://www.nytimes.com/2022/10/07/opinion/machines-ai-employment.html; *AI, Automation, Labor, and Cities: How to map the future of work*, „Massachusetts Institute of Technology", pobrane z: https://www.media.mit.edu/projects/future-of-work-ai-automation-labor/overview; D. Autor, D.A. Mindell, E.B. Reynolds, *Why "the future of AI is the future of work"*, „MIT Management", 31.01.2022, pobrane z: https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/why-future-ai-future-work. It is clear that advances in artificial intelligence (AI) and related tools have enormous potential for driving innovation and productivity and will have significant effects on the quality and quantity of work in the future. Y. Thomas, A. Kochan, *Artificial Intelligence and the Future of Work: A Proactive Strategy*, Association for the Advancement of Artificial Intelligence, AI – The Social Disruption, s. 16.

[11] S. Lund, A. Madgavkar i in., *The future of work after COVID-19*, McKinsey Global Institute, 2021.

dzeń mobilnych (ICT) umożliwiają nam pracę skądkolwiek. Jeśli dodamy do tego przeniesienie środka ciężkości z pracy fizycznej na pracę umysłową, często zadaniową i wyrwaną spoza ram czasowych, dotychczasowa definicja pracy ulega znacznemu rozmyciu. Praca zdalna lub hybrydowa znacząco zwiększając dostęp do specjalistów, poszerzając przestrzeń rekrutacji o rozmycie barier geograficznych, zmniejszając koszty związane z prowadzeniem dużych biur, ale stając się też dobrym rozwiązaniem dla przeludniających się miast, zwiększa dostępność i inkluzywność pracy na obszarach wiejskich[12]. Technologiczne możliwości prowadzą do powstania interdyscyplinarnych czy transdyscypinarnych zespołów umożliwiających ciągły transfer wiedzy w zespołach wielokulturowych. Cyfrowa zmiana, którą obserwujemy, prowadzi nas w kierunku świata coraz bardziej zdigitalizowanego, do przeniesienia pracy opartej na wiedzy w kierunku krytycznego obszaru zatrudnienia w wielu branżach. W przeciwieństwie do tradycyjnej pracy fizycznej, praca oparta na wiedzy polega na zdolności pracowników do kreatywnego myślenia i rozwiązywania problemów, często wykorzystując technologię do wykonania swoich zadań. Wraz z postępem technologicznym przyszłość pracy opartej na wiedzy szybko się zmienia[13], a nowe możliwości i wyzwania pojawiają się zarówno dla pracowników, jak i dla firm, co oznacza, że temat ten jest kluczowy dla organizacji i gospodarki przyszłości.

Rozwój pracy opartej na wiedzy już zaczął zmieniać definicję pracy, ponieważ rzuca wyzwanie tradycyjnym wyobrażeniom o tym, co oznacza bycie produktywnym i wartościowym pracownikiem. Pracownicy wiedzy mogą nie być fizycznie obecni w miejscu pracy lub nie wykonywać zadań, które są łatwo mierzalne, jednak ich wkład jest kluczowy dla sukcesu wielu firm. W erze cyfrowej pojawiły się nowe paradygmaty pracy opartej na wiedzy, przy czym kluczowy jest paradygmat hipermobilności[14] reprezentowany przez cyfrowego nomada. Chociaż ten rodzaj pracy często kojarzy się z wolnością i elastycznością, jest to tylko

[12] K. Cygal, M. Gilliland i in., *Remote work: The road to the future. Transformation of the Global Workforce*, pobrane z: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Tax/dttl-remote-work-the-road-to-the-future.pdf; por. H. Williamson, *An Evaluation of the Impacts of Remote Working*, „Irish Government Economic and Evaluation Service", pobrane z: https://assets.gov.ie/224572/d637c09f-d97e-4a75-8852-a3b7f215b57b.pdf.

[13] Więcej o *knowledge worker*: T. Kowalski, *Pojęcie i cechy pracownika wiedzy*, t. 7, PWSZ IPiA, Sulechów 2011; por. M. Ratnasingam, *Defining the Knowledge Worker*, pobrane z: https://repo.uum.edu.my/id/eprint/13866/1/KM129.pdf; por. Ž. Tunčikiene, L. Gaižauskienė, *The concept and role of knowledge worker and workplace fit in learning organization*, „International Journal of Learning and Change" 2016, No. 8(3-4), s. 245.

[14] *Overall, we believe that COVID-19 has brought us to a critical juncture in the history of knowledge work. COVID-19 has catalyzed change toward vastly different futures – Digital Taylorism versus Worker Autonomy. Which of the two future visions will become a reality has not yet been decided. Aware of the possibilities, we have an opportunity to exercise our human agency and work toward the future that best serves the interests of workers, organizations, and societies worldwide*. Cyt. za: B. Wang, D. Schlagwein i in., *Beyond the Factory*

jeden punkt w spektrum, które rozciąga się od pracy wysoce ustrukturyzowanej i kontrolowanej do pracy wysoce autonomicznej i elastycznej.

Ponadto przejście na pracę zdalną i elastyczne harmonogramy jeszcze bardziej zatarło granice między pracą a życiem osobistym, jak również fizyczne i cyfrowe granice miejsca pracy[15]. W miarę postępu technologicznego i pojawiania się nowych form pracy opartej na wiedzy, definicja pracy będzie prawdopodobnie nadal ewoluować w sposób, którego być może jeszcze w pełni nie przewidujemy.

Do niedawna podejmując temat pracy, nasza wyobraźnia kierowała się w stronę definicji zawartych w pewne ramy (czasem mniej lub bardziej elastyczne). Ramy te dotyczyły głównie czasu pracy i miejsca pracy – proste w tej perspektywie stawało się udzielenie odpowiedzi na często pojawiające się w dyskusjach pytania: kiedy pracujesz i gdzie pracujesz. Wraz ze zmianami, jakie z coraz większą prędkością zachodzą na rynku pracy, konieczne staje się zbudowanie nowej definicji pracy – i wszystko wskazuje na to, że definicji wyjętej z dotychczasowych ram określanych przez czas i miejsce. Dodatkowo do niedawna nasza praca ściśle wiązała się z zawodem, jaki wykonywaliśmy i wiązała się z zespołem określonych czynności. Dziś pomału odchodzimy od zawodów ściśle zdefiniowanych. Coraz częściej w raportach mówi się o roli, jaką wykonujemy, zastępując tracące na znaczeniu dziś słowo „zawód" – podążając w kierunku bardziej proaktywnej postawy pełnej elastyczności.

Oderwanie pracy od miejsca spowodowało, że coraz popularniejszy staje się trend związany z cyfrowym nomadyzmem[16]. Jego wzrost wiąże się coraz częściej nie tylko z potrzebą poznawania nowych miejsc i podróżowaniem, ale także kwestiami finansowanymi – związanymi zarówno z otrzymaniem lepszego wynagrodzenia, ale także z tańszym utrzymaniem. Pandemia COVID-19 wzmocniła ten trend, uruchamiając wiele państwowych, lokalnych projektów głównie z obszarów turystycznych, zachęcając pracowników do okresowego zamieszkania na ich terytorium. W obliczu kryzysu energetycznego ten trend zapewne będzie się utrzymywał. Te zmiany generują powstawanie nowych modeli, jak: praca zdalna,

Paradigm: Digital Nomadism and the Digital Future(s) of Knowledge Work Post-COVID-19, „Journal of the Association for Information Systems" 2020, No. 6(21), s. 1379-1401.

[15] S. Khallash, M. Kruse, *The future of work and work-life balance 2025*, „Futures" 2012, Vol. 44(7), pobrane z: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0016328712001085; J. Messenger, *Working time and the future of work*, International Labour Organization, 2018, pobrane z: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_649907.pdf.

[16] A. Müller, *The digital nomad: Buzzword or research category?*, „Transnational Social Review" 2016, Vol. 6, s. 344; por. I. Hermann, *Digital Nomadism: the nexus of remote working and travel mobility*, "Information Technology & Tourism" 2020, Vol. 22, s. 329-334, pobrane z: https://link.springer.com/article/10.1007/s40558-020-00188-w.

mulilocation work, *global work*[17]. Rynek pracy wyjęty spod ram geograficznych wydaje się być nieograniczony. Taki model pracy prowadzi do powstawania zespołów rozproszonych, multikulturowych, co wymaga wypracowania konkretnych umiejętności zarówno komunikacyjnych, jak również kompetencji adaptacyjnych do nowo powstającego otoczenia pracy.

Wpływ zmian społecznych na rynek pracy

Kiedy skupimy się na trendach związanych z wydłużającym się życiem ludzkim – a co za tym idzie poważnymi zmianami na rynku pracy związanymi z przesunięciami wieku emerytalnego, zmianą modelu życia, przejściem z modelu trzyetapowego na model wieloetapowy, co przekłada się na rosnącą liczbą pokoleń obecnych na rynku pracy – już dziś zauważymy, jak mocno potrzebne będą chociażby kompetencje multigeneracyjne pozwalające nam dobrze i efektywnie komunikować się[18].

Życie wieloetapowe wymagać będzie znaczących zmian w systemie kształcenia, przenosząc nacisk na edukację przez całe życie (*life long learning*), a także kształtując takie kompetencje, jak chociażby: *intentional learning* oraz *learnability* – jako kompetencje niezbędne nam w procesie ciągłego uczenia się. Zmiany demograficzne, a w szczególności starzejące się społeczeństwo[19] i rosnąca liczba gospodarstw jednoosobowych, doprowadzi do wielu relokacji w sektorach pracy, zwiększając chociażby znaczenie sektora opiekuńczego.

Analizując trendy mające wpływ na zmiany na rynku pracy, warto wspomnieć o zmianach demograficznych i społecznych (pokoleniowych), które znacząco wpływają na kształt wartości społecznych, ale i oczekiwań pracowników.

---

[17] *Changes in working practices have resulted in a growing share of paid work taking place in non-standard locations, including at home; in hotels, cafes, conference venues and coworking spaces; and on the move, including driving and traveling around These forms of "distributed work", or teleworking, are inherently diverse in nature, but common among them is that they take place outside of the traditional workplace, and usually involve the use of ICTs*. D. Wheatley, *Workplace location and the quality of work. The case of urban-based workers in the UK*, „Urban Studies" 2021, No. 58(11), s. 2233-2257.

[18] B.A. Kaifi, W. Nafei i in., *A Multi-Generational Workforce: Managing and Understanding Millennials*, „International Journal of Business and Management" 2012, No. 7(24), s. 88. Por.: *A multigenerational workforce can pose many diverse challenges and rewards. Four generations working side by side is a common occurrence in some industries. Each generation brings its own perspective to the workplace. This perspectives is influenced by many factors, including communication styles, leadership styles, conflicts and misunderstandings, and expectations of both the employers and employee.* J.S. Coulter i in., *The Multigenerational Workforce*, „Professional Case Management" 2014, No. 19(1), s. 46-51.

[19] R.J. Burke, *Managing an aging and multi-generational workforce: challenges and opportunities*, „Business", 31.07.2015, pobrane z: https://www.elgaronline.com/display/edcoll/9781783476572/9781783476572.00007.xml.

Zmiany pokoleniowe niosą z kolei zmiany, jakie zachodzą na poziomie wartości – co obserwujemy już dziś w dążeniach do personalizacji pracy, gdzie to jednostka decyduje, gdzie chce pracować, kiedy i skąd. *Work-life balance* coraz częściej zastępowany zostaje trendem *work-life integration* pozwalającym na swobodny mikromanagement w życiu pracowników. Coraz większego znaczenia nabierają też trendy nawiązujące do rosnącej roli kobiet zarówno w życiu społecznym, jak i ekonomicznym, co prowadzi do wzmacniania *women economic*, a także związanego z nim trendu *gander parity*.

Nowe pokolenia wprowadzają znaczącą zmianę w podejściu do własności, od konsumpcjonizmu generowanego często przez potrzebę posiadania, charakterystyczną dla pokoleń *baby boomers*, w kierunku ekonomii współdzielenia[20]. To oznacza odmienne podejście nie tylko do konsumpcjonizmu, ale także do oczekiwań związanych z wartością zabezpieczeń finansowych. Coraz większe zainteresowanie zyskuje współdzielenie przestrzeni (*co-working*, *co-living*), ale także rosnąca liczba platform oparta na *sharing economy*. Rosnące wyzwania środowiskowe, kryzysy na rynku surowcowym i odpowiedzialność młodego pokolenia wzmacniają zachodzące w tym obszarze procesy, dążąc do zmian modeli produkcyjnych w kierunku recyklingu i zamkniętego obiegu, co z kolei skutkuje wieloma przekształceniami na rynku pracy. Coraz większa reprezentacja młodych pokoleń (Z, Alfa), dla których transparentność i proekologiczne praktyki są niezwykle istotną wartością, wzmocnioną przez haktywizm (akcje typu #me-too) powoduje, że strategie i modele biznesowe wielu organizacji zmieniają się, wpływając mocno na kształt i obraz rynku pracy. Pandemia skłoniła niektórych millenialsów do podjęcia większego ryzyka w karierze, co może wpłynąć na ich decyzje dotyczące wyboru ścieżki zawodowej. Ponadto okoliczności pandemiczne wzmocniły tendencję do szukania elastycznych warunków pracy oraz do podejmowania działań na rzecz własnego biznesu. Przyszli pracownicy coraz częściej szukają jasnych odpowiedzi na pytanie, czego mogą się nauczyć w danej firmie i jak mogą przyczynić się do realizacji misji, z którą się identyfikują.

Ważne w tym horyzoncie staną się kompetencje transferowalne – zatem takie, które w łatwy sposób możemy adaptować do zmieniających się zadań i warunków pracy. To kompetencje o uniwersalnym charakterze, niezależne od kontekstu, w jakim akurat jesteśmy, służące nam przede wszystkim do realizacji zadania, jakie w określonym czasie zostało nam powierzone. Zmiany, jakie zachodzą na rynku pracy wskazują na to, ze nasze kariery nie będą skończone – będzie ich

[20] B. Chomątowska, I. Janiak-Rejno, A. Strugała, A. Żarczyńska-Dobiesz, *Generation Z in the Labour Market – Contestation or Adaptation?*, „European Research Studies Journal" 2022, No. 1(25), s. 992; K. Lazányi, Y. Bilan, *Generation z on the labor market – do they trust others within their workplace?*, „Polish Journal of Management Studies" 2017, No. 1(16), s. 79; por. B. Chomątowska, I. Janiak-Rejno, A. Żarczyńska-Dobiesz, *The Value of Work in the Life of Representants of Generation Z – Autotelic or Instrumental?*, „European Research Studies Journal" 2021, No. 4B(24).

wiele i przybiorą nielinearny charakter – kariera nie będzie określona wyłącznie pięciem się w górę po szczeblach jednej branży.

Podsumowanie

Takie zmiany stanowią także potężne wyzwanie dla organizacji w zakresie podejścia do wspierania pracowników w szybko zmieniającym się świecie pracy. Wraz z przejściem na zdalne i elastyczne formy pracy, coraz ważniejsze staje się dla pracodawców zapewnienie pracownikom odpowiedniego wsparcia zarówno fizycznego, jak i psychicznego. Może to wymagać nowych strategii i inicjatyw, aby sprostać unikalnym wyzwaniom, które pojawiają się w cyfrowym i zdalnym środowisku pracy, takim jak izolacja społeczna, brak równowagi między życiem zawodowym a prywatnym oraz zacieranie się granic między pracą a życiem osobistym. W ostatecznym rozrachunku inwestowanie w dobre samopoczucie pracowników może prowadzić do większej produktywności i zaangażowania pracowników, a także do bardziej zrównoważonej i odnoszącej sukcesy organizacji. Dodatkowo zmiana generacyjna prowadzi do wzrostu potrzeby zaangażowania najmłodszych pracowników. W tej perspektywie, jak wynika z badań, firmy muszą skupić się na czterech kluczowych obszarach: elastyczności, wsparciu zdrowia psychicznego, różnorodności, sprawiedliwości i integracji oraz rozwoju kariery. Pracownicy oczekują lepszego dostępu do zasobów i profilaktyki, większej świadomości, empatycznego przywództwa oraz kultury dobrego samopoczucia wspierającej ich zdrowie psychiczne. Żądają wyższych standardów różnorodności i sprawiedliwości, a firmy muszą dostosować swoje misje do globalnych wartości. Ponadto możliwości nauki i rozwoju są obecnie czynnikiem numer jeden, który definiuje wyjątkowe środowisko pracy. Aby przyciągnąć, zatrzymać i zaangażować młodych pracowników, firmy muszą nadać priorytet kontaktom międzyludzkim i wyjść naprzeciw pokoleniu Z tam, gdzie się znajduje.

Bibliografia

AI and Future of Work, „Wired", pobrane z: https://www.wired.com/wiredinsider/2018/04/ai-future-work.

AI May Not Kill Your Job-Just Change It, „Wired", pobrane z: https://www.wired.com/story/ai-not-kill-job-change-it.

AI, Automation, Labor, and Cities: How to map the future of work, „Massachusetts Institute of Technology", pobrane z: https://www.media.mit.edu/projects/future-of-work-ai-automation-labor/overview.

Artificial Intelligence Jobs: How Will AI Change The Job Market?, „Forbes", 15.02.2023, pobrane z: https://www.forbes.com/sites/qai/2023/02/15/artificial-intelligence-jobs-how-will-ai-change-the-job-market.

Autor D., Mindell D.A., Reynolds E.B., *Why "the future of AI is the future of work"*, „MIT Management", 31.01.2022, pobrane z: https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/why-future-ai-future-work.

Bhardwajaj S., *A New Definition of Workplace*, „Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry" 2021, No. 7(12).

Burke R.J., *Managing an aging and multi-generational workforce: challenges and opportunities*, „Business", 31.07.2015, pobrane z: https://www.elgaronline.com/display/edcoll/9781783476572/9781783476572.00007.xml.

Chomątowska B., Janiak-Rejno I., Strugała A., Żarczyńska-Dobiesz A., *Generation Z in the Labour Market – Contestation or Adaptation?*, „European Research Studies Journal" 2022, No. 1(25).

Chomątowska B., Janiak-Rejno I., Żarczyńska-Dobiesz A., *The Value of Work in the Life of Representants of Generation Z – Autotelic or Instrumental?*, „European Research Studies Journal" 2021, No. 4B(24).

Coulter J.S. i in., *The Multigenerational Workforce*, „Professional Case Management" 2014, No. 19(1), s. 46-51.

Cygal K., Gilliland M. i in., *Remote work: The road to the future. Transformation of the Global Workforce*, pobrane z: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Tax/dttl-remote-work-the-road-to-the-future.pdf.

Hermann I., *Digital Nomadism: the nexus of remote working and travel mobility*, "Information Technology & Tourism" 2020, Vol. 22, s. 329-334, pobrane z: https://link.springer.com/article/10.1007/s40558-020-00188-w.

Horney N., Passmore B., O'Shea T., *Leadership agility: A business imperative for a VUCA world*, „HR People & Strategy" 2010, No. 33(4).

Kaifi B.A., Nafei W. i in., *A Multi-Generational Workforce: Managing and Understanding Millennials*, „International Journal of Business and Management" 2012, No. 7(24).

Kelly K., *Nieuniknione. Jak inteligentne technologie zmienią naszą przyszłość*, Warszawa 2017.

Khallash S., Kruse M., *The future of work and work-life balance 2025*, „Futures" 2012, Vol. 44(7), pobrane z: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0016328712001085.

Kowalski T., *Pojęcie i cechy pracownika wiedzy*, t. 7, PWSZ IPiA, Sulechów 2011.

Krawczyńska-Zaucha T., *A new paradigm of management and leadership in the VUCA world*, „Scientific Papers of Silesian University of Technology" 2019, No. 140, Organization and Management series.

Lane M., *The impact of AI on the labour market: is this time different?*, OECD.AI, „Policy Observatory", pobrane z: https://oecd.ai/en/wonk/impact-ai-on-the-labour-market-is-this-time-different.

Lazányi K., Bilan Y., *Generation z on the labor market – do they trust others within their workplace?*, „Polish Journal of Management Studies" 2017, No. 1(16).

Lohr S., *An A.I. Start-Up Boomed, but Now It Faces a Slowing Economy and New Rules*, „New York Times", 13.03.2023, pobrane z: https://www.nytimes.com/2023/03/13/business/ai-hiring-jobs.html.

Lund S., Madgavkar A. i in., *The future of work after COVID-19*, McKinsey Global Institute, 2021.

Manjoo F., *In the Battle With Robots, Human Workers Are Winning*, „New York Times" 7.10.2022, pobrane z: https://www.nytimes.com/2022/10/07/opinion/machines-ai-employment.html.

McCann J., Selsky J., Lee J., *Building Agility, Resilience and Performance in Turbulent Environments*, „HR People & Strategy" 2009, No. 2(32).

Messenger J., *Working time and the future of work*, International Labour Organization, 2018, pobrane z: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_649907.pdf.

Müller A., *The digital nomad: Buzzword or research category?*, „Transnational Social Review" 2016, Vol. 6.
Poniewierski A., *Speed bez granic w cyfrowym świecie*, Warszawa 2020.
Ratnasingam M., *Defining the Knowledge Worker*, pobrane z: https://repo.uum.edu.my/id/eprint/13866/1/KM129.pdf.
Schwartz J., Hatfield S., Jones R., Anderson S., *What is the future of work, redefining work, workforces and workplace*, OECD report, Deloitte Insight Future of Work, 2017.
The Future of Work We Want: A global dialogue, International Labour Organisation.
The impact of Artificial Intelligence on the future of workforce in the European union and the United States of America, pobrane z: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/12/TTC-EC-CEA-AI-Report-12052022-1.pdf.
Thomas Y., Kochan A., *Artificial Intelligence and the Future of Work: A Proactive Strategy*, Association for the Advancement of Artificial Intelligence, AI – The Social Disruption.
Tunčikiene Ž., Gaižauskienė L., *The concept and role of knowledge worker and workplace fit in learning organization*, „International Journal of Learning and Change" 2016, No. 8(3-4).
Wang B., Schlagwein D. i in., *Beyond the Factory Paradigm: Digital Nomadism and the Digital Future(s) of Knowledge Work Post-COVID-19*, „Journal of the Association for Information Systems" 2020, No. 6(21).
Wheatley D., *Workplace location and the quality of work. The case of urban-based workers in the UK*, „Urban Studies" 2021, No. 58(11), s. 2233-2257.
Williamson H., *An Evaluation of the Impacts of Remote Working*, „Irish Government Economic and Evaluation Service", pobrane z: https://assets.gov.ie/224572/d637c09f-d97e-4a75-8852-a3b7f215b57b.pdf.

Changes in the labour market in the times of VUCA

Abstract

The labour market has undergone a profound transformation in recent years due to various factors such as demography, society, technology, and the economy. Additionally, the COVID-19 pandemic has acted as a catalyst, accelerating these changes. The article will present the most important trends and changes taking place in the labour market, as well as the implications that arise from them for organizations. Analyzing the transformation of the labour market in the areas of work, workers, and workplaces will allow for a better understanding of the processes taking place in the labour market and possible scenarios for the future labour market.

Keywords: labour, future of work, labour market transformation, technology.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Paulina Sigurska-Fierek, Mariusz Tadeusz Fierek

Wydział Zamiejscowy w Olsztynie, Gdańska Szkoła Wyższa

Edukacja zdalna w czasie lockdownu w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19

Streszczenie

Celem podjętych badań jest zaprezentowanie edukacji zdalnej w czasie lockdownu w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19. Dla realizacji celu badań koniecznym było pokazanie pandemii koronawirusa SARS-CoV-2 oraz warunków nauczania online. Przedstawiono również rodzaje narzędzi do nauki na odległość oraz zaprezentowano monitorowanie postępów uczniów i egzaminy w formie zdalnej. Artykuł został opracowany na podstawie przeglądu wybranych pozycji literatury krajowej, w tym artykułów prezentujących wyniki badań naukowych zrealizowanych w ostatnich miesiącach.

Słowa kluczowe: koronawirus SARS-CoV-2, nauczanie online, monitorowanie postępów.

Pandemia koronawirusa SARS-CoV-2

Współczesny świat nasycony jest dynamiką zmian:

- technologicznych,
- ekonomicznych,
- cywilizacyjnych,
- społecznych i in.

W naturalny bieg życia człowieka w nim żyjącego wpisane są z:

- jednej strony wynikające ze zmian nieprzewidywalność i brak stałości,
- drugiej zaś wręcz nieograniczone możliwości w dostępie do wiedzy, nowości technologicznych, rozwoju, działania, pracy w różnych miejscach na świecie bez opuszczania własnego domu i in.

Niezliczoność nowości i doświadczeń pozwalają człowiekowi na:

- łamanie granic,
- pokonywanie czasu,
- spektakularne osiągnięcia,
- szybkie zyski,
- zawrotne kariery,
- sukcesy.

W dynamikę zmian i sytuacji nieprzewidywalnych, z którymi mierzy się współczesny człowiek, wpisuje się doświadczana obecnie przez ludzi na całym świecie pandemia wywołana koronawirusem SARS-CoV-2.

Wprowadzenie licznych ograniczeń i czasowa całkowita izolacja społeczna zaowocowały licznymi sytuacjami trudnymi, kryzysami, doświadczeniami traumatogennymi, których konsekwencje odczuwane są przez wszystkich ludzi na całym świecie bez względu na:

- wiek,
- płeć,
- kolor skóry,
- status społeczny,
- pochodzenie.

Odczytywane przez socjologów, psychologów i pedagogów konsekwencje pandemii służą podejmowaniu działań i wypracowywaniu strategii, które mogą zostać wdrożone w celu zapobiegania kolejnym negatywnym konsekwencjom życia w sytuacji pandemii[1].

Żyjemy w czasie kryzysu zdrowia publicznego, który zagraża całemu światu, jest on spowodowany pojawieniem się i rozprzestrzenianiem koronawirusa SARS-CoV-2, który może powodować ciężki zespół niewydolności oddechowej.

I chociaż choroby zakaźne pojawiały się w różnych okresach historycznych na przestrzeni dziejów, w ostatnich latach globalizacja ułatwiła rozprzestrzenianie się czynników patologicznych, co przyczyniało się do powstawania globalnych pandemii. Owa globalizacja zwiększa trudność w powstrzymaniu infekcji, które:

- mają istotne konsekwencje polityczne, gospodarcze i psychospołeczne,
- prowadzą do pilnych wyzwań w zakresie ochrony zdrowia publicznego.

W II połowie grudnia 2021 r. Światowa Organizacja Zdrowia prowadząca stały monitoring sytuacji epidemicznej w skali globalnej podawała, że od początku 2020 r.:

- wykryto na świecie ponad 272 mln przypadków zachorowania,
- ponad 5 mln ludzi zmarło w wyniku zakażenia wirusem SARS-CoV-2 i jego implikacji.

W Polsce od 3.01.2020 r.:

- wykryto blisko 4 mln przypadków zachorowania,
- ponad 90 tys. osób zmarło.

Dane tu przytoczone obrazują skalę zjawiska pandemii w aspekcie globalnym i lokalnym jako niespotykanego w ostatnich dziesięcioleciach zdarzenia, które już choćby poprzez efekt skali przyniosło diametralne zmiany w strukturze społecznej.

[1] N.G. Pikuła, K. Jagielska, J.M. Łukasik, *Wstęp*, (w:) N.G. Pikuła, K. Jagielska, J.M. Łukasik (red.), *Wyzwania dla edukacji w sytuacji pandemii COVID-19*, Scriptum, Kraków 2020, s. 9.

Trwający od marca 2020 r. stan epidemii w Polsce spowodował konieczność wprowadzenia instytucji do systemu prawnego, które były dotąd nieznane, bądź marginalnie wykorzystywane.

Dalekosiężne skutki pandemii dla legislacji widoczne pozostają w licznych aktach wykonawczych, zwłaszcza rozporządzeniach, które stały się zasadniczą formą stanowienia prawa, odbiegającą od zasady prymatu ustawy jako źródła prawa.

Skutkiem przyjętej formuły stały się liczne i często zmieniane akty wykonawcze, wpływające destabilizująco na:

- uwarunkowania społeczne, zaburzając przyjętą dotąd zasadę pewności stanowienia prawa,
- organy administracji publicznej, których działania pozostają związane zasadą legalizmu, którą trudno ściśle zachować wobec zmienności prawa.

W ocenie autorów, jedną z dziedzin życia społecznego w sposób szczególny dotkniętą wymuszonymi okolicznościami faktycznymi zmianą pozostała edukacja na każdym jej poziomie[2].

Koronawirus uderzył w szkolnictwo w fatalnym momencie. Przełom lat 2019/2020 to jeden z bardziej ponurych momentów w polskiej edukacji.

Wiosną 2019 r. nauczyciele ogłosili strajk, domagając się podwyżek i poprawy warunków pracy. Zakończył się on porażką.

Władze nie zgodziły się na realizację postulatów nauczycieli. Przegrany strajk pozostawił ogromne rozgoryczenie, a także wywołał wiele konfliktów wśród nauczycieli.

Ponadto początek roku szkolnego 2019/2020 wiązał się z realizacją pośpiesznie wprowadzanej reformy edukacji, nie bez racji nazywanej „deformą". Likwidacja gimnazjów zaburzyła funkcjonowanie zarówno szkół podstawowych, jak i ponadpodstawowych.

Doprowadziła do przetasowań w kadrach nauczycielskich, rozbito wiele zespołów, niekiedy współpracujących ze sobą od lat. Zwiększenie liczby roczników w obu typach szkół wymagało:

- przebudowy niektórych budynków,
- zapewnienia nowego wyposażenia,
- przetasowania kadr nauczycielskich.

Zgodnie z iście szatańskim pomysłem reformy we wrześniu 2019 r. do wszystkich klas szkół średnich i zawodowych wszedł podwójny rocznik absolwentów ośmioletnich szkół podstawowych oraz likwidowanych gimnazjów.

Na najbliższe trzy lata szkoły średnie zostały obdarowane podwójną liczbą uczniów, z których część uczy się wg dawnego programu, a pozostali wg zmienionego.

[2] I. Glac, W. Glac, *Prawne i psychospołeczne skutki pandemii choroby COVID-19 dla edukacji w Polsce – wybrane aspekty*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych" 2022, nr 1, s. 171-172.

Jak twierdzą nauczyciele różnych przedmiotów, te nowe programy nie zostały dopracowane, jest w nich jeszcze wiele luk i niejasności.

Rozczarowanie nowymi programami wynika także z tego, że mimo wielu postulatów nadal są przeładowane nadmiarem materiału i nastawione na ćwiczenie pamięci, a nie intelektu. Na ten smutny obraz po reformie nałożył się koronawirus, a z nim:

- zamknięcie szkół,
- przejście na zdalne nauczanie.

Nauczyciele nie tylko nie byli przygotowani merytorycznie do zadań, jakie na nich spadły, ale też ich nastroje nie skłaniały do zaangażowania i poświęceń.

Słowa Ministra Edukacji Narodowej Dariusza Piontkowskiego, iż mają teraz okazję się wykazać, że potrafią nie tylko strajkować, nie poprawiły nastawienia nauczycieli[3].

XXI wiek, nacechowany wszechobecną cyfryzacją, zdefiniował kierunek edukacji zdalnej podążającej ku edukacji *online*.

Szeroka gama narzędzi cyfrowych przeznaczonych do prowadzenia zajęć *online*, platform *e-learningowych*, cyfrowych zasobów edukacyjnych, wydawała się stwarzać ogromne możliwości dla przebiegu edukacji zdalnej, w tym trudnym dla świata okresie.

Jednak już pierwsze dni, a potem tygodnie, pokazały, że sytuacja jest o wiele bardziej złożona, niż pierwotnie wszystkim się wydawało.

Technologiczne wyposażenie placówek, dostępność sprzętu oraz sieci internet w domach, poziom kompetencji cyfrowych nauczycieli i uczniów, dostępność cyfrowych materiałów dydaktycznych, metodyka nauczania *online*, a przede wszystkim szereg kwestii społecznych, związanych z edukacją na odległość sprawiły, iż edukacja zdalna stała się bardzo dużym wyzwaniem zarówno dla samych placówek, jak również – przede wszystkim dla nauczycieli i uczniów.

Edukacja cyfrowa oraz edukacja *online*, przez wiele lat traktowane jako dodatek do edukacji tradycyjnej, stały się dziś po raz pierwszy w historii podstawą edukacji systemowej (zapewne jednak nie po raz ostatni). Doświadczenia tego okresu stanowią zatem podstawę m.in. do analizy następujących kwestii:

- W jaki sposób przebiegała edukacja zdalna w polskich szkołach?
- W jaki sposób edukacja *online* powinna w przyszłości funkcjonować w placówkach edukacyjnych?
- Jak przygotować się do kolejnych tego typu wyzwań?
- Co nauczycielom i uczniom udało się osiągnąć w zakresie nauczania zdalnego, co pozostaje przedmiotem ich zadowolenia, a co należałoby usprawnić, poddać modyfikacji?[4]

[3] M. Zahorska, *Sukces czy porażka zdalnego nauczania?*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2020, s. 1-2.

[4] M. Plebańska, A. Szyller, M. Sieńczewska, *Edukacja zdalna w czasach COVID-19. Raport z badania*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2020, s. 3-4.

Warunki nauczania *online*

Edukacja zdalna w Polsce przed pandemią COVID-19 nie była powszechnie praktykowana, a o jej wykorzystaniu mówiło się raczej w odniesieniu do dorosłych, niż dzieci i młodzieży, zwracając uwagę na szanse, jakie przynosi ona w kontekście równego dostępu do formalnych i nieformalnych ścieżek uczenia się.

W marcu 2020 r. kształcenie na odległość zostało wprowadzone w polskich szkołach rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej jako odpowiedź na potrzebę zmiany sposobu działania szkół w okresie pandemii.

Czas pandemii COVID-19, ze względu na liczne ograniczenia w funkcjonowaniu zawodowym i prywatnym Polaków, zmienił jakość życia wielu rodzin.

Zdalna edukacja w szkołach, a potem także zamknięcie przedszkoli, były to kolejne problemy, z którymi rodzice i opiekunowie musieli się zmierzyć.

Nauczycielki i nauczyciele z kolei, niezależnie od własnych dotychczasowych kompetencji, musieli przenieść proces wychowawczy i dydaktyczny do sieci.

Na poziomie ministerialnym, ale też w praktyce każdej edukacyjnej placówki szukano odpowiedzi na pytania związane z przebiegiem w nowych warunkach egzaminów, sprawowania opieki nad młodszymi dziećmi, a także sposobów zachowania ciągłości efektywnej pracy z uczniami o specjalnych potrzebach edukacyjnych[5].

Dzień 25.03.2020 r. to dzień, w którym edukacja zdalna znana wielu nauczycielom jedynie z teorii, zgodnie z literą prawą weszła w życie.

To dzień, kiedy większość szkół i placówek oświatowych w Polsce podjęła pierwsze próby implementacji kształcenia zdalnego, stojąc w obliczu sytuacji niekonwencjonalnej, niecodziennej.

To moment, kiedy na skalę krajową rozpoczął się wielki proces transferowania tradycyjnej edukacji z trybu *offline* do trybu *online*, tym samym weryfikując kompetencje cyfrowe nauczycieli i uczniów, a nierzadko i rodziców.

Nadszedł czas, gdy nowe technologie stały się nieodzownym partnerem podmiotów uczestniczących w procesie kształcenia.

Zapisy prawa mówiące o zasadach prowadzenia edukacji na odległość znalazły swoje umocowanie w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dn. 20.03.2020 r. zmieniającym rozporządzenie w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19.

Ministerstwo Edukacji Narodowej wprowadziło przepisy, na których podstawie szkoły i placówki oświaty zobowiązane były prowadzić kształcenie na odległość w okresie czasowego ograniczenia ich funkcjonowania.

---

[5] S. Jaskulska, M. Marciniak, B. Jankowiak, M. Klichowski, *Edukacja zdalna w czasie pandemii COVID-19 w doświadczeniach polskich uczniów i uczennic: codzienność i wizja przyszłości szkoły*, „Edukacja Międzykulturowa" 2022, nr 1, s. 151-152.

Skutkowało to tym, że wszelkie zadania dydaktyczno-wychowawcze jednostki systemu oświaty miały realizować z zastosowaniem metod i technik kształcenia na odległość[6].

W wyniku przeniesienia się w sferę nauczania zdalnego pojawiła się konieczność wykorzystywania stałego łącza internetowego oraz sprzętu komputerowego, niezbędnych w tej formie prowadzenia zajęć.

Edukacja *online* wymaga dodatkowo sprawnie działających narzędzi, tj. kamery oraz mikrofony, aby zajęcia mogły odbywać się bez przeszkód.

Należy zauważyć, że nie jest to technologia powszechna, a wiele rodzin posiada komputery, które często nie odpowiadają dzisiejszym standardom.

Obok problemu całkowitego braku sprzętu pojawiły się dodatkowe trudności spowodowane częściowym jego brakiem.

Taka sytuacja może wynikać z niskich przychodów przypadających na członka rodziny w gospodarstwie domowym, co skutkuje brakiem możliwości zakupu potrzebnego wyposażenia.

Również pogarszające się warunki gospodarcze wynikające z sytuacji epidemiologicznej dotknęły wiele rodzin i w rezultacie mogły się przyczynić do pogłębienia tych problemów.

Jak wskazuje raport *Finanse Polaków w czasie COVID-19*, sytuacja finansowa gospodarstw domowych pogorszyła się w 39% badanych przypadków.

Również w publikacji wydanej w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego *Wpływ pandemii COVID-19 na funkcjonowanie rodziny* została poruszona kwestia pogarszającej się sytuacji ekonomicznej rodzin w Polsce.

Według zawartych tam danych: „na wskutek zatrzymania wielu branż – wzajemnie ze sobą powiązanych, wiele osób straciło pracę lub doświadczyło przymusowej przerwy w wykonywaniu aktywności zawodowej, co znacząco odbiło się na sytuacji ekonomicznej wielu rodzin". Inną poważną przeszkodą okazał się brak:

- dostępu do odpowiednio szybkiego i stałego łącza internetowego,
- umiejętności obsługiwania technologii potrzebnych do przeprowadzania zajęć w trybie zdalnym[7].

O ile firmy w pewnym zakresie wykorzystywały narzędzia do zdalnej pracy i współpracy, to dla polskiego szkolnictwa była to zupełnie nowa sytuacja, wymagająca reorganizacji.

[6] A. Winiarczyk, T. Warzocha, *Edukacja zdalna w czasach pandemii COVID-19*, „Forum Oświatowe" 2021, nr 1, s. 62.

[7] P. Sołtysiak, M. Żelazko, *Dostęp do edukacji oraz jej przebieg w obliczy pandemii COVID-19*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego" 2021, nr 3, s. 102.

Od strony technicznej, poza problemami z brakiem sprzętu i infrastruktury, nie było też oprogramowania dedykowanego prowadzeniu zajęć dla dzieci.

Organizacyjnie brakowało regulacji standaryzujących sposób i normalizujących zasady pracy zdalnej.

Okazało się wręcz, że przepisy prawa zabraniają pewnych rzeczy, np. wymuszania korzystania przez uczniów z kamer. Zabrakło również przygotowania merytorycznego i metodologicznego.

Wcześniej pojawiały się szkolenia dotyczące prowadzenia *webinarów* czy pracy zdalnej dla dorosłych, ale nie było takowych adresowanych do osób kształcących dzieci i młodzież.

W nowej sytuacji ciężko było też odnaleźć się osobom odpowiedzialnym za zarządzanie szkołami – dyrektorom czy kuratoriom oświaty.

Brak jasnych wskazówek, zmieniające się decyzje rządu dotyczące pracy zdalnej, stacjonarnej czy hybrydowej znacząco utrudniały przeprowadzanie zajęć szkolnych na wszystkich poziomach.

Nowa, zmienna sytuacja bardzo odbiła się m.in. na nauczycielach. Nagle zostali postawieni w sytuacji, do której większość z nich była zupełnie nieprzygotowana – od strony technicznej, ale również od strony metodologicznej.

Pojawiła się nagła potrzeba zmiany sposobu uczenia, modyfikacja metod, które dobrze służyły w pracy stacjonarnej, ale niezupełnie sprawdzały się w pracy zdalnej.

Wspomniane wyżej braki i zamieszanie powodowały dodatkowe trudności nie tylko w prowadzeniu zajęć z dziećmi i młodzieżą, ale również w:

- utrzymywaniu z nimi kontaktu,
- pobudzaniu do aktywności,
- weryfikowaniu wiedzy,
- budowaniu i utrzymywaniu relacji[8].

Rodzaje narzędzi do nauki na odległość

Nauczanie na odległość, nazywane także nauczaniem zdalnym, jest jedną z form kształcenia szkolnego. Sytuacja pandemii COVID-19 sprawiła, że takie nauczanie stało się formą dominującą.

W ramach kształcenia na odległość można wyróżnić różne metody nauczania, począwszy od przesyłania przez nauczycieli materiałów dydaktycznych i egzekwowania ich znajomości (kontakt mailowy, a w bardziej zaawansowanej postaci – np. platforma Moodle), przez odwołanie się do materiałów odtwarzanych

[8] J. Łojewski, L. Radacka-Majek, *Doświadczenia nauczycieli w Polsce dotyczące nauczania w okresie pandemii COVID-19*, Fundacja Dobra Porażka, Gdańsk 2021, s. 3.

(kontakt diachroniczny), po prowadzenie zajęć bezpośrednich z wykorzystaniem platform komunikacyjnych, np. Skype, Teams, Zoom (kontakt synchroniczny)[9].

Nauczanie zdalne to przyszłość edukacji, z której możemy korzystać już dzisiaj za pomocą wielu darmowych narzędzi, które stały się bardzo pomocne podczas pracy z uczniem:

- *Microsoft Office 365 dla Edukacji* – zdecydowanie najbardziej rozbudowane narzędzie do współpracy między uczniami oraz nauczycielami; jest to darmowa wersja Office 365, która pozwala całej szkole na korzystanie w wersji *online* z szeregu narzędzi, jak np. aplikacja Teams, umożliwiająca komunikację grupową, współdzielenie plików, ocenę pracy uczniów czy udostępnienie ekranu nauczyciela wszystkim uczniom; darmowy Office 365 to również:
  - pakiet Office w wersji *online*,
  - poczta dla każdego ucznia i nauczyciela,
  - możliwość współdzielenia plików w aplikacji SharePoint i wiele in.;
- *Genially* – platforma, która szturmem zdobyła serca nauczycieli na całym świecie; nagrodzona została tytułem najlepszego *startupu* edukacyjnego przyszłości na tegorocznej edycji prestiżowych targów edukacyjnych BETT; *Genially* umożliwia integrację platformy z Officem 365 dla Edukacji;
- *Google Classroom* – to intuicyjne narzędzie, dzięki któremu możemy prowadzić lekcje m.in. w formie telekonferencji; aplikacja pozwala również na tworzenie wirtualnych klas, zadawania oraz oceniania prac domowych przez nauczycieli;
- *Dzwonek.pl* – każdy z użytkowników platformy edukacyjnej *Dzwonek.pl* może korzystać z szerokiej gamy darmowych e-podręczników oraz interaktywnych ćwiczeń proponowanych przez różnych wydawców; zarówno nauczyciel, jak i uczeń oraz rodzic korzystają ze wszystkich funkcji serwisu zupełnie bezpłatnie;
- *Kahoot* – znana aplikacja do tworzenia multimedialnych lekcji na czas epidemii udostępniła swoje zasoby za darmo;
- *Edukator* – polski portal stworzony na potrzebny nowoczesnej edukacji; posiada on bogatą bibliotekę darmowych zasobów, które można wykorzystać do prowadzenia zdalnych lekcji;
- *Scholaris* – portal wiedzy dla nauczycieli zawierający bezpłatne zasoby edukacyjne, które są dostosowane do wszystkich etapów kształcenia; portal zawiera ok. 28 tys. pojedynczych interaktywnych materiałów, pomocnych w realizacji treści ze wszystkich przedmiotów, na różnych poziomach edukacyjnych; są to:
  - scenariusze lekcji,
  - ćwiczenia,

[9] R. Ernst-Milerska, *Nauczanie na odległość w czasie pandemii jako wyzwanie wobec egalitarnego statusu szkoły publicznej*, „Studia z Teorii Wychowania" 2020, nr 4, s. 193.

- teksty,
- animacje,
- slajdy,
- symulacje,
- gry dydaktyczne,
- filmy;

- *Pi-stacja* – portal zawierający ponad 600 darmowych lekcji wideo z matematyki i z chemii zgodnych z podstawą programową;
- *E-podręczniki.pl* – zostały zapisane w oświatowych aktach prawnych – Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 8 lipca 2014 r. w sprawie dopuszczenia do użytku szkolnego podręczników; zgodnie z rozporządzeniem pojęcie e-podręczniki możemy zdefiniować następująco: „e-podręczniki – to elektroniczne materiały edukacyjne zgodne z podstawą programową zatwierdzoną przez Ministerstwo Edukacji i Nauki, spełniające funkcje: informacyjne, poznawcze, badawcze i samokształceniowe, zawierające multimedialne treści i zasoby: audio, wideo, grafika, interaktywne testy i quizy"; mogą być używane przy wykorzystaniu komputera oraz urządzeń mobilnych z dostępem do sieci internetowej; nadal stanowią bardzo atrakcyjną formę pracy z uczniem;
- *Wordwall* – portal umożliwia zarówno tworzenie ćwiczeń interaktywnych, jak i do wydruku; materiały interaktywne mogą być odtwarzane na dowolnym urządzeniu z dostępem do internetu; takim jak komputer, tablet, telefon czy tablica interaktywna; znajdują się tam bardzo dobrze przygotowane ćwiczenia m.in. do nauki matematyki.

Dyrektorzy szkół w większości zdecydowali się na korzystanie z Microsoft Office 365, a co się z tym wiąże z aplikacji MS Teams.

Administratorzy szkół zostali zobligowani do utworzenia uczniom, nauczycielom i całej dyrekcji kont, z których korzystano podczas zakładania klas, które następnie przypisano do poszczególnych przedmiotów (nauczycieli)[10].

Jedną z podstawowych kwestii dotyczących kryzysowej edukacji zdalnej podczas pandemii był dostęp do narzędzi umożliwiających prowadzenie i udział w lekcjach na odległość – zarówno jeśli chodzi o uczniów, jak i nauczycieli.

Badania Centrum Cyfrowego z pierwszego okresu pandemii, przeprowadzone w kwietniu 2020 r., pokazały, że dla 36% nauczycieli głównym problemem podczas edukacji zdalnej były braki sprzętowe uczniów, a dla 51% było to problematyczne, ale sobie z tym radzili.

[10] M. Bialik, *Zdalne nauczanie jako element pracy z uczniami w szkołach w czasie pandemii koronawirusa w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy. Edukacja – Rodzina – Społeczeństwo" 2022, nr 7, s. 82-84.

Przyczyny takiego stanu rzeczy wynikały np. z faktu, że rodzice pracujący w trybie *home office* wykorzystywali na bieżąco sprzęt domowy, z którego wcześniej mogły korzystać dzieci.

Niemożliwym stało się współdzielenie sprzętu w tym samym czasie przez wszystkich członków rodziny. Ogromną trudność w tym zakresie miały przede wszystkim rodziny:

- wielodzietne,
- ubogie,
- dysfunkcyjne.

Podobnie, jeśli chodzi o łącza internetowe uczniów – był to główny problem dla 32% nauczycieli, a problem, ale do rozwiązania – dla 56%.

Braki sprzętowe samych nauczycieli były głównym problemem u 10%, natomiast u 46% stanowiły problem, z którym sobie radzili.

W II edycji badań Centrum Cyfrowego przeprowadzonej jesienią 2020 r. braki sprzętowe uczniów stały się nieco mniejszym wyzwaniem, choć nadal dla 1/3 nauczycieli był to główny problem.

Przezwyciężenie tych trudności w największym stopniu spadło na barki rodziców, którzy dokonywali zakupu sprzętu, pożyczali go od znajomych, rodziny, z firm. W takiej sytuacji znalazł się aż prawie co:

- piąty nauczyciel (19%),
- ósmy uczeń (13%),
- dziesiąty rodzic (9%).

W sytuacjach skrajnych, szkoły wypożyczały komputery najbardziej potrzebującym rodzinom[11].

Zarówno w kontekście ewentualnych kolejnych epizodów przechodzenia szkół w tryb zdalny lub mieszany, jak i w warunkach szkoły stacjonarnej po doświadczeniu pandemii, warto wzmacniać pozycję i rolę wychowawców w pracy z dziećmi i młodzieżą.

Dobre relacje z wychowawcami deklarowane przez badanych mogą być punktem wyjścia szkolnej profilaktyki i innych działań na rzecz rozwoju poszczególnych osób i całych szkolnych społeczności.

Relacje z rówieśnikami, kluczowe dla dobrego funkcjonowania w okresie izolacji, okazują się słabym punktem codzienności dzieci i nastolatków.

Decydenci zarządzający kryzysową sytuacją w edukacji powinni uwzględniać w swoich działaniach kampanie wspierające utrzymywanie wysokiej jakości relacji wśród dzieci i młodzieży podczas pandemii i po jej zakończeniu.

[11] J. Pyżalski, N. Walter, *Edukacja zdalna w czasie pandemii COVID-19 w Polsce – mapa głównych szans i zagrożeń. Przegląd i omówienie wyników najważniejszych badań związanych z kryzysową edukacją zdalną w Polsce*, Wojewódzka Rada Dialogu Społecznego w Gdańsku, Gdańsk 2021, s. 4-5.

Komunikowanie wytycznych dotyczących zdrowia, także psychicznego, w tym roli i sposobów realizowania satysfakcjonujących relacji, powinno być projektowane tak, aby były one wystarczająco atrakcyjne dla nastolatków.

Ponieważ edukacja dzieci i młodzieży, zajęcia pozalekcyjne, więzi z rówieśnikami i rosnąca niezależność zostały zakłócone przez pandemię, osoby zajmujące się edukacją będą musiały być przygotowane do zaoferowania dodatkowego wsparcia, aby pomóc młodzieży w powrocie do zdrowia psychicznego.

Ten czas nie sprzyjał wyrównywaniu szans. Wręcz przeciwnie – wyniki badań prowadzonych w Polsce, gdy szkoły kształciły na odległość, wskazują na powiększanie się różnic.

Jak zauważają członkowie międzynarodowej grupy *Society for Research on Adolescents – COVID-19 Response Team*: „pandemia miała potencjał, by uderzyć w każdego, chociaż niektóre grupy zostały dotknięte bardziej niż inne. Badania dotyczące pandemii muszą uwzględniać zróżnicowane skutki wywierane na wrażliwe populacje”[12].

Monitorowanie postępów uczniów i egzaminy w formie zdalnej

W następstwie *lockdownu* gospodarki wywołanego skutkami rozprzestrzeniania się koronawirusa COVID-19, społeczeństwo polskie i społeczności innych państw doświadczyły życia w warunkach pandemii.

Nierzadko traumatyczne przeżycia wynikające ze swoistego wyhamowania życia społecznego i zawodowego stały się okazją do refleksji nad wieloma aspektami ludzkiego bytu.

Zrodziły potrzebę zrozumienia tego, co się stało i nadania temu sensu. Proces ten jest wyraźnie widoczny szczególnie w obszarze życia społecznego, ze względu na wyjątkowo poważne psychospołeczne aspekty skutków pandemii.

Aby sprostać wyłaniającym się wciąż nowym problemom społecznym, dokonano wielu zmian w dotychczasowej organizacji zbiorowego funkcjonowania.

Poszukiwano i nadal poszukuje się nowych sposobów działania, by uporać się z kolejnymi wyzwaniami, powiązanymi ze zmieniającymi się okolicznościami epidemii.

Szczególną przestrzenią wymagającą wnikliwej analizy i działań wspierających jest obszar edukacji.

Sytuacja związana z funkcjonowaniem szkół i uczelni w związku z pandemią COVID-19 w wielu z nas wyzwoliła nowe siły – do:

- podjęcia wysokiej jakości oddziaływań dydaktycznych, wychowawczych i terapeutycznych,
- uważnego obserwowania i poznawania zmienionej rzeczywistości.

[12] S. Jaskulska, B. Jankowiak, M. Marciniak, M. Klichowski, *Edukacja zdalna w czasie pandemii COVID-19 w doświadczeniach polskich uczniów i uczennic: ocena relacji szkolnych i jej uwarunkowania*, „Wychowanie w Rodzinie” 2021, nr 1, s. 143-144.

Ożywiła także dyskurs naukowy w obszarze pedagogiki i w wielu powiązanych z nią dyscyplinach. Centrum zainteresowania staje się edukacja w sytuacji (post)pandemii, jak również towarzyszące jej wyzwania i perspektywy[13].

W Polsce standaryzowane testy nie są powszechnie używane i oceny opierają się na testach przygotowanych i ocenianych przez nauczycieli.

Dodatkowo, w warunkach nauczania *online*, nauczyciele nie są w stanie monitorować samodzielnej pracy uczniów rozwiązujących zadawane zdalnie zadania egzaminacyjne.

Z tego względu sprawdziany *online* nie służą ani rzetelnej ocenie postępów uczniów, ani też nie powinny być podstawą oceny.

W tym przypadku wyraźny jest brak znajomości wśród nauczycieli praktycznych implikacji płynących z badań dotyczących wykorzystania testów, quizów i innego rodzaju sprawdzianów w edukacji jako jednego z najbardziej skutecznych narzędzi utrwalania wiedzy i pogłębiania zrozumienia.

Jedną z najbardziej skutecznych technik nauczania jest metoda *retrieval practice*. W Polsce kojarzy się przede wszystkim z testowaniem, jednak w praktyce różni się tym, że testy nie są oceniane i służą jedynie:

- wzmacnianiu zapisów w pamięci długotrwałej uczniów,
- pogłębieniu zrozumienia,
- ewentualnemu udzielaniu zbiorowej informacji zwrotnej bez oceniania indywidualnych odpowiedzi.

Jest to metoda oparta na setkach badań eksperymentalnych i stanowi jedną z najmocniej ugruntowanych w badaniach metodę nauczania.

Brak zrozumienia jej zastosowania jest dobrym przykładem jednej z głównych bolączek polskiej edukacji, którą wyraźnie widać w czasach pandemii – metodyka nauczania opiera się na:

- intuicji,
- własnych doświadczeniach,
- niepopartych badaniami teoriach pedagogicznych.

Metody nauczania, które w zdalnym nauczaniu mogą być skutecznie realizowane, tj. *retrieval practice*, nie są znane polskim nauczycielom.

Zamiast tego nawołuje się do całkowitego odejścia od sprawdzania wiedzy i ograniczenie do wspierania uczniów w samodzielnym odkrywaniu wiedzy, co wg badań często prowadzi do spadku motywacji uczniów i mniejszych postępów w nauce.

Jeszcze mniej oczywisty jest sposób oceniania uczniów, zwłaszcza w kontekście egzaminów końcowych.

[13] M. Dycht, E. Śmiechowska-Petrovskij, *Wstęp*, (w:) M. Dycht, E. Śmiechowska-Petrovskij (red.), *Edukacja w sytuacji (post)pandemii – wyzwania i perspektywy*, Adam Marszałek, Toruń 2021, s. 6.

Do tej pory w prawie wszystkich systemach edukacji na świecie przeprowadzano egzaminy ogólnokrajowe, wymagano od uczniów wspólnego zdania egzaminu w jednym miejscu i czasie.

W związku z pandemią konieczne było znalezienie alternatywnych rozwiązań. Rozważane pomysły zależały od:

- sytuacji pandemicznej danego kraju i podejścia do walki z pandemią,
- funkcji egzaminów (czy pełnią krytyczną rolę w funkcjonowaniu systemu), ich obligatoryjności,
- stopnia decentralizacji.

W Wielkiej Brytanii odwołano egzaminy, które nie są niezbędne, np. dla rekrutacji na uczelnie wyższe. Niektóre uczelnie w USA odwołały też egzaminy, zmieniając zasady rekrutacji.

W Polsce, podobnie jak w wielu krajach europejskich, egzaminy zewnętrzne odbyły się z opóźnieniem, a w 2021 r. odbyły na zmienionych zasadach.

Jak dotąd żaden kraj nie zdecydował się na przeprowadzenie pełnych krajowych egzaminów *online*, jednak pandemia spowodowała przyspieszenie prac na egzaminami w wersji cyfrowej[14].

Najwyższa Izba Kontroli pozytywnie ocenia podjęcie przez ministra w grudniu 2020 r. decyzji o ograniczeniu w roku szkolnym 2020/2021 zakresu wymagań edukacyjnych, wynikających z podstawy programowej kształcenia ogólnego i przeprowadzeniu w 2021 r. egzaminu ósmoklasisty i egzaminu maturalnego na podstawie wymagań egzaminacyjnych, mających zastosowanie wyłącznie w roku szkolnym 2020/2021.

Pozwoliło to uwzględnić trudne warunki uczniów w zdobywaniu wiedzy w okresie epidemii i ocenić postępy w nauce adekwatnie do tych utrudnień.

Jednak liczba absolwentów szkół ponadpodstawowych, którzy nie zdali egzaminu maturalnego w terminie głównym (maj/czerwiec), wzrosła (z 19,5% w 2019 r. do 26% w 2020 r. i 25,5% w maju 2021 r.).

Najwyższa Izba Kontroli zauważa również, że pomimo ograniczenia wymagań egzaminacyjnych i trudności w prowadzeniu zajęć w formie zdalnej, nauczyciele byli nadal zobowiązani – w okresie od grudnia 2020 r. do czerwca 2021 r. (dwa semestry szkolne) – do realizacji wszystkich treści nauczania wynikających z podstawy programowej.

Zgodnie z § 11i ust. 1 pkt 1-5 rozporządzenia w sprawie szczególnych rozwiązań w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, dyrektor Centralnej Komisji Egzaminacyjnej, w uzgodnieniu z ministrem właściwym ds. oświaty i wychowania, ogłasza w Biuletynie Informacji Publicznej na stronie Centralnej Komisji Edukacyjnej komunikat w sprawie zmiany harmonogramu przeprowadzania w roku szkolnym 2019/2020 egzaminu:

[14] T. Gajderowicz, M. Jakubowski, *Cyfrowe wyzwania stojące przed polską edukacją*, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa 2020, s. 17-18.

- ósmoklasisty w terminie głównym lub dodatkowym,
- gimnazjalnego w terminie dodatkowym,
- maturalnego w terminie głównym, dodatkowym i poprawkowym,
- potwierdzającego kwalifikacje w zawodzie,
- zawodowego w terminie głównym i dodatkowym.

Dyrektor Centralnej Komisji Egzaminacyjnej ogłosił komunikat w dn. 24.04.2020 r., tj. na 21 dni przed terminem danego egzaminu.

W dn. 15.05.2020 r. na stronie internetowej Centralnej Komisji Edukacyjnej zostały zamieszczone wytyczne w sprawie organizowania i przeprowadzania egzaminów zewnętrznych w 2020 r.:

- ośmioklasisty,
- gimnazjalnego,
- maturalnego,
- potwierdzającego kwalifikacje w zawodzie,
- zawodowego.

Prace nad wytycznymi rozpoczęły się na przełomie marca i kwietnia 2020 r. Pierwsza wersja wytycznych została przesłana do konsultacji 6.05.2020 r., a w dn. 7.05.2020 r. projekt wytycznych został skierowany do Departamentu:

- Kształcenia Ogólnego,
- Strategii, Kwalifikacji i Kształcenia Zawodowego,
- Wychowania i Kształcenia Integracyjnego.

Z Departamentu Kształcenia Ogólnego projekt wytycznych został skierowany do konsultacji Głównego Inspektoratu Sanitarnego w dn. 11.05.2020 r., który 12.05.2020 r. zgłosił uwagi do treści wytycznych. Uwagi Głównego Inspektoratu Sanitarnego zostały uwzględnione.

Po sesji wiosenno-letniej 2020 r., Centralna Komisja Egzaminacyjna we współpracy z Ministerstwem Edukacji Narodowej oraz Głównym Inspektoratem Sanitarnym opracowała kolejne wytyczne dotyczące:

- przeprowadzania egzaminu potwierdzającego kwalifikacje w zawodzie oraz egzaminu zawodowego w styczniu-lutym 2021 r.,
- przeprowadzania testów diagnostycznych w marcu 2021 r.,
- wglądu do sprawdzonych i ocenionych prac egzaminu potwierdzającego kwalifikacje w zawodzie oraz egzaminu zawodowego,
- przeprowadzania egzaminów w sesji wiosenno-letniej 2021 r.,
- organizowania sposobu prowadzenia oceny prac egzaminacyjnych w ośrodkach sprawdzania w 2021 r.

W dn. 19.04.2021 r. na stronie internetowej Centralnej Komisji Egzaminacyjnej zostały opublikowane wytyczne dotyczące organizowania i przeprowadzania egzaminów 2021 r.

Poza wytycznymi zostały również przygotowane inne rozwiązania, które umożliwiły przeprowadzenie egzaminów w bezpieczny sposób.

Oprócz stosowanych w latach poprzednich zasad dotyczących np. dni wolnych dla uczniów, którzy nie przystępują w tym dniu do egzaminu, zachowania odpowiedniej odległości pomiędzy uczniami rozwiązującymi zadania egzaminacyjne, w roku szkolnym 2019/2020 wprowadzono możliwość rozpoczynania egzaminów dla kolejnych grup zdających z przesunięciem czasowym (np. o 9:00, 9:20, 9:40), aby zdający nie spotykali się w dużych grupach przed wejściem do sali egzaminacyjnej. Zmniejszono liczbę osób nadzorujących egzamin maturalny (do dwóch osób).

Przy podejmowaniu decyzji o przesunięciu terminów przeprowadzania egzaminów zewnętrznych Minister Edukacji Narodowej kierował się przede wszystkim rekomendacjami Głównego Inspektoratu Sanitarnego i Ministra Zdrowia odnoszącymi się do bezpiecznych warunków przeprowadzania egzaminów.

W celu wspomożenia uczniów w przygotowaniach do egzaminów zewnętrznych Ministerstwo Edukacji Narodowej i Centralna Komisja Egzaminacyjna zaproponowały przeprowadzenie w warunkach domowych próbnych egzaminów ósmoklasisty i egzaminu maturalnego.

Na stronach internetowych zostały zamieszczone materiały niezbędne do przeprowadzenia tych egzaminów.

Zarówno egzamin ósmoklasisty, jak i egzamin maturalny miały służyć wyłącznie celom informacyjnym i diagnostycznym.

Uczniowie rozwiązywali zadania egzaminacyjne w warunkach zbliżonych do właściwego egzaminu zewnętrznego. Liczba pobrań arkuszy egzaminacyjnych podczas egzaminu:

- ósmoklasisty w dn. od 30 marca do 1 kwietnia wyniosła łącznie 4573 tys. razy,
- maturalnego w dn. od 2 do 8 kwietnia wyniosła łącznie 2588 tys. razy.

Do tego pobrano pliki zadań powtórkowych do egzaminu ósmoklasisty w liczbie ok. 6000 tys. pobrań (ok. 750 tys. osób każdego dnia przez osiem dni).

W grudniu 2020 r. Minister Edukacji Narodowej zdecydował o ograniczeniu w roku szkolnym 2020/2021 zakresu wymagań edukacyjnych wynikających z podstawy programowej kształcenia ogólnego i przeprowadzeniu w 2021 r. egzaminu ósmoklasisty i egzaminu maturalnego na podstawie wymagań egzaminacyjnych, mających zastosowanie wyłącznie w roku szkolnym 2020/2021.

Zdaniem ministerstwa uzasadnieniem do wprowadzenia ograniczenia wymagań edukacyjnych były doświadczenia:

- skutków ogólnopolskiego strajku nauczycieli z 2019 r.,
- z nauki prowadzonej w formie zdalnej wiosną i jesienią 2020 r.

W wyniku wprowadzonych zmian przystąpienie do egzaminu maturalnego na poziomie rozszerzonym nie było obowiązkowe, zdający mógł przystąpić do egzaminu z sześciu przedmiotów dodatkowych, jeżeli potrzebuje wyników w postępowaniu rekrutacyjnym do szkoły wyższej. Nie przeprowadzano także egzaminów w części ustnej.

Na podstawie zmienionych wymagań w Centralnej Komisji Egzaminacyjnej przygotowano próbne arkusze egzaminacyjne, na podstawie których od 3 do 19.03.2021 r. przeprowadzono egzaminy próbne.

Egzamin przeprowadziły tylko zainteresowane szkoły, wyłącznie w celu informacyjnym i diagnostycznym[15].

Konieczność realizacji kształcenia na odległość spowodowała szerokie spektrum działań, które były podejmowane w roku szkolnym 2019/2020 oraz 2020/2021 poprzez:

- dyrektorów placówek oświatowych,
- kadrę pedagogiczną,
- rodziców,
- dzieci/uczniów.

Podsumowując aktywność wszystkich osób zaangażowanych w realizację zdalnego nauczania, należy zwrócić uwagę na:

- inicjatywy w obrębie organizacji pracy,
- wyposażenie uczniów i nauczycieli w sprzęt niezbędny do uczestnictwa w zajęciach i ich prowadzenia,
- kształcenie umiejętności, jakie okazały się konieczne do obsługiwania narzędzi elektronicznych,
- dostosowanie warunków oraz organizacji czasu pracy.

Dobrze zaplanowana edukacja zdalna pozwoliła zauważyć efekty podejmowanych działań, m.in. tj.:

- rozbudzenie zainteresowania dzieci i uczniów nowymi technologiami informacyjno-komunikacyjnymi,
- zadowolenie dzieci i rodziców, ograniczenie lęku przed ponownym przyjściem do przedszkola, powrotem do szkoły – niwelowanie trudności adaptacyjnych,
- zaangażowanie uczniów w realizowanie aktywności podczas lekcji *online*,
- wzrost poziomu kompetencji, koniecznych podczas wykorzystywania przez uczniów narzędzi elektronicznych w toku pracy zdalnej,
- poszerzenie wiedzy i umiejętności w zakresie realizacji podstawy programowej oraz stosowania nowych rozwiązań interaktywnych w edukacji,
- wzrost kreatywności nauczycieli w wyszukiwaniu nowatorskich aplikacji, informacji, zadań i w tworzeniu innowacyjnych materiałów edukacyjnych,
- umiejętność modyfikowania metod i narzędzi oraz właściwego ich doboru do realizowanych tematów zajęć *online*,
- dobór materiałów dostosowanych pod względem dostępności dla wszystkich uczniów, w myśl zasady projektowania uniwersalnego w edukacji,
- organizacja pomocy psychologiczno-pedagogicznej i wsparcia specjalistycznego w toku zajęć indywidualnych,

[15] *Funkcjonowanie szkół w sytuacji zagrożenia COVID-19*, Najwyższa Izba Kontroli, Warszawa 2021, s. 67-69.

- dbanie o higienę pracy i czas zajęć dostosowany do indywidualnych możliwości psychofizycznych uczniów,
- dbanie o dzieci/uczniów i ich rodziców poprzez organizowanie konsultacji i rozmów w celu oswojenia z rzeczywistością edukacyjną w czasie pandemii; zainteresowanie nauczycieli i wychowawców trudnościami i problemami młodzieży,
- integracja zespołów dzieci/uczniów, nauczycieli i pracowników placówek edukacyjnych oraz udzielanie sobie wzajemnego wsparcia w czasie pracy zdalnej przez członków lokalnych społeczności edukacyjnych.

Doświadczenia zdobyte podczas pracy zdalnej uświadomiły nam, że w edukacji nie ma rzeczy niemożliwych.

Każdy z nas uczy się przez całe życie i powinien nadążać za nowościami technologicznymi, dzięki którym innowacyjne metody działania mogą być wykorzystywane w codziennej pracy. Czas zdalnej edukacji pokazał nam:

- jak wiele już osiągnęliśmy w zakresie kształcenia na odległość,
- jakie mamy umiejętności i wiedzę,
- ile jeszcze trzeba się nauczyć, by z satysfakcją podejmować kolejne działania, gdy okażą się one niezbędne.

Należy pogratulować wszystkim tym, którzy chcieli zgłębiać tajniki zdalnego nauczania i motywować innych do podjęcia działań w zakresie doskonalenia własnych kompetencji[16].

Bibliografia

Bialik M., *Zdalne nauczanie jako element pracy z uczniami w szkołach w czasie pandemii koronawirusa w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy. Edukacja – Rodzina – Społeczeństwo" 2022, nr 7.

Donocik I., *Kształcenie na odległość w szkołach i placówkach systemu oświaty w sytuacji pandemii. Z doświadczeń w roku szkolnym 2019/2020*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2021.

Dycht M., Śmiechowska-Petrovskij E., *Wstęp*, (w:) M. Dycht, E. Śmiechowska-Petrovskij (red.), *Edukacja w sytuacji (post)pandemii – wyzwania i perspektywy*, Adam Marszałek, Toruń 2021.

Ernst-Milerska R., *Nauczanie na odległość w czasie pandemii jako wyzwanie wobec egalitarnego statusu szkoły publicznej*, „Studia z Teorii Wychowania" 2020, nr 4.

Funkcjonowanie szkół w sytuacji zagrożenia COVID-19, Najwyższa Izba Kontroli, Warszawa 2021.

Gajderowicz T., Jakubowski M., *Cyfrowe wyzwania stojące przed polską edukacją*, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa 2020.

[16] I. Donocik, *Kształcenie na odległość w szkołach i placówkach systemu oświaty w sytuacji pandemii. Z doświadczeń w roku szkolnym 2019/2020*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2021, s. 34-35.

Glac I., Glac W., *Prawne i psychospołeczne skutki pandemii choroby COVID-19 dla edukacji w Polsce – wybrane aspekty*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych" 2022, nr 1.
Jaskulska S., Jankowiak B., Marciniak M., Klichowski M., *Edukacja zdalna w czasie pandemii COVID-19 w doświadczeniach polskich uczniów i uczennic: ocena relacji szkolnych i jej uwarunkowania*, „Wychowanie w Rodzinie" 2021, nr 1.
Jaskulska S., Marciniak M., Jankowiak B., Klichowski M., *Edukacja zdalna w czasie pandemii COVID-19 w doświadczeniach polskich uczniów i uczennic: codzienność i wizja przyszłości szkoły*, „Edukacja Międzykulturowa" 2022, nr 1.
Łojewski J., Radacka-Majek L., *Doświadczenia nauczycieli w Polsce dotyczące nauczania w okresie pandemii COVID-19*, Fundacja Dobra Porażka, Gdańsk 2021.
Pikuła N.G., Jagielska K., Łukasik J.M., *Wstęp*, (w:) N.G. Pikuła, K. Jagielska, J.M. Łukasik (red.), *Wyzwania dla edukacji w sytuacji pandemii COVID-19*, Scriptum, Kraków 2020.
Plebańska M., Szyller A., Sieńczewska M., *Edukacja zdalna w czasach COVID-19. Raport z badania*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2020.
Pyżalski J., Walter N., *Edukacja zdalna w czasie pandemii COVID-19 w Polsce – mapa głównych szans i zagrożeń. Przegląd i omówienie wyników najważniejszych badań związanych z kryzysową edukacją zdalną w Polsce*, Wojewódzka Rada Dialogu Społecznego w Gdańsku, Gdańsk 2021.
Sołtysiak P., Żelazko M., *Dostęp do edukacji oraz jej przebieg w obliczy pandemii COVID-19*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego" 2021, nr 3.
Winiarczyk A., Warzocha T., *Edukacja zdalna w czasach pandemii COVID-19*, „Forum Oświatowe" 2021, nr 1.
Zahorska M., *Sukces czy porażka zdalnego nauczania?*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2020.

Remote education during the lockdown in connection with the prevention, counteracting and combating of COVID-19

Abstract
The research undertaken aims to present distance education during the lockdown in connection with the prevention, counteracting and combating of COVID-19. To achieve the research goal, it was necessary to show the SARS-CoV-2 coronavirus pandemic and the conditions of online teaching. Types of distance learning tools were also presented, as well as monitoring of students' progress and remote examinations. The article was prepared based on a review of selected national literature, including articles presenting the results of scientific research carried out in recent months.

Keywords: SARS-CoV-2 coronavirus, online teaching, progress monitoring.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Agata Smolak

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
https://orcid.org/0000-0003-1519-7662

Szanse i zagrożenia wynikające z rozszerzonej i wirtualnej rzeczywistości

Streszczenie
Artykuł zapewnia kompleksowy przegląd rozszerzonej (AR) i wirtualnej rzeczywistości (VR), eksplorując ich zastosowania, potencjalne korzyści oraz wyzwania. Omawia kluczowe aspekty technologiczne i ich rozwój, a następnie przechodzi do analizy zastosowań w edukacji, medycynie, przemyśle i rozrywce. Artykuł podkreśla również zagrożenia związane z AR i VR, w tym kwestie prywatności, wpływ na zdrowie i problemy społeczne. Zakończenie koncentruje się na przyszłości tych technologii, zwracając uwagę na oczekiwane innowacje i ich potencjalny wpływ na społeczeństwo.

Słowa kluczowe: rozszerzona rzeczywistość, wirtualna rzeczywistość, technologie immersyjne, cyberbezpieczeństwo, innowacje technologiczne.

Wstęp

Szybki rozwój Rozszerzonej Rzeczywistości (AR) oraz Wirtualnej Rzeczywistości (VR) stanowi jedno z przełomowych osiągnięć w dziedzinie technologii w ostatnich latach. Te immersyjne technologie, przekraczające tradycyjną interakcję cyfrową, oferują unikalne połączenie świata rzeczywistego i wirtualnego, przekształcając nasze postrzeganie i interakcję z informacjami cyfrowymi.

Niniejszy artykuł ma na celu kompleksowe zbadanie zarówno szans, jak i ryzyk wynikających z powszechnego przyjęcia technologii AR i VR, biorąc pod uwagę ich wieloaspektowe implikacje w różnych sektorach. AR i VR otworzyły nowe granice w tak różnorodnych dziedzinach, jak między innymi edukacja, opieka zdrowotna, rozrywka i przemysł. W edukacji technologie te rewolucjonizują tradycyjne paradygmaty nauczania, oferując immersyjne i interaktywne doświadczenia, które zwiększają zaangażowanie i zrozumienie uczniów[1]. W opiece

[1] "There are numerous proven advantages of using VR technology in education. First of all, VR provides outstanding visualisation, which cannot be obtained in traditional classroom. It reflects the world that young generations feels comfortable in. It is inclusive, allowing everybody, everywhere, regardless of status, financial situation and disability to participate in education process. It gives virtually unlimited access to information, books or articles.

zdrowotnej są nie tylko narzędziami zaawansowanego szkolenia medycznego, ale również ewoluują w kluczowe aktywa dla leczenia i rehabilitacji pacjentów[2]. Przemysł rozrywki został przekształcony przez zdolność tych technologii do tworzenia głęboko angażujących, interaktywnych doświadczeń, podczas gdy w sektorze przemysłowym AR i VR optymalizują procesy produkcyjne oraz rewolucjonizują metody projektowania i prototypowania[3]. Jednak szybka integracja AR i VR w naszym codziennym życiu nie jest pozbawiona wyzwań i ryzyka. Kwestie związane z prywatnością danych i cyberbezpieczeństwem pojawiają się jako kluczowe obawy, biorąc pod uwagę ogromne ilości przetwarzanych przez te technologie danych osobowych i wrażliwych[4]. Dodatkowo wpływ AR i VR na zdrowie psychiczne i fizyczne jest obszarem rosnących obaw, z potencjalnymi ryzykami, w tym uzależnieniem, stresem psychicznym oraz fizycznymi skutkami ubocznymi, takimi jak choroba cyfrowa. Technologie te stawiają znaczące pytania społeczne i etyczne, wyzywając istniejące normy i ramy prawne[5].

Modern technology used in classroom increases engagement, stimulates cooperation and involvement. It is used for highly efficient blended learning, encouraging self-study and individual pursuit of knowledge". Cyt za: D. Kamińska, T. Sapiński, S. Wiak, T. Tikk, R.E. Haamer, E. Avots, A. Helmi, C. Ozcinar, G. Anbarjafari, *Virtual Reality and Its Applications in Education: Survey*, "Information" 2019, 10, 318, pobrane z: https://www.mdpi.com/2078-2489/10/10/318 (dostęp: 10.09.2023 r.).

[2] "The application of virtual reality technology in medical education has very important practical significance. Some virtual reality systems used in basic medical experiments, clinical practice and research can solve many problems that restrict the development of practical teaching, and their advantages and effects are immeasurable. Medical education is different from other disciplines in teaching methods. It not only teaches learners medical knowledge, medical trends, understands the development trend of modern medicine, but also pays attention to the cultivation of practical skills". Y. Zhou, J. Hou, *Application of VR Virtual Simulation Technology in Medical Teaching Experiment, Medicine, Computer Science, Engineering*, The 2021 International Conference on Machine Learning and Big Data Analytics for IoT Security and Privacy, pobrane z: https://www.semanticscholar.org/paper/Application-of-VR-Virtual-Simulation-Technology-in-Zhou-Hou/da6065d237d5384ef85138b1bf136b04aa2ef017 (dostęp: 29.12.2023 r.).

[3] K. Kim, *Is Virtual Reality (VR) Becoming an Effective Application for the Market Opportunity in Health Care, Manufacturing, and Entertainment Industry?*, "European Scientific Journal" 2016, Vol. 12, No. 9, pobrane z: http://dx.doi.org/10.19044/esj.2016.v12n9p14 (dostęp: 31.12.2023 r.).

[4] A.K. Wilk, *Wirtualna rzeczywistość – wsparcie czy zagrożenie dla bezpieczeństwa?*, „Journal of Modern Science" 2018, Vol. 4(39), s. 279.

[5] „Wraz z szeregiem zastosowań, które należy uznać za pożyteczne, pojawiają się niekorzystne następstwa w procesie używania wirtualnej rzeczywistości. W szczególnych przypadkach korzystanie zarówno z nowych mediów, jak i z immersyjnych technologii VR wiąże się z zagrożeniami, które w konsekwencji mogą doprowadzić do szkodliwych psychicznie i fizycznie następstw". Cyt. za. G. Motyl, *Odcienie technologii VR. Zaburzenia odżywiania jako przykład psychospołecznych konsekwencji wykorzystania technologii wirtualnej rzeczywistości*, „Media Biznes Kultura" 2023, nr 1(14), s. 197; por.: G. Cęcelek, *Przestrzeń*

Stojąc na progu nowej ery kształtowanej przez AR i VR, kluczowe jest zrównoważone podejście do tej tematyki. Niniejszy artykuł ma na celu rozłożenie na czynniki pierwsze wielowymiarowej natury tych technologii, analizując ich potencjał do transformacji świata, jednocześnie krytycznie oceniając towarzyszące im wyzwania. Zrozumienie pełnego spektrum wpływu AR i VR jest niezbędne dla kształtowania przyszłości, w której technologia wzbogaca ludzkie doświadczenie bez kompromisu w zakresie naszego bezpieczeństwa i standardów etycznych.

Dlatego też celem niniejszego artykułu jest dogłębne zrozumienie i ocena wpływu technologii rozszerzonej (AR) i wirtualnej rzeczywistości (VR) na wybrane aspekty życia społecznego, gospodarczego i kulturowego. Poprzez identyfikację potencjalnych korzyści i zagrożeń związanych z tymi technologiami, a także podjęcie próby predykcji tego, jak mogą one kształtować przyszłość, możliwe stanie się pełniejsze zrozumienie ich wpływu na teraźniejsze zmiany. Głównym celem jest podkreślenie potrzeby zrównoważonego podejścia do rozwoju i wdrażania AR i VR, które uwzględnia zarówno ich innowacyjny potencjał, jak i możliwe ryzyka. Wykorzystano tu metody badawcze oparte na przeglądzie literatury. Analiza obejmuje zakres publikacji naukowych, raportów branżowych, studiów przypadku oraz artykułów z czasopism specjalistycznych. Metoda ta pozwala na głębsze zrozumienie złożonych interakcji między technologiami AR/VR a ich kontekstem społecznym i technologicznym. Kluczowe jest także zastosowanie metody krytycznej analizy, która pozwala na ocenę potencjalnych zagrożeń i wyzwań etycznych związanych z AR i VR. Takie podejście umożliwia holistyczną ocenę tych technologii, uwzględniając nie tylko ich technologiczne i funkcjonalne aspekty, ale również wpływ społeczny, etyczny i psychologiczny. Podsumowując, poprzez zastosowanie tych metod, artykuł pozwala na obiektywną analizę AR i VR, stanowiąc wartościowe źródło wiedzy dla osób zainteresowanych wpływem nowych technologii na społeczeństwo.

Podstawy teoretyczne – wirtualna i rozszerzona rzeczywistość

Wirtualna i rozszerzona rzeczywistość to technologie, które w ostatnich dekadach zrewolucjonizowały sposób, w jaki doświadczamy świata cyfrowego[6]. Te innowacyjne rozwiązania, łączące świat rzeczywisty z wirtualnym, otwierają nowe horyzonty w wielu dziedzinach życia, od edukacji i medycyny po rozrywkę i przemysł. W artykule precyzyjne zdefiniowanie kluczowych pojęć jest niezbędne dla zapewnienia klarowności i zrozumienia tematu. Wirtualna rzeczywistość (VR) i rozszerzona rzeczywistość (AR) to dwa blisko powiązane, lecz różniące się od

wirtualna w kontekście generowania zachowań aspołecznych dzieci i młodzieży, (w:) *Mass media we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu, Łódź 2019, s. 238-240.

[6] Systel, *Virtual reality, czyli czym jest wirtualna rzeczywistość?*, pobrane z: https://systel.pl/virtual-reality (dostęp: 29.12.2023 r.).

siebie koncepty, które odgrywają kluczową rolę w dzisiejszym świecie technologii[7]. Pierwsza z technologii umożliwia użytkownikowi całkowite zanurzenie w wykreowanym cyfrowo świecie. Tworzy ona iluzję obecności w środowisku, które jest odmiennie od rzeczywistości, często poprzez specjalne okulary (gogle VR/AR). Użytkownicy mogą wchodzić w interakcje z wirtualnym środowiskiem w sposób, który naśladuje realne doświadczenia, często wykorzystując różnorodne sensoryczne stymulacje, takie jak wzrok, słuch, a nawet dotyk (technologie haptyczne). Rozszerzona rzeczywistość z kolei nakłada wygenerowane komputerowo obrazy na rzeczywisty świat, zwiększając w ten sposób percepcję rzeczywistości. Może być ona doświadczana za pomocą smartfonów, tabletów, okularów AR lub innych urządzeń, które nakładają dane cyfrowe na obraz rzeczywistości. AR nie zastępuje świata rzeczywistego, lecz go wzbogaca, umożliwiając użytkownikowi dostęp do dodatkowych informacji w kontekście ich bezpośredniego środowiska[8].

Historia VR sięga lat 60. XX w. kiedy to amerykański naukowiec Ivan Sutherland stworzył jeden z pierwszych systemów VR, nazywany „The Sword of Damocles"[9]. Był to prosty, ale przełomowy system, który wykorzystywał hełm zamocowany do sufitu, by wyświetlać proste grafiki 3D. Rozszerzona rzeczywistość z kolei zyskała pierwsze zarysy dzięki projektowi Sutherlanda, znanemu jako „The Ultimate Display"[10], który opisywał koncepcję połączenia świata rzeczywistego z cyfrowymi obrazami. Jednak dopiero w latach 90. XX w. technologia zaczęła nabierać realnych kształtów, kiedy to naukowcy z Boeinga zaczęli eksperymentować z wykorzystaniem AR do pomocy w montażu przewodów w samolotach. W kolejnych latach zarówno VR, jak i AR doświadczyły znaczących przemian napędzanych przez rozwój technologii cyfrowych, grafiki komputerowej oraz miniaturyzacji sprzętu. Wczesne aplikacje VR skupiały się głównie na symulacjach i treningach. Wiek XXI przyniósł eksplozję popularności VR i AR, z kolejnymi innowacjami technologicznymi i rosnącym zainteresowaniem ze strony szerokiej publiczności. VR z kolei zyskała na popularności w świecie gier i rozrywki, oferując coraz bardziej realistyczne i immersyjne doświadczenia.

---

[7] A.B. Craig, *Understanding Augmented Reality: concepts and applications*, San Francisco 2013, s. 131.

[8] "Whereas virtual reality (VR) places a user inside a completely computer-generated environment, augmented reality (AR) aims to present information that is directly registered to the physical environment. AR goes beyond mobile computing in that it bridges the gap between virtual world and real world, both spatially and cognitively. With AR, the digital information appears to become part of the real world, at least in the user's perception". D. Schmalstieg, T. Höllerer, *Augmented reality: principles and practice*, New York 2016, s. 217.

[9] I.E. Sutherland, *A head-mounted three dimensional display*, pobrane z: https://web.archive.org/web/20201227190115/http://cacs.usc.edu/education/cs653/Sutherland-HeadmountedDisplay-AFIPS68.pdf (dostęp: 29.12.2023 r.).

[10] I.E. Sutherland, *The Ultimate Display*, pobrane z: http://worrydream.com/refs/Sutherland%20-%20The%20Ultimate%20Display.pdf (dostęp: 29.12.2023 r.).

Zaawansowanie technologiczne wirtualnej i rozszerzonej rzeczywistości jest bezpośrednim wynikiem postępu w wielu dziedzinach techniki. Od zaawansowanej grafiki komputerowej po precyzyjne śledzenie ruchów, od miniaturyzacji sprzętu po rozwój sztucznej inteligencji – wszystkie te elementy łączą się, tworząc złożone i dynamiczne systemy AR i VR[11]. Ważnym aspektem jest rozwój urządzeń wyjściowych, w tym hełmów VR, okularów AR, rękawic haptycznych i innych kontrolerów, które umożliwiają użytkownikom interakcję z wirtualnym środowiskiem. Na znaczeniu zyskuje także sztuczna inteligencja, która ma znaczący wpływ na personalizację doświadczeń, zarządzanie zawartością, a także na tworzenie bardziej interaktywnych i inteligentnych środowisk. Zrozumienie tych technologii nie tylko rzuca światło na obecne możliwości i ich ograniczenia, ale również pozwala przewidywać przyszłe kierunki rozwoju i innowacje w tych dziedzinach.

Przykłady zastosowania AR i VR w różnych dziedzinach (edukacja, medycyna, rozrywka, przemysł)

Rozszerzona i wirtualna rzeczywistość mają szerokie zastosowanie w różnych dziedzinach, znacząco wpływając na wiele aspektów naszego życia, od edukacji po przemysł. W edukacji i szkoleniach umożliwiają tworzenie interaktywnych i immersyjnych doświadczeń edukacyjnych, które zwiększają zaangażowanie i zrozumienie uczniów[12]. Uczniowie mogą uczestniczyć w wirtualnych laboratoriach, przeprowadzać eksperymenty bez ryzyka, a nawet odbywać podróże w czasie do historycznych miejsc. W szkoleniach zawodowych, np. w lotnictwie, medycynie czy obsłudze maszyn ciężkich, VR oferuje bezpieczne środowisko do nauki i doskonalenia umiejętności. W medycynie VR znajduje zastosowanie w terapii i rehabilitacji, oferując środowiska, które pomagają pacjentom w powrocie do zdrowia, np. poprzez symulowanie zadań życia codziennego[13]. W dziedzinie rozrywki i mediów VR zrewolucjonizowała świat gier, oferując doświadczenia, które są bardziej immersyjne niż kiedykolwiek wcześniej. VR otwiera również

[11] B.J. Harris, *Historia przyszłości. Oculus, Facebook i rewolucja wirtualnej rzeczywistości*, Nowy Jork 2019, s. 43.

[12] S.D. Piovesan, L.M. Passerino, A.S. Pereira, *Virtual reality as a tool in the education, IADIS International Conference on Cognition and Exploratory Learning in Digital Age*, pobrane z: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED542830.pdf (dostęp: 30.12.2023 r.); por.: D. Hamilton, J. McKechnie, E. Edgerton, C. Wilson, *Immersive virtual reality as a pedagogical tool in education: a systematic literature review of quantitative learning outcomes and experimental design*, pobrane z: https://link.springer.com/article/10.1007/s40692-020-00169-2 (dostęp: 30.12.2023 r.).

[13] Szerzej zob.: https://www.praktycznafizjoterapia.pl/artykul/zastosowanie-wirtualnej-rzeczywistosci-w-rehabilitacji-pacjentow-z-zaburzeniami-rownowagi-i-chodu (dostęp: 31.12.2023 r.).

nowe możliwości w dziedzinie wirtualnych koncertów i muzeów[14]. AR z kolei znajduje zastosowanie w telefonach komórkowych i aplikacjach, tworząc nowe formy interakcji z mediami, takie jak gry typu Pokémon Go czy Google Maps. W przemyśle i produkcji AR pomaga w szkoleniach pracowników, konserwacji maszyn i zarządzaniu procesami produkcyjnymi, oferując informacje w czasie rzeczywistym bezpośrednio na polu widzenia pracownika. Technologia VR jest używana do projektowania produktów i symulacji procesów produkcyjnych, co pozwala na identyfikację i rozwiązanie problemów, zanim wejdą one w fazę produkcji[15].

Te zastosowania AR i VR demonstrują ich wszechstronność i potencjalne korzyści dla różnych sektorów. Technologie te otwierają drogę do nowatorskich form rozrywki, edukacji, praktyk medycznych i metod pracy, jednocześnie niosąc ze sobą możliwość dalszego rozwoju i wprowadzania rewolucyjnych zmian w wielu dziedzinach[16].

Szanse wynikające z AR i VR

Technologie VR i AR, choć nadal rozwijające się, już teraz oferują szereg możliwości przekształcających wiele aspektów naszego życia i pracy. Warto zwrócić uwagę na to, jak te innowacyjne technologie mogą przyczynić się do postępu w różnych dziedzinach, zmieniając środowisko w jakim żyjemy. Dzięki swojej zdolności do tworzenia immersyjnych i interaktywnych środowisk, otwierają nowe możliwości dla nauki i rozwoju, umożliwiając doświadczenia, które byłyby niemożliwe lub niepraktyczne w rzeczywistym świecie, mogąc zrewolucjonizować sposób nauczania i uczenia się, oferując bardziej angażujące i interaktywne metody edukacyjne[17]. Jak wspomniano we wstępie, w medycynie AR i VR mogą nie

[14] *VR w kulturze, czyli innowacyjne rozwiązania w Muzeum Brytyjskim*, pobrane z: https://marketinglink.pl/vr-w-kulturze-czyli-innowacyjne-rozwiazania-w-muzeum-brytyjskim (dostęp: 29.12.2023 r.).

[15] D. Szybicki, P. Pietruś, *Zastosowanie wirtualnej rzeczywistości w projektowaniu stacji zrobotyzowanych*, „Pomiary, Automatyka, Robotyka" 2020, nr 2, s. 63-68.

[16] *The future of VR – top trends for 2023*, pobrane z: https://www.workplace.com/blog/the-future-of-vr (dostęp: 29.12.2023 r.); por.: T. Mazuryk, M. Gervautz, *Virtual Reality – History, Applications, Technology and Future*, pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/2617390_Virtual_Reality_-_History_Applications_Technology_and_Future (dostęp: 31.12.2023 r.).

[17] Zob. *The Future of Jobs and Jobs Training*, PEW Research Center, pobrane z: https://www.pewresearch.org/internet/2017/05/03/the-future-of-jobs-and-jobs-training (dostęp: 10.09.2023 r.); por.: *The Skills Revolution and the Future of Learning and Earning*, World Governmental Summit 2023, McKinsey & Company, pobrane z: https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/industries/education/our%20insights/the%20skills%20revolution20and%20the%20future%20of%20learning%20and%20earning/the-skills-revolution-and-the-future-of-learning-and-earning-report-f.pdf (dostęp: 10.09.2023 r.); por.: *The Future of Jobs Report*

tylko ulepszyć procedury chirurgiczne i rehabilitacyjne, ale również przyczynić się do lepszego szkolenia medycznego. W przemyśle AR i VR mogą zwiększyć efektywność i bezpieczeństwo pracy, oferując zaawansowane narzędzia do projektowania, symulacji oraz szkoleń. W rozrywce potencjał tworzenia wciągających doświadczeń otwiera nowe horyzonty dla gier, filmów i innych form mediów. Poszerzając dotychczasowe omówienie autorka proponuje skupić się na kontekście edukacji i szkoleń, gdzie rozszerzona i wirtualna rzeczywistość stają się coraz bardziej znaczącymi narzędziami, które ułatwiają naukę i rozwój umiejętności w różnorodnych dziedzinach. Technologie te oferują unikalne metody nauczania, które mogą przekształcić tradycyjne środowiska edukacyjne i szkoleniowe, zapewniając bardziej angażujące, interaktywne i efektywne doświadczenia[18]. W edukacji AR i VR umożliwiają tworzenie dynamicznych, immersyjnych środowisk, które mogą zwiększyć zaangażowanie i zainteresowanie uczniów. Na przykład VR może przenieść studentów do wirtualnych laboratoriów, gdzie mogą przeprowadzać eksperymenty naukowe w bezpiecznym, kontrolowanym środowisku, co jest szczególnie korzystne w dziedzinach wymagających drogiego sprzętu lub w sytuacjach, gdzie eksperymenty rzeczywiste mogą być niebezpieczne. AR z drugiej strony może wzbogacać tradycyjne materiały dydaktyczne, takie jak podręczniki, poprzez nakładanie interaktywnych, trójwymiarowych obiektów i animacji, co ułatwia zrozumienie skomplikowanych koncepcji i procesów. W szkoleniach zawodowych zarówno AR, jak i VR odgrywają kluczową rolę. VR jest wykorzystywana do symulacji realistycznych scenariuszy, które są niezbędne w takich dziedzinach, jak lotnictwo, medycyna czy inżynieria[19]. Piloci mogą trenować w wirtualnych kabinach samolotów, a chirurdzy mogą ćwiczyć skomplikowane procedury operacyjne w bezpiecznym, wirtualnym środowisku, co znacznie obniża ryzyko i koszty związane z treningiem w rzeczywistych warunkach. AR z kolei jest wykorzystywana do zapewniania szkoleń na miejscu pracy, umożliwiając pracownikom dostęp do interaktywnych instrukcji i informacji w czasie rzeczywistym, co jest szczególnie przydatne w przemyśle i inżynierii. Obie technologie oferują również możliwości personalizacji doświadczeń eduka-

2023, World Economic Forum; por.: E. Campos, I. Hidrogo, G. Zavala, *Impact of virtual reality use on the teaching and learning of vectors*, "Frontiers in Education" 2022, Vol. 7, pobrane z: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2022.965640/full (dostęp: 10.09.2023 r.); por.: D. Angel-Urdinolacatalina Castillo, *Can Virtual Reality simulators develop students' skills?*, pobrane z: https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/can-virtual-reality-simulators-develop-students-skills (dostęp: 10.09.2023 r.); por.: G. Atta, A. Abdelsattar, D. Elfiky, M. Zahran, M. Farag, S.O. Slim, *Virtual Reality in Space Technology Education*, "Education Sciences" 2022, No. 12(12):890, pobrane z: https://doi.org/10.3390/educsci12120890 (dostęp: 10.12.2023 r.).

[18] E. Campos, I. Hidrogo, G. Zavala, *op. cit.*

[19] O.N. Yakovleva, E.V. Yakovlev, *Interactive teaching methods in contemporary higher education*, "Pacific Science Review" 2014, Vol. 16, Issue 2, s. 75-80.

cyjnych i szkoleniowych, dostosowując treści do indywidualnych potrzeb i stylów uczenia się[20]. Dzięki temu uczniowie i profesjonaliści mogą uczyć się w tempie odpowiadającym ich własnym preferencjom, co zwiększa skuteczność nauki. Podsumowując, AR i VR mają potencjał do znaczącej transformacji sposobów nauczania i szkolenia w różnych sektorach[21]. Poprzez tworzenie immersyjnych, interaktywnych i spersonalizowanych doświadczeń edukacyjnych, te technologie nie tylko ułatwiają naukę i rozwój umiejętności, ale również otwierają nowe horyzonty dla metodyk nauczania i treningu zawodowego.

Zagrożenia związane z AR i VR

Widząc szereg możliwości, jakie oferują te technologie, warto pochylić się także nad wyzwaniami. Przechodząc do analizy wyzwań związanych z rozszerzoną (AR) i wirtualną rzeczywistością (VR), ważne jest, aby zrozumieć, że te innowacyjne technologie, choć oferują wiele korzyści, niosą ze sobą również potencjalne ryzyka i wyzwania[22]. Warto skupić się na identyfikacji i omówieniu tych zagrożeń, które mogą mieć wpływ zarówno na użytkowników indywidualnych, jak i na społeczeństwo w szerszym kontekście. AR i VR, z ich zdolnościami do immersji i modyfikacji percepcji rzeczywistości, mogą prowadzić do szeregu problemów, włączając w to kwestie zdrowia psychicznego i fizycznego, prywatności, ale także bezpieczeństwa danych czy społecznych i etycznych dylematów. Z jednej strony intensywne lub niewłaściwe użytkowanie VR może skutkować negatywnymi skutkami dla zdrowia, takimi jak zawroty głowy, nudności, a nawet długotrwałe zaburzenia percepcji. Z drugiej strony, poprzez nakładanie danych cyfrowych

[20] *Trends in Digital Personalized Learning*, UNICEF, pobrane z: https://www.unicef.org/globalinsight/reports/trends-digital-personalized-learning (dostęp: 10.09.2023 r.).

[21] "There are numerous proven advantages of using VR technology in education. First of all, VR provides outstanding visualisation, which cannot be obtained in traditional classroom. It reflects the world that young generations feels comfortable in. It is inclusive, allowing everybody, everywhere, regardless of status, financial situation and disability to participate in education process. It gives virtually unlimited access to information, books or articles. Modern technology used in classroom increases engagement, stimulates cooperation and involvement. It is used for highly efficient blended learning, encouraging self-study and individual pursuit of knowledge". Cyt za: D. Kamińska, T. Sapiński, S. Wiak i in., *op. cit.*; por.: G. Atta, A. Abdelsattar, D. Elfiky i in., *op. cit.*

[22] „Behr et al. (2005) określają te ryzyka jako następujące: (I) choroba lokomocyjna, (II) nadmiar bodźców, (III) intensyfikacja doświadczenia (w VR każde wrażenie może być odczuwane bardziej intensywnie, potencjalnie zmieniając sposoby reakcji użytkowników oraz wpływając na ich odpowiedzi), oraz (IV) kognitywne, emocjonalne i behawioralne zaburzenia po powrocie do realnej rzeczywistości po zakończeniu doświadczenia". Cyt. za: M. Slater, C. Gonzalez-Liencres, P. Haggard, C. Vinkers, R. Gregory-Clarke, S. Jelley, Z. Watson, G. Breen, R. Schwarz, W. Steptoe, D. Szostak, S. Halan, D. Fox, J. Silver, *The Ethics of Realism in Virtual and Augmented Reality*, pobrane z: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frvir.2020.00001/full (dostęp: 31.12.2023 r.).

na rzeczywistość, AR może prowadzić do zagrożeń związanych z prywatnością i bezpieczeństwem, gdyż te dane mogą być narażone na nieautoryzowany dostęp lub manipulację. Ponadto istnieją obawy związane z wpływem AR i VR na interakcje społeczne i zdrowie psychiczne. Te technologie tworząc atrakcyjne wirtualne środowiska, mogą prowadzić do uzależnienia[23] lub odrealnienia, szczególnie wśród młodszych użytkowników[24]. Warto również zauważyć, że szybki rozwój tych technologii wyprzedza często regulacje prawne i standardy etyczne, co stwarza wyzwania związane z zarządzaniem i kontrolowaniem ich użycia.

W dobie rosnącego wykorzystania rozszerzonej i wirtualnej rzeczywistości, kwestie prywatności i bezpieczeństwa danych zyskują na znaczeniu. Te technologie zbierając i przetwarzając znaczne ilości danych osobowych i behawioralnych, rodzą nowe wyzwania związane z ochroną prywatności użytkowników oraz bezpieczeństwem zgromadzonych informacji[25]. AR i VR często wymagają dostępu do osobistych danych, takich jak lokalizacja, ruchy, gesty, a nawet dane biometryczne, aby stworzyć immersyjne i spersonalizowane doświadczenia. Takie informacje, jeśli zostaną niewłaściwie zabezpieczone, mogą być podatne na nieautoryzowany dostęp lub wykorzystanie przez osoby trzecie, co stwarza ryzyko

[23] Szerzej o postwirtualnym smutku: R. Searles, *Virtual Reality Can Leave You With an Existential Hangover*, pobrane z: https://www.theatlantic.com/technology/archive/2016/12/post-vr-sadness/511232 (dostęp: 31.12.2023 r.).

[24] Podejrzewamy, że częste korzystanie z VR może wywołać objawy towarzyszące zaburzeniom depersonalizacji/derealizacji (w klasyfikacji zaburzeń psychicznych Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego: DSM-5 300.14). Zaburzenia te charakteryzują się chronicznym poczuciem odrealnienia. W przypadku depersonalizacji, jednostki doświadczają odrealnienia swojej postaci fizycznej, w przypadku derealizacji, jednostki odczuwają świat zewnętrzny jako nierzeczywisty.

[25] „Komercyjne wykorzystanie środowisk wirtualnych otwiera nowe możliwości targetowania odbiorców reklam lub »neuromarketingu«, czyli atakowania umysłowej autonomii użytkownika (Metzinger, 2015). Śledząc szczegóły zachowania użytkownika w VR, włącznie z ruchem jego gałek ocznych, mimiki twarzy oraz innych przejawów tego, co badacze nazywają intencjami niskiego szczebla albo intencjami motorycznymi (*low-level intention*s lub *motor intentions*) (Riva et al., 2011), prywatne podmioty będą mogły w zupełnie nowy sposób pozyskiwać szczegółowe informacje o zainteresowaniach lub upodobaniach użytkownika (Coyle and Thorson, 2001). Jeśli awatary będą w przyszłości wykorzystywana jako »humanoidalne interfejsy«, konsumenci będą manipulowani przez tworzony w czasie rzeczywistym *feedback* w postaci wyglądu i mimiki awatara (na przykład poprzez automatyczne i nieświadome reakcje w lustrzanym systemie nerwowym; Rizzolatti and Craighero, 2004). Reklamy w VR mogą zawierać obrazy przedstawiające grupę docelową oraz samego konsumenta korzystającego z produktu". Cyt. za: T. Metzinger, M. Madary, *Real Virtuality: A Code of Ethical Conduct. Recommendations for Good Scientific Practice and the Consumers of VR-Technology*, pobrane z: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frobt.2016.00003/full (dostęp: 31.12.2023 r.).

naruszenia prywatności[26]. Ponadto dane zbierane przez urządzenia AR i VR mogą być wykorzystywane do tworzenia szczegółowych profili użytkowników, co rodzi obawy dotyczące śledzenia i profilowania bez wyraźnej zgody użytkowników. Kwestia bezpieczeństwa danych obejmuje również ryzyko cyberataków i wycieków danych. Ze względu na wysoką wartość zgromadzonych danych, systemy te mogą stać się celem dla cyberprzestępców. Ataki te mogą prowadzić nie tylko do kradzieży danych osobowych, ale również do manipulacji środowiskiem wirtualnym, co może mieć poważne konsekwencje, szczególnie w zastosowaniach, takich jak medycyna czy bezpieczeństwo publiczne. Dodatkowo w przypadku AR istnieje ryzyko nieautoryzowanego wykorzystania danych z otoczenia, które mogą być zbierane przez urządzenia. To obejmuje informacje o prywatnych przestrzeniach i osobach, które mogą nie być świadome, że są obserwowane lub rejestrowane. W obliczu tych zagrożeń ważne jest opracowanie i wdrożenie solidnych zasad ochrony prywatności i bezpieczeństwa danych.

Zastosowanie rozszerzonej i wirtualnej rzeczywistości pociąga za sobą nie tylko kwestie technologiczne i praktyczne, ale również rodzi szereg problemów społecznych i etycznych. Dwa z najważniejszych zagadnień, które należy tutaj rozważyć, to ryzyko uzależnienia od tych technologii oraz ich wpływ na zjawisko odrealnienia. Uzależnienie może stać się znaczącym problemem społecznym, szczególnie w kontekście intensywnego rozwoju gier i doświadczeń immersyjnych. Zanurzająca natura VR może prowadzić do sytuacji, w której użytkownicy preferują spędzać czas w wirtualnych światach, zaniedbując obowiązki, relacje interpersonalne i aktywności w świecie rzeczywistym[27]. AR poprzez ciągłe nakładanie warstwy cyfrowej na rzeczywistość może przyczyniać się do rozmycia granic między światem wirtualnym a rzeczywistym, co również może mieć negatywny wpływ na zdolność do funkcjonowania w codziennym życiu. Kwestia odrealnienia jest ściśle powiązana z uzależnieniem od VR i AR. Długotrwałe ekspozycje na immersyjne środowiska mogą prowadzić do stanu, w którym użytkownicy zaczynają odczuwać rzeczywistość wirtualną jako bardziej „rzeczywistą" niż ich własne życie. To może mieć poważne konsekwencje dla zdrowia psychicznego, wpływając na poczucie tożsamości, percepcję rzeczywistości i zdolności do nawiązywania relacji społecznych. Te problemy rzucają światło na potrzebę etycznych przemyśleń w kontekście projektowania i wdrażania technologii AR i VR[28]. Istotne jest zatem, aby producenci i deweloperzy tych technologii brali

[26] „Gromadzenie przez wirtualną sieć społecznościową VRSN dodatkowych informacji (ruch gałek ocznych, emocje, reakcje w czasie rzeczywistym) będą oznaczać, że coraz więcej danych o użytkowniku będzie cyfryzowanych i (potencjalnie) udostępnianych podmiotom, które mogą posłużyć się nimi w niewłaściwy sposób". F. O'Brolcháin, *The Convergence of Virtual Reality and Social Networks – Threats to Privacy and Autonomy*, pobrane z: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25552240 (dostęp: 31.12.2023 r.).

[27] Szerzej o społecznych halucynacjach: T. Metzinger, M. Madary, *op. cit.*

[28] M. Slater, C. Gonzalez-Liencres, P. Haggard i in., *op. cit.*

pod uwagę potencjalne negatywne skutki społeczne i psychologiczne, wdrażając odpowiednie środki zaradcze i edukacyjne. To może obejmować tworzenie systemów ostrzegawczych informujących o długotrwałym użytkowaniu, wprowadzanie funkcji promujących równowagę między życiem wirtualnym a rzeczywistym oraz rozwijanie świadomości społecznej na temat ryzyk związanych z uzależnieniem i odrealnieniem.

Przyszłość AR i VR

Przyszłość rozszerzonej i wirtualnej rzeczywistości wymaga spojrzenia zarówno na dotychczasowe osiągnięcia, jak i na potencjalne ścieżki rozwoju tych przełomowych technologii. Już teraz znacząco wpływają na różnorodne aspekty życia codziennego, od edukacji po przemysł, stoją na progu kolejnych innowacyjnych zmian, które mogą dalej przekształcać nasze doświadczenia, sposób pracy i interakcji ze światem. Rozważając przyszłość AR i VR, ważne jest także zastanowienie się nad sposobami, w jakie te technologie będą wpływać na społeczne i etyczne aspekty naszego życia. Przewidując przyszły rozwój technologii rozszerzonej i wirtualnej rzeczywistości, stajemy przed szeregiem fascynujących możliwości i potencjalnych przełomów. AR i VR są wciąż technologiami w początkowej fazie swojej ewolucji, a przyszłość zapowiada dalsze innowacje i ekspansję ich zastosowań w różnych dziedzinach. Jednym z kluczowych trendów, który można przewidywać, jest dalsze udoskonalenie sprzętu. Oczekuje się, że urządzenia AR i VR staną się lżejsze, bardziej ergonomiczne, a przy tym oferować będą wyższą jakość obrazu i dźwięku. Miniaturyzacja komponentów i zastosowanie nowych materiałów może przyczynić się do stworzenia bardziej komfortowych i mniej inwazyjnych urządzeń, co zwiększy ich przystępność i ułatwi adopcję przez szersze grupy użytkowników. W obszarze oprogramowania rozwój sztucznej inteligencji i algorytmów uczenia maszynowego ma potencjał znaczącego wpływu na AR i VR. Możemy oczekiwać inteligentniejszych, bardziej spersonalizowanych doświadczeń wirtualnych, które będą w stanie lepiej dostosować się do potrzeb i preferencji użytkowników. Sztuczna inteligencja może także ułatwić tworzenie bardziej realistycznych i interaktywnych środowisk wirtualnych. Wzrost przepustowości i efektywności sieci, szczególnie w kontekście rozwoju technologii 5G, będzie miał istotny wpływ na AR i VR. Szybsze i stabilniejsze połączenia umożliwią płynniejsze i bardziej immersyjne doświadczenia, a także umożliwią bardziej skomplikowane interakcje sieciowe w czasie rzeczywistym. Z postępem technologicznym i rosnącą integracją tych technologii w różnych dziedzinach możemy oczekiwać, że będą one coraz bardziej wpływać na nasz sposób pracy, uczenia się, komunikacji i rozrywki.

Podsumowanie

W niniejszym artykule dokonano kompleksowego przeglądu szans i zagrożeń wynikających z rozwoju technologii rozszerzonej (AR) i wirtualnej rzeczywistości (VR). Od podstaw teoretycznych, przez kluczowe technologie i ich rozwój, po szczegółowe analizy konkretnych zastosowań w różnych dziedzinach, rozważania ukazały wielowymiarowy obraz tych technologii, które mają ogromny potencjał wpływu na współczesny świat. Pokazano, jak rewolucjonizują edukację, medycynę, przemysł i biznes, oferując nowe metody nauczania, leczenia, produkowania i marketingu. Jednocześnie zwrócono uwagę na zagrożenia związane z tymi technologiami, w tym kwestie prywatności i bezpieczeństwa danych, potencjalne skutki dla zdrowia psychicznego i fizycznego użytkowników, a także wyzwania społeczne i etyczne. W kontekście przyszłości zarysowano obraz technologii, która jest w stanie nadal ewoluować i przynosić innowacje, zmieniając sposób, w jaki żyjemy, pracujemy i komunikujemy się. Podkreślono, że rozwój AR i VR będzie kontynuowany wraz z postępem w dziedzinach, takich jak sztuczna inteligencja, sieci 5G i miniaturyzacja urządzeń.

Podsumowując, rozszerzona i wirtualna rzeczywistość to nie tylko technologie, które oferują nowe możliwości, ale również stawiają nowe wyzwania. Dalszy rozwój i ich integracja będzie wymagała odpowiedzialnego podejścia zarówno ze strony twórców i użytkowników, jak i od regulatorów, aby zapewnić ich bezpieczne i etyczne wykorzystanie. Biorąc pod uwagę dynamiczny rozwój tych technologii, możemy oczekiwać, że będą nadal odgrywać znaczącą rolę w kształtowaniu naszej przyszłości.

Bibliografia

Angel-Urdinolacatalina Castillo D., *Can Virtual Reality simulators develop students' skills?*, pobrane z: https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/can-virtual-reality-simulators-develop-students-skills (dostęp: 10.09.2023 r.).

Atta G., Abdelsattar A., Elfiky D., Zahran M., Farag M., Slim S.O., *Virtual Reality in Space Technology Education*, "Education Sciences" 2022, No. 12(12):890, pobrane z: https://doi.org/10.3390/educsci12120890 (dostęp: 10.12.2023 r.).

Campos E., Hidrogo I., Zavala G., *Impact of virtual reality use on the teaching and learning of vectors*, "Frontiers in Education" 2022, Vol. 7, pobrane z: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2022.965640/full (dostęp: 10.09.2023 r.).

Cęcelek G., *Przestrzeń wirtualna w kontekście generowania zachowań aspołecznych dzieci i młodzieży*, (w:) *Mass media we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu, Łódź 2019.

Craig A.B., *Understanding Augmented Reality: concepts and applications*, San Francisco 2013.

Hamilton D., McKechnie J., Edgerton E., Wilson C., *Immersive virtual reality as a pedagogical tool in education: a systematic literature review of quantitative learning outcomes and experimental design*, pobrane z: https://link.springer.com/article/10.1007/s40692-020-00169-2 (dostęp: 30.12.2023 r.).

Harris B.J., *Historia przyszłości. Oculus, Facebook i rewolucja wirtualnej rzeczywistości*, Nowy Jork 2019.

Kamińska D., Sapiński T., Wiak S., Tikk T., Haamer R.E., Avots E., Helmi A., Ozcinar C., Anbarjafari G., *Virtual Reality and Its Applications in Education: Survey*, "Information" 2019, 10, 318, pobrane z: https://www.mdpi.com/2078-2489/10/10/318 (dostęp: 10.09.2023 r.).

Kim K., *Is Virtual Reality (VR) Becoming an Effective Application for the Market Opportunity in Health Care, Manufacturing, and Entertainment Industry?*, "European Scientific Journal" 2016, Vol. 12, No. 9, pobrane z: http://dx.doi.org/10.19044/esj.2016.v12n9p14 (dostęp: 31.12.2023 r.).

Mazuryk T., Gervautz M., *Virtual Reality – History, Applications, Technology and Future*, pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/2617390_Virtual_Reality_-_History_Applications_Technology_and_Future (dostęp: 31.12.2023 r.).

Metzinger T., Madary M., *Real Virtuality: A Code of Ethical Conduct. Recommendations for Good Scientific Practice and the Consumers of VR-Technology*, pobrane z: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frobt.2016.00003/full (dostęp: 31.12.2023 r.).

Motyl G., *Odcienie technologii VR. Zaburzenia odżywiania jako przykład psychospołecznych konsekwencji wykorzystania technologii wirtualnej rzeczywistości*, „Media Biznes Kultura" 2023, nr 1(14).

O'Brolcháin F., *The Convergence of Virtual Reality and Social Networks – Threats to Privacy and Autonomy*, pobrane z: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25552240 (dostęp: 31.12.2023r.).

Piovesan S.D., Passerino L.M., Pereira A.S., *Virtual reality as a tool in the education, IADIS International Conference on Cognition and Exploratory Learning in Digital Age*, pobrane z: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED542830.pdf (dostęp: 30.12.2023 r.).

Schmalstieg D., Höllerer T., *Augmented reality: principles and practice*, New York 2016.

Searles R., *Virtual Reality Can Leave You With an Existential Hangover*, pobrane z: https://www.theatlantic.com/technology/archive/2016/12/post-vr-sadness/511232 (dostęp: 31.12.2023 r.).

Slater M., Gonzalez-Liencres C., Haggard P., Vinkers C., Gregory-Clarke R., Jelley S., Watson Z., Breen G., Schwarz R., Steptoe W., Szostak D., Halan S., Fox D., Silver J., *The Ethics of Realism in Virtual and Augmented Reality*, pobrane z: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frvir.2020.00001/full (dostęp: 31.12.2023 r.).

Sutherland I.E., *A head-mounted three dimensional display*, pobrane z: https://web.archive.org/web/20201227190115/http://cacs.usc.edu/education/cs653/Sutherland-HeadmountedDisplay-AFIPS68.pdf (dostęp: 29.12.2023 r.).

Sutherland I.E., *The Ultimate Display*, pobrane z: http://worrydream.com/refs/Sutherland%20-%20The%20Ultimate%20Display.pdf (dostęp: 29.12.2023 r.).

Systel, *Virtual reality, czyli czym jest wirtualna rzeczywistość?*, pobrane z: https://systel.pl/virtual-reality (dostęp: 29.12.2023 r.).

Szybicki D., Pietruś P., *Zastosowanie wirtualnej rzeczywistości w projektowaniu stacji zrobotyzowanych*, „Pomiary, Automatyka, Robotyka" 2020, nr 2.

The Future of Jobs and Jobs Training, PEW Research Center, pobrane z: https://www.pewresearch.org/internet/2017/05/03/the-future-of-jobs-and-jobs-training (dostęp: 10.09.2023 r.).

The Future of Jobs Report 2023, World Economic Forum.

The future of VR – top trends for 2023, pobrane z: https://www.workplace.com/blog/the-future-of-vr (dostęp: 29.12.2023 r.).

The Skills Revolution and the Future of Learning and Earning, World Governmental Summit 2023, McKinsey & Company, pobrane z: https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/industries/education/our%20insights/the%20skills%20revolution20and%20the%20future%20

of%20learning%20and%20earning/the-skills-revolution-and-the-future-of-learning-and-earning-report-f.pdf (dostęp: 10.09.2023 r.).

Trends in Digital Personalized Learning, UNICEF, pobrane z: https://www.unicef.org/globalinsight/reports/trends-digital-personalized-learning (dostęp: 10.09.2023 r.).

VR w kulturze, czyli innowacyjne rozwiązania w Muzeum Brytyjskim, pobrane z: https://marketinglink.pl/vr-w-kulturze-czyli-innowacyjne-rozwiazania-w-muzeum-brytyjskim (dostęp: 29.12.2023 r.).

Wilk A.K., *Wirtualna rzeczywistość – wsparcie czy zagrożenie dla bezpieczeństwa?*, „Journal of Modern Science" 2018, Vol. 4(39).

Yakovleva O.N., Yakovlev E.V., *Interactive teaching methods in contemporary higher education*, "Pacific Science Review" 2014, Vol. 16, Issue 2.

Zhou Y., Hou J., *Application of VR Virtual Simulation Technology in Medical Teaching Experiment, Medicine, Computer Science, Engineering*, The 2021 International Conference on Machine Learning and Big Data Analytics for IoT Security and Privacy, pobrane z: https://www.semanticscholar.org/paper/Application-of-VR-Virtual-Simulation-Technology-in-Zhou-Hou/da6065d237d5384ef85138b1bf136b04aa2ef017 (dostęp: 29.12.2023 r.).

Opportunities and Risks of Augmented and Virtual Reality

Abstract

This article provides a comprehensive overview of augmented reality (AR) and virtual reality (VR), exploring their applications, potential benefits, and challenges. It discusses key technological aspects and their development, and then moves on to analyze applications in education, medicine, industry, and entertainment. The article also highlights the risks associated with AR and VR, including privacy issues, health impacts, and social problems. The conclusion focuses on the future of these technologies, emphasizing expected innovations and their potential impact on society.

Keywords: Augmented Reality, Virtual Reality, Immersive Technologies, Cybersecurity, Technological Innovations.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Michał Bąkowski

Akademia Nauk Stosowanych w Łomży, Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych
https://orcid.org/0000-0003-3648-0512, mbakowski@ansl.edu.pl

Sytuacja finansowa Powszechnej Spółdzielni Spożywców „Społem" w Łomży w czasie kryzysu zewnętrznego COVID-19

Streszczenie
Prowadzenie działalności gospodarczej wymaga permanentnego podejmowania decyzji, które wpływają na sytuację finansową zarządzanych podmiotów. Ważne jest analizowanie sytuacji finansowej przedsiębiorstwa, co umożliwia wczesne podjęcie takich działań, które mogą zapobiec jej problemom finansowym. Służy temu m.in. analiza finansowa i dyskryminacyjna, która umożliwia określenie symptomów świadczących o problemach finansowych przedsiębiorstwa. Artykuł stanowi określenie najważniejszych kryteriów używanych do analizy sytuacji finansowej firm. Ponadto przedmiotem rozważań jest analiza wykorzystania wybranego modelu dyskryminacyjnego do oceny kondycji finansowej spółdzielni PSS Społem w Łomży.

Słowa kluczowe: płynność finansowa, rentowność, modele dyskryminacyjne, pandemia, Z-score.

Wprowadzenie

Cechą otoczenia, w którym funkcjonują podmioty gospodarcze, jest jego złożoność i turbulentność. Pandemia COVID-19 sprawiła, że 2020 r. uważa się za szczególny dla gospodarki światowej. Pandemiczne zawirowania sprawiły, iż proces zarządzania przedsiębiorstwami stał się jeszcze trudniejszy niż dotychczas. Władze poszczególnych państw podjęły różne sposoby walki z pandemią, włącznie z zamykaniem poszczególnych sektorów w gospodarce i zamykaniem całej gospodarki. Przedsiębiorstwo jest „organem żywym", którego nie można zatrzymać i zawiesić działalności, musi ono natomiast radzić sobie z wyzwaniami, jakie przyniósł kryzys. Pandemia stała się dużym wyzwaniem dla wszystkich przedsiębiorstw, w tym spółdzielni spożywców Społem, która wymusiła konieczność szybkiego dostosowania się do zmian, a także odnalezienia się w zupełnie nowej, nieznanej dotąd sytuacji. Sytuacja pandemiczna przyczyniła się do powstania wielu problemów natury gospodarczej, wywołujących przejściowy kryzys gospodarczy, który przybrał formę spadku produkcji mierzonej PKB w latach 2020-2021. Na rynku pracy miał miejsce wzrost bezrobocia, spadek liczby ofert pracy. W sek-

cjach działalności gospodarczej związanych z handlem, gastronomią, rozrywką i turystyką odnotowano znaczą utratę miejsc pracy.

Pandemia, osłabienie gospodarcze, silna konkurencja między przedsiębiorstwami wymusiły na menedżerach szybkie podejmowanie decyzji. Kompetencje kadry kierowniczej warunkują sprawną i efektywną pracę całego zespołu, co umożliwia przetrwanie i rozwój w długim okresie organizacji. Kierownik powinien podejmować we właściwym terminie prawidłowe decyzje na podstawie posiadanych aktualnych informacji, własnej wiedzy oraz doświadczenia. Warunkiem podejmowania racjonalnych decyzji i efektywnego funkcjonowania firmy jest analiza osiąganych wyników ekonomicznych. Osiągane wyniki mogą potwierdzić słuszność dotychczasowych sposobów postępowania lub jej też zaprzeczyć.

Celem opracowania jest określenie sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstwa PSS Społem w Łomży w latach 2017-2021 oraz prognozowanie upadłości firmy wybranym modelem analizy dyskryminacyjnej. Źródłem opracowania są dane pochodzące ze sprawozdań finansowych spółdzielni.

Funkcjonowanie spółdzielni spożywców Społem

W gospodarce rynkowej można prowadzić działalność gospodarczą w różnej formie organizacyjno-własnościowej. W tej różnorodności form własnościowych główne miejsce zajmuje własność prywatna, indywidualna oraz spółkowa. Jednakże jest też przestrzeń do funkcjonowania różnych form spółdzielczych, co jest uzasadnione ekonomicznie i społecznie. Jest to wynik obrony przed wyzyskiem słabszych grup społecznych, tzn. głównie mieszkańców wsi, mniej zamożnych konsumentów, rzemieślników oraz osób niepełnosprawnych[1].

Pierwsza spółdzielnia angielska, która odniosła trwały sukces w skali krajowej i międzynarodowej, została założona w grudniu 1844 r. przez 28 robotników-tkaczy z Rochdale, małego miasteczka niedaleko Manchester. Nosiła ona nazwę Roczdelskie Stowarzyszenie Sprawiedliwych Pionierów. Datę tę powszechnie uważa się za narodziny ruchu spółdzielczego. Pomysł założenia spółdzielni był formą samoobrony robotników przed wyzyskiem sklepikarzy. Działalność roczdelskiej spółdzielni trwa nieprzerwanie do dnia dzisiejszego, pomimo wielu zmian organizacyjnych i fuzji z innymi podobnymi jej spółdzielniami. Prowadzi ona m.in. duży supermarket zlokalizowany naprzeciwko miejsca, gdzie była siedziba jej pierwszego sklepiku.

Z kolei polska spółdzielnia PSS Społem w Łomży została założona w 1893 r., jeszcze pod zaborami. Obecnie zajmuje się ona wyłącznie handlem detalicznym, prowadząc osiem sklepów spożywczo-przemysłowych o różnej powierzchni sprzedażowej.

[1] M. Brodziński, *Dylematy rozwoju spółdzielczości w Polsce*, FR SGGW, Warszawa 1999, s. 7.

Tabela 1. Bilans PSS Łomża w latach 2017-2021, w zł

Pozycja bilansowa	2017	2018	2019	2020	2021
AKTYWA	**4 964 728,89**	**5 623 953,04**	**5 712 766,51**	**6 168 753,27**	**7 835 859,19**
A) Aktywa trwałe	2 919 620,70	3 664 063,69	4 188 314,74	4 253 919,42	4 164 618,99
I. WNiP	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
II. Rzeczowe aktywa trwałe	2 918 970,65	3 663 413,64	4 187 664,69	4 253 269,37	4 163 968,94
1. Środki trwałe	2 879 070,18	3 265 183,25	3 540 973,99	3 440 221,50	3 154 047,48
2. Środki trwałe w budowie	39 900,47	398 230,39	646 690,70	813 047,87	1 009 921,46
III. Należności długoterminowe	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
IV. Inwestycje długoterminowe (aktywa finansowe)	650,05	650,05	650,05	650,05	650,05
V. Długoterminowe rozliczenia międzyokresowe	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
B) Aktywa obrotowe	2 045 108,19	1 959 889,35	1 524 451,77	1 914 833,85	3 671 240,20
I. Zapasy	870 513,34	854 835,59	969 366,40	845 306,37	1 044 031,90
1. Materiały	13 288,90	9 625,03	11 143,97	9 828,46	13 407,55
2. Produkcja niezakończona	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
3. Wyroby gotowe	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
4. Towary	857 224,44	845 210,56	958 222,43	835 477,91	1 030 624,35
II. Należności krótkoterminowe	265 025,80	321 496,14	372 791,92	298 929,46	254 923,03
III. Inwestycje krótkoterminowe (środki pieniężne)	909 569,05	783 557,62	182 293,45	770 598,02	2 372 285,27
IV. Krótkoterminowe rozliczenia międzyokresowe	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
PASYWA	**4 964 728,89**	**5 623 953,04**	**5 712 766,51**	**6 168 753,27**	**7 835 859,19**
A) Fundusz własny	2 445 884,73	2 895 623,38	3 221 580,96	3 853 845,45	5 818 792,13
I. Fundusz udziałowy	77 186,70	72 952,71	68 718,63	60 809,89	57 928,54
II. Fundusz zasobowy	1 406 904,55	2 209 845,79	2 663 920,65	3 006 818,36	3 750 733,25
III. Fundusz z aktualizacji wyceny	158 852,24	158 852,24	158 750,02	146 043,97	42 302,31
IV. Wynik finansowy netto	802 941,24	453 972,64	330 191,66	640 173,23	1 967 828,03
B) Zobowiązania i rezerwy	2 518 844,16	2 728 329,66	2 491 185,55	2 314 907,82	2 017 067,06
I. Rezerwy	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
II. Zobowiązania długoterminowe	5 307,93	4 065,99	3 969,88	0,00	0,00
III. Zobowiązania krótkoterminowe	2 315 350,55	2 568 995,69	2 332 405,77	2 193 083,16	1 943 376,96
IV. Rozliczenia międzyokresowe	198 185,68	155 267,98	154 809,90	121 824,66	73 690,10

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdań finansowych.

W swojej działalności PSS Społem w Łomży musi zmierzyć się z silną konkurencją rynkową. Na terenie miasta funkcjonuje bardzo duża liczba sklepów detalicznych. Konsumenci mogą zaopatrywać się między innymi w ośmiu sklepach dyskontowych sieci Biedronka, dwóch sklepach Lidl, jednym sklepie Aldi, w markecie Carrefour oraz hipermarkecie Kaufland. Sklepy PSS Społem w swojej działalności muszą uwzględniać filozofię marketingową, aby utrzymać się na rynku. Mocną stroną firmy jest długa historia, tradycja, bliskość klienta, atrakcyjna oferta i zaufanie klientów do tych sklepów.

W badanym okresie nastąpił wzrost nominalnej wartości majątku o ponad 2,871 tys. zł, tj. o 57,83%, przy czym w większym stopniu zaobserwowano go w odniesieniu do majątku obrotowego (o 1,626 tys. zł, tj. o 79,51%) w porównaniu do majątku trwałego (o 1,245 tys. zł, tj. o 42,64%). Na koniec 2021 r. aktywa trwałe stanowiły 53,15% majątku, natomiast aktywa obrotowe 46,85%. W grupie rzeczowych aktywów trwałych dominowały środki trwałe, które obejmowały budynki i lokale, urządzenia techniczne i maszyny oraz grunty. Niewielki udział w tej pozycji stanowiły środki transportu. Natomiast środki trwałe w budowie zwiększyły swoją wartość w badanym okresie o 970 tys. zł, tj. ponad 24 razy; w strukturze aktywów na koniec 2021 r. stanowiły one 12,89% (w porównaniu do 2017 r. udział zwiększył się o 12,09 pkt. procentowego). Wartość długoterminowych aktywów finansowa w analizowanym okresie nie zmieniła się i stanowiła około 0,01% sumy aktywów. Przedsiębiorstwo nie wykazywało składników zaliczanych do wartości niematerialnych i prawnych, należności długoterminowych, a także długoterminowych rozliczeń międzyokresowych.

W analizowanym okresie wśród aktywów obrotowych największą dynamikę odnotowały środki pieniężne w kasie i na rachunkach bankowych (stanowiły całość inwestycji krótkoterminowych) 160,81% i na koniec 2021 r. stanowiły 30,27% aktywów. Na przestrzeni czterech lat udział środków pieniężnych zwiększył się w sumie bilansowej o 11,95 pkt. procentowego. Drugą dominującą pozycją w aktywach obrotowych są zapasy obejmujące materiały oraz towary handlowe. Wartość nominalna zapasów zwiększyła się o 19,93% i na koniec badanego okresu składniki te stanowiły 13,32% majątku. Udział ich w aktywach obrotowych zmniejszył się z 42,57 do 28,44% na rzecz środków pieniężnych. Trzecią pozycją zaliczaną do majątku obrotowego są należności krótkoterminowe (głównie handlowe), które zmniejszyły na przestrzeni analizowanego okresu swoją wartość o 10 tys. zł i stanowiły w 2021 r. 3,25% aktywów.

W firmach handlowych przeważnie majątek obrotowy znacznie przewyższa poziom majątku trwałego. Analiza aktywów obrotowych wskazuje, że największy w nich udział mają zapasy oraz należności od odbiorców. Bardzo często ich udział w strukturze aktywów obrotowych jest podobny i oscyluje w przedziale od 45 do 50%. Pozostałą część majątku obrotowego stanowią środki pieniężne, których udział wynosi od 1 do 2% aktywów obrotowych.

W strukturze pasywów w badanym okresie można zauważyć wzrost znaczenia funduszy własnych w finansowaniu działalności gospodarczej. Udział ich zwiększył się z ponad 49%, do prawie 75%. Firma wykazywała w bilansie zobowiązania długoterminowe tylko w trzech latach i udział ich był nieduży. W latach 2020-2021 PSS nie wykazało w bilansie zobowiązań płatnych powyżej roku. Można zauważyć znaczny spadek zobowiązań krótkoterminowych w strukturze pasywów o 21,84 pkt. procentowego. Systematyczny spadek dotyczy także udziału rozliczeń międzyokresowych w sumie bilansowej – stanowiły one na koniec 2021 r. mniej niż 1%.

Porównując strukturę składników bilansowych PSS Społem w Łomży do struktury przedsiębiorstw handlowych w Polsce w okresie 2017-2021 można zauważyć, że jest ona odmienna w odniesieniu do aktywów i pasywów. W PSS Łomża dominowały w badanym okresie aktywa trwałe i działalność opierała się głównie na funduszu własnym. Natomiast w strukturze aktywów przedsiębiorstw handlowych w Polsce dominowały aktywa obrotowe, a majątek finansowany był głównie zobowiązaniami i rezerwami.

Tabela 2. Struktura aktywów PSS SPOŁEM w Łomży w latach 2017-2021, w procentach

Pozycja	2017	2018	2019	2020	2021
Struktura aktywów ogółem					
Udział aktywów trwałych w aktywach ogółem	58,81	65,15	73,31	68,96	53,15
Udział rzeczowych aktywów trwałych w aktywach ogółem	58,80	65,14	73,30	68,95	53,14
Udział inwestycji długoterminowych w aktywach ogółem	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
Udział aktywów obrotowych w aktywach ogółem	41,19	34,85	26,69	31,04	46,85
Udział zapasów w aktywach ogółem	17,53	15,20	16,97	13,70	13,32
Udział należności krótkoterminowych w aktywach ogółem	5,34	5,72	6,53	4,85	3,25
Udział inwestycji krótkoterminowych w aktywach ogółem	18,32	13,93	3,19	12,49	30,27
Struktura aktywów trwałych					
Udział rzeczowych aktywów trwałych w aktywach trwałych	99,98	99,98	99,98	99,98	99,98
Udział inwestycji długoterminowych w aktywach trwałych	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02
Struktura aktywów obrotowych					
Udział zapasów w aktywach obrotowych	42,57	43,62	63,59	44,15	28,44
Udział należności krótkoterminowych w aktywach obrotowych	12,96	16,40	24,45	15,61	6,94
Udział inwestycji krótkoterminowych w aktywach obrotowych	44,50	39,98	11,96	40,24	64,62

Źródło: obliczenia własne.

Tabela 3. Struktura pasywów ogółem PSS SPOŁEM w Łomży w latach 2017-2021, w procentach

Pozycja	2017	2018	2019	2020	2021
Udział funduszy własnych w pasywach ogółem	49,26	51,49	56,39	62,48	74,26
Udział zobowiązań długoterminowych w pasywach ogółem	0,11	0,07	0,07	0,00	0,00
Udział zobowiązań krótkoterminowych w pasywach ogółem	46,64	45,68	40,83	35,55	24,80
Udział rozliczeń międzyokresowych w pasywach ogółem	3,99	2,76	2,71	1,97	0,94

Źródło: obliczenia własne.

Tabela 4. Struktura aktywów i pasywów firm handlowych w latach 2017-2021, w procentach

Pozycja	2017	2018	2019	2020	2021
Udział aktywów trwałych w aktywach ogółem	36,61	36,96	37,41	36,80	34,49
Udział aktywów obrotowych w aktywach ogółem	63,39	63,04	62,59	63,20	65,51
Udział funduszy własnych w pasywach ogółem	41,31	41,00	40,94	42,08	41,66
Udział zobowiązań i rezerw w pasywach ogółem	58,69	59,00	59,06	57,92	58,34

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Aktywa oraz kapitał stanowią odrębne składniki bilansowe, które są ze sobą powiązane. Uzupełnieniem analizy poziomej i pionowej bilansu jest sprawdzenie wzajemnych relacji pomiędzy składnikami majątku i źródłami jego finansowania. Relacje te zostały określone mianem złotej zasady bilansowej, zgodnie z którą majątek trwały powinien być finansowany w całości kapitałem (funduszem) własnym. Uznaje się, że zachowanie tej relacji jest warunkiem niezależności oraz stabilności finansowania działalności gospodarczej. W przypadku, gdy relacja ta nie jest zachowana, to dopuszczalne jest finansowanie aktywów trwałym kapitałem stałym (kapitał własny i zobowiązania długoterminowe) – relacja ta określana jest mianem srebrnej zasady bilansowej lub złotej zasady bilansowej w szerokim ujęciu. W badanym przedsiębiorstwie na koniec 2021 r. zachowana jest ta reguła, co świadczy o poprawie kondycji finansowej.

Tabela 5. Złota reguła bilansowa w PSS Społem w Łomży w latach 2017-2021

2017	2018	2019	2020	2021
0,84	0,79	0,77	0,91	1,40

Źródło: obliczenia własne.

Warunkiem koniecznym sprawnego funkcjonowania przedsiębiorstwa jest rentowność działalności oraz posiadanie płynności finansowej. Wskaźniki płyn-

ności wykorzystuje się do pomiaru pokrycia zobowiązań krótkoterminowych majątkiem obrotowym lub jego składnikami. Najczęściej stosowanymi wskaźnikami płynności statycznej są[2]:

- wskaźnik bieżącej płynności (I stopnia),
- wskaźnik płynności szybkiej (II stopnia),
- wskaźnik płynności natychmiastowej (III stopnia).

W literaturze przedmiotu nie ma zgodności, co do wysokości tych wskaźników. Przyjmuje się, że normatywna wartość tego wskaźnika wynosi[3]:

- 1,3-2,0, choć zależy od specyficznych warunków działalności (B. Olzacka, R. Pałczyńska -Gościniak, *Jak oceniać firmę*, ODDK, Gdańsk 2002, s. 56),
- 1,5-2,0 (M. Nowak*, Ocena zdolności kredytowej i ryzyka kredytowego*, BODIE, Poznań 2002, s. 90),
- co najmniej 2,0 (*Sprawozdanie finansowe bez tajemnic*, G.K. Świderska (red.), Difin, Warszawa 2003, s. 16-71),
- 1,2-2,0 (L. Bednarski, *Analiza finansowa w przedsiębiorstwie*, PWE, Warszawa 1999, s. 79).

Natomiast według ekspertów wskaźnik płynności II stopnia powinien przyjmować wielkości normatywne[4]:

- 0,9-1,0 (J. Ostaszewski, *Ocena efektywności przedsiębiorstwa według standardów EWG*, CIM, Warszawa 1991, s. 54-55),
- 1,0-1,2 (J. Czekaj, Z. Dresler, *Zarządzanie finansami przedsiębiorstw – podstawy teorii*, PWN, Warszawa 1998, s. 216),
- co najmniej 1,0 (M.R. Tyran, *Wskaźniki finansowe*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2000, s. 107),
- 1,2-1,5 (M. Nowak, *Ocena zdolności kredytowej ryzyka kredytowego*, Bodie, Poznań 2002, s. 91).

Najrzadziej wykorzystywany w analizie płynności wykorzystywany jest wskaźnik płynności natychmiastowej (według terminologii GUS jest to wskaźnik I stopnia płynności). Wskaźnik ten liczony jest bardziej dla celów badawczych niż praktycznych[5]. Przyjmuje się, że powinien on wynosić od kilku do kilkunastu procent[6].

[2] R. Kowalak, *Sporządzanie sprawozdania finansowego i przeprowadzanie analizy finansowej*, Ekonomik – Jacek Musiałkiewicz, Warszawa 2017, s. 155-157.

[3] G. Gołębiowski (red.), *Analiza finansowa przedsiębiorstwa*, Difin, Warszawa 2016, s. 174.

[4] *Ibidem*, s. 176.

[5] *Ibidem*, s. 178.

[6] W. Gabrusewicz, *Analiza finansowa przedsiębiorstwa. Teoria i praktyka*, PWE, Warszawa 2014, s. 337.

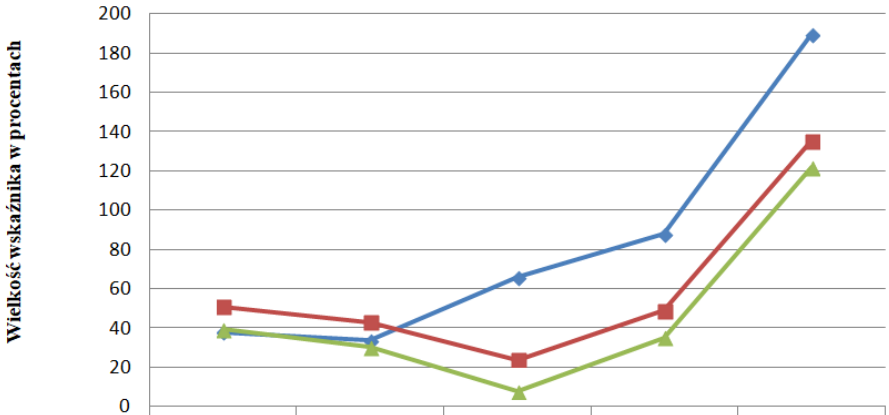

	2017	2018	2019	2020	2021
I stopnia	37,82	33,55	65,75	87,9	189,69
II stopnia	50,73	43,02	23,8	48,77	135,19
III stopnia	39,28	30,5	7,82	35,14	122,07

Rys. 1. Wskaźniki płynności finansowej PSS Społem w Łomży w latach 2017-2021

Analizując płynność finansową firmy, należy dokonywać interpretacji łącznie wskaźników bieżącej płynności i płynności szybkiej. W badanym okresie w PSS Społem oba te wskaźniki zachowywały się zgodnie z tym samym trendem. Osiągnęły one optymalny poziom na koniec 2021 r. Na pozytywną ocenę zasługuje fakt, że różnica między tymi wskaźnikami nie jest duża. Świadczy to o efektywnym gospodarowaniu kapitałem zaangażowanym w zapasach. Natomiast wskaźnik płynności natychmiastowej na koniec 2021 r. osiągnął bardzo wysoką wartość (122,07%), natomiast w przedsiębiorstwach krajowych, według danych GUS, wyniósł 44,6%. Wysoki poziom tego wskaźnika może wynikać z tego, iż dane do obliczeń przypadają na okres Świat Bożego Narodzenia oraz Sylwestra. W styczniu kolejnego roku wartości tego wskaźnika mogą być znacznie niższe.

Tabela 6. Wybrane wskaźniki ekonomiczne firm w Polsce w latach 2017-2021

Pozycja	2017	2018	2019	2020	2021
Wskaźnik płynności finansowej I stopnia ogółem	39,1	36,6	38,8	44,6	44,6
Wskaźnik rentowności netto – handel, naprawa pojazdów samochodowych	2,5	2,4	2,5	2,9	3,9

Źródło: dane GUS.

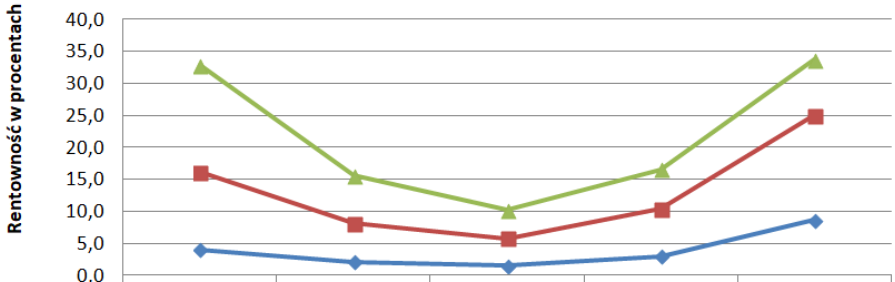

	2017	2018	2019	2020	2021
ROS	4,0	2,1	1,5	3,0	8,6
ROA	16,20	8,10	5,80	10,40	25,10
ROE	32,80	15,70	10,20	16,60	33,80

Rys. 2. Wskaźniki rentowności PSS Społem w Łomży w latach 2017-2021

Według ekonomii klasycznej celem działalności przedsiębiorstwa prywatnego jest maksymalizacja zysku[7]. Racjonalne prowadzenie działalności gospodarczej wymaga uzyskania odpowiedniej relacji między ponoszonymi kosztami a osiąganymi przychodami. Efektywnie działająca firma powinna uzyskiwać dodatni wynik finansowy, czyli zysk. W takiej sytuacji jednostka gospodarcza jest rentowna, zyskowna lub dochodowa. Rentowność można ocenić za pomocą wskaźników finansowych, czyli określonych relacji wyniku finansowego do innych kategorii ekonomicznych, które stanowią podstawę obliczeniową. Analiza rentowności służy ocenie przedsiębiorstwa oraz umiejętności kierownictwa w zakresie zarządzania firmą, które zapewnia generowanie odpowiednio wysokich zysków z zaangażowanych środków. Rentowność przedsiębiorstwa bada się w trzech głównych obszarach[8]:

- sprzedaży (rentowność handlowa, ROS),
- majątku (rentowność ekonomiczna, ROA),
- kapitałów (rentowność finansowa, ROE).

Wskaźniki te liczy się jako stosunek zysku netto do przychodów ogółem (ROS), aktywów (ROE) lub kapitału (funduszu) własnego. Wskaźniki te powinny mieć tendencję wzrostową, świadczącą o poprawie efektywności zarządzania jednostką gospodarczą.

Analizując wskaźniki rentowności PSS Społem w Łomży w latach 2017-2021, należy stwierdzić, że zachowywały się one zgodnie z trendem. Najniższą wartość odnotowały w 2019 r., a następnie wzrosły (najwyższy poziom w 2021 r.).

[7] R. Milewski (red.), *Podstawy ekonomii*, PWN, Warszawa 2001, s. 169.

[8] M. Dynus, B. Kołosowska, P. Prewysz-Kwinto, *Analiza finansowa przedsiębiorstwa*, TNOiK, Toruń 2005, s. 86.

Każda złotówka przychodów ze sprzedaży przynosiła 8,6 groszy zysku netto, złotówka majątku generowała ponad 25 groszy zysku netto, a prawie 34 grosze zysku netto przypadało na złotówkę zaangażowanych w działalność funduszy własnych. Porównując wskaźnik ROS PSS Społem w Łomży do danych GUS dotyczących przedsiębiorstw handlowych, należy podkreślić, że spółdzielnia łomżyńska osiągnęła dużo lepszy wynik w 2021 r. – a był to rok pandemii COVID-19. Spółdzielnia z Łomży poradziła sobie bardzo dobrze z trudnościami, takimi jak zerwane łańcuchy dostaw, *lock down* gospodarki, perturbacje na rynku pracy.

Obecnie, kiedy gospodarki narodowe zmagają się ze skutkami ogólnoświatowej pandemii, ważne jest ciągłe monitorowanie sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstwa, które pozwala odpowiednio wcześnie wykryć symptomy świadczące o pogarszającej się sytuacji finansowej firmy. Dzięki wcześnie stwierdzonemu zagrożeniu upadłością, kadra zarządzająca może podjąć działania zapobiegawcze i uchronić przed tym jednostkę gospodarczą.

Modele dyskryminacyjne powstały poprzez połączenie klasycznej analizy wskaźnikowej z metodami dyskryminacyjnymi i, jak twierdzą specjaliści, stanowią wysoce efektywną metodę syntetycznej oceny sytuacji finansowej podmiotu[9]. Na podstawie danych statystycznych konstruowany jest wskaźnik agregatowy. W jego skład wchodzi kilka wskaźników bądź wielkości finansowych, którym przypisuje się wagi określające znaczenie poszczególnych elementów składowych w końcowej ocenie.

Modele dyskryminacyjne, określane również w literaturze jako funkcja Z-score, wykorzystują dane prezentowane w sprawozdaniach finansowych przedsiębiorstw. Metoda ta jest pozbawiona fundamentalnej ułomności analizy wskaźnikowej, jaką jest trudność w jednoznacznej interpretacji otrzymanych wyników, gdyż modele te sprowadzają ocenę kondycji ekonomicznej podmiotu gospodarczego do jednej wartości liczbowej.

Historia konstruowania modeli dyskryminacyjnych sięga 1968 r., kiedy to profesor Edward Altman opublikował pierwszy model w Stanach Zjednoczonych. W Europie zainteresowanie tymi modelami matematycznymi przypada na lata 80. XX w. Prace dotyczące prognozowania zagrożenia upadłości polskich przedsiębiorstw pojawiły się w połowie lat 90. XX w. Pierwszym modelem opracowanym w naszym kraju jest model Elżbiety Mączyńskiej z 1994 r., który powstał jako odpowiedź na konieczność przystosowania modelu E. Altmana do polskich warunków.

Próba oceny wpływu pandemii na sytuację finansową przedsiębiorstwa może zostać dokonana w oparciu o różne modele, autor dokonał wyboru modelu Doroty Hadasik powstałego w 2015 r. Model ten ma następującą postać funkcji[10]:

[9] E. Siemińska, *Finansowa kondycja firmy. Metody pomiaru i oceny*, Poltext, Warszawa 2003, s. 124-125.

[10] R. Jagiełło, *Analiza dyskryminacyjna i regresja logistyczna w procesie oceny zdolności kredytowej przedsiębiorstw*, „Materiały i Studia" 2013, z. 286, NBP, s. 37-40.

$$Z\text{-score} = 2{,}36261 + 0{,}365425\,X1 - 0{,}765526\,X2 - 2{,}40435\,X3 + 1{,}59079\,X4 + 0{,}00230258\,X5 - 0{,}0127826\,X6$$

gdzie:
X1 = Aktywa bieżące / Zobowiązania krótkoterminowe,
X2 = (Aktywa bieżące – Zapasy) / Zobowiązania krótkoterminowe,
X3 = Zobowiązania ogółem / Aktywa ogółem,
X4 = (Aktywa bieżące – Zobowiązania krótkoterminowe) / Pasywa ogółem,
X5 = Należności x 365 / Przychody ze sprzedaży,
X6 = Zapasy x 365 / Przychody ze sprzedaży.

Dla modelu wartość graniczna została ustalona na poziomie -0,374345, tzn. wynik większy od -0,374345 oznacza, że przedsiębiorstwo nie jest zagrożone upadłością, natomiast wynik mniejszy od -0,374345 oznacza, że firma zagrożona jest bankructwem. Wybrane modele zostały opracowane na podstawie badań polskich firm w innym okresie, ale w niniejszym artykule dokonano próby ich zastosowania w tak specyficznej sytuacji, jaką była pandemia COVID-19.

Uzyskaną wartość funkcji Z-score jednostki PSS Społem w Łomży w latach 2017-2021 w oparciu o wybrany model prezentuje tabela 7.

Tabela 7. Wartość funkcji Z-score dla PSS Społem w Łomży w latach 2017-2021

2017	2018	2019	2020	2021
0,796	0,803	0,954	1,158	1,517

Źródło: obliczenia własne.

Wyniki analizy przedstawione w tabeli 7 pozwalają zaklasyfikować badany podmiot do grupy firm charakteryzujących się dobrą sytuacją finansową. Wskazuje na to wysoki poziom wskaźnika Z-score. Systematycznie poprawia się kondycja jednostki w ostatnich latach analizy.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych badań sytuacji ekonomiczno-finansowej PSS Społem w Łomży w latach 2017-2021 należy stwierdzić, że przedsiębiorstwo w czasie pandemii COVID-19 cechuje się dobrą sytuacją finansową, która systematycznie ulega poprawie. Potwierdzeniem tej tezy jest:

1) powiększanie zasobów majątkowych firmy, co stanowi pozytywny symptom rozwoju;
2) ponad 2-krotne zwiększenie zysku netto w ciągu czterech lat świadczy o umacniającej się pozycji spółdzielni na rynku;
3) poprawa wskaźników płynności finansowej świadczy o wysokiej wiarygodności w zakresie bieżącego wywiązywania się z zobowiązań płatniczych wobec dostawców, pracowników i organów podatkowych;

4) poprawa wskaźników rentowności świadczy o prawidłowym zarządzaniu podmiotem;
5) zachowanie złotej reguły bilansowej jest wyrazem stabilności finansowania jednostki;
6) wskaźnik Z-score nie wskazuje na zagrożenie upadłością przedsiębiorstwa.

Utrzymanie się korzystnych tendencji w kolejnych latach może sprzyjać ekspansji PSS Społem na rynku, sprostaniu konkurencji rynkowej, co jest korzystne dla społeczności lokalnych.

Bibliografia

Brodziński M., *Dylematy rozwoju spółdzielczości w Polsce*, FR SGGW, Warszawa 1999.
Dynus M., Kołosowska B., Prewysz-Kwinto P., *Analiza finansowa przedsiębiorstwa*, TNOiK, Toruń 2005.
Gabrusewicz W., *Analiza finansowa przedsiębiorstwa. Teoria i praktyka*, PWE, Warszawa 2014.
Gołębiowski G. (red.), *Analiza finansowa przedsiębiorstwa*, Difin, Warszawa 2016.
Jagiełło R., *Analiza dyskryminacyjna i regresja logistyczna w procesie oceny zdolności kredytowej przedsiębiorstw*, „Materiały i Studia" 2013, z. 286, NBP.
Kowalak R., *Sporządzanie sprawozdania finansowego i przeprowadzanie analizy finansowej*, Ekonomik – Jacek Musiałkiewicz, Warszawa 2017.
Milewski R. (red.), *Podstawy ekonomii*, PWN, Warszawa 2001.
Siemińska E., *Finansowa kondycja firmy. Metody pomiaru i oceny*, Poltext, Warszawa 2003.

Financial situation of PPS "Społem" in Łomża (Poland) during the external COVID-19 crisis

Abstract
Running a business requires making constant decisions that affect the financial situation of managed entities. It is important to analyze the financial situation of the company, which allows for early action that can prevent its financial problems. This is used, among others, financial and discriminant analysis, which makes it possible to identify symptoms that indicate financial problems of the company. The article defines the most important criteria used to analyze the financial situation of companies. In addition, the subject of consideration is the analysis of the use of the selected discriminatory model to assess the financial condition of the PSS Społem cooperative in Łomża (Poland).

Keywords: financial liquidity, profitability, discriminatory models, pandemic, Z-score.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Stanisław Miecznikowski

Gdańska Szkoła Wyższa

Sprzedaż samochodów elektrycznych i produkcja baterii z metali rzadkich, wyzwaniem na globalne ocieplenie

Streszczenie

Zmiany klimatyczne odpowiadają długoterminowym wahaniom temperatury i kształtowaniu się pogody. Odpowiada za nie naturalne wahania cykli promieniowania słonecznego. Już na początku XIX w. działalność ludzkości była zasadniczą przyczyną zmiany klimatu. Przyczyniło się do tego pozyskiwanie energii cieplnej ze spalanie paliw nieodnawialnych, jak węgiel, ropa i gaz. Spalanie paliw nieodnawialnych przyczynia się do emisji efektu cieplarnianego. Efekt ten powoduje wzrost temperatury, wahania klimatyczne, które globalnie przekraczają granice wszystkich krajów na świecie. Problem ten wymaga międzynarodowej koordynacji i współpracy. Żeby pokonać niekorzystne zmiany klimatyczne, przeprowadzone zostały po raz pierwszy na szczycie ONZ negocjacje o zmianach klimatu (COP-21) w Paryżu. Podpisano tam po raz pierwszy 12.12.2015 r. porozumienie globalne o przeciwstawieniu się efektowi cieplarnianemu. Szczegółowe działania operacyjne dla praktycznego porozumienia paryskiego zostały uzgodnione na konferencji klimatycznej Narodów Zjednoczonych w Katowicach w grudniu 2018 r. – O zmianie klimatu (COP-24). Została ona potocznie nazwana jako Paryska Księga Zasad. Sfinalizowano założenia reguł postępowania z efektem cieplarnianym na Konferencji ONZ (COP-26) w listopadzie 2021 r. w Glasgow w Szkocji. Według prognozy Bloomberg NEF, udział samochodów napędzanych bateriami elektrycznymi wzrośnie w światowej ich sprzedaży z 10% w 2021 r. do 40% w 2030 r. Prognoza jest uświadomieniem nagłych wahań w górę i dół łańcucha dostaw baterii. Ceny ogniw baterii metali ziem rzadkich gwałtownie wzrosły. Bardziej odległy cel, jakim jest zakaz sprzedaży samochodów spalinowych od 2035 r., może nie zostać zastąpiony sprzedażą samochodów elektrycznych. Najbardziej kłopotliwym dla zachodnich producentów samochodów elektrycznych jest chińska dominacja w produkcji baterii. W tym kraju produkuje się około 80% światowej produkcji baterii z metali ziem rzadkich. USA za wolno przystąpiły do produkcji samochodów elektrycznych. Może to przyczynić się do przedłużenia produkcji i sprzedaży samochodów spalinowych w tym kraju. Rządy krajów zachodnich uznały pilną potrzebę zdywersyfikowania dostaw metali ziem rzadkich. Prezydent USA Joe Biden dał zielone światło dla krajowego łańcucha dostaw baterii. Jego ustawa o nakładach na budowę infrastruktury, która została zatwierdzona w 2021 r., przewiduje nakłady 11 mld dolarów na stworzenie krajowego łańcucha dostaw baterii. W UE, w której stworzono Sojusz Baterii w 2017 r., ma on skoordynować publiczno-prywatne działania produkcji baterii elektrycznych w łańcuchu ich dostaw. Zakłada się, że do 2030 r. ma się dodatkowo zainwestować 230 mld euro w baterie elektryczne. Żeby osiągnąć równowagę na rynku metali ziem rzadkich, należy znaleźć: ich nowe złoża, lepszą technologię ich wydobycia i rafinacji oraz zwiększyć efektywność produkcji energii elektrycznej z ogniw baterii.

Słowa kluczowe: emisja, gazy cieplarniane, łańcuchy dostaw, szczyt klimatyczny, COP-21, COP-26.

1. Wstęp

Po raz pierwszy przyjęto wytyczne, które dotyczyły zmniejszenie średniego ocieplenia na Ziemi na Paryskiej Konferencji Klimatycznej (COP-21) w grudniu 2015 r. Wzięło w niej udział 195 krajów. Po długich negocjacjach, zgodzono się przyjąć prawno-klimatyczne ustalenia mające na celu zmniejszenia o 1,5ºC temperatury na naszej planecie. Skupiły się one na czterech zagadnieniach dotyczących zmniejszenia emisji:

1. Zmniejszenie poziomu emisji gazów cieplarnianych, które są wynikiem spalania węglowodorów energii nieodnawialnej.
2. Przejrzyste uczestnictwo wszystkich krajów sygnatariuszy w globalnym przedsięwzięciu. Miało to na celu doprowadzenie do zapobieżenia zmian klimatu. Dotyczyły one wdrażania innowacyjnych przedsięwzięć, aby osiągnąć cel długoterminowy w zakresie przejrzystości rozliczania nakładów kapitałowych.
3. Rola miast, regionów i lokalnych samorządów terytorialnych. Porozumienie miało uwzględniać znaczenie lokalnych interesariuszy pozarządowych sektora prywatnego i innych. Zostali oni zaproszeni, aby zmniejszyć skalę emisji zanieczyszczeń poprzez zbudowanie przekonania i świadomości ujemnych skutków zmiany klimatu. Miało również stymulować i promować współpracę regionalną i międzynarodową.
4. Dotyczyło współpracy Unii Europejskiej i krajów rozwiniętych, aby wspierały finansowo działania zmierzające w kierunku zmniejszenia ocieplenia. Kraje rozwinięte miały zebrać 100 mld dolarów na ten cel do 2020 r. Jeżeli się to nie uda, przedłużyć zbieranie funduszy na ten cel do 2025 r. Nowe cele ochrony środowiska miały być ogłoszone po zebraniu funduszy na walkę o zmniejszenie emisji. Jest ona głównym skutkiem ocieplenia.

Punkt czwarty był przedmiotem krytyki ze strony Stanów Zjednoczonych. Było ono przyczyną wycofania się USA z Paryskiej Konferencji Klimatycznej dwa lata po dojściu prezydenta Donalda Trumpa do władzy.

Żeby można było osiągnąć tak ambitnie założone cele, wymagane było wiele działań zmniejszenia globalnego zanieczyszczania gazami cieplarnianymi (*greenhouse gas*, GHG) we wszystkich sektorach gospodarki. Konieczna była efektywność wykorzystania energii.

2. Realizm w przyjętych założeniach globalnego ocieplenia klimatu

Porozumienie paryskie z 2015 r. postrzegane jest dziś głównie jako historyczne osiągnięcie w zakresie międzynarodowych negocjacji klimatycznych. Na szczegółową ocenę praktycznych działań wdrażających paryskie porozumienie uchwalono na Konferencji ONZ o Zmianie Klimatu (COP-24) w Katowicach w 2018 r. Potocznie nazwano jako książka paryskich zasad postępowania. Wymienione

zasady sfinalizowano na Konferencji ONZ (COP-26) w Glasgow w Szkocji w listopadzie 2021 r.

Zmiany klimatyczne są zagrożeniem dla zrównoważonego rozwoju na świecie. Po latach intensywnego rozwoju gospodarki globalnej naukowcy są zgodni, że emisje gazów cieplarnianych są zasadniczą przyczyną od dwóch stuleci przeciętnego wzrostu temperatury na naszej planecie. Wielu działaczy ochrony środowiska niechętnie zauważa, że przyjęcie założenia o zmniejszeniu ocieplenia klimatu o 1,5ºC na szczycie paryskim jest zadaniem nieosiągalnym. Delegaci zebrani na szczycie Ziemi w egipskim Szarm el-Szejk w październiku 2022 r. nie mieli złudnych nadziei. Wymaga ono potrojenia obecnych nakładów 1 bln dolarów rocznie[1]. Inwestycje prowadzące do zmniejszenia emisji koncentrują się w krajach rozwijających. Pożyczki koncesyjne i pomoc z krajów rozwiniętych są podstawą i moralnym imperatywem. Jednakże wymagane nakłady są znacznie większe, przekraczają możliwości udzielania kredytów zachodnich kredytodawców i wielonarodowych organizacji, takich jak Bank Światowy.

Eksperci doszli do wniosku, że świat musi wyeliminować rocznie ok. 6 mld ton dwutlenku węgla (CO_2) z atmosfery do 2050 r., aby zapobiec najgorszym skutkom zmian klimatu. Żeby można było zapobiec najgorszym skutkom efektu cieplarnianego, powołano m.in. fundację Frontier Fund, która pracuje nad technologiami pozyskania CO_2 z atmosfery. Jej badacze doszli do wniosku, że technologie muszą określić, jak zebrać i składować zanieczyszczenia atmosfery za okres 1000 lat. Ocenia się, że jeden na sześć przypadków śmierci na świecie spowodowanych jest zanieczyszczeniem powietrza[2].

W związku z tym kraje rozwijające się muszą współpracować z bogatym światem, aby zmobilizować inwestycje kapitału prywatnego. Należy się skupić na pobudzeniu inwestycji prywatnych i chronić przed ryzykiem instrumentów polityczno-regulacyjnych. Polegają one na nieopodatkowaniu prywatnych udziałów i zgodzeniu się na ulgi dla pierwszej transzy prywatnych nakładów inwestycyjnych, jeżeli osiągnęły straty. Przykładem jest pomoc krajom biednym w zamykaniu kopalń węgla.

Innym problemem jest brak możliwości szybkiego pozbycia się odpadów energii nieodnawialnej. Europa dąży do zbudowania urządzeń dla przechowywania skroplonego gazu, aby uniezależnić się od rosyjskich dostaw. Dla biednych krajów afrykańskich inwestycje w gaz są niezbędne w połączeniu z nieodnawialnymi źródłami energii.

Konieczność wynikająca zatwierdzenia 1,5ºC zmniejszenia ocieplenia, ustalona na paryskim szczycie w 2015 r. była jedną z przyczyn jej projekcji. Według ustaleń agencji ONZ ds. ochrony środowiska (UNEP) określono, że zmniejszenie

[1] *An Inconvenient Truth. Briefing the 1,5ºC targets*, "The Economist", 5.11.2022 r., s. 21.

[2] *Cell-side analysis. Could the battery crunch halt the electronic*, (The Uninhabitable Earth. A story of the Future), David Wallece-Wells, 2019, s. 104.

temperatury do 2100 r. przy utrzymaniu obecnych założeń wyniesie 2,8ºC na kuli ziemskiej. Jeżeli nie wszystkie kraje spełnią wymogi ustalone w Paryżu 2015 r. – do 2,4ºC.

Przystosowanie się do zmian klimatu jest niezbędnym wyzwaniem XXI w., efektywnym w nakładach kapitałowych i ogromnie niedoinwestowanym. Tylko kraje rozwinięte mogą sprostać tym wyzwaniom. Finansowanie w zmniejszenie globalnego ocieplenia jest za małe i za wolne. W drugiej dekadzie XXI w. wzrosło ono na świecie tylko o około 280 mld dolarów[3].

Dojście do celu zmniejszenia ocieplenia wymaga woli politycznej rządzących. Były one przedmiotem dyskusji na szczycie klimatycznym w Glasgow w 2021 r. Tam konserwatywny rząd brytyjski wypowiedział się o swoich osiągnięciach w zwalczaniu ocieplenia klimatu na Ziemi. Odwołał to skromne osiągnięcie dwa tygodnie później, stwierdzając, że wymagane jest kompleksowe działanie zapobiegające ociepleniu. Było ono przyczyną nieporozumień w podejściu do zagadnienia ocieplenia klimatu. Na światowym szczycie klimatycznym Szarm el-Szejk w Egipcie nie przyjęto do wiadomości, że cel zmierzający do zmniejszenia ocieplenia jest nieosiągalny.

Naukowo poparte inicjatywy, które były oparte na celach projektów *non profit* w 2019 r., dostarczając korporacjom i sektorowi finansowemu wytyczne do prowadzenia technologicznej pomocy, wykreowały kampanię pod nazwą „Ambicje biznesu". Początkowo tworzyło ją 28 instytucji, później przyłączyło się do niej 1558 firm i organizacji. Ocenia się, że w 2019 r. 16% światowej gospodarki było pokryte przyrzeczeniami typu *Net Zero Emission* CO_2 do 2050 r. na poziomie 70%. Według S. Maier z Akcji Klimatycznej 100x „mobilizacja finansów i biznesu w dużym stopniu wyznaczona jest przez cel 1,5ºC globalnego obniżenia temperatury". Reprezentuje ona grupę inwestycyjno-budowlaną zrzeszającą 700 członków, posiadającą kapitał o szacowanej wartości blisko 70 mld dolarów.

Na północny Szwecji (w rejonie arktycznym) znaleziono ogromne zasoby metali rzadkich[4]. Odkrycie to jest ich postrzeganie jako decydujące w transmisji do zielonej energii, biorąc pod uwagę wzrost popytu głównie na samochody elektryczne i turbiny elektrowni wiatrowych (w 2021 r. UE importowała 98% metali ziem rzadkich z Chin).

Zakłada się, że popyt na metale rzadkie pięciokrotnie wzrośnie do 2030 r. Lit i pozostałe metale rzadkie mogą być wkrótce bardzie ważne niż paliwa nieodnawialne. UE musi się od nich uniezależnić, jak było to z ropą i gazem. Popełniono błąd z Rosją, który Putin chciał wykorzystać w czasie agresji Rosji na Ukrainę. Szantaż energią paliw nieodnawialnych nie udał się w pełni. Tylko

[3] *The challenge of the age. Adopting the climate change is urgent, feasible and woefully underfunded argues Edward McBride*, "The Economist", 5.11.2022 r., s. 11.

[4] P. Chatterjee, *Huge rare earth metals discoveries in Arctic Sweden in Arctic*, "BBC News", 12.01.2023 r.

sankcje finansowe przeciwko Rosji były skuteczne. Jedynym skutkiem szantażu Rosji jest fakt, że energia z paliw nieodnawialnych przestała być zagrożeniem. Była ona główną przyczyną inflacji na rynku UE.

Ma miejsce także bardziej radykalna opcja, nieoparta na zanieczyszczeniami CO_2. To słoneczna geoinżynieria (znana również jako zarządzanie promieniami słonecznymi lub jej modyfikacja). Polega ona próbie ochłodzenia świata poprzez odcięcie promieni słonecznych, które docierają na powierzchnię naszej planety. Mniej promieniowania słonecznego – mniejsze ocieplenie. Jest to najbardziej dyskusyjna metoda, która polega na umieszczaniu satelitarnych talerzy w stratosferze przekierowujących promieniowanie słoneczne do kosmosu. Takie akcje zaobserwowano po wybuchu wulkanu, kiedy tworzą się ogromne obłoki siarki wulkanicznej (pyły siarkowego aerozolu). Geoinżyniera może występować mniej lub bardziej spazmatycznie. Ciągły strumień siarki może być rozpylany przez dziesięciolecia, a nawet wieki. Potrzebne byłyby nowe klasy samolotów, lecących wysoko do stratosfery, tworząc bazy powietrznych łańcuchów dostaw. Taka metoda przeciwdziałania ocieplaniu winna być ostatnim możliwym rozwiązaniem. Badacze ochrony środowiska słusznie obawiają się, że może ona zepchnąć ludzkość po równi pochyłej do hiperinżynierii ochrony środowiska. Wówczas efekt cieplarniany gazów będzie wzrastał bez ograniczeń. Będzie wzrastało niezrównoważenie klimatu. Jedno z najnowszych badań wskazuje, że zabierze ono ponad 15 lat, aby osiągnąć pożądany skutek. Zanim podejmie się decyzję o jej zastosowaniu, należałoby więcej wiedzieć o cyrkulacjach w stratosferze i zachodzących tam procesach chemicznych. Przeprowadzone na koniec badania testowe przeprowadzone na koniec tego eksperymentu mogą powiększyć wątpliwości. Dotyczyć będą modeli możliwych konsekwencji warunków regionalnych wahań temperatury dla zabezpieczenia wody, wydajność zbiorów rolnych, tropikalne cyklony i zdrowie człowieka.

Zaniechanie zmniejszenia ocieplenia o 1,5ºC nie może oznaczać, że uległa fundamentalna zmiana porozumienia szczytu paryskiego. Świat wymaga stabilizacji emisji poziomu gazów cieplarnianych poprzez masowe jej zmniejszenie. Należy osiągnąć zdolność ich resorpcji, której nie można uniknąć. Jeżeli nastąpi szybciej, tym lepiej. System klimatyczny jako całość działa głównie w oparciu o zmniejszoną skalę. Oznacza to, że jeżeli są większe wzrosty temperatury, przynosi to większy wpływ ocieplenia i ryzyko jego wystąpienia.

Przykłady niezbędnych przedsięwzięć, które mogą zmniejszyć ocieplenie globalne o 1,5ºC[5]:

- zmniejszenie udziału źródeł nieemitujących CO_2 przy produkcji energii elektrycznej,
- zalesienie około 100 mln hektarów ziemi,
- zmniejszenie zużycia energii cieplnej w mieszkaniach i centrach handlowych,

[5] Na podstawie: *An Inconvenient Truth. Briefing the 1,5ºC targets*…, s. 23.

- zwiększenie technologiczne odzyskiwania węgla,
- zmniejszenie natężenia wykorzystywania węgla w produkcji cementu,
- zmniejszenie wykorzystania węgla w elektrociepłowniach,
- zmniejszenie emisji zanieczyszczeń przy produkcji rolnej,
- zmniejszenie postępującej utraty bagien mangrowych powierzchni,
- zmniejszenie wykorzystania węgla przy wytopie zużytych metali ziem rzadkich,
- zmniejszenie udziału zużycia gazu przy produkcji prądu przy wytopie metali ziem rzadkich.

Dla niektórych badaczy globalny cel obniżenia temperatury, jako system klimatyczny w całości, nigdy nie będzie umieszczany na pierwszym miejscu. Jako całość działa w oparciu o zmniejszoną skalę. Oznacza to, że jeżeli są zmiany temperatury globalnie, przynosi on większy jej wzrost i większy wpływ na jej ryzyko wzrostu. Oznacza to, że 1,5ºC zmniejszenia temperatury na świecie nie zapewnia bezpieczeństwa, a 2,2ºC jej wzrostu nie oznacza końca świata. Naukowcy dokładnie wiedzą, według wskazań IPCC Katowice 2018 r., że czym wolniej temperatura wzrasta, tym lepiej.

Politycznie taka melioracja może zmniejszyć nawoływanie do drastycznych akcji klimatycznych. Biorą one pod uwagę cel absolutny, wzmocnienie retoryki zwolenników ochrony środowiska i wysunięcie jej na pierwsze miejsce. Należy zauważyć wznoszącą skalę istoty sprawy, co otwiera drogę do zmian.

Jeżeli nowy realizm postrzega ciśnienie niemożliwego do osiągnięcia poziomu emisji szkodliwych substancji węglowodorów, daje to kierunek do zażartej obrony przyjętych założeń o szkodliwych skutkach efektu emisji zanieczyszczeń. Są one wówczas aktualne i witalne. Należy dążyć do stabilizacji globalnej temperatury, którą może osiągnąć świat o zerowym zanieczyszczeniu. Otwiera ona możliwości inwestycji, które zmniejszają efekty emisji gazów cieplarnianych. Poziom ujemnych emisji, a możliwość zastosowania geoinżynierii, które można wykorzystać na świecie, zależy od ambicji ludzi i woli przeprowadzenia eksperymentów. Z tego punktu widzenia zmniejszenie ocieplenia o 1,5ºC może być znowu pożądanym celem. Takie podejście, szczególnie od tych krajów, które nie uczestniczyły w zwalczaniu efektu cieplarnianego, będzie uczciwe i mądrzejszym kierunkiem działania. Koniecznym będzie dążenie do zrównoważenie efektu cieplarnianego wahań temperatury na świecie.

Członkowie UE przyjęli postanowienie, że do 2030 r. 40% energii będzie produkowane z odnawialnych źródeł energii na wspólnym rynku UE. Wielkość zużycia energii według działów gospodarki UE przedstawiono na rys. 1.

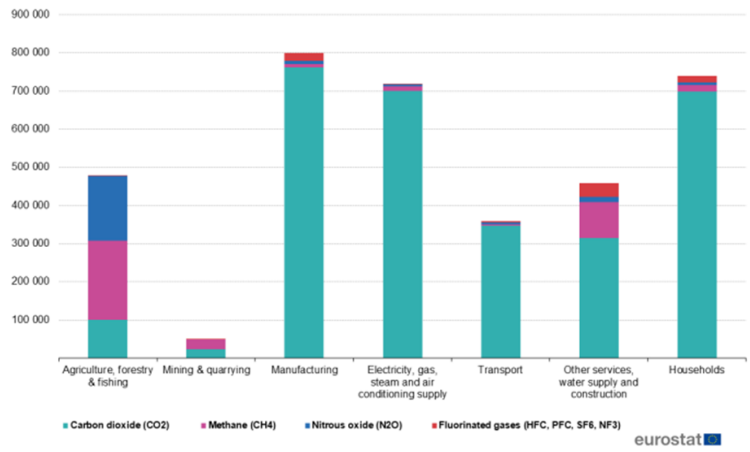

Rys. 1. Struktura emisji efektu cieplarnianego według sektorów gospodarki UE w 2021 r.

Największy udział w zanieczyszczeniu środowiska w Unii Europejskiej stanowi dwutlenek węgla. Sektor transportu zajmuje czwarte miejsce wśród sektorów gospodarki zanieczyszczających tym gazem wspólny rynek europejski.

3. Problemy produkcji samochodów elektrycznych i baterii elektrycznych

Jeżeli chcemy zobaczyć, jak technologia i deglobalizacja zmienia gospodarkę światową, nie ma lepszego miejsca na to, niż produkcja samochodów. Nie tylko dlatego, że przechodzi on przez epokową zmianę napędu silników spalinowych w kierunku pojazdów elektrycznych. Pierwsze napędzane są paliwami nieodnawialnymi zanieczyszczającymi środowisko, drugie bateriami elektrycznymi. Pojazdy elektryczne są przedmiotem sterowania komputerowego kierowania kół, tak długo, jak pozwala na to proces napędu baterii elektrycznych.

Pandemia przyczyniła się do gwałtownych zmian łańcuchów dostaw, których skutkiem było zastosowanie półprzewodników. Do zmian w produkcji samochodów elektrycznych przyczyniła się ich komputeryzacja i zmiany ich łańcuchów dostaw.

Dla nowych wyzwań producentów samochodów elektrycznych stała się konieczna komputeryzacja i przekształcenia ich łańcuchów dostaw. Ogromny sektor przechodzi największą transformację od dziesięcioleci. Polega ona na tym, że wszystko wykonuje się „pod jednym dachem". Na pierwszy rzut oka system produkcji samochodów elektrycznych Tesli obejmuje założenia Doliny Krzemowej: internalizacja wszystkich aspektów produkcji, a poprzez to wszystkich zysków. Opiniotwórczy szef Tesli stwierdził, że jego firmy są „absurdalnie zintegrowane według wszystkich standardów, nie tylko w produkcji samochodów".

Obecnie Tesla podpisała umowy z wydobywcami litu i dostawcami grafitu. Planowane jest, aby otrzymywać większość litu, ponad połowę kobaltu i około 1/3 niklu bezpośrednio od dziewięciu firm wydobywczych. Poprzez pionowe połączenia łańcucha dostaw, zamierza wytwarzać większość baterii w trzech innych swoich gigafabrykach na świecie. Tesla opanowała większość technologii, pchając swoje bity potęgi produkcyjnej. Wytwarza swoje własne baterie elektryczne i potrzebnej elektroniki komputerowej. Umożliwia to przejęcie kontroli nad kosztami, projektując swoje własne półprzewodniki, co jej pomogło w walce z brakami dostaw chipów. Inżynierowie *software* Tesli stworzyli scentralizowaną architekturę komputerową półprzewodników.

Produkcja samochodów elektrycznych w Polsce przypomina postępy w budowie Centralnego Portu Lotniczego (CPL). Państwową firmę ElectroMobility utworzono w październiku 2016 r. Miała ona dostarczać na polski rynek dziesiątki tysięcy samochodów rocznie. Na starcie wyposażono w kapitał inwestycyjny do prowadzenia produkcji w wysokości 10 mln zł. Pieniądze dostarczyły państwowe podmioty branży energetycznej: Energia, Enea, Tauron i PGN[6]. Nie wyglądało to na dobrowolne przystąpienia ich zarządów, a było odgórnym nakazem przystąpienia o charakterze politycznym.

Wyłożone środki po dwóch latach okazały się za małe. Czwórka państwowych akcjonariuszy zmuszona była podnieść zaangażowany kapitał inwestycyjny do 70 mln zł. To nie wystarczyło i w sierpniu 2021 r. ElectroMobility podpisał umowę inwestycyjną, zgodnie z którą nowe akcje na kwotę 250 mln zł objęło państwo. W sumie na etapie przygotowania projektu samochodu elektryczne i budowy fabryki trafiło 320 mln zł. Jest to kwota podobna, którą zaangażowano w CPL[7].

W 2020 r. zorganizowano pokaz prototypu samochodu ochrzczonego jako Izera. Szybko wyjaśniło się, że to tylko nadwozie, a wypełnienie go treścią technologiczną pozostaje mgliste i otwarte. Pozostaje pytanie o wielkość nakładów inwestycyjnych na technologię i budowę fabryki – to nie miliony a miliardy. Pomimo tego nie przeszkodziło to prezesowi ElectroMobility Piotrowi Zarembie wypowiedzieć się na konferencji prasowej, że etap produkcji seryjnej Izery zainicjonowany będzie w 2024 r.

Inny problem miał największy producent samochodów elektrycznych Tesla na świecie. Jej produkcja finansowana jest przez akcje, giełdy nowojorskie. Na początku 2021 r. zainwestowano 1,5 mld dolarów w pieniądz cyfrowy Bitcoin. Właściciel spółki E. Musk zakomunikował, że zaakceptuje sprzedaż samochodów Tesli za pieniądz cyfrowy Bitcoin. Potwierdził to w marcu 2021 r. (na Tweeterze), że Tesla umożliwia zakup samochodów za Bitcoin.

[6] D. Filar, *Na mieliźnie. Gospodarka Polski w latach 2020-2022 z Polityką w tle*, Wydawnictwo Arche, Sopot 2022, s. 25.

[7] *Ibidem*, s. 26.

Dało to możliwość zakupu klientom Tesli za ratę depozytu 100 dolarów wpłaconą na pieniądz cyfrowy. Okazało się, że w 2023 r. na sprzedaży w Bitcoinie w 2022 r. straciła 140 mln dolarów. Producent samochodu elektrycznego Tesla zakomunikował amerykańskiemu urzędowi podatkowemu, że stracił na sprzedaży w Bitcoin 204 mln dolarów ogółem. Odzyskał 64 mln dolarów przez sprzedaż handlową na rynku[8].

Według danych z brytyjskiego ministerstwa skarbu, ogólne zużycie prądu na potrzeby Bitcoin w Wielkiej Brytanii oceniane było w 2022 r. na 39% całkowitego zużycia energii elektrycznej[9]. Niektórzy uważają, że jeżeli się weźmie pod uwagę zużycie energii przy „kopaniu" pieniędzy cyfrowych, to będzie on jeszcze większy. Zelektryfikowanie wszystkiego nie rozwiąże kryzysu klimatycznego, ale będzie początkiem jego ogromnego startu[10].

W sektorze producentów samochodów nastąpiła największa transformacja od wielu dekad. Polega ona na komputeryzacji i dostosowaniu ich łańcuchów dostaw do wymogów rzeczywistości. Pół wieku temu producenci samochodów oddzielali większość produkowanych części składowych do innych wykonawców w formie *outsourcingu*. Obecnie dążą oni do kontroli i łączenia w całość swoich łańcuchów dostaw. Następuje to poprzez dostawę metali, baterii elektrycznych i stworzenia *software* do kierowania pojazdem bez kierowcy i sprzedaży pojazdów. Ich celem jest przekształcenie niezbędnych dostaw do swoich technicznych *startup-ów.* Wspólnie respektują kontrolę u siebie i swoich *startup-ów.*

Proces połączenia wszystkiego w swoim pionowym łańcuchu dostaw nazwano teslafikacją[11]. Rozdzielenie dla innych wykonawców w przeszłości przynosiło cząstkowe efekty, np. zwiększenie wydajności pracy na taśmie produkcyjnej u Forda czy też dostawy na czas w Toyocie. Z upływem czasu udowodniono, że były one nieefektywne.

Tesla otworzyła pierwszą fabrykę samochodów elektrycznych poza USA, w Shanghai w 2019 r. Obecnie produkuje 22 tys. samochodów tygodniowo. W marcu 2023 r. Tesla obniżyła ceny modeli samochodów elektrycznych, które były wyprodukowane w Shanghai, a nie zostały sprzedane ze względu na konkurencję. Szacuje się, że Tesla stoi przed wyzwaniami wyższych kosztów kredytów dla kupujących i więcej modeli oferty rywali[12].

Przyjmuje się, że chiński producent samochodów EV BYD w 2023 r. prześcignie w światowej produkcji samochodów elektrycznych, ale nie hybrydowych. W hybrydowych, pierwsze miejsce na świecie w produkcji i sprzedaży posiada

[8] *Musk's Tesla lost $ 140 m on Bitcoin*, "BBC News", 23.01.2023 r.

[9] *Ibidem*.

[10] *Electrical Tension. Technology Quarterly The energy transition*, "The Economist" 25.06.2022 r., s. 3-12.

[11] *The great Teslafication*, "The Economist", 18.06.2022 r., s. 53-55.

[12] M. Miller, *E. Musk: Tesla to build new battery factory in Shanghai*, "BBC News", 10.04.2023 r.

Toyota. Chiński samochód elektryczny BYD jest partnerem sprzedaży Toyoty samochodów hybrydowych w Chinach. Istotnym był fakt, że wykorzystywał, wiele szlaków, którymi przez dziesiątki lat podążała Toyota. Potrzebował 13 lat, aby wyprodukować swój pierwszy milion samochodów elektrycznych NEV. Tylko rok, żeby z fabryki wyjechał drugi milion, a pół roku później trzeci milion. Rynek sprzedaży NEV rozciąga się od Chin poprzez Brazylię, Indie i zdobywa inne kraje. Produkuje elektryczne autobusy, które próbnie kursowały po kalifornijskiej pustyni Majave. Obecnie jest drugim na świecie producentem baterii litowo-jonowych. Wielką niewiadomą jest rynek USA, gdzie BYD ma zakaz sprzedaży samochodów elektrycznych. Producenci z Detroit chronią amerykański rynek sprzedaży przed samochodami wyprodukowanych w innych krajach już od lat 80. ubiegłego wieku. Ich ofiarą padli głównie japońscy producenci samochodów spalinowych. Obecnie dotyczy on także chińskiego samochodu elektrycznego NEV.

4. Zapewnienie wzrostu popytu na baterie do samochodów elektrycznych koniecznym warunkiem ich rozwoju

Gwałtownie wzrasta popyt na samochody elektryczne. Według oceny Bloomberg, samochody napędzane energią elektryczną mogą zwiększyć swój udział w światowej sprzedaży ogółem z 10% w 2021 r. do 40% w 2030 r. Baterie elektryczne to globalny produkt innowacyjny, który jest niezbędny do produkcji elektrycznych samochodów osobowych i ładunków.

W zależności, jakiego analityka się zapyta, to oceniają oni, że w następnej dekadzie produkcja samochodów wahać się będzie od 25 do 40 mln rocznie. Obecnie i w przyszłości będą one potrzebowały dziesiątki milionów baterii do napędu silników elektrycznych. Wymieniony analityk Bloomberg Bernstein ocenia, że do końca 2030 r. moc tych baterii wzrośnie sześciokrotnie. Ocenia się, że wynosić będzie 2700 MWh. Inny analityk szacuje ich jeszcze większą moc do 4000 MWh.

Prognoza wyjaśnia ogromną aktywność wahań podaży i popytu na rynku akumulatorów. Do ich produkcji niezbędne są metale ziem rzadkich: kobalt, lit i nikiel. Największe złoża tych metali występują w Mongolii Wewnętrznej – Chiny, na pustyni Atakama w Ameryce Południowej – Boliwia, Chile, Argentyna, w Afryce – Demokratyczna Republika Kongo. Największy na świecie producent tych baterii CALT Chiny ogłosił 12.08.2022 r. inwestycję budowy baterii na Węgrzech. Jej koszt ma wynieść 7,8 mld euro, a okres budowy do pięciu lat.

Prognozy struktury popytu baterii na rynku globalnym dla samochodów elektrycznych przedstawia wykres na rys. 2.

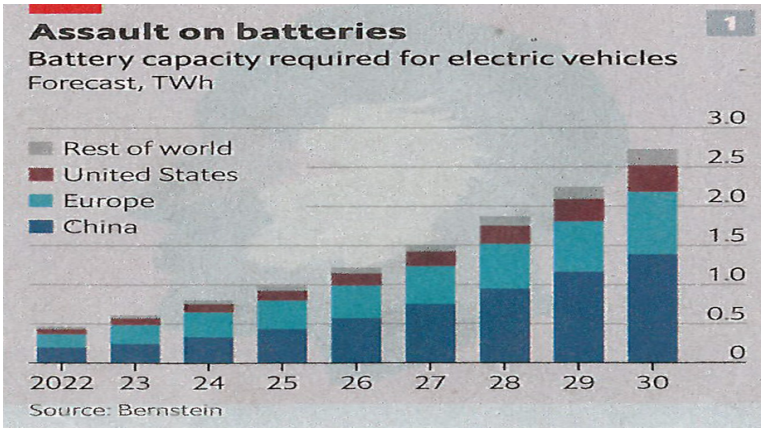

Rys. 2. Prognoza struktury popytu na baterie do samochodów elektrycznych według regionów świata i wytworzonej energii elektrycznej w latach 2022-2030

Źródło: *Cell-side analysis. Could the battery crunch halt the electronic*, (The Uninhabitable Earth. A story of the Future), David Wallece-Wells, 2019, s. 53.

Popyt na baterie ogółem w badanym okresie ma wzrosnąć na świecie ponad pięciokrotnie. Według podziału na regiony świata, to wielokrotność liczby pięć osiągną tylko Chiny. Jest to zgodne z założeniem, że w tym kraju wystąpi największy popyt na elektryczne samochody osobowe. Będzie to próba odpowiedzi tego kraju na obecne największy jego udział zanieczyszczeniu na świecie. Powstaje pytanie, czy zwiększenie wykorzystania elektrycznych samochodów osobowych będzie skuteczne w zwalczaniu szkodliwego oddziaływania CO_2.

Chiny zapewnią wymaganą podaż samochodów elektrycznych. Posiadają dobrze rozwiniętą infrastrukturę drogową. Od rewolucji kulturalnej w tym kraju wystąpił teraz najmniejszy przyrost naturalny, którego skutki odczuwają obecnie. Wydaje się, że po porażce walki z polityką zero-COVID dochody chińczyków zmaleją i średnio zarabiającego mieszkańca tego kraju nie będzie stać na zakup samochodu elektrycznego. Z drugiej strony można spodziewać się sprzedaży NEV na rynkach zagranicznych, szczególnie amerykańskim. Wskazuje na to dane rekordowych obrotów handlowych USA – Chiny w 2022 r. pomimo sankcji i napiętych stosunków dyplomatycznych. Dwie największe potęgi gospodarcze świata są w wojnie handlowej od 2018 r. Import do USA z Chin w 2022 r. wzrósł do 536,8 mld dolarów, a eksport osiągnął wzrost 153 mld dolarów[13]. Do wzrostu obrotów handlowych przyczyniły się rosnące koszty utrzymania w obu krajach.

W czerwcu 2022 r. analitycy Bloomberg Nef wyrazili zwątpienie, co do ich wcześniejszej prognozy, że koszt budowy może być mniejszy, niż wybudowania

[13] M. Miller, *US – China trade hits record despite rising tension*, "BBC News", 7.02.2023 r.

fabryki samochodów spalinowych. W związku z tym odleglejszy cel, zakaz korzystania z samochodów osobowych do 2035 r., może nie zostać osiągnięty[14].

Agencja Konsultacyjna Bench Mark Minerals przeanalizowała zadeklarowane plany produkcyjne i doszła do wniosku, że jeżeli się one zmaterializują, to do 2031 r. winno powstać 281 gigafabryk baterii. Powinny one osiągnąć globalną moc energii wygenerowanej z baterii elektrycznych do 5800 MWh[15]. Analitycy Bloomberg wzięli pod uwagę, że w przyszłym łańcuchu dostaw baterii największą rolę będzie odgrywać pięć gigafabryk: CALT i BYD z Chin, LG Samsung i SK Innovation z Korei Południowej i Panasonic z Japonii. Dodadzą one 1370 MWh na koniec prognozowanej dekady[16].

Równowagę popytu i podaży baterii można osiągnąć od nowo wchodzących na rynek. Należy zauważyć, że na rynku producentów baterii, który jest kapitałochłonny, trudno będzie się utrzymać.

Optymistyczna prognoza produkcji baterii elektrycznych powoduje, że występują kolejne problemy. Konsultant Mateo-Fini S&P Global Mobility zauważył, że na wybudowanie gigafabryki potrzeba trzy lata. Żeby osiągnęła pełną moc produkcyjną potrzebne jest kilka lat. Jest to za mało, aby osiągnąć ją do 2030 r. Co więcej, szczegółowa technologia i jej specyfikacja każdej fabryki powoduje, że jej ogniwa są niekompatybilne. Płytki baterii z jednej fabryki, nie są wymienne na inne z drugiej. Jest ona najważniejszą przyczyną powstawania wąskich gardeł łańcuchów dostaw baterii.

Największe zmartwienie dla zachodnich producentów samochodów elektrycznych to chińska dominacja w produkcji baterii. Obecnie na ten kraj przypada prawie 80% pojemności wytworzonej energii światowej w bateriach. Zakłada się, że chiński udział będzie malał w następnej dekadzie, ale niewiele, bo do 70%. Zakłada się, że USA udział będzie miało 12% pojemności produkcji globalnej, a pozostałe Europa[17].

Amerykańskie powolne przedsięwzięcia w zakresie produkcji samochodów elektrycznych będzie katastrofą dla producentów samochodów spalinowych z Detroit. Konsultant Deloitte przewiduje, że USA może liczyć na sprzedaż rynkową w wysokości 3 mln w 2030 r., w porównaniu z 15 mln w Chinach i 8 mln w Europie. Producenci amerykańscy, już podpisali umowę *joint-venture* z dużym południowokoreańskim producentem SK Innovation w lipcu 2022 r. Ma to być budowa dwóch fabryk: jednej w Tennessee za 5,6 mld dolarów i dwóch w Kentucky za 6,5 mld dolarów. W tym samym miesiącu doszło do porozumienia z chińskim producentem baterii CALT, General Electric i LG Logistic[18]. Wspólnie wyłożyli

[14] *Ibidem*, s. 53.
[15] *Ibidem*, s. 54.
[16] *Ibidem*, s. 54.
[17] *Ibidem*, s. 54.
[18] *Ibidem*, s. 54.

ponad 7 mld dolarów na budowę trzech fabryk baterii w stanach Michigan, Ohio i Tennessee. W Europie największe przedsięwzięcia największe przedsięwzięcie budowy fabryki baterii dla samochodów elektrycznych wykazał Volkswagen.

Wzrost popytu na baterie elektryczne spowodował w ostatnich trzech latach skokowy wzrost cen metali rzadkich, niezbędnych do ich produkcji.

Najbardziej wzrosły ceny litu, ponad 4,5 razy, od połowy 2021 r., kiedy był on na poziomie 100 dolarów dla wszystkich metali rzadkich. Ceny niklu zasiarczonego, głównie z Indonezji, wzrosły w drugiej połowie 2022 r. do ponad 200 dolarów, a na początku 2023 r. zmniejszyły się do poziomu równego z kobaltem. Dowodzi to, że z trzech metali rzadkich, baterie litowo-jonowe będą w przyszłości dostarczać energię dla samochodów elektrycznych (por. rys. 3).

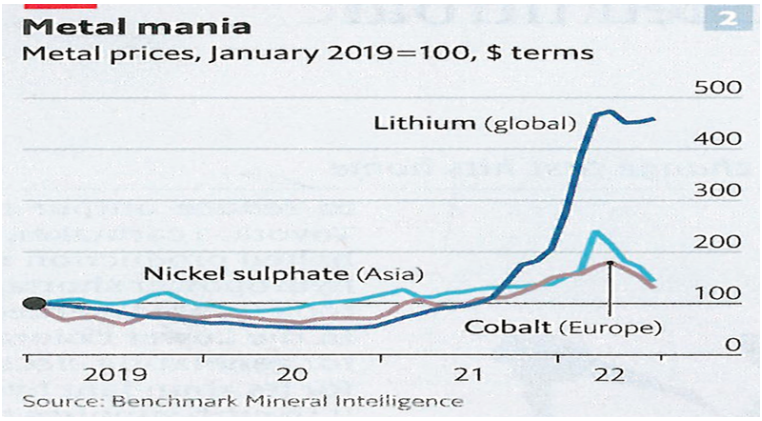

Rys. 3. Wzrost cen metali rzadkich w latach 2019-2022 dla kobaltu w Europie, dla niklu z siarką w Azji, a dla litu globalnie

Źródło: *Cell-side analysis. Could the battery crunch halt the electronic*, (The Uninhabitable Earth. A story of the Future), David Wallece-Wells, 2019, s. 55.

Dwukrotnie należy wytapiać płytki do baterii niklowo-siarkowych. Emituje to trzy razy więcej dwutlenku siarki niż z czystego niklu. Jego największe złoża najmniej zanieczyszczonego siarką występują w Kanadzie, francuskiej Nowej Kaledonii na Pacyfiku i Rosji. Producenci samochodów elektrycznych starają się wyeliminować zanieczyszczony siarką nikiel do baterii. Kobalt jest mniej drażliwym problemem z punktu ochrony środowiska. Ceny na ten metal wzrastały do 2018 r. do poziomu 100 dolarów, a później zmalały poniżej 100 dolarów do połowy 2020 r. Następnie zauważa się jej wzrost, który w połowie 2022 r. wyniósł ponad 150 dolarów, aby zmniejszyć się pod koniec 2022 r. W badanym okresie wykazał on najmniejsze wahania cen. Planuje się budowę kopalń kobaltu dla baterii w Demokratycznej Republice Kongo (DRK) i Indonezji do 2027 r.[19] Po tym okresie

[19] *Either ore*, "The Economist" 9.07.2022 r., s. 30-31.

ich rozwój jest niewiadomy, gdyż DRK posiada największe złoża tego surowca na świecie, ale brak jest uregulowania praw własności odkrywkowych kopalń.

Największe obawy dotyczą cen litu, które w połowie 2022 r. skoczyły do ponad 450 dolarów. Obecnie ich najwięksi konsumenci – firmy elektroniczne dążą do zmniejszenia płytek baterii litowo-jonowych, aby osiągnąć ich większą moc wytwarzanej energii. Przy założeniu, że samochody elektryczne mają do 2035 r. zastąpić spalinowe, popyt na lit będzie wzrastał. Metal ten wytwarza najwięcej energii elektrycznej w bateriach.

Zakłada się, że już w 2026 r. rynek litu osiągnie dodatnie wartości podaży po wybudowaniu nowych kopalń litu. Obecnie większość z nich występuje w Chinach, ale ich rudy posiadają niski procent udziału tego metalu. Kosztowne jest wydobycie i ich przetworzenie z rudy w metal. W Australii odkryto rudy litu w skałach, a wydobywany jest z solanek na pustyni Atakama w Ameryce Południowej. Szacuje się, że ich wydobycie i przetworzenie będzie się opłacało przy cenie 35 tys. dolarów za tonę. Jest to taniej niż poziom ceny z 2022 r., ale niższe poziom cen z 2021 r.

5. Problemy w pozyskiwaniu metali rzadkich i ich utylizacji

Interesującym będzie przyjrzeć się strukturze, przetwarzania i odzyskania zużytych metali ziem rzadkich według podziału na kraje ich największych zasobów (patrz rys. 4).

Początkowe odzyskiwanie metali ziem rzadkich (wydobycie i rafinacja) są atrakcyjne dla kapitału prywatnego. Najczęściej są zakładane przez byłych dyrektorów upadłych firm metali rzadkich. Wytwarzają metale w oparciu o organizację pionową podaży łańcuchów dostaw z producentami samochodów elektrycznych. Producenci baterii elektrycznych, tacy jak południowokoreański LG i chiński CALT wspierają projekty pozyskiwania metali ziem rzadkich. Od początku 2021 r. firmy produkujące samochody elektryczne wykonały 20 inwestycji związanych z recyklingiem baterii niklowych, a pięć innych z litu i kobaltu. W większości z tych projektów inwestycyjnych zainwestowały firmy zachodnie. Dla przykładu w marcu 2022 r. Volkswagen zakomunikował, że podpisał umowę *joint-venture* z dwoma firmami w Chinach, żeby zapewnić nikiel i kobalt dla swoich samochodów elektrycznych produkowanych w tym kraju.

W lipcu 2022 r. General Motors zakomunikował, że zapłacił chińskiemu producentowi litu 200 mln dolarów, żeby zapewnić dostawy białego metalu[20]. Największy amerykański producent samochodów elektrycznych Tesla podpisuje pionowe powiązania łańcuchów dostaw metali ziem rzadkich „na lewo i prawo".

[20] *Ibidem*, s. 55.

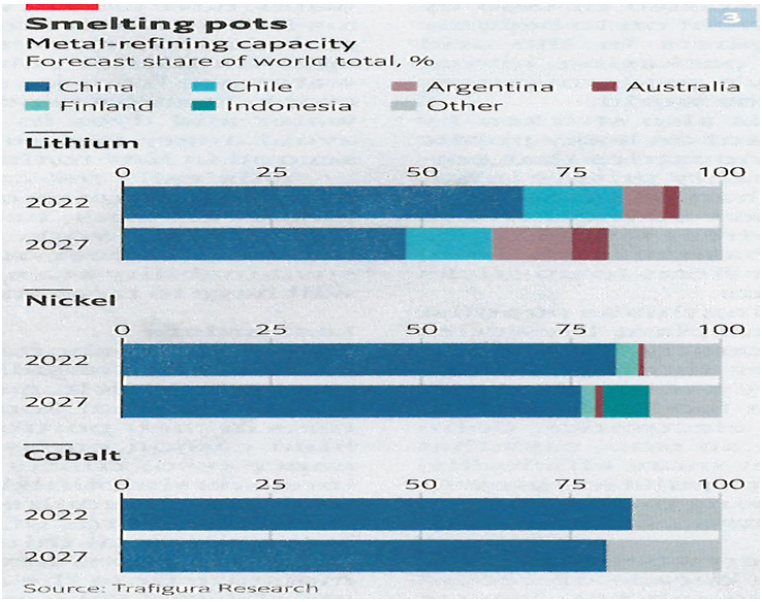

Rys. 4. Prognoza rafinacji i odzyskiwania metali ziem rzadkich według struktury krajów ich pozyskiwania w latach 2022-2027, w procentach

Źródło: *Cell-side analysis. Could the battery crunch halt the electronic*, (The Uninhabitable Earth. A story of the Future), David Wallece-Wells, 2019, s. 55.

Weteran dostaw metali ziem rzadkich Mick Devis, który obecnie kieruje firmą Vision Blue Resources, inwestuje w małe odkrywkowe kopalnie. Nie ma wątpliwości, że inwestycje w nie są za małe dla łańcucha dostaw metali rzadkich[21]. Nie oczekuje się, żeby recykling, który stanowi czwartą część dostaw metali rzadkich był pomocny w ich podaży rynkowej, aż do 2030 r. Poprawa technologii projektów baterii może nieznacznie zmniejszyć popyt na metale rzadkie. Powstaje jednak ryzyko, że obniżą efektywność produkcji energii elektrycznej baterii. Szczególnie trudny do produkcji jest lit. Natomiast długa jest droga dostosowania technologii katod opartych na sodzie.

Jeśli Zachód poradzi sobie z podażą metali rzadkich, to jak złamie monopol chiński w ich dostawach. Jak przedstawiono na rys. 4 Chiny osiągnęły pozycję monopolistyczną. Chińskie firmy przetwarzają 70% światowych zasobów litu, 84% zasobów niklu i 85% kobaltu. Firma doradcza Trafigura przewiduje, że w ciągu następnych pięciu lat udział dostaw dwóch ostatnich metali ziem rzadkich kobaltu i niklu będzie wynosił 75%[22].

Rządy krajów zachodnich pilnie potrzebują zdywersyfikować kanały podaży metali rzadkich. Prezydent amerykański Joe Biden w 2021 r. dał sygnał dla stworzenia łańcucha dostaw baterii. Jego ustawa infrastrukturalna przewiduje budowę

[21] *Ibidem*, s. 55.
[22] *Ibidem*, s. 55.

w kraju fabryk baterii za 8 mld dolarów. Zakłada się, że do 2027 r. wybudowanie fabryk baterii ziem rzadkich stworzy warunki do osiągnięcia samowystarczalności kraju.

Jest to małe osiągnięcie Zachodu. Do tego należy dodać: nowo znalezione złoża, udoskonalona technologia produkcji energii elektrycznej baterii, mądrzejsze procesy chemiczne i poprawa efektywności wytwarzania prądu. Wszystko to spowoduje, że rynek baterii elektrycznych zostanie zrównoważony. Zwiększy to podaż i sprzedaż samochodów elektrycznych i zmniejszy zanieczyszczenie gazami energii z paliw nieodnawialnych.

Bibliografia

An Inconvenient Truth. Briefing the 1,5°C targets, "The Economist", 5.11.2022 r.

Cell-side analysis. Could the battery crunch halt the electronic, (The Uninhabitable Earth. A story of the Future), David Wallece-Wells, 2019.

Chain reaction. After years of anxious speculation, the of the world's supply chains is now clearly changing, "The Economist", 18.06.2022 r.

Chatterjee P., *Huge rare earth metals discoveries in Arctic Sweden in Arctic*, "BBC News", 12.01.2023 r.

Either ore, "The Economist" 9.07.2022 r.

Electrical Tension. Technology Quarterly The energy transition, "The Economist" 25.06.2022 r.

Filar D., *Na mieliźnie. Gospodarka Polski w latach 2020-2022 z Polityką w tle*, Wydawnictwo Arche, Sopot 2022.

Miller M., *E. Musk: Tesla to build new battery factory in Shanghai*, "BBC News", 10.04.2023 r.

Miller M., *US – China trade hits record despite rising tension*, "BBC News", 7.02.2023 r.

Musk's Tesla lost $ 140 m on Bitcoin, "BBC News", 23.01.2023 r.

No way out. The economy, "The Economist", 20.08.2022 r.

Random car boom, "The Economist", 20.08.2022 r.

Take, this sake. Big tech wants to bootstrap carbon removal into a big business, "The Economist", 23.04.2022 r.

The challenge of the age. Adopting the climate change is urgent, feasible and woefully underfunded argues Edward McBride, "The Economist", 5.11.2022 r.

The great Teslafication, "The Economist", 18.06.2022 r.

The reopening a beating heart, "The Economist", 11.02.2023 r.

Zero options. Xi Jinping's failing covid strategy leaves China with no good way forward, "The Economist", 3.12.2022 r.

Electric car sales and rare metal battery production, challenge the greenhouse effects

Abstract
Climate change refers to a long-term fluctuation in temperatures and weather patterns. Since the early 19th century, economic activity has been fundamental cause of climate change. The extraction of heat, combustion and electricity from the combustion of non-renewable fuels such as coal, oil and gas, contributed to this. Burned fuels from non-renewable resources has contributed to the greenhouse effect. This effect causes an increase in temperature, a climate fluctuation that involves all countries in the world. This problem requires international coordination and agreement on principles of coordination. To overcame greenhouse effect, negotiation was held at the UN summit on climate change (COP-21) in Paris. A global agreement was signed the for the first time on 12 December 2015 to oppose the greenhouse effect. Detailed operation measures for the implementation the Paris Agreement were agreed at the UN Climate Change Conference 2018 in December in Katowice Poland – On Climate change (COP-24) It was colloquially known as the Paris Book Principles. However, the principles were finalized at the UN COP-26 conference in November 2021 Glasgow. According to Bloomberg NEF forecasts, the share of electric cars will increase in global car sales from 10% in 2021 to 40% in 2030. The forecast shrugged off sudden fluctuation in the battery supply chain. Rare earth metal battery cell prices have risen sharply. The more distant goal of burning the sale of combustion cars by 2035 may be replaced by increasing sales of electric cars. Most troublesome for Western car manufactures is China's dominance in battery production. The country produces about 80% of the world's rare battery production. This may contribute to the prolongation of production and sales of internal combustion sales in the Western countries. Western governments have recognized the urgent need to diversify the supply chain for battery cells. President J. Biden Infrastructure Outlay Act, which was approved by Congress in 2021, provides for $ 11 billion in outlays to create a national battery supply chain. A battery alliance was created in the EU in 2017. It is intended to coordinate the public-private production of electric batteries in their supply chain. To achieve balance in the rare metals, it is necessary to find new deposit of them, to improve the technology for their extraction and refining. It should increase efficiency of the produced electricity from the battery cells.

Keywords: emissions, supply chains, climate summit, COP-21, COP-26.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Wioleta Mikołajczewska[1], Aleksandra Friedberg[2]

[1] Wydział Nauk Inżynierskich, Gdańska Szkoła Wyższa
[2] Wydział Nauk Społecznych, Gdańska Szkoła Wyższa

Komunikacja wewnętrzna w czasie pandemii koronawirusa

Streszczenie
Komunikacja odgrywa kluczową rolę w funkcjonowaniu każdej organizacji. Otwarta komunikacja między pracownikami, odpowiedzialność kierownictwa za sprawny przebieg informacji oraz wykorzystanie odpowiednich kanałów komunikacyjnych (w tym nowoczesnych technologii) znacznie podnosi efektywność organizacji. W sytuacji ogłoszenia pandemii COVID-19 dla wielu organizacji prawdziwym wyzwaniem okazało się zorganizowanie pracy zdalnej dla praktycznie wszystkich pracowników oraz zapewnienie przy tym sprawnej komunikacji wewnętrznej. Celem niniejszego artykułu jest wprowadzenie w problematykę komunikacji wewnętrznej i jej znaczenia dla organizacji oraz ukazanie jej charakteru podczas stanu pandemicznego.

Słowa kluczowe: komunikacja wewnętrzna, cele komunikacji wewnętrznej, pandemia koronawirusa.

Jednym z najstarszych procesów społecznych jest komunikowanie, które stanowi nieodłączny element każdej dziedziny życia człowieka zarówno osobistego, jak i zawodowego. Umiejętność porozumiewania się wpływa na istnienie społeczeństw, organizacji oraz egzystencję człowieka, ma zatem fundamentalne znaczenie dla sprawnego funkcjonowania świata.

Komunikacja, jako jednej z procesów realizowanych w każdej organizacji, odgrywa znaczącą rolę w realizowaniu podstawowych funkcji zarządzania. Bez transferu informacji i porozumiewania się jej członków nie jest możliwe funkcjonowanie żadnej organizacji. Ponadto dzięki komunikacji budowane są relacje międzyludzkie pomiędzy interesariuszami organizacji. Aby komunikowanie było skuteczne, przede wszystkim trzeba dysponować odpowiednimi ku temu umiejętnościami. Potrzebna jest też znajomość form i determinantów komunikowania się, barier przepływu informacji, a także narzędzi umożliwiających wymianę komunikatów[1].

[1] K. Smoląg, B. Ślusarczyk, *Komunikacja wewnętrzna – innowacyjny aspekt współczesnego zarządzania organizacją*, „Studia i Prace WNEiZ US" 2018, nr 52/2, s. 204.

Komunikowanie się w organizacji to przede wszystkim przekazywanie informacji od jednej osoby do drugiej[2]. Właściwy przebieg informacji w połączeniu z dialogiem wpływa korzystnie na motywowanie pracowników, ich zaangażowanie w życie organizacji oraz kreowanie i utrwalanie kultury organizacyjnej w świadomości podwładnych[3].

Komunikacja wewnętrzna (*internal communications*, IC) jest integralną częścią każdej organizacji i ma kluczowe znaczenie w zapewnieniu jej sukcesu. Można ją zdefiniować jako świadome, planowane i systematyczne komunikowanie się wewnątrz organizacji, które oddziałuje na zachowania i sposób myślenia pracowników. IC wzmacnia w pracownikach identyfikację z organizacją i lojalność w stosunku do pracodawcy, a także wpływa na zrozumienie przez pracowników potrzeby zmian i zmniejszenie oporu wobec nich. Ponadto sprawna komunikacja wewnętrzna pomaga integrować pracowników wokół strategii firmy, kształtować relacje między pracownikami a kierownictwem, których podstawą jest szczerość i zaufanie, co wpływa na wewnętrzny i zewnętrzny wizerunek pracodawcy[4].

Obszar komunikowania się w organizacji można przedstawiać w zależności od: kierunku komunikacji (w górę, w dół oraz równolegle), charakteru aktywności (nadawca – odbiorca) oraz treści zdarzeń komunikacyjnych. Tego rodzaju uporządkowanie pozwala na skonkretyzowanie oczekiwań co do sytuacji komunikacyjnej, a także właściwe określenie wymaganych umiejętności w tym zakresie.

Komunikacja w górę obejmuje cały obszar komunikacyjny z przełożonymi zarówno bezpośrednimi, jak i innymi członkami kadry kierowniczej. W szczególności komunikacja ta dotyczy: przekazywania informacji, jej odbierania oraz dbania o relacje.

Komunikacja w dół obejmuje obustronną komunikację przełożonego z podwładnym, z perspektywy przełożonego. Tak jak komunikacja w górę, dotyczy przekazywania i odbierania informacji oraz dbania o relacje, ale z punktu widzenia przełożonego.

Komunikacja równoległa (w poziomie) wiąże się z przekazywaniem informacji pomiędzy członkami organizacji znajdującymi się na równorzędnych stanowiskach (np. pomiędzy kadrą kierowniczą takiego samego szczebla lub pomiędzy członkami tego samego zespołu). Ten rodzaj komunikowania się zazwyczaj dotyczy: koordynacji działań, podziału zadań i określenia sposobów komunikowania się oraz rozliczania, a także rozwiązywania problemów dotyczących współpracy pomiędzy zespołami i działami[5].

---

[2] R.W. Grifin, *Podstawy zarządzania organizacjami*, PWN, Warszawa 2004, s. 592.

[3] K. Klimek-Michno, K. Marciniak, *Kultura dialogu zamiast komunikatu „góra-dół"*, „Personel i Zarządzanie" 2017, nr 10, s. 108-109 (dodatek „Kompedium HR").

[4] E. Mazur-Wierzbicka, *Komunikacja wewnętrzna w organizacji – wybrane aspekty*, „Studia i Prace WNEiZ US" 2017, nr 48/1, s. 70.

[5] J. Cybulska, *W świecie komunikacji. Komunikacja wewnętrzna w organizacji*, „Bezpieczeństwo i Technika Pożarnicza" 2011, nr 4, s. 53-57.

Komunikacja wewnętrzna zatem ogranicza się do relacji między pracownikami firmy. Niezbędny jest taki system komunikacji, który skutecznie wspiera osiąganie celów organizacji, eliminuje opór wobec zmian, a w efekcie umożliwia sprawne i efektywne funkcjonowanie firmy. Pracownicy, którzy wiedzą, co dzieje się w firmie, znają plany i zamierzenia kierownictwa, czują się docenieni i traktowani poważnie. Proces efektywnej komunikacji wewnętrznej kształtuje więc kulturę organizacji, buduje pozytywne postawy jej członków i jest pozapłacowym motywatorem. W obecnych czasach rozwój komunikacji przebiega pod ogromnym wpływem techniki elektronicznej, w postaci sieci komputerowych, systemów przetwarzania danych, telefonów komórkowych itd. Wiek XXI nazwany został erą Internetu i „globalnej wioski". Informacja jako nośnik wiadomości przekazywanej w procesie komunikacji, od zawsze była ważnym czynnikiem rozwoju gospodarczego. Musiały jednak zaistnieć określone warunki, aby w powszechnym przekonaniu stała się zasobem, szczególnie pożądanym przez menedżerów, niezbędnym w procesie podejmowania przez nich decyzji[6].

Poprzez sprawną komunikację wewnętrzną organizacja może uzyskać pełniejszą identyfikację podwładnych z firmą, wzmocnić odpowiedzialności wszystkich pracowników za losy organizacji oraz podnieść efektywności działań całej kadry. Osiągnięcie tego, co T. Goban-Klas określa jako *lojalność pracowniczą*, jest możliwe wyłącznie wtedy, gdy[7]:

- pracownicy otrzymują pełną i rzetelną informację o sytuacji firmy i planach jej kierownictwa,
- działania zarządu są zgodne z wiadomościami przekazywanymi załodze,
- zawarte porozumienia i deklaracje kadry kierowniczej wobec podwładnych są spełniane w zapowiedzianych terminach.

Ważny też jest sposób redagowania komunikatów oraz przekazywanie ich w odpowiednim czasie.

Prawidłowa komunikacja wewnętrzna jest procesem opartym zatem na wielu istotnych warunkach[8]:

1. Szczerość i zaufanie – kierownictwo regularnie rozmawia z pracownikami zarówno o tym, co stanowi powód do dumy w firmie, jak i również o jej kłopotach. Nie dopuszczalne jest, aby pracownicy dowiadywali się o poczynaniach organizacji od osób trzecich, zwłaszcza z prasy lub od konkurencji.
2. Dostępność – wszyscy, którzy podejmują w organizacji ważne decyzje, nie powinni działać w odosobnieniu. Pracownicy powinni być przekonani, że

[6] K. Bednarz, *Podejście procesowe w komunikacji wewnętrznej przedsiębiorstwa*, (w:) S. Nowosielski (red.), *Podejście procesowe w organizacjach*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław 2009, s. 23-25.

[7] T. Goban-Klas, *Public relations czyli promocja reputacji*, Business Press, Warszawa 1997, s. 160.

[8] A. Potocki, *Wybrane funkcje komunikacji we współczesnych przedsiębiorstwach*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie" 2007, nr 747, s. 5-19.

mogą w każdej chwili zwrócić się do przełożonych z prośbą o pomoc lub informację.

3. Odpowiedni czas – każda określona sytuacja firmy wymaga natychmiastowego przekazania informacji na wszystkich szczeblach w odpowiednim czasie.
4. Uzasadnienie konieczności wszelkich zmian organizacyjnych – ludzie boją się zmian, w większości przypadków reagują na nie negatywnie. W tym przypadku odpowiednia komunikacja ma na celu spowodować, aby planowane reorganizacje nie powodowały wśród pracowników stresu, paniki, niechęci czy wręcz oporu. O planowanych zmianach należy informować odpowiednio wcześnie i obszernie, zapewniając pracownikom poczucie bezpieczeństwa pośród nadchodzących zmian.
5. Konieczność szkoleń i zatrudniania specjalistów – niezależnie od poziomu odpowiedzialności zawodowej każdy zatrudniony w firmie pracownik powinien znać wszystkie zasady skutecznej komunikacji wewnętrznej. Co więcej, powinna być to wiedza o tym, z kim, kiedy i jak dany pracownik może się komunikować.

Istotne są też funkcje i cele komunikacji wewnętrznej, jej wpływ na organizację, pomoc w budowaniu silnych i trwałych relacji między pracownikami, a także wykorzystywanie jej do zwiększenia efektywności i wydajności pracy.

Komunikacja wewnętrzna spełnia w organizacji następujące funkcje[9]:

- przekazywanie informacji – jest narzędziem do przekazywania informacji między pracownikami i działami w organizacji,
- zwiększanie współpracy – pomaga pracownikom współpracować, współdziałać i współdzielić zasoby,
- poprawa efektywności pracy – zwiększa efektywność pracy zespołu poprzez szybsze przekazywanie informacji i wyników,
- budowanie więzi – przyczynia się do budowania więzi między pracownikami i do wzmocnienia kultury organizacyjnej,
- zwiększanie zaangażowania – wpływa na zaangażowanie pracowników, dzięki czemu lepiej wykonują swoje obowiązki i stawiają czoła wyzwaniom,
- poprawa jakości – pomaga w poprawie jakości produktów i usług, ponieważ pracownicy szybciej i łatwiej przekazują informacje,
- zarządzanie ryzykiem – pomaga w zarządzaniu ryzykiem poprzez skuteczne przekazywanie informacji o potencjalnych zagrożeniach,
- zwiększanie wydajności – wpływa na wydajność pracy, ponieważ pracownicy są lepiej poinformowani o zadaniach i zobowiązaniach,
- poprawa motywacji – pobudza motywację pracowników poprzez wzmocnienie przywiązania do wspólnych celów i wartości,
- wykorzystanie zasobów – pomaga w racjonalnym i efektywnym wykorzystaniu zasobów organizacji poprzez przekazywanie wiedzy i doświadczenia.

[9] *Ibidem*.

Jedną z podstawowych cech komunikowania się jest jego celowość. Dlatego też porozumiewanie w organizacji powinno posiadać jasno sprecyzowane cele, do których realizacji prowadzą podejmowane działania komunikacyjne. Główne cele komunikacji wewnętrznej to[10]:

- ułatwienie wymiany informacji, wiedzy i poprawienie jakości komunikacji oraz współpracy między pracownikami,
- zwiększenie współpracy między działami firmy,
- poprawa jakości pracy i zwiększenie efektywności,
- ustalenie wspólnych celów i zadań,
- umożliwienie zaangażowania zespołów,
- ulepszenie motywacji i wydajności pracowników,
- ułatwienie tworzenia i przestrzegania wewnętrznych standardów i procedur,
- ułatwienie wzajemnego zrozumienia między pracownikami i działami,
- poprawienie relacji między pracownikami i pracodawcą,
- wyeliminowanie niejasności, wątpliwości i nieporozumień wśród pracowników,
- poprawienie postrzegania i jakości produktów i usług firmy,
- wzmocnienie zaangażowania pracowników w firmę,
- zarządzanie zmianami i informowanie pracowników o nich,
- przekazywanie dostępnych informacji o konkurencji.

Można zauważyć, że cele komunikacji wewnętrznej dzieli się na trzy grupy: związane z informowaniem, motywowaniem i jednoczeniem ludzi z organizacją. Pierwsza grupa celów dotyczy przekazywania informacji operacyjnych, porad i poleceń służbowych. Natomiast cele motywacyjne realizowane są w ramach zarządzania zasobami ludzkimi. Przejawiają się one głównie w kształtowaniu pozytywnej atmosfery pracy, która przyczynia się do zwiększania zaangażowania pracowników w wykonywanie obowiązków. Przed komunikacją wewnętrzną stawiane są również cele związane z budowaniem przywiązania ludzi do przedsiębiorstwa, w którym pracują, oraz jednoczeniem ich wokół misji i wartości firmowych. Podsumowując, realizacja celów informacyjnych umożliwia personelowi zrozumienie strategii organizacyjnej, natomiast wypełnianie pozostałych sprawia, że pracownicy chętniej przystępują do jej wdrażania[11].

W bardziej szczegółowym spojrzeniu na cele komunikacji wewnętrznej za punkt wyjścia do analizy systematyki celów przyjmuje się kierunki przepływu informacji w organizacji. W związku z czym wyróżnić można cele realizowane w ramach komunikacji odgórnej, oddolnej i poziomej (patrz tab. 1).

[10] L. Krzyżanowski, *Podstawy nauk o organizacji i zarządzaniu*, PWN, Warszawa 1992, s. 180.

[11] J. Stankiewicz, *Komunikowanie się w organizacji*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2006, s. 20-26.

Tabela 1. Cele komunikacji wewnętrznej ze względu na kierunek przepływu informacji w organizacji

Komunikacja odgórna (w dół)	Komunikacja oddolna (w górę)	Komunikacja pozioma
• informowanie o celach i zasadach organizacji • powiadamianie o praktyce i procedurach organizacyjnych • przekazywanie szczegółowych dyrektyw zadaniowych • wyrażanie oczekiwań wobec członków organizacji • informowanie pracowników o ich wydajności • ocenianie pracowników • pobudzanie motywacji • doradzanie, pouczanie • zachęcanie pracowników do dzielenia się wiedzą	• informowanie o problemach związanych z wykonywaniem zadań • informowanie o lukach technicznych, organizacyjnych itp. • dostarczanie informacji zwrotnych na temat przekazów otrzymanych w ramach komunikacji odgórnej (*feedback*) • wyrażanie oczekiwań i próśb pracowników • przekazywanie opinii, pomysłów i sugestii • dostarczanie informacji dotyczących relacji między pracownikami	• koordynacja działań poszczególnych wydziałów • dzielenie się wiedzą i uzupełnianie brakujących informacji • upowszechnianie wiadomości, na które jest zapotrzebowanie • zaspokajanie potrzeb afiliacji, rozumienia zdarzeń • rozwiązywanie problemów z zakresu współpracy między komórkami organizacyjnymi • rozwiązywanie konfliktów między pracownikami • wzmocnienie integracji pracowników

Źródło: oprac. własne na podst.: J. Stankiewicz, *Komunikowanie się w organizacji*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2006, s. 20-26; M. Armstrong, *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Oficyna Wolters Kluwer, Warszawa 2011, s. 723.

Celem komunikacji wewnętrznej w ramach przepływu wiadomości od przełożonych do podwładnych jest przede wszystkim informowanie o zadaniach, zasadach postępowania, procedurach i wymaganiach względem pracowników. Sprzyja również motywowaniu i ocenianiu pracowników oraz zachęca ich do dzielenia się wiedzą. Z kolei komunikowanie oddolne dostarcza przełożonym informacji o problemach, z którymi zmagają się podwładni podczas wykonywania swoich obowiązków, a także o ich oczekiwaniach i potrzebach. Ponadto umożliwia przekazywanie kierownictwu pomysłów i sugestii w sprawie usprawnienia pracy. Natomiast głównym celem komunikowania się w poziomie jest koordynowanie działań wykonywanych przez pracowników oraz pozyskiwanie, uzupełnianie i rozpowszechnianie informacji. Porozumiewanie się równorzędne prowadzi do zaspokajania przez jednostki potrzeby afiliacji, pozwala rozwiązywać problemy i konflikty powstające w ramach współpracy różnych komórek organizacyjnych, a także buduje i wzmacnia więzi między ludźmi w miejscu pracy[12].

W marcu 2020 r. ogłoszono w Polsce stan pandemii COVID-19 i wprowadzono ogólnokrajowy *lockdown*. Wówczas dla wielu organizacji prawdziwym wyzwaniem okazało się zapewnienie skutecznej komunikacji wewnętrznej dla rozproszonych zespołów pracowniczych. Konieczność przejścia na pracę zdalną w wielu przypadkach oznaczała pracę wykonaną w 100% z domu. Choć przed pandemią w niektórych firmach funkcjonowała praca zdalna, to była wykorzystywana w znacznie mniejszym wymiarze. Dla przeważającej liczby pracowników

[12] *Ibidem*, s. 20-26.

w Polsce, szczególnie z sektora małych i średnich przedsiębiorstw, praca zdalna to zupełnie nowa rzeczywistość. Konieczne było zatem opracowanie od podstaw zasad pracy zdalnej, zorganizowanie nowego sposobu działania i wielu związanych z tym technicznych aspektów, ale też zaplanowanie i ustrukturyzowanie prowadzonej komunikacji wewnętrznej.

Z powodu dużego chaosu informacyjnego, prawnego i organizacyjnego kadra zarządzająca i kierownicza musiała podejmować szybkie, odpowiedzialne i odważne decyzje. Brak możliwości przewidzenia dalszego rozwoju sytuacji, duża i szybka zmienność warunków otoczenia firmy powodowała, że przyjęte rozwiązania w zakresie komunikacji i organizacji pracy trzeba było na bieżąco monitorować i korygować. Poza tym często komunikaty wewnętrzne zanim trafiły do pracowników, stawały się już nieaktualne. Dlatego w tej sytuacji najlepiej sprawdziły się takie kanały komunikacji, które gwarantowały dużą elastyczność.

Podstawą kwestią w skutecznej komunikacji kryzysowej jest poznanie perspektywy pracowników, gdyż trudno odpowiednio zareagować na problemy, nie mając wiedzy o tym, jakie potrzeby i obawy mają odbiorcy komunikatu. Dlatego w pierwszej kolejności należało sprawdzić, co jest najważniejsze dla pracowników. W sytuacji zagrożenia zakażenia koronawirusem dla ludzi priorytetem stało się zdrowie własne i rodziny oraz stabilność zatrudnienia i płynność finansowa. Dlatego bardzo ważne, szczególnie w firmach, gdzie nie było możliwości przejścia na pracę zdalną, okazały się komunikaty pokazujące, jak pracodawca dba o bezpieczeństwo i zdrowie pracowników (np. zapewniając płyny dezynfekujące, instalując bariery między pracownikami a klientami czy wręcz ograniczając ilości klientów odwiedzających firmę). Dobrym sposobem na uspokojenie emocji było włączenie się naczelnego kierownictwa w bezpośrednią i otwartą komunikację do wszystkich pracowników (szczególnie w małych i średnich firmach). Ponadto niektóre firmy organizowały dla pracowników szkolenia *online* czy *webinary* informujące o sposobach zachowania równowagi między pracą a życiem osobistym, pracując z domu lub zapewniły wsparcie psychologiczne pracownikom odczuwającym negatywne skutki odosobnienia[13].

Wybierając narzędzia komunikacji wewnętrznej należy pamiętać o tym, że gwarantem jej skuteczności jest dostęp wszystkich pracowników do przekazywanych treści. W związku z pandemią i towarzyszącymi jej ograniczeniami w zdecydowanej większości przypadków należało zrezygnować z kanałów bezpośrednich (takich jak np. spotkania indywidualne i zespołowe) na rzecz kanałów internetowych (m.in. intranet, *newslettery*, wideokonferencje, komunikatory i media społecznościowe itp.).

Działania komunikacyjne podejmowane przez organizacje w czasie pandemicznego kryzysu znalazły się w badaniu „Kryzysometr 2020 – komunikacja

[13] Zob. www.tigura.pl/komunikacja-wewnetrzna-w-kryzysie (dostęp: 21.03.2023 r.).

w czasie pandemii”[14] (patrz rys. 1). W związku z pandemią w 96% ankietowanych podmiotach wprowadzono różnego rodzaju specjalne aktywności komunikacyjne, a tylko 4% podmiotów działało tak jak dotychczas. Kluczowym narzędziem (69% wskazań) okazały się dedykowane *newslettery* wysyłane regularnie na skrzynki mailowe pracowników. 67% organizacji zdecydowało się również na realizację i komunikację inicjatyw społecznych wspierających walkę z COVID-19. Większość instytucji przygotowało się na komunikację związaną z kryzysem, tworząc dokumenty QA (*question-answer*, pytanie-odpowiedź) na wypadek pytań interesariuszy (60%), specjalne sekcje na stronach internetowych z informacjami na temat funkcjonowania organizacji w czasie epidemii (54%) oraz w mediach społecznościowych (57%). W tym okresie niepewności ponad połowa ankietowanych organizacji podjęła decyzję o ograniczeniu lub całkowitym zawieszeniu działań reklamowych.

Warto zwrócić uwagę na to, jak rozłożyły się odpowiedzi na pytania o to, co zaskoczyło ankietowanych w związku z kryzysem pandemicznym. Przeważały tu odpowiedzi nacechowane negatywnie (ponad 61%), które dotyczyły głównie chaosu prawnego, organizacyjnego i komunikacyjnego oraz nieprzewidywanych reakcji współpracowników i klientów. Z kolei wśród pozytywów można wymienić: wzrost znaczenia komunikacji wewnętrznej i jej sprawność za pomocą nowych technologii, a także pozytywne doświadczenia respondentów związane z pracą zdalną.

Reasumując, pandemia koronawirusa wymogła na organizacjach opracowanie nowej strategii firmy, większej empatii kadry kierowniczej oraz zastosowanie innowacyjnych rozwiązań w zakresie komunikacji wewnętrznej. W sytuacji rozproszonych zespołów pracowniczych prawdziwym wyzwaniem dla zarządzających organizacjami okazało się budowanie i podtrzymanie zaangażowania pracowników, a jednocześnie zapobieganie poczucia izolacji, którego skutki dla psychiki niektórzy odczuwają do dzisiaj. Ponadto należało przedsięwziąć działania, które zapewniały szybki dostęp wszystkich członków organizacji do informacji o tym, co dzieje się w firmie, a także usprawniły ich współpracę.

[14] „Kryzysometr” to badanie dotyczące komunikacji kryzysowej wiodących polskich firm, instytucji i organizacji pozarządowych. W specjalnej edycji badania „Kryzysometr – komunikacja w czasach pandemii” wzięło udział 101 specjalistów, menadżerów i dyrektorów komunikacji oraz rzeczników prasowych. Badanie przeprowadziła agencja Alert Media Communications w dniach 6-17.04.2020 r.

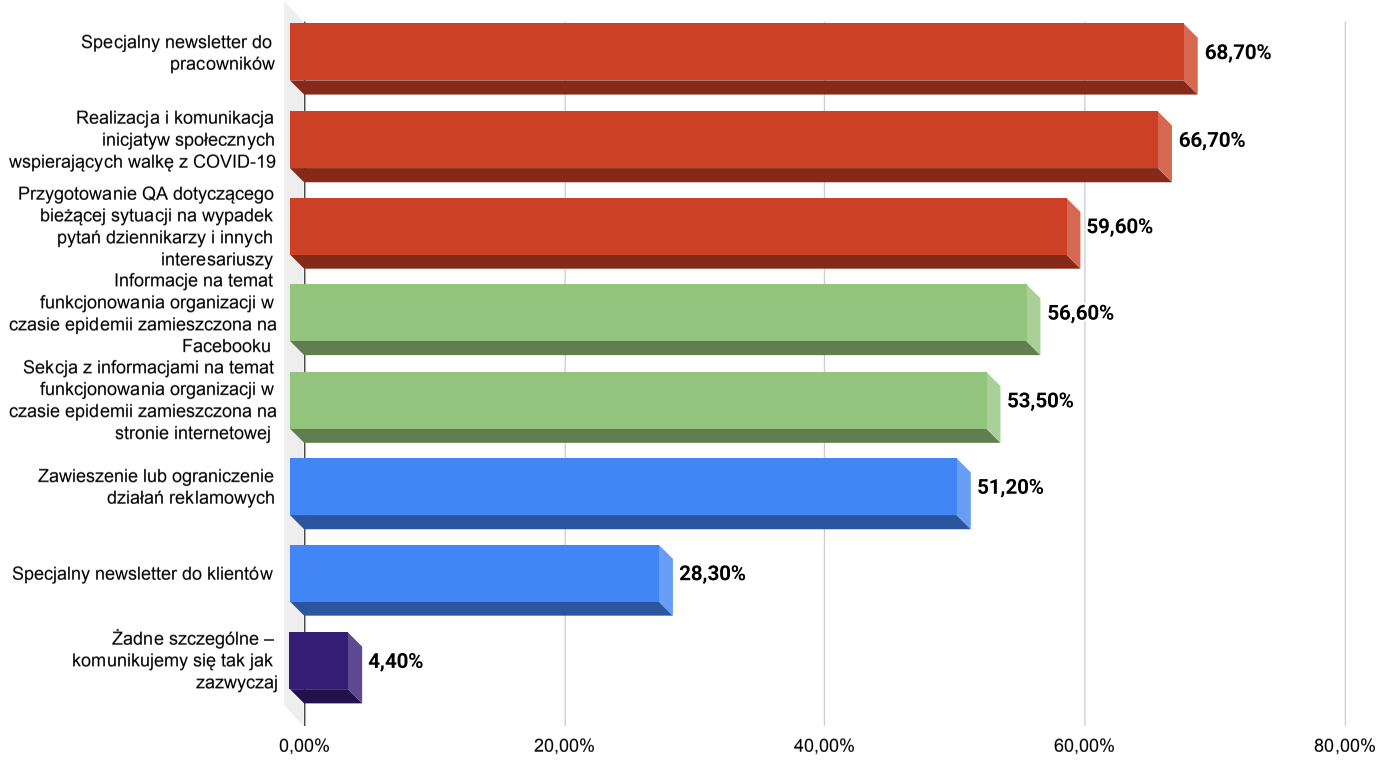

Rys. 1. Działania komunikacyjne prowadzone w organizacjach w związku z sytuacją towarzyszącą epidemii COVID-19
Źródło: Raport z badania „Kryzysometr 2020 – komunikacja w czasie pandemii", Alert Media Communications 2020, s. 3.

W tym kryzysowym czasie świetnie sprawdziły się nowoczesne technologie (np. platformy do wideokonferencji, intranet, *social media* itp.). Jednak ich skuteczność w dużej mierze zależała od tego, jak pracodawcy i pracownicy przystosowali się do pracy w nowej rzeczywistości (głównie zdalnej). W wielu organizacjach wypracowane w pandemii rozwiązania organizacyjne i narzędzia komunikacji wewnętrznej pozostały do dziś. Praca zdalna doczekała się unormowania w Kodeksie pracy, a niektóre firmy nie wróciły już do tradycyjnych biur i przećwiczone w czasie pandemii sposoby komunikacji z zastosowaniem cyfrowych technologii stały się dla pracowników codziennością.

Bibliografia

Armstrong M., *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2011.

Bednarz K., *Podejście procesowe w komunikacji wewnętrznej przedsiębiorstwa*, (w:) S. Nowosielski (red.), *Podejście procesowe w organizacjach*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław 2009.

Cybulska J., *W świecie komunikacji. Komunikacja wewnętrzna w organizacji*, „Bezpieczeństwo i Technika Pożarnicza" 2011, nr 4.

Goban-Klas T., *Public relations czyli promocja reputacji*, Business Press, Warszawa 1997.

Grifin R.W., *Podstawy zarządzania organizacjami*, PWN, Warszawa 2004.

Klimek-Michno K., Marciniak K., *Kultura dialogu zamiast komunikatu „góra-dół"*, „Personel i Zarządzanie" 2017, nr 10 (dodatek „Kompedium HR").

Krzyżanowski L., *Podstawy nauk o organizacji i zarządzaniu*, PWN, Warszawa 1992.

Mazur-Wierzbicka E., *Komunikacja wewnętrzna w organizacji – wybrane aspekty*, „Studia i Prace WNEiZ US" 2017, nr 48/2.

Potocki A., *Wybrane funkcje komunikacji we współczesnych przedsiębiorstwach*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie" 2007, nr 747.

Smoląg K., Ślusarczyk B., *Komunikacja wewnętrzna – innowacyjny aspekt współczesnego zarządzania organizacją*, „Studia i Prace WNEiZ US" 2018, nr 52/2.

Stankiewicz J., *Komunikowanie się w organizacji*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2006.

Internal communication during the coronavirus pandemic

Abstract

Communication plays a crucial role in the functioning of any organization. Open communication between employees, the responsibility of the management for the efficient flow of information and the use of appropriate communication channels (including modern technologies) significantly increase the effectiveness of the organization. With the COVID-19 pandemic announced, it has been a real challenge for many organizations to organize remote work for virtually all employees and ensure efficient internal communication. The aim of this article is to introduce the issues of internal communication and its importance for the organization and to show its nature during the pandemic.

Keywords: internal communication, internal communication goals, coronavirus pandemic.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Beata Belica

Uniwersytet Warszawski

Blokada Strefy Gazy – wyzwanie dla współczesnego państwa i systemu międzynarodowego

Streszczenie

Niniejsze opracowanie koncentruje się wokół problematyki blokady Strefy Gazy oraz czynników, jakie do tejże blokady doprowadziły. W tym celu Autorka cofa się do 2006 r., kiedy to w Autonomii Palestyńskiej do władzy doszło antysystemowe dotąd ugrupowanie – Hamas. Zdobycie przez Hamas władzy wywołało wzrost niechęci do ugrupowania zarówno ze strony opozycji, jak i podmiotów sceny międzynarodowej, co doprowadziło do podziału palestyńskich władz narodowych, narastania wrogości i agresji pomiędzy nimi, jak i do bezprecedensowej blokady części terytorium Autonomii Palestyńskiej – Strefy Gazy.

Słowa kluczowe: Hamas, al-Fatah, Autonomia Palestyńska.

Uwarunkowania spadku poparcia dla al-Fatahu

Identyfikując czynniki generyczne, jakie doprowadziły do blokady Strefy Gazy, należy cofnąć się do listopada 2004 r., kiedy to zmarł Jaser Arafat – dotychczasowy przywódca al-Fatah. Jego śmierć spowodowała walki wewnętrzne o przywództwo w organizacji, co doprowadziło do jej osłabienia. Drugim czynnikiem, który spowodował spadek znaczenia al-Fatahu, były skandale korupcyjne, jakie dotykały organizację, a które śmierć Arafata jeszcze uwydatniła. Palestyńskie społeczeństwo było również znużone brakiem postępu w ramach procesu pokojowego z Izraelem[1].

Po śmierci Arafata symptomy świadczące o tym, że al-Fatah może stracić władzę były zauważalne zwłaszcza w wynikach wyborów powszechnych. Już w grudniu 2004 r. odbyła się pierwsza tura **wyborów lokalnych**. Były one rozciągnięte w czasie i ostatecznie zakończyły się we wrześniu 2005 r. – ogółem al-Fatah zdobył 55% głosów, jednak zaskakująco dobry wynik uzyskało dotychczas antysystemowe ugrupowanie, jakim jest Hamas (33%)[2]. Należy jednak wskazać,

[1] B. Eid, *Fatah and Hamas human rights violations in the Palestinian Occupied Territories from april 2006 to december 2007*, (w:) E.G. Matthews (ed.), *The Israel-Palestine Conflict. Parallel Discourses*, New York 2011, s. 195.

[2] J. Jarząbek, *Rozkład sił politycznych w Autonomii Palestyńskiej a wyniki wyborów*, (w:) B. Albin, G. Tokarz (red.), *Izrael i Autonomia Palestyńska. Wybrane aspekty polityczne*

że uzyskany przez Hamas wynik wiązał się z tym, że palestyńskie społeczeństwo oddając swój głos, opowiadało się przeciwko skorumpowanemu Fatahowi[3].

Symptomy osłabienia Fatahu były także widoczne podczas głosowania w **wyborach prezydenckich** przeprowadzonych w początkach 2005 r. Mimo iż w ich wyniku zwyciężył Mahmud Abbas, związany z al-Fatahem, relatywnie dobry wynik uzyskał także Mustafa Barghouthi, kandydat niezależny, gromadząc niemal 20% głosów[4]. Rozkład głosów w ramach wyborów prezydenckich w 2005 r. przedstawia wykres 1.

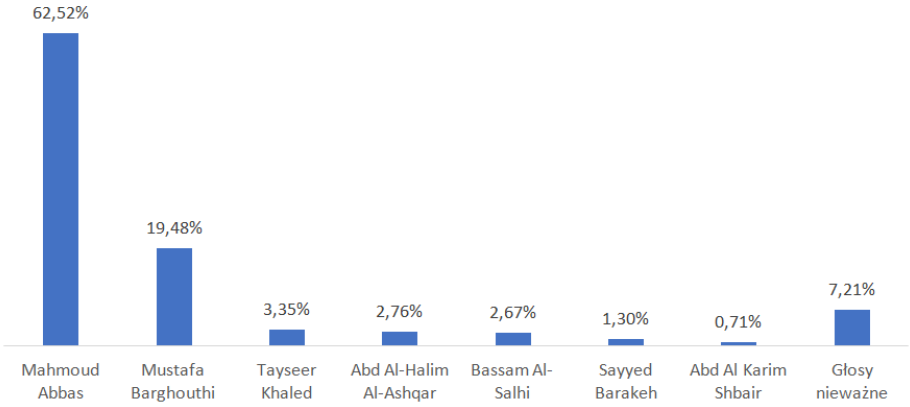

Wykres 1. Rozkład głosów w ramach wyborów prezydenckich w Autonomii Palestyńskiej w 2005 r.

Źródło: Palestyńska Centralna Komisja Wyborcza, https://www.elections.ps/Portals/0/pdf/SummaryPresidentialElectionsFinalResults2005.pdf (dostęp: 4.02.2023).

Osłabienie al-Fatahu ponownie dało o sobie znać w ramach wyborów parlamentarnych, które odbyły się w początkach 2006 r. Tym razem nie udało się al-Fatahowi zwyciężyć – mimo prognoz i sondaży przedwyborczych wskazujących na nieznaczną przewagę Fatahu, to Hamas doszedł do władzy, zdobywając ponad połowę mandatów w Palestyńskiej Radzie Narodowej (palestyńskim parlamencie). Rozkład sił w Palestyńskiej Radzie Narodowej przedstawia wykres 2. Al-Fatah, dotychczas będący liderem na palestyńskiej scenie politycznej, utracił posiadaną władzę, gromadząc jedynie 34% miejsc w parlamencie.

i prawne, Wrocław 2007, s. 29.

[3] R. Baroud, *Second Palestinian Intifada. A Chronicle of a People's Struggle*, London 2006, s. 139.

[4] A. Pina, *Palestinian Elections*, „CRS Report for Congress Received through the CRS Web", Order Code RL33269, s. 12, https://sgp.fas.org/crs/mideast/RL33269.pdf (dostęp: 4.02.2023).

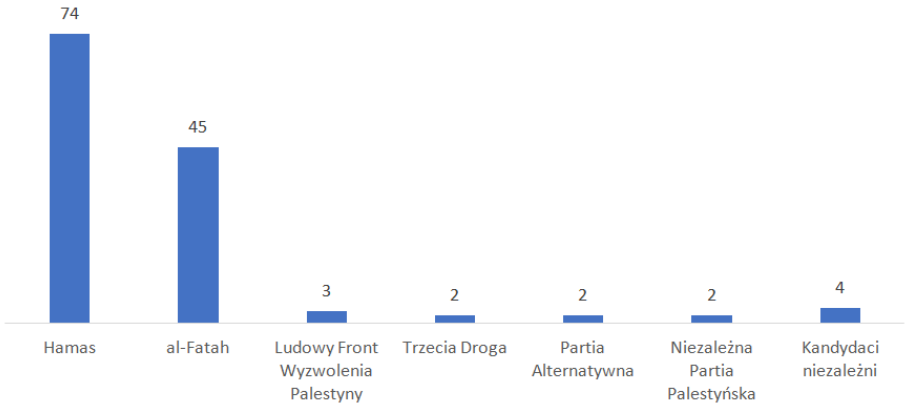

Wykres 2. Rozkład głosów w Palestyńskiej Radzie Narodowej w wyniku wyborów parlamentarnych z 2006 r.

Źródło: Palestyńska Centralna Komisja Wyborcza, https://www.elections.ps/Portals/0/pdf/The%20final%20distribution%20of%20PLC%20seats.pdf (dostęp: 4.02.2023).

Rozwiązanie rządu Ismaila Haniyehiego

Zajęcie drugiego miejsca w wyborach przez al-Fatah stanowiło zaskoczenie nie tyle dla przywódców tego ugrupowania, które – jak dowodzi dalsza część niniejszego opracowania – liczyło się z możliwością utraty władzy, ile dla sceny międzynarodowej i jej aktorów. Utrata władzy przez al-Fatah powodowała bowiem, że na znaczeniu w społeczeństwie palestyńskim tracić zaczęły siły umiarkowane, a zyskiwały ugrupowania radykalne, odwołujące się do religii i negujące zasadność dialogu z Izraelem. W szerszym kontekście mogło to spowodować załamanie procesu pokojowego z Izraelem, który i tak – na skutek wybuchu i trwania II intifady, znajdował się w impasie. Z drugiej strony należy jednak zaznaczyć, że całkowite odcięcie się od polityki al-Fatahu nie było korzystne dla Hamasu. Zdawał on sobie bowiem sprawę z tego, jak jest postrzegany przez społeczność międzynarodową i jego ambicją było ukazanie się jako ugrupowania odpowiedzialnego zdolnego do współpracy i rządzenia Autonomią Palestyńską. Al-Fatah nie przystał jednak na propozycję utworzenia rządu jedności narodowej z Hamasem, zatem Hamas utworzył w marcu 2006 r. własny rząd, na czele którego stał Ismail Haniyeh[5]. Co więcej, utworzony rząd nie był popierany przez prezydenta Mahmuda Abbasa, wywodzącego się z al-Fatahu.

[5] B. Berti, A. Kurz, *Hamas and Governance in Gaza*, (w:) A. Kurz, U. Dekel, B. Berti (eds.), *The Crisis of the Gaza Strip: A Way Out*, Tel Aviv 2006, s. 30.

Początki okresu dwuwładzy

W wyniku napięć na linii prezydent – rząd, Abbas postanowił wprowadzić na terytorium Autonomii Palestyńskiej stan wyjątkowy, co w rezultacie pozwoliło mu na rozwiązanie Palestyńskiej Rady Narodowej oraz zdymisjonowanie rządu Ismaila Haniyehiego[6]. Nowy rząd uformował przychylny al-Fatahowi Salam Fayyad. Decyzji prezydenta nie zaakceptowali jednak przywódcy Hamasu, którzy w Strefie Gazy powołali własny, niezależny rząd[7], rozpoczynając tym samym wieloletni podział Palestyńskich Władz Narodowych. W wyniku tego podziału Hamas sprawuje władzę w Strefie Gazy, zaś al-Fatah – na Zachodnim Brzegu Jordanu.

Jak wskazano już wcześniej, al-Fatah zdawał się przewidywać, że może utracić władzę lub też, że zwolennicy Hamasu mogą nie zechcieć oddawać władzy w sposób pokojowy. Jeszcze przed wyborami parlamentarnymi, które odbyły się w styczniu 2006 r., poprzedni parlament wprowadził zmiany mające na celu wzmocnienie roli prezydenta Autonomii Palestyńskiej. W ich wyniku w ręce prezydenta przeszło zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi oraz siłami bezpieczeństwa, a rząd został pozbawiony kompetencji z niego wynikających[8]. Wprowadzone zmiany pozwoliły rozwiązać prezydentowi prohamasowski rząd, jednak nie przewidziały, że zwolennicy Hamasu dążyć będą do ustanowienia własnych sił bezpieczeństwa, złożonych z członków paramilitarnych bojówek tego ugrupowania[9]. Podział władz został więc utrwalony, gdyż każda ze stron posiadała własne siły bezpieczeństwa.

Skutki podziału Palestyńskich Władz Narodowych

Podział władz spowodował istotne implikacje dla społeczności palestyńskiej. Od czasu podziału władz zarówno w Strefie Gazy, jak i na Zachodnim Brzegu Jordanu trwały krwawe zamieszki oraz następował wzrost nieufności pomiędzy

[6] B. Brenner, *Gaza under Hamas. From Islamic Democracy to Islamist Governance*, New York 2017, s. 41.

[7] S. Niedziela, *Konflikty i napięcia w świecie arabskim*, Warszawa 2012, s. 72; J. Strawson, *Partitioning Palestine. Legal Fundamentalism in the Palestinian-Israeli Conflict*, New York 2010, s. 213; A. Susser, *The Rise of Hamas in Palestine and the Crisis of Secularism in the Arab world*, Brandeis University 2010, s. 52.

[8] T. Baconi, *The Gaza Strip: Humanitarian Crisis and Lost Statehood*, (w:) L.H. Farsakh (ed.), *Rethinking Statehood in Palestine. Self-Determination and Decolonisation Beyond Partition*, California 2021, s. 63; M. Hassassian, E. Kaufman, *The Israeli-Palestinian Peace Process Revisited*, (w:) H. Barari (ed.), *The Middle East – Peace by Piece. The Quest for a Solution to the Arab-Israeli Conflict*, Amman 2009, s. 78; J. Jarząbek, *Palestyńczycy między Fatahem a Hamasem. Afiliacje polityczne Palestyńczyków na Zachodnim Brzegu Jordanu i w Strefie Gazy po wyborach 25 stycznia 2006 roku*, (w:) E. Machut-Mendecka, K. Pachniak (red.), *Świat arabski, kultura i polityka*, Warszawa 2012, s. 402-403.

[9] B. Berti, A. Kurz, *op. cit*., s. 31-32; B. Brenner, *op. cit*., s. 33.

zwolennikami Hamasu i al-Fatahu, a także pojawiały się podejrzenia o współpracę przywódców al-Fatahu z Izraelem[10]. Momentem eskalacji przemocy była operacja „Płynny Ołów" przeprowadzona przez Izrael na przełomie 2008 i 2009 r. Przeprowadzenie operacji izraelskie władze uzasadniały regularnymi atakami na terytorium Izraela, przeprowadzanymi z obszaru Strefy Gazy. Hamas natomiast oskarżał Izrael o to, że po objęciu przez to ugrupowanie Izrael oraz Egipt zamknęły przejścia graniczne ze Strefą Gazy, przez co tereny te miały ograniczoną możliwość przepływu towarów oraz osób do Strefy Gazy i z jej terytorium na zewnątrz. Mimo zawieszenia broni w styczniu 2009 r., sytuacja palestyńskiej ludności nie poprawiła się, ale wręcz uległa pogorszeniu – blokada Strefy Gazy przybrała na sile. Blokada lądowa, morska i powietrzna terytorium miała osłabić struktury Hamasu sprawującego władzę w Strefie Gazy. Dochodziło do zatrzymań osób podejrzanych o związki z Hamasem oraz o finansowanie działania tego ugrupowania[11].

W 2010 r. kwestia Strefy Gazy zyskała rozgłos na świecie, gdy doszło do bezprecedensowego ataku izraelskich sił na tzw. „Pokojową Flotyllę", czyli statek MV Mavi Marmara, transportujący pomoc humanitarną na potrzeby Palestyńczyków znajdujących się pod blokadą. Aktywiści propalestyńscy zamierzali przedrzeć się przez morską blokadę i dostarczyć pomoc do wybrzeży Gazy, do czego jednak nie doszło w wyniku izraelskiej operacji (kryptonim „Bryza Morska"). Izraelskie siły dokonały abordażu na pokład flotylli i otworzyły ogień do pasażerów. W wyniku operacji zginęło 9 aktywistów (obywateli Turcji), a 60 zostało rannych[12]. Wywołało to oburzenie ze strony światowej opinii publicznej oraz wielotysięczne protesty społeczne w wielu krajach, m.in. w Turcji, skąd pochodzili aktywiści chcący dostarczyć Palestyńczykom pomoc, ale również w krajach europejskich: we Francji, Irlandii i w Wielkiej Brytanii[13]. Spowodowało to nagłośnienie sytuacji mieszkańców Strefy Gazy w świecie i sprzeciw wobec polityki izraelskiej – również przez Radę Bezpieczeństwa ONZ[14]. Nie spowodowało to jednak zmiany sytuacji Palestyńczyków, którzy mimo nagłośnienia sprawy, w dalszym ciągu znajdowali się pod okupacją, a ich sytuacja ulegała stopniowemu pogarszaniu.

[10] J. Schanzer, *Hamas vs. Fatah. The Struggle for Palestine*, New York 2008, s. 113.

[11] S. Niedziela, *op. cit.,* s. 76.

[12] Zob. https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703703704575277632709673018 (dostęp: 23.04.2023).

[13] Zob. https://www.money.pl/archiwum/wiadomosci_agencyjne/pap/artykul/europejskie;demonstracje;przeciwko;rzadowi;izraela,48,0,629040.html?amp=1 (dostęp: 23.04.2023).

[14] Zob. https://press.un.org/en/2010/sc9940.doc.htm (dostęp: 23.04.2023).

Skutki Blokady Strefy Gazy

Skutki blokady Strefy Gazy podzielić można na:

- polityczne,
- gospodarcze,
- społeczne,
- humanitarne,
- militarne,
- środowiskowe.

Są one współzależne, co uzasadnione zostało poniżej.

Aspekt humanitarno-społeczny

Punktem wyjścia do rozważań na temat skutków blokady Strefy Gazy jest wskazanie, iż jest to **jedno z najgęściej zaludnionych miejsc na ziemi**. Na obszarze 360 km^2 zamieszkuje 2,04 mln osób. Średnia wieku wynosi 18 lat. Tak młode społeczeństwo charakteryzuje się wysokim poziomem przyrostu naturalnego (1,99%)[15]. Wprowadzenie blokady terytorium powoduje, że społeczność odcięta jest od źródeł wody pitnej (większość z nich znajduje się po izraelskiej stronie Muru Bezpieczeństwa, wybudowanego w 2004 r.), od pożywienia, ale także od możliwości pozyskania leków i od pracy. Początkowo ograniczenia, które wprowadziła blokada, miały na celu wyeliminowanie transportu do Strefy Gazy tzw. materiałów podwójnego przeznaczenia (m.in. broni i jej komponentów), z czasem jednak rozszerzyła się na żywność, leki i inne niezbędne do życia produkty, a nawet na energię elektryczną. To powodowało wzrost przemytu (zarówno broni, jak i przedmiotów codziennego użytku, jak odzież, leki, żywność), który następował przez tzw. Przesmyk Filadelfijski, a więc przez granicę Strefy Gazy z Egiptem[16].

Próbując radzić sobie z **niedoborami wody pitnej**, ludność palestyńska dokonywała prowizorycznych odwiertów, co spowodowało obniżenie poziomu oraz zanieczyszczenie wód gruntowych i istotne skutki środowiskowe, m.in. w postaci wysychania rzek Jordanu. Niezależnie od tego, wody brakowało zarówno tej na potrzeby rolnictwa, jak i pitnej. Braki te zadecydowały o tym, że pogorszeniu uległa również **sytuacja humanitarna** w Strefie Gazy. Śmiertelność kobiet rodzących wynosi obecnie 20 na 100 tys. porodów, a śmiertelność noworodków 14,87 na 1 tys. urodzeń. Ponadto Strefa Gazy dotykana jest epidemiami,

[15] Zob. https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/gaza-strip/#people-and-society (dostęp: 23.04.2023).

[16] G. Bromberg, G. Giordano, O. Eran, O. Elad, *The Water and Energy Crisis in Gaza: Snapshot 2017*, (w:) A. Kurz, U. Dekel, B. Berti (eds.), *The Crisis of the Gaza Strip: A Way Out*, Tel Aviv 2006, s. 77-83; J. Wójcik, *Konferencja w Camp David i jej następstwa. Izraelsko-palestyński proces pokojowy po roku 2000*, Kraków 2013, s. 235.

do których zaliczyć należy np. polio[17]. Braki w dostępie do wody pitnej oraz do energii elektrycznej powodowały niemożność m.in. pracy oczyszczalni ścieków komunalnych, co powodowało, że te stawały się źródłem groźnych zakażeń.

Fot. 1. Wyschnięte koryto rzeki Jordan

Źródło: https://www.shutterstock.com/image-photo/dried-channel-river-stony-desert-260nw-89708905.jpg.

Aspekt społeczno-gospodarczy

W ramach tego aspektu konieczne jest wspomnienie o **pracy i zarobkach**: duża część Palestyńczyków zamieszkujących Strefę Gazy przed blokadą pracowała w izraelskiej gospodarce. Po wprowadzeniu, a następnie stopniowym zaostrzaniu blokady jedynie 1/3 dotychczasowych pracowników uzyskała zezwolenia na pracę w Izraelu. To wywołało skutki społeczne dla palestyńskich rodzin, niejednokrotnie utrzymujących się z zarobków pozyskiwanych w izraelskiej gospodarce. **Poziom bezrobocia** wśród Palestyńczyków ze Strefy Gazy oscyluje w granicach 30%, zaś w grupie osób młodych w okolicach 40%[18]. Wzrastającemu bezrobociu towarzyszył również **wzrost poziomu inflacji**. Malejąca podaż żywności na palestyńskim rynku spowodowała bowiem wzrost jej ceny, a w ślad za tym spadek realnej siły

[17] Zob. https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/gaza-strip/#people-and-society (dostęp: 23.04.2023).

[18] A. Taffal wskazuje na poziom bezrobocia ogółem na poziomie 28,4%, zaś J. Høigilt wskazuje na 43,5% bezrobocia wśród osób młodych (do 29. roku życia). Obecnie poziom ten nieco spadł, jednak nadal utrzymuje się w granicach 39,6%. Zob. A. Taffal, *The impact of the Arab Spring on the palestinian question*, „Przegląd Strategiczny" 2015, nr 8, s. 144; J. Høigilt, *The Palestinian Spring that was not: the youth and political activism in the occupied palestinian territories*, „Arab Studies Quarterly" nr 35(4), s. 347, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/gaza-strip/#people-and-society (dostęp: 23.04.2023).

nabywczej pieniądza[19]. Z tej przyczyny z pomocy UNRWA w 2019 r. korzystało 1,06 mln Palestyńczyków (trzynastokrotnie więcej niż jeszcze w 2000 r.)[20].

Zmniejszenie podaży żywości (a także innych produktów) powodował fakt, że istniały tylko dwa przejścia graniczne: w Rafah oraz Kerem Szalom, przy czym transport towarów i pojazdów mógł następować tylko przez przejście graniczne w Kerem Szalom, gdyż w Rafah istniało jedynie przejście piesze[21]. Znacząco ograniczało to możliwość nie tylko transportu towarów, ale również swobodę poruszania się ludności, m.in. w celach zarobkowych.

Aspekt polityczno-paramilitarny

Uwzględniając aspekty polityczno-paramilitarny należy uwzględnić, iż blokada Strefy Gazy połączona z pogarszającą się sytuacją społeczną mieszkańców powoduje, że obszar ten stanowi matecznik sił radykalnych, ekstremistycznych – sprzeciwiających się nie tyle polityce Hamasu, co Izraelowi. Z obszaru Strefy Gazy wielokrotnie atakowano terytorium Izraela, co spotykało się ze znaczącą reakcją sił izraelskich. Przekładem jest wcześniejszej wspomniana operacja „Płynny Ołów". Uspokojeniu sytuacji nie sprzyjają relacje pomiędzy Hamasem a radykalnym libańskim Hezbollahem, który również przeprowadza regularne ataki na Izrael ze swojego terytorium. Prócz tego w Strefie Gazy działają inne ekstremistyczne siły, m.in. Palestyński Islamski Dżihad.

Z mniejszym lub większym nasileniem ataki na Izrael są kontynuowane, a ten reaguje na nie odwetem. Od 2021 r. obserwuje się znaczące nasilenie wzajemnych ataków, czego przykładami są m.in. izraelskie naloty mające na celu zniszczenie infrastruktury krytycznej Hamasu oraz zakładów produkujących na potrzeby organizacji broń i uzbrojenie[22]. Towarzyszy temu zaostrzanie restrykcji, m.in. w zakresie możliwości wjazdu na terytorium Izraela przez mieszkańców Strefy Gazy. 2023 r. przyniósł kolejną odsłonę konfliktu toczonego w okresie Paschy (dla żydów) oraz Ramadanu (dla muzułmanów). W kwietniu 2023 r. walki toczyły się na Starym Mieście w Jerozolimie oraz w Meczecie al-Aqsa na Wzgórzu Świątynnym[23].

[19] K.M. Butt, A.A. Butt, *Blockade on Gaza Strip: A Living Hell on Earth*, „Journal of Political Studies" 2016, Vol. 23, Issue 1, s. 165.

[20] Zob. https://www.unrwa.org/gaza-emergency (dostęp: 23.04.2023).

[21] J. Wójcik, *op. cit*., s. 240-241.

[22] Zob. https://tvn24.pl/swiat/izrael-atak-lotniczy-na-obiekty-hamasu-w-strefie-gazy-5800361 (dostęp: 23.04.2023).

[23] Zob. https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2023-04-07/izrael-trwaja-ataki-na-cele-w-strefie-gazy-odwet-za-ostrzal-rakietowy/ (dostęp: 23.04.2023).

Podsumowanie

Wątpliwości budzi prawidłowość przebiegu procesu konstytuowania nowego rządu. Ustawa Zasadnicza Autonomii Palestyńskiej przewiduje możliwość rozwiązania rządu przez Prezydenta, jednak nowo powołany rząd powinien uzyskać wotum zaufania od parlamentu. W przypadku rządu Salama Fayyada to nie nastąpiło, co może skutkować podważeniem prawowitości i prawidłowości powołania tego rządu[24]. Sytuację komplikuje jednak fakt, że to rząd Fayyada, wywodzącego się z al-Fatahu, jest uznawany za prawowity przez społeczność międzynarodową.

Hamas obejmując władzę w wyniku wygranych wyborów parlamentarnych, a następnie – po odwołaniu jego rządu – zajmując Strefę Gazy i tworząc tam samozwańczy rząd, liczył się z tym, że będzie traktowany przez społeczność międzynarodową sceptycznie. Z tej przyczyny – będąc u władzy – dążył do zawiązania z al-Fatahem rządu jedności narodowej, co miało złagodzić wizerunek Hamasu jako ugrupowania antysystemowego oraz zapobiec ryzyku związanemu ze wstrzymaniem pomocy humanitarnej przesyłanej do Autonomii Palestyńskiej z innych państw. Powołanie rządu jedności narodowej jednak nie nastąpiło, gdyż al-Fatah nie był zainteresowany nawiązywaniem koalicji z Hamasem.

Obejmując samozwańczą władzę w Strefie Gazy, Hamas liczył się z perspektywą izolacji, jednak zakres działań izraelskich i stosowana względem palestyńskiej ludności cywilnej przemoc przekroczyła oczekiwania nie tylko przywódców Hamasu, ale również społeczności międzynarodowej.

Szansą na złagodzenie napięć pomiędzy podzielonymi palestyńskimi władzami narodowymi była Arabska Wiosna, której skutki dotarły również do Autonomii Palestyńskiej. Pomimo iż większość Palestyńczyków popierała porozumienie władz i zakończenie wojny domowej pomiędzy Hamasem a al-Fatahem, dla przywódców obydwu ugrupowań porozumienie obliczone było na maksymalizację doraźnych korzyści. Spowodowało to, że porozumienie zawarte przy mediacji Egiptu nie było przestrzegane.

Obecny rozwój sytuacji w Autonomii Palestyńskiej nakazuje zastanowić się, na ile prawdopodobny jest wybuch III intifady. Zamieszki wybuchające w świętych dla obu społeczności (żydowskiej i palestyńskiej) miejscach pozwalają przypuszczać, że jest to perspektywa niemal pewna. Przemawiają za tym również inne czynniki, których występowanie identyfikuje się również w poprzednich dwóch palestyńskich powstaniach: impas w relacjach z Izraelem, pauperyzacja społeczna oraz nawarstwienie nierozwiązanych problemów społeczno-gospodarczo-politycznych – sprzyjające dalszej radykalizacji społecznej. Powodować to może, że ewentualne trwałe porozumienie palestyńskich ugrupowań oddala się,

[24] J. Schanzer, *op. cit*., s. 113. J. Jarząbek, *Palestyńczycy między Fatahem a Hamasem…*, *op. cit*., s. 410-412. Na temat prawowitości rządu I. Haniyehiego zob. też: S. Roy, *Hamas and Civil Society in Gaza. Engaging the Islamist Social Sector*, Princeton 2011, s. 37.

a coraz bardziej realną perspektywą jest eskalacja przemocy, z którą otoczenie międzynarodowe Autonomii Palestyńskiej będzie musiało się zmierzyć.

Bibliografia

Baconi T., *The Gaza Strip: Humanitarian Crisis and Lost Statehood*, (w:) L.H. Farsakh (ed.), *Rethinking Statehood in Palestine. Self-Determination and Decolonisation Beyond Partition*, California 2021.

Baroud R., *Second Palestinian Intifada. A Chronicle of a People's Struggle*, London 2006.

Berti B., Kurz A., *Hamas and Governance in Gaza*, (w:) A. Kurz, U. Dekel, B. Berti (eds.), *The Crisis of the Gaza Strip: A Way Out*, Tel Aviv 2006.

Brenner B., *Gaza under Hamas. From Islamic Democracy to Islamist Governance*, New York 2017.

Bromberg G., Giordano G., Eran O., Elad O., *The Water and Energy Crisis in Gaza: Snapshot 2017*, (w:) A. Kurz, U. Dekel, B. Berti (eds.), *The Crisis of the Gaza Strip: A Way Out*, Tel Aviv 2006.

Butt K.M., Butt A.A., *Blockade on Gaza Strip: A Living Hell on Earth*, „Journal of Political Studies" 2016, Vol. 23, Issue 1.

Eid B., *Fatah and Hamas human rights violations in the Palestinian Occupied Territories from april 2006 to december 2007*, (w:) E.G. Matthews (ed.), *The Israel-Palestine Conflict. Parallel Discourses*, New York 2011.

Europejskie demonstracje przeciwko rządowi Izraela, Money.pl, 5.06.2010, https://www.money.pl/archiwum/wiadomosci_agencyjne/pap/artykul/europejskie;demonstracje;przeciwko;rzadowi;izraela,48,0,629040.html?amp=1 (dostęp: 23.04.2023).

Hassassian M., Kaufman E., *The Israeli-Palestinian Peace Process Revisited*, (w:) H. Barari (ed.), *The Middle East – Peace by Piece. The Quest for a Solution to the Arab-Israeli Conflict*, Amman 2009.

Høigilt J., *The Palestinian Spring that was not: the youth and political activism in the occupied palestinian territories*, „Arab Studies Quarterly" nr 35(4).

Izrael uderzył w obiekty Hamasu w Strefie Gazy, TVN24.pl, 17.07.2022, https://tvn24.pl/swiat/izrael-atak-lotniczy-na-obiekty-hamasu-w-strefie-gazy-5800361 (dostęp: 23.04.2023).

Izrael. Ataki na cele w Strefie Gazy. Odwet za ostrzał rakietowy z terytorium Libanu, PolsatNews.pl, 7.04.2023, https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2023-04-07/izrael-trwaja-ataki-na-cele-w-strefie-gazy-odwet-za-ostrzal-rakietowy/ (dostęp: 23.04.2023).

Jarząbek J., *Palestyńczycy między Fatahem a Hamasem. Afiliacje polityczne Palestyńczyków na Zachodnim Brzegu Jordanu i w Strefie Gazy po wyborach 25 stycznia 2006 roku*, (w:) E. Machut-Mendecka, K. Pachniak (red.), *Świat arabski, kultura i polityka*, Warszawa 2012.

Jarząbek, *Rozkład sił politycznych w Autonomii Palestyńskiej a wyniki wyborów*, (w:) B. Albin, G. Tokarz (red.), *Izrael i Autonomia Palestyńska. Wybrane aspekty polityczne i prawne*, Wrocław 2007.

Niedziela S., *Konflikty i napięcia w świecie arabskim,* Warszawa 2012.

Mitnick J., *Flotilla Assault Spurs Crisis*, The Wall Street Journal, 1.06.2010, https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703703704575277632709673018 (dostęp: 23.04.2023).

Palestyńska Centralna Komisja Wyborcza, https://www.elections.ps/Portals/0/pdf/The%20final%20distribution%20of%20PLC%20seats.pdf (dostęp: 04.02.2023).

Palestyńska Centralna Komisja Wyborcza, https://www.elections.ps/Portals/0/pdf/SummaryPresidentialElectionsFinalResults2005.pdf (dostęp: 04.02.2023).

Pina A., *Palestinian Elections*, „CRS Report for Congress Received through the CRS Web", Order Code RL33269.
Roy S., *Hamas and Civil Society in Gaza. Engaging the Islamist Social Sector*, Princeton 2011.
Schanzer J., *Hamas vs. Fatah. The Struggle for Palestine*, New York 2008.
Security Council Condemns Acts Resulting in Civilian Deaths during Israeli Operation against Gaza-Bound Aid Convoy, Calls for Investigation, in Presidential Statement, United Nations, 31.05.2010, https://press.un.org/en/2010/sc9940.doc.htm (dostęp: 23.04.2023).
Strawson J., *Partitioning Palestine. Legal Fundamentalism in the Palestinian-Israeli Conflict*, New York 2010.
Susser A., *The Rise of Hamas in Palestine and the Crisis of Secularism in the Arab world*, Brandeis University 2010.
Taffal A., *The impact of the Arab Spring on the palestinian question*, „Przegląd Strategiczny" 2015, nr 8.
Wójcik J., *Konferencja w Camp David i jej następstwa. Izraelsko-palestyński proces pokojowy po roku 2000*, Kraków 2013.

Blockade of the Gaza Strip – a challenge for the modern state and the international system

Abstract
This study focuses on the blockade of the Gaza Strip and the factors that led to the blockade. For this purpose, the author goes back to 2006, when the hitherto anti-system group Hamas came to power in the Palestinian Authority. Hamas' gain of power triggered an increase in resentment against the grouping from both the opposition and actors on the international stage, which led to the division of the Palestinian national authorities, growing hostility and aggression between them, as well as an unprecedented blockade of part of the Palestinian Authority territory – the Gaza Strip.

Keywords: Hamas, al-Fatah, Palestinian Authority.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Gracjan Cimek

Akademia Marynarki Wojennej
https://orcid.org/0000-0002-2139-3953

Teoretyczne podstawy badania kryzysów we współczesnym systemie międzynarodowym

Streszczenie
Kryzys jest atrybutem funkcjonowania społecznego; dotyczy więc także stosunków międzynarodowych obejmujących najważniejszą stronę współżycia ludzi, którą jest współżycie całej ludzkości, współżycie narodów. Jego badanie wymaga odrzucenia interpretacji powierzchownych, pozytywistycznych prowadzących na manowce poznania. Dlatego celem artykułu jest po pierwsze przybliżenie istoty filozofii naukowej realizmu krytycznego pozwalającej uzasadnić właściwe zasady badań, i na tej podstawie – co stanowi drugi cel – charakterystyka tych struktur, sił i potencjałów, które chociaż nieobserwowalne, bezpośrednio mogą ukazać jego sens na poziomach: polityki międzynarodowej, gospodarki międzynarodowej i historiozofii.

Słowa kluczowe: realizm krytyczny, hegemonia, rywalizacja historiozofia, gospodarka.

Natężenie kryzysów cechuje okresy wielkich przełomów, załamania cywilizacji, przesilenia oraz – potencjalnie – decydującego zwrotu. Obecnie obserwujemy kryzys ekologiczny wynikający z obciążenia planety ekonomicznym dziedzictwem kapitalizmu; kryzys pracy wynikający z narastającej robotyzacji i implementacji sztucznej inteligencji; kryzys ładu międzynarodowego wynikający z obrony jednobiegunowej hegemonii amerykańskiej; kryzys ekonomiczny uwarunkowany alienacją sfery finansowej; kryzys zdrowotności wynikający z doświadczeń koronakryzysu; kryzys racjonalnej wiedzy wynikający z hipertrofii informacyjnej społeczeństwa postprawdy. Generalizując, jesteśmy świadkami kryzysu kultury opartej na relacji podmiot – przedmiot[1]. Narasta więc potrzeba odnalezienia nowego paradygmatu społecznego, który będzie postępowy, a więc służebny wobec dobra wspólnego większości ludzi. To wymaga także rozwoju odpowiedniej metodologii badania stosunków międzynarodowych. Celem artykułu jest zatem po

[1] Zob. A. Karpiński, *Kryzys kultury współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003.

pierwsze przybliżenie istoty filozofii naukowej realizmu krytycznego pozwalającej uzasadnić właściwe zasady badań, i na tej podstawie – co stanowi drugi cel – charakterystyka tych struktur, sił i potencjałów, które chociaż nieobserwowalne, bezpośrednio mogą ukazać jego sens na poziomach: polityki międzynarodowej, gospodarki międzynarodowej i historiozofii. Pozwoli to odpowiedzieć na pytanie: jakie czynniki należy brać pod uwagę w badaniu kryzysów systemowych oraz – na tej podstawie – podejmować badania empiryczne współczesnej zmiany systemu międzynarodowego z punktu widzenia możliwości wyjścia z kryzysu kultury.

Filozofia nauki teoretycznym fundamentem badania

Stosunki międzynarodowe to nie tylko działania i interakcje różnorodnych aktorów oraz ich następstwa dla systemu międzynarodowego; w istocie obejmują one „tą najważniejszą stronę współżycia ludzi, którą jest współżycie całej ludzkości, współżycie narodów”[2]. Dlatego stały się najbardziej złożoną dziedziną stosunków społecznych, jednocześnie obarczoną niedoskonałością teoretyczno-metodologiczną widoczną w alternatywnym sposobie ich reprezentacji, która skupia się albo na państwie (realizm), albo na jednostkach i grupach (liberalizm), albo na klasach społecznych i strukturach ekonomicznych (marksizm), albo na subiektywnie konstruowanej tożsamości (konstruktywizm). Alternatywne są również źródła dynamiki stosunków, gdyż podkreśla się albo konfliktowy pesymizm (realizm), albo kooperacyjny optymizm (liberalizm), albo konfliktowy optymizm (marksizm). Wizualizacjami tych odmiennych konceptualizacji są: stół bilardowy (realizm), pajęczyna (liberalizm), ośmiornica (marksizm[3]).

Alternatywę należy odrzucić na rzecz koniunkcji, a to będzie możliwe dzięki podpowiedziom płynącym z filozofii nauki[4]. Do badania istoty współczesnych stosunków międzynarodowych najbardziej adekwatny jest realizm krytyczny odrzucający pozytywizm oraz interpretacjonizm. Akceptuje on realizm antyczny (prawda jest kwestią korespondencji między językiem i rzeczywistością), realizm metodologiczny (podstawowym celem nauki jest raczej prawda, aniżeli gromadzenie obserwacji) oraz realizm substancjalny wskazujący na definiujące cechy rzeczywistości, którego istotą jest wprowadzenie rozróżnienia między powierzchniowym poziomem zjawisk a głębszym poziomem nieobserwowalnych, ale potencjalnie poznawalnych mechanizmów przyczynowych. Tworzą go zasady:

[2] L. Erlich, *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1947, s. 2.

[3] A. Gałganek, *Filozofia nauki o stosunkach międzynarodowych. Ontologia. Epistemologia. Metodologia*, Universitas, Kraków 2021, s. 31.

[4] Jej przedmiotem jest nauka w procesie rozwoju, a więc: źródła i natura języka naukowego (np. kategorii, pojęcia, generalizacji, praw, teorii, eksplanacji, przewidywań); prawomocność języka naukowego (np. definicji, znaczeń), metod naukowych; rozumowania naukowego; modeli aktywności naukowej; zmiany paradygmatów.

a) świat istnieje niezależnie od umysłu i języka indywidualnych obserwatorów; b) dojrzałe teorie naukowe zwykle odnoszą się do tego świata; c) nawet wtedy, gdy nie jest on bezpośrednio obserwowalny[5]. W badaniu stosunków międzynarodowych wskazuje się na: a) ontologiczny realizm; b) epistemologiczny relatywizm; c) krytyczny racjonalizm i związaną z nim d) teorię emancypacji[6].

W realistycznym modelu nauki świat obejmuje zespół sił i własności, wynikający z tego, jak rzeczy i byty są zbudowane, ustrukturyzowane i powiązane ze sobą w różnego rodzaju systemach. Siłom tym i własnościom można nadawać abstrakcyjną formę w postaci praw, ale praw tych używa się do wyjaśniania rzeczywistych sytuacji, procesów i wydarzeń. Odkrywanie tych realnie istniejących sił i własności świata decyduje o eksplanacyjnej sile nauki. Z odmiennego połączenia poszczególnych sił i własności w systemy mogą wyrastać nowe poziomy rzeczywistości z właściwymi im nowymi emergentnymi siłami. Zatem zadaniem nauki jest opracowanie przyczynowych wyjaśnień odnoszonych do specyfiki różnych poziomów rzeczywistości, zgodnie z warstwową koncepcją wielopoziomowego świata.

Tabela 1. Warstwowa ontologia krytycznego realizmu

	Wymiar realny	Wymiar aktualny	Wymiar empiryczny
Mechanizmy	X		
Zdarzenia	X	X	
Doświadczenia	X	X	X

Źródło: R. Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, Harvester Press, Hassocks 1978.

Każdy poziom rzeczywistości ma właściwe sobie emergentne siły, które chociaż zależą od sił działających na innych poziomach, są do nich nieredukowalne. Badania krytyczno-realistyczne koncentrują się zatem na dostarczaniu wyjaśnień dla obserwowalnych zdarzeń w stosunkach międzynarodowych; poszukują przede wszystkim podstawowych przyczyn i mechanizmów, poprzez które głębokie struktury społeczne kształtują relacje, a więc przyjmują formę pogłębionej analizy historycznej i organizacyjnych oraz procesów ich przemian, które nie mogą być zredukowane do korelacji statystycznych i metod ilościowych; stąd preferuje się metody jakościowe[7].

Naturę przyczynowości możemy zrozumieć jako działanie transfaktualne, poza zamkniętymi eksperymentalnie warunkami, w których są one obserwowane i identyfikowane, do czego chce redukować wiedzę pozytywizm. Podstawa prawa

[5] A. Wendt, *Społeczna teoria stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 56.

[6] Zob. A. Gałganek, *Filozofia…*, s. 109-110.

[7] *Ibidem*, s. 112.

przyczynowego leży w generatywnych mechanizmach przyrody, o których nie mamy bezpośredniego, a jedynie zapośredniczone doświadczenie. Mechanizmy te można rozumieć jako sposób działania rzeczy, czyli struktury, siły i zobowiązania, które obejmują ramy tendencji obiektu w trakcie jego działania i interakcji, chociaż niekiedy wykonywane bez manifestacji.

Odnosząc wskazane założenia filozofii nauki do badania stosunków międzynarodowych, odnajdujemy dwa podejścia do kryzysu rozumianego jako punkt zwrotny w stosunkach aktora z innym aktorem (aktorami) bądź ze środowiskiem międzynarodowym. W pierwszym ujęciu odnosi się do poziomu „zdarzenia" i „doświadczenia"; badania dotyczą wtedy procesów podejmowania decyzji i ich implementacji oraz etapów eskalacji konfliktu i wywołania skutków dla decydenta. W drugim natomiast uobecnia się na poziomie „mechanizmów" dotyczących struktur, których kryzys obejmuje sekwencje interakcji pomiędzy aktorami. W tym podejściu czas odgrywa bardzo często niewielką rolę, a szczególny nacisk jest kładziony na hierarchie celów aktorów czy ograniczenia nakładane na strony przez środowisko międzynarodowe[8]. Wciąż brakuje jednak odpowiedzi na pytanie o głębokie przyczyny kryzysu systemowego. Stąd warto podjąć próbę identyfikacji tych struktur, sił i potencjałów, które chociaż nieobserwowalne, bezpośrednio mogą, choć nie muszą, w ostatniej instancji ukazać jego sens. Skupimy się na poziomach: polityki międzynarodowej, gospodarki międzynarodowej i historiozofii.

Siły i mechanizmy – poziom ładu międzynarodowego

Rozwijane teorie zmiany w systemie międzynarodowym są próbą wyjaśnienia przekształceń w globalnym systemie międzynarodowym, wymienialności hegemonów na politycznej mapie świata oraz przyczyn sprawczych, zwłaszcza od okresu kształtowania się nowożytnego systemu światowego, tj. od przełomu XIV i XV w.

Doniosły poznawczo wzór deskrypcji zmian systemu międzynarodowego Georg Modelski nazwał koncepcją „długich cykli przywództwa światowego" (*global leadership*). Długi cykl to uporządkowany ruch, wzór globalnej polityki, przyjmowany w określonym czasie, obejmujący okres od 70 do 100 lat. Jego istotę stanowią działania potęg implementujących strategię globalną w dążeniu do odgrywania przywódczej roli i regulowania międzynarodowych konfliktów nieutożsamianych z hegemonią, dominacją czy panowaniem. Modelski jako przywództwo traktuje zdolność do formułowania planu czy strategii, tworzenia koalicji oraz podejmowania decyzji, co do wdrażania rozwiązań czy też rozstrzygnięć globalnych problemów. Przywódca musi dysponować odpowiednią nadwyżką potencjału pozwalającego mu rozwiązywać globalne problemy i utrzymywać porządek międzynarodowy na poziomie globalnym. System światowy odrzuca

[8] A. Dybczyński, *Kryzys*, (w:) *Encyklopedia politologii. Tom 5. Stosunki międzynarodowe*, Zakamycze 2002, s. 182-183.

bowiem państwa aspirujące do statusu mocarstwa hegemonicznego, niedysponujące odpowiednim zapleczem ekonomicznym, militarnym, politycznym. Taki cykl trwa ok. 100 lat, po czym pozycja przywódcy ulega załamaniu i pojawiają się pretendenci do jej zajęcia[9].

W ramach teorii wyróżnione zostały następujące fazy:

1) faza militarnej rywalizacji, wojny globalnej;
2) faza hegemonii globalnej, ładu międzynarodowego;
3) faza delegitymizacji;
4) faza dekoncentracji[10].

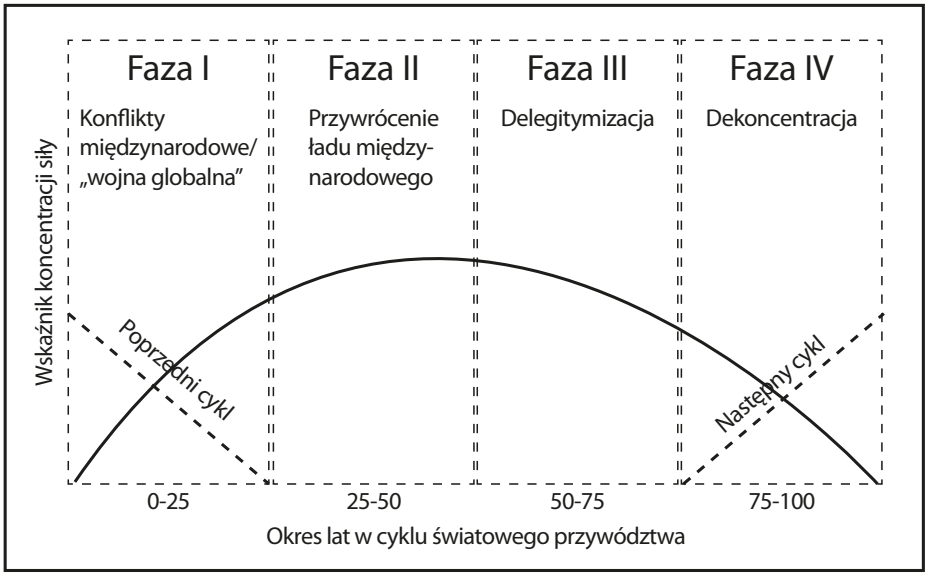

Rys. 1. Fazy długiego cyklu w ujęciu G. Modelskiego

Źródło: M. Cimke, *Teoria długiego cyklu – czyli model światowego przywództwa w koncepcji Georg'a Modelskiego*, (w:) *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, A. Tyszkiewicz, P. Borowiec (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020, s. 297.

Faza wojny hegemonicznej jest okresem światowego konfliktu militarnego, w wyniku którego jedno mocarstwo zdobywa pozycję hegemona. Pozycja hegemona i legitymacja hegemonii ulegają stopniowej erozji (faza delegitymacji), pojawiają się roszczenia państw niezadowolonych i nowych, trudno rozwiązywal-

[9] M. Cimke, *Teoria długiego cyklu – czyli model światowego przywództwa w koncepcji Georg'a Modelskiego*, (w:) *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, A. Tyszkiewicz, P. Borowiec (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020, s. 290.

[10] *Ibidem*, s. 291.

nych problemów, osiągając najniższy punkt w fazie dekoncentracji[11]. Jak widzimy na wykresie, wzory przemian nie można identyfikować z mechanizmem, gdyż odbywa się poprzez spadek tendencji, która opisywała daną fazę i wypieranie jej przez narastającą kontrtendencję; nigdy nie osiągając stanu „liniowej" równowagi ze względu na permanentny proces rywalizacji państw. Kryzys systemu międzynarodowego ujawnia się w fazie pierwszej.

Wielką zaletą koncepcji długich cykli jest uhistorycznienie wzoru, który zgodnie z metodą od „abstrakcji do konkretu" posiada odniesienie w historycznej praktyce społecznej stosunków międzynarodowych. Wyróżnia się pięć długich cykli, tj. cykl portugalski (1491-1580), cykl holenderski (1580-1688), cykl brytyjski pierwszy (1688-1792), cykl brytyjski drugi (1792-1914) oraz cykl amerykański (1914-2000). W każdym z nich państwo uznane za hegemona, używając określenia Modelskiego – „przywódcę", dominowało nad innymi potęgą ekonomiczną, technologiczną i strefami wpływów. Słabnięcie w jednej z nich sygnalizuje proces zmiany cyklu, którego upadek symbolizuje wojna hegemoniczna[12]. Wadą opisywanego ujęcia jest redukcja procesu do aktywności mocarstw, która – podobnie jak w myśli Stephena Walta – uznaje, że to poziom systemu międzynarodowego określa w ostatniej instancji możliwości słabszych podmiotów. Długie cykle nie biorą również pod uwagę czynników nieprzewidywalnych i niespodziewanych, a mogą to być wynalazki technologiczne lub katastrofy naturalne[13].

Siły i mechanizmy – poziom przemian gospodarczych

W badaniach kryzysów systemu międzynarodowego pomocne jest przybliżenie powtarzalnych wzorów przemian gospodarczych. Wykrył je i opisał rosyjski uczony Mikołaj D. Kondratiew. Cykl składa się z dwóch faz: wysokiej koniunktury („lat tłustych") i stagnacji gospodarczej („lat chudych"), a więc form cyklu trwającego od 50 do 60 lat, z fazami wzrostu i spadku koniunktury. Największą zaletą myślenia w kategoriach okresowych cykli koniunkturalnych jest fakt, że jesteśmy w stanie w ten sposób powiązać myślenie makroekonomiczne z poziomem innowacji i technologii. Dzięki temu możliwe jest skorelowanie myślenia w cyklach okresowych: cyklach Kitchina, cyklach Juglara, cyklach Kuznetsa i Kondratiewa, reprezentowanych przez Teorię Kondratieffa, z realną gospodarką. Kolejną korzyścią jest możliwość włączenia do teorii potrzeb etycznych, społecznych i kulturowych. Fakt, że etyka i globalna sprawiedliwość społeczna powinny

[11] A. Gałganek, *Zmiana w globalnym systemie międzynarodowym. Supercykle i wojna hegemoniczna*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1992, s. 30-34; G. Modelski, W.R. Thompson, *Leading Sectors and World Powers: The Co-evolution of Global Economics and Politics*, University of South Carolina Press, Columbia 1996.

[12] T. Łoś-Nowak, *Cykle rozwojowe* w: *Encyklopedia politologii. Tom 5. Stosunki międzynarodowe*, Zakamycze 2002, s. 66.

[13] Zob. M. Cimke, *op. cit.*, s. 297-299.

odgrywać większą rolę w gospodarce światowej, nie jest nowym postulatem, ale na początku XXI w. i na tle eskalacji problemów globalnych staje się obecnie wyzwaniem, którego nie można dłużej ignorować.

Joseph Schumpeter ukazał, że cykle Kondratiewa są zarazem cyklami odnowy technologicznej, dokonującej się mniej więcej co pół wieku, podczas wysokiej koniunktury. Z kolei Giovanni Arrighi zidentyfikował cztery cykle kapitalistycznej akumulacji w dziejach, które obejmują „długie stulecia" dominacji Genueńczyków, Holendrów, Brytyjczyków i współczesny Stanów Zjednoczonych. Każdy z tych cykli obejmuje fazę pierwotnej ekspansji materialnej (inwestowanie w produkcję) oraz drugą fazę ekspansji finansowej (w tym spekulacji). Ten drugi moment prowadzi w efekcie do kryzysu i zmiany geograficznego epicentrum procesów systemowej akumulacji kapitału. Tym, co nie ulega zmianie, jest sam system kapitalistyczny. Według tego modelu, od czasu uwolnienia dolara od parytetu złota w 1971 r. nastał proces finansjeryzacji gospodarki rozpoczynający schyłkowy okres hegemonii USA. Nie zrealizowała się prognoza z początku lat 90. XX w. mówiąca, że kolejnym hegemonem zostanie Japonia. Nie uwzględniała bowiem wpływu sytuacji geostrategicznej, a konkretnie roli USA w ukształtowaniu wartości przestrzennych „kraju kwitnącej wiśni".

W XXI w. cykle Kondratiewa są uwarunkowane aktywnością transnarodowych korporacji, które odpowiadają za większość inwestycji w gospodarce realnej, i to one, a nie polityka gospodarcza państwa, określa bezpośrednio fazę cyklu koniunkturalnego. Mniejszy kapitał ma ograniczony dostęp do kredytu, głównie kredytu bankowego, który jest zawsze ograniczony. Za to korporacje, zwłaszcza międzynarodowe, mają dostęp do rynku kapitałowego, kredytu bankowego, instrumentów pochodnych, przeznaczając aż 4/5 zadłużenia na fuzje i przejęcia, co jest przejawem walki o rynek, a nie produktywność i zatrudnienie[14].

Supercykl globalnego makrosystemu

Syntezą cyklicznego wzorca zmian w polityce i gospodarce międzynarodowej jest koncepcja supercyklu globalnego makrosystemu. Rytm supercyklu to zarówno procesy regulacji i rozwoju charakterystyczne dla wszystkich systemów zdolnych do wzrostu. Supercykl ujawnia więc elementy innowacji prowadzące do zmiany. Cykliczność jako sposób działania systemów w czasie charakteryzuje się fazowością. W cyklach ładu międzynarodowego ten model powtarza fazy obecne w myśli Modelskiego. Z kolei w cyklach globalnego systemu ekonomicznego wyróżnia dwa podstawowe rodzaje faz: (1) wzrostowe i (2) spadkowe. Podstawą wyróżniania obu faz jest teza, że rozwój ekonomiczny jest w większym stopniu procesem nieciągłym, aniżeli ciągłym. Nadto nieciągłość rozwoju ekonomicznego ma charakter regularny. Ogniwem łączącym oba globalne podsystemy nowo-

[14] T. Klementowicz, *Kapitalizm na rozdrożu*, Warszawa 2019, s. 77.

żytnego systemu światowego jest wojna hegemoniczna, w której dokonuje się zmiana („punkt zwrotny") superdługiej fazy wzrostowej lub superdługiej fazy spadkowej w globalnym systemie ekonomicznym[15].

Założenie o istnieniu ekonomicznych uwarunkowań strukturalnej zmiany w systemie globalnym podkreśla teoria hegemonicznej stabilności (*theory of hegemonie stability*) rozwijana przez Charlesa P. Kindlebergera, Roberta Gilpina i Stephena Krasnera. Zakłada ona, że mocarstwo hegemoniczne dominuje w systemie gospodarki światowej, zaś jego upadek jest równoznaczny z załamaniem się systemu. Hegemoniczność nakłada obowiązek zapobiegania naruszaniu zasad liberalnej ekonomii i zachowaniu tzw. niezależnych aktorów w stosunkach międzynarodowych (*free rides*); jest także rzekomo związana z zapobieganiem nadmiernej eksploatacji państw słabszych[16], czemu ewidentnie przeczy tzw. „czynsz hegemoniczny", np. w formie pułapki zadłużenia, przymusu zakupów amerykańskiej broni czy utrzymywania niepotrzebnych rezerw dolarowych. Ponadto obrona hegemonii zawiera w sobie możliwość zmian reguł gry i zawieszenia zasad rynkowych, gdy okaże się to przydatne do zwycięstwa, co obecnie jest widoczne w próbie powstrzymania Chińskiej Republiki Ludowej przez USA, które w tym celu podporządkowały reguły liberalnej gospodarki geostrategii osłabienia przeciwnika za wszelką cenę.

Ten proces lepiej opisuje Graham Allison, stosując kategorię „Pułapki Tukidydesa", w której słabnący hegemon wywołuje działania wojenne z obawy przed upadkiem grożącym mu ze strony nowej potęgi. Na szesnaście historycznych przykładów autor udowadnia, że tylko cztery nie skończyły się wojną hegemoniczną, wzorcowym przykładem czyniąc konflikt Aten i Sparty w starożytności[17]. Tego, czego nie zauważa, to cywilizacyjna jedność opisywanych państw. Natomiast w przypadku Chin i USA mamy do czynienia z odmiennymi, co najwyraźniej niepokoi Allisona, który zatytułował jeden z rozdziałów: „A gdyby Chiny były takie jak my". Chiny nie poddały się jednak *westernizacji*, do czego bez powodzenia zmierzano po otwarciu kraju w epoce Deng Xiaopinga. W teoriach realizmu pomija się bowiem różnicę wynikającą z filozofii, która odciska się na kulturze, warunkując światopogląd jednostki i zbiorowości. Rdzennie amerykański nurt filozoficzny, pragmatyzm, uprawomocnia egoizm jednostek oraz ich dążenia do zaspokojenia własnych interesów w drodze rywalizacji i konkurencji. Natomiast dominujący w Chinach konfucjanizm kształtuje jednostkę jako element wspólnoty, posłusznej jej dobru i zobowiązanej do samodoskonalenia, co może przynieść przewagę Chinom we współzawodnictwie z USA, tak jak było to widoczne

[15] Zob. A. Gałganek, *Zmiany…*

[16] T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 66-67.

[17] Zob. G. Allison, *Skazani na wojnę? Czy Ameryka i Chiny unikną pułapki Tukidydesa?*, Wydawnictwo Pascal, 2018.

w okresie zwalczania światowej epidemii[18]. Chiny stanowczo zaprzeczają także dążeniu do hegemonii, stojąc na stanowisku budowy wzajemnie korzystnych relacji międzynarodowych (*win-win*) opartej na poszukiwaniu wspólnych mianowników, odrzucając tym samym mentalność Zachodu opartą o ekspansjonizm, kolonializm i europocentryzm chociaż – czego nie można lekceważyć – rozwijają narrację „wspólnego losu ludzkości" i „nowej ery". Owe filozoficzne i ideologiczne treści sugerują, że w badaniach istoty kryzysu w systemie międzynarodowym należy się również odnieść do historiozofii.

Siły i mechanizmy – poziom historiozofii

Historiozofia próbuje odnaleźć istotę i sens dziejów w badaniu uporządkowanych lub przypadkowych procesów. Jej wytworem są prawa rozwoju historycznego oraz metody poznania tych praw, dlatego skupia się na długim trwaniu i uwzględnia różnorodność cywilizacyjną w czasie i przestrzeni. Jej cechą jest również zdolność do oceny przemian w kategoriach postępu, regresu, kryzysu i odrodzenia.

Tezy historiozoficzne głosił August Comte jako „prawo trzech stadiów", według którego rozwija się ludzkość. Stadiami tymi są epoki: teologiczna, metafizyczna i pozytywna. Pierwsza trwała do reformacji, druga do rewolucji francuskiej, trzecia zapanowała po tej rewolucji. Epoki te to postęp na drodze od światopoglądu religijnego do naukowego. Znacznie bardziej rozbudowaną teorię stworzył Karol Marks, wyróżniając klasowe formacje społeczno-gospodarcze: azjatycką, antyczną, feudalną i burżuazyjną, a w sposób mniej wyraźny – pierwotną oraz komunistyczną (która miała nastąpić po burżuazyjnej), a także formację nazwaną azjatyckim sposobem produkcji, opartą na systemie totalnego zniewolenia społeczeństwa, łącznie z biurokracją i armią, a niekiedy nawet samego despotycznego władcy. Dla tego typu Karl A. Wittfogel stworzył kategorię cywilizacji hydraulicznej[19]. Z kolei Oswald Spengler sto lat temu przewidywał, że Zachód jest w stanie schyłkowym, przekształciwszy się z twórczej kultury w mechanizm cywilizacji, pozbawiony jednak prawdziwych impulsów twórczych. W opozycji do pesymizmu Spenglera, Arnold Toynbee w dziesiątym tomie swojego monumentalnego „Studium historii" pod tytułem „Widoki cywilizacji zachodniej" głosił *westernizację* świata. Natomiast na początku XXI w. polski badacz Andrzej Piskozub zwrócił uwagę, że „dopiero nadchodząca cywilizacja postindustrialna stwarza warunki dla realizacji słowiańskiej myśli dziejowej; brak zmysłu państwowego, piętnowany od ponad tysiąclecia jako organiczna wada Słowian, staje się cnotą w nowych warunkach więzi społecznej, kiedy nie odgórna przemoc

[18] Zob. M. Szyszkowska, *Współzawodnictwo ChRL-USA z punktu widzenia odmiennych nurtów filozoficznych*, (w:) *Wizja człowieka przyszłości w świetle współzawodnictwa ChRL i USA*, W. Pomykało (red.), Wydawnictwo ASPRA, Warszawa 2021, s. 237-254.

[19] Zob. K. Wittfogel, *Władza totalna. Studium porównawcze despotyzmu wschodniego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.

władzy, lecz oddolne, samorządne jej formowanie stawać się poczyna regułą. Po dziejowym wkładzie innych wielkich odłamów Indoeuropejczyków w rozwoju cywilizacji, w perspektywie postindustrialnej nastają warunki dla słowiańskiej godziny w dziejach powszechnych ludzkości"[20].

Przejawy myślenia historiozoficznego są obecne w koncepcji twórcy konferencji w Davos Klausa Schwaba, który osią przemian czyni zmiany technologiczne, opisując: wiek pary (koniec XVII w.), wiek elektryczności (początek XX w.), wiek komputerów (lata 70. XX w.), a obecnie czwartą rewolucję przemysłową, która rozwija się od drugiej dekady XXI w. Jej istotą jest zanikanie bariery „ludzie – maszyny" dzięki rozwojowi automatyzacji, robotyzacji, a przede wszystkim sztucznej inteligencji prowadzących do internetu ludzi (sieci społecznościowe i biznesowe), rzeczy (inteligentna mobilność), usług (inteligentne sieci i logistyka) i danych (inteligentne budynki i mieszkania, dane w chmurze). Technologia musi być brana pod uwagę w kryzysach systemu międzynarodowego[21], nie można jednak pomijać obecnych w koncepcjach historiozoficznych interesów prywatnych aktorów stosunków międzynarodowych[22]. Świadczy o tym książka Klausa Schwaba i Thierry Mallereta, *COVID-19: The Great Reset*, opublikowana przez Światowe Forum Ekonomiczne w czerwcu 2020 r.,[23] postulująca konieczność „Wielkiego Resetu". Jej funkcją jest obrona globalnego kapitalizmu korporacyjnego zagrożonego przez konflikty, a nawet rewolucje. Warunkiem jego skutecznego przeprowadzenia jest ścisła współpraca „zrównoważonej międzynarodówki", której celem jest koniec dotychczasowego ładu międzynarodowego i cywilizacji poprzez reset w skali makro, mikro oraz indywidualnym. Z punktu widzenia systemu międzynarodowego najistotniejszy jest postulat resetu w skali makro obejmujący poziom: ekonomiczny, społeczny (redystrybucji bogactwa: od bogatych do biednych i od kapitału do siły roboczej; koniec neoliberalizmu, a nawet „wyzysku człowieka przez człowieka"), środowiskowy i technologiczny. Poza wieloma postępowymi ideałami zawiera on jednak postulat zniesienia państw narodowych, w tym widocznego schyłku hegemonii USA i przejście do władzy rozproszonych sieci ponadnarodowych opartych na dominującej roli „obywatelstwa korporacyjnego". W efekcie to korporacje mają poszerzyć swoją władzę oznaczającą zdolność stawania się przyczyną przez tworzenie „przemocy strukturalnej" pod hasłem systemu globalnego zarządzania. Koncepcja „Wielkiego Resetu" postuluje wręcz potrzebę

[20] A. Piskozub, *Czasoprzestrzeń cywilizacyjna*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003, s. 150.

[21] Por. B. Sajduk, *Teoretyczne przesłanki wpływu czynnika technologicznego na dociekania geopolityczne i system międzynarodowy*, (w:) *Teorie i podejścia badawcze geopolityki…*, s. 223-238.

[22] Zob. K. Van der Pijl, *The Making of Atlantic Ruling Class, Transnational Classes and International Relations*, Taylor & Francis e-Library, 2005.

[23] Zob. K. Schwab, T. Malleret, *COVID-19: The Great Reset*, Forum Publishing, Cologny-Geneva 2020.

„redefinicji ludzkości" w celu powstrzymania groźby rewolucji. Dlatego należy ją uznać za ideologiczną legitymację dla ponadnarodowej klasy korporacyjnej, która chce wprowadzić system przypominający kastowy, także wewnątrz państw bogatych. Wszak – jak twierdzi zdobywca nagrody Pulizera Chris Hedges – „trwa najbardziej zaciekła wojna klasowa w historii Stanów Zjednoczonych. Nierówności społeczne osiągnęły najbardziej ekstremalny poziom od ponad 200 lat, przewyższając drapieżną chciwość ery baronów rabunkowych (…) 12 milionów dzieci, które kładą się spać głodne lub żyją, jak prawie 600 000 Amerykanów, na ulicy, nie są częścią równania (…) Dziś 10 procent najbogatszych ludzi w Stanach Zjednoczonych posiada prawie 70 procent całego bogactwa kraju. Górny 1 procent kontroluje 32 procent bogactwa. Dolne 50 procent populacji USA posiada 3 procent całego amerykańskiego bogactwa. Ci rządzący oligarchowie trzymają nas, nie wspominając o świecie naturalnym, w śmiertelnym uścisku. Zmobilizowali organy bezpieczeństwa państwa, zmilitaryzowali policję, zbudowali największy system więziennictwa na świecie i zdeformowali sądy, aby kryminalizować ubóstwo. Jesteśmy najbardziej szpiegowaną, obserwowaną, fotografowaną i monitorowaną populacją w historii ludzkości, a ja zajmowałem się państwem Stasi w Niemczech Wschodnich. Kiedy państwo korporacyjne obserwuje cię 24 godziny na dobę, nie możesz używać słowa wolność. To jest relacja między panem a niewolnikiem"[24].

W badaniach kryzysów międzynarodowych nie można więc nie pytać o role aktorów klasowych, co jest uwzględniane w marksistowskich teoriach stosunków międzynarodowych, np. wskazuje się, że gdyby wynoszące 1,5-2 bln dolarów wydatki na zbrojenia zmniejszyć tylko o połowę, to wystarczyłoby, aby rozwiązać palące problemy głodującej ludności krajów biednych, masowej umieralności dzieci z powodu braku opieki medycznej, braku mleka, medykamentów i środków higieny. Tymczasem rosnąca spirala zbrojeń grozi wybuchem nowej katastrofalnej wojny cywilizacji, a światu grozi atomowa zagłada[25].

Jeżeli podstawą syntezy ukierunkowanej uczynimy interesy ludu, a nie oligarchii, to efekty „czwartej rewolucji przemysłowej" mogą służyć odmiennym celom. Wybitny chiński znawca technologii Kai Fu Lee (kierował Google China zanim założył swoją firmę *venture capital*) wskazuje, że jedną z możliwości jest przejęcie w ciągu 20-30 lat produkcji i usług przez roboty, ale dzięki temu ludzie będą mieli więcej czasu na rozwój zainteresowań i ambicji indywidualnych, wzrośnie znacząco rola twórczości artystycznej, kultury, możliwości kształtowania osobowości. W efekcie nowa cywilizacja zastąpi wzorzec, w którym pracujemy,

[24] Ch. Hedges, *Reclaiming Our Country*, 5.04.2023, pobrane z: https://scheerpost.com/2023/04/05/chris-hedges-reclaiming-our-country.

[25] Zob. Z. Wiktor, *Refleksje na powitanie Nowego 2022 Roku*, (w:) *Współczesne społeczeństwo Azji i Pacyfiku*, S. Piechocińska-Para (red.), Adam Marszałek Publishing, Toruń 2022, s. 190-195.

żeby żyć i się utrzymać przez wzorzec pracy polegającej na rozwoju wielowymiarowego potencjału człowieka[26].

Podsumowanie

Realizm krytyczny pozwala badaczom stosunków międzynarodowych na dostrzeżenie, że ostatecznych przyczyn kryzysów należy szukać w nieobserwowalnych bezpośrednio, ale realnie oddziałujących siłach, potencjałach i mechanizmach. Do nich możemy zaliczyć czynniki z poziomu międzynarodowej polityki i światowej gospodarki uzupełnione o spojrzenie historiozoficzne. Pierwsze ukazują zasadniczą wagę cykli hegemonicznych, wojen hegemonicznych i ośrodków potęgi, które nieustannie rywalizując o wpływy i władzę, wyznaczają trajektorię kryzysów. To jednak nie wystarcza, gdyż także cykle gospodarcze oraz zmiany technologiczne odbijają swoje piętno na ich charakterze. Oba wymiary nie rezygnując z badania i porządkowania faktów, umieszczają je jednak w kontekście długiego trwania makrostruktur społecznych. Na sens długookresowych zmian rozróżniających postęp i regres cywilizacyjny pozwala dopiero spojrzeć historiozofia, ukazująca sens wielkich idei, rolę wybitnych jednostek oraz klas społecznych, swoistość wartości, przemiany paradygmatów oraz schyłków i narodzin cywilizacji i imperiów.

Odnosząc opisane podstawy teoretyczne do praktyki społecznej stosunków międzynarodowych w drugiej dekadzie XXI w. możemy wskazać, że pozwalają nam one na syntetyczne badania kryzysu systemowego, obejmujące zjawiska:

a) na poziomie międzynarodowym: rywalizacji USA – Chiny, a szerzej „Kolektywnego Zachodu" (NATO, G7, UE, AUKUS) z „Kolektywnym Wschodem" (Szanghajska Organizacja Współpracy, BRICS);
b) na poziomie gospodarki: konsekwencji finansjeryzacji (obejmującej 97% przepływów kapitału) i pustego dolara oraz implementacji nowych technologii (sztucznej inteligencji, robotyzacji i automatyzacji, cyberplanowania gospodarczego);
c) z punktu widzenia historiozofii: przesuwania się centrum cywilizacyjnego z Zachodu na Wschód, zmierzchu jego dominacji i przebudzenia „Globalnego Południa";
d) wreszcie tworzenia sprawiedliwego ładu oznaczającego zakończenie historii opartej na dominacji paradygmatu zysk – przegrana i początku „nowej ery" upodmiotowionego dialogu cywilizacji opartego na idei zysk – zysk.

[26] Zob. Ch. Qiufan, K. Fu-Lee, *Sztuczna inteligencja 2041. 10 wizji przyszłości*, Media rodzina, 2022.

Bibliografia

Allison G., *Skazani na wojnę? Czy Ameryka i Chiny unikną pułapki Tukidydesa?*, Wydawnictwo Pascal, 2018.

Bhaskar R., *A Realist Theory of Science*, Harvester Press, Hassocks 1978.

Cimke M., *Teoria długiego cyklu – czyli model światowego przywództwa w koncepcji Georg'a Modelskiego*, (w:) *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, A. Tyszkiewicz, P. Borowiec (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020.

Dybczyński A., *Kryzys*, (w:) *Encyklopedia politologii. Tom 5. Stosunki międzynarodowe*, Zakamycze 2002.

Erlich L., *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1947.

Gałganek A., *Filozofia nauki o stosunkach międzynarodowych. Ontologia. Epistemologia. Metodologia*, Universitas, Kraków 2021.

Gałganek A., *Zmiana w globalnym systemie międzynarodowym. Supercykle i wojna hegemoniczna*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1992.

Hedges Ch., *Reclaiming Our Country*, 5.04.2023, pobrane z: https://scheerpost.com/2023/04/05/chris-hedges-reclaiming-our-country.

Karpiński A., *Kryzys kultury współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003.

Klementowicz T., *Kapitalizm na rozdrożu*, Warszawa 2019.

Łoś-Nowak T., *Cykle rozwojowe* w: *Encyklopedia politologii. Tom 5. Stosunki międzynarodowe*, Zakamycze 2002.

Modelski G., Thompson W.R., *Leading Sectors and World Powers: The Co-evolution of Global Economics and Politics*, University of South Carolina Press, Columbia 1996.

Piskozub A., *Czasoprzestrzeń cywilizacyjna*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003.

Qiufan Ch., Fu-Lee K., *Sztuczna inteligencja 2041. 10 wizji przyszłości*, Media rodzina, 2022.

Sajduk B., *Teoretyczne przesłanki wpływu czynnika technologicznego na dociekania geopolityczne i system międzynarodowy*, (w:) *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, A. Tyszkiewicz, P. Borowiec (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020.

Schwab K., Malleret T., *COVID-19: The Great Reset*, Forum Publishing, Cologny-Geneva 2020.

Szyszkowska M., *Współzawodnictwo ChRL-USA z punktu widzenia odmiennych nurtów filozoficznych*, (w:) *Wizja człowieka przyszłości w świetle współzawodnictwa ChRL i USA*, W. Pomykało (red.), Wydawnictwo ASPRA, Warszawa 2021.

Van der Pijl K., *The Making of Atlantic Ruling Class, Transnational Classes and International Relations*, Taylor & Francis e-Library, 2005.

Wendt A., *Społeczna teoria stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.

Wiktor Z., *Refleksje na powitanie Nowego 2022 Roku*, (w:) *Współczesne społeczeństwo Azji i Pacyfiku*, S. Piechocińska-Para (red.), Adam Marszałek Publishing, Toruń 2022.

Wittfogel K., *Władza totalna. Studium porównawcze despotyzmu wschodniego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.

Theoretical basis for the study of crises in the contemporary international system

Abstract
Crisis is an attribute of social functioning; therefore, it also concerns international relations covering the most important side of human coexistence, which is the coexistence of all humanity, the coexistence of nations. Its study requires the rejection of superficial, positivist interpretations leading to the astray of cognition. Therefore, the aim of this article is: firstly, to bring closer the essence of the scientific philosophy of critical realism, which makes it possible to justify the proper principles of research, and on this basis – which is the second aim – to characterise those structures, forces and potentials which, although not directly observable, can reveal its meaning at the levels of: international politics, international economy and historiosophy.

Keywords: critical realism, hegemony, rivalry, historiosophy, economy.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Bogusława Karpińska-Głowacka
Wydział Nauk Społecznych, Gdańska Szkoła Wyższa

Wpływ globalizacji na bezpieczeństwo państwa polskiego

Streszczenie
Dynamiczne zmiany zachodzące na całym świecie są powodem dostosowywania się uwarunkowań bezpieczeństwa danego kraju, jak i całego świata. Jednym z najważniejszych elementów kształtujących współczesne bezpieczeństwo jest globalizacja. Tendencje globalizacyjne, jakie zachodzą w ostatnich latach, wywierają znaczący wpływ na wiele działów funkcjonowania współczesnego świata. Strefa bezpieczeństwa, stanowi obiekt szczególnej troski ze strony władzy każdego kraju.

Słowa kluczowe: naród, cyberprzestępczość.

Globalizacja to termin, który bez wątpienia zrobił błyskotliwą „karierę" w ostatnich latach. Mimo że termin ten jest różnorodnie rozumiany, to z pewnością jest konsekwencją nowych rozwiązań w dziedzinie ekologicznej, społecznej, technicznej czy ekonomicznej[1].

Zjawisko globalizacji, odgrywające ogromną rolę w otaczającym nas świecie, trudno zdefiniować[2]. Globalizacja jest terminem dość wieloznacznym. W literaturze ekonomicznej i politologicznej pojęcia tego używa się do określenia zarówno pewnych procesów i zjawisk politycznych, gospodarczych i socjologicznych, jak również efektów tych procesów. Brak jest powszechnie akceptowanej definicji pojęcia globalizacji. Niektórzy rozumieją przez to najbardziej zaawansowaną formę umiędzynarodowienia działalności gospodarczej, realizowanej na płaszczyźnie rynków, sektorów, branż i przedsiębiorstw. Pojęcie to oznacza także wzrost różnego rodzaju powiązań między różnymi podmiotami życia międzynarodowego oraz wzajemne, najczęściej asymetryczne oddziaływania we wszystkich sferach życia

[1] A. Potocki, *Globalizacja a społeczne aspekty przeobrażeń i zmian organizacyjnych*, Difin, Warszawa 2009, s. 9.

[2] E. Wysłocka, *Globalizacja – błogosławieństwo czy przekleństwo*, (w:) *Ekonomiczne aspekty procesu globalizacji*, E. Wysłocka (red.), Wydawnictwo Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa 2009, s. 12.

społeczeństwa od umiędzynarodowienia rynków i kapitału po kulturę masową, migracje, finanse i zapewnienie pokoju[3].

Globalizację można pojmować jako proces lub zbiór procesów, których istotą jest przekształcenie organizacji przestrzennej, stosunków społecznych i transakcji, rodzące transkontynentalne lub międzyregionalne strumienie i sieci działalności, wzajemnych oddziaływań i władzy. Można w szczególności dostrzec cztery rodzaje zmian:

1) rozciąganie społecznych, politycznych i ekonomicznych działań ponad politycznymi granicami na regiony i kontynenty;
2) coraz większa intensyfikacja wzajemnych powiązań i strumieni handlu, inwestycji finansów, migracji, kulturowych itp.;
3) wzajemne oddziaływania i procesy globalne – wraz z ewolucją systemów transportu i komunikacji zwiększa się prędkość rozpowszechniania towarów, kapitału, ludzi, idei i informacji;
4) pogłębienie i powiększenie oddziaływania odległych, nawet lokalnych wydarzeń na inne części świata i cały świat, często stoją granice między sprawami wewnętrznymi a globalnymi[4].

Globalizacja oznacza, że każdego dnia doświadcza się na różnych płaszczyznach zanikania granic gospodarczych w przekazie informacji, ekologii, technice, w sferze konfliktów transkulturalnych, reakcjach społecznych, a w reakcji na te zjawiska dochodzi do zmian różnego typu dostosowywania i dopasowywania do nowej sytuacji na różnych poziomach przestrzennego odniesienia[5].

Zewnętrznym przejawem rozwoju i funkcjonowania gospodarki światowej są globalne i regionalne organizacje gospodarcze. Stanowią one swego rodzaju centrum regulacji w gospodarce światowej, centrum, którego głównym zadaniem jest sprawna alokacja zasobów oraz harmonizacja interesów ekonomicznych państw. Z punktu widzenia gospodarki światowej organizacje te spełniają również funkcje integrujące, ponieważ wypracowują wspólne zasady, normy i reguły działania tych państw członkowskich, odnoszące się do międzynarodowego obrotu gospodarczego obejmującego towary, kapitał produkcyjny, kapitał finansowy, pracę czy ochronę środowiska naturalnego[6].

Proces globalizacji napędzany jest także przez szereg czynników technologicznych. Postęp naukowo-techniczny przez wielu autorów uważany jest za najważniejszą przyczynę globalizacji. Osiągnięcia techniczne w głównej mierze

[3] A. Gwiazda, *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*, Adam Marszałek, Toruń 2000, s. 9.

[4] L.W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, PWN, Warszawa 2006, s. 290.

[5] M. Czerny, *Globalizacja a rozwój*, PWN, Warszawa 2005, s. 20.

[6] E. Haliżak, *Gospodarka światowa*, (w:) *Stosunki międzynarodowe, geneza, struktura, dynamika*, E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000, s. 177.

przyczyniły się do: rozwoju komunikacji oraz transportu, wytwarzania nowych produktów lub ich modernizacji, wprowadzania nowych metod zarządzania. Postęp osiągnięć telekomunikacyjnych i informacyjnych w zarządzaniu przedsiębiorstwem ułatwił np. wydzielenie niektórych procesów biznesowych, które zostały przesunięte do krajów mających niższe koszty wytwarzania. Ułatwił także rozwój kapitału intelektualnego oraz rozwój gospodarek działających w oparciu o informację i wiedzę[7].

W wyniku koncepcji współzależności w gospodarce światowej, wzrost wzajemnych zależności ekonomicznych prawie wszystkich krajów świata doprowadził do ukształtowania się gospodarki globalnej[8].

Proces otwierania gospodarek i rozszerzenia idei wolnego handlu zwiększyły możliwości międzynarodowego działania przedsiębiorstw, zapewniając im prawie nieograniczony dostęp do zasobów i czynników produkcji. Pozycja i siła przedsiębiorstw międzynarodowych był efektem tak zwanej globalnej obecności, zwiększenia niezależności wobec państw, a także wzrostu potencjałów i rozszerzania środków oddziaływania[9].

Globalna obecność, w połączeniu z cechami charakterystycznymi korporacji, takimi jak zdolności integracji koordynacji działań w skali międzynarodowej, a także mobilność i elastyczność, rozumiana jako możliwość dość swobodnego i szybkiego przenoszenia działalności w dowolne miejsce, pozwoliły na znaczne uniezależnienie się przedsiębiorstw międzynarodowych od państw, w których prowadzą działalność, poprzez zwiększenie potencjałów i środków działania, a w konsekwencji wypracowanie szczególnej pozycji na scenie międzynarodowej[10].

Międzynarodowe organizacje gospodarcze wspierające międzynarodową wymianę handlową oraz wzrost gospodarczy sprzyjają procesom globalizacji. Zdaniem Josepha Stiglitza największą rolę odgrywają: Światowa Organizacja Handlu (WTO), Międzynarodowy Fundusz Walutowy (IMF) oraz Bank Światowy (WB)[11].

Globalizacja to historyczny proces, poprzez który dochodzi do fundamentalnego przekształcenia przestrzennej skali organizacji społecznej życia ludzkiego w taki sposób, iż powstają związki pomiędzy odległymi społecznościami, a zależności władzy zyskują zasięg ponadkontynentalny. Globalizacja to pojęcie

[7] A. Lemańska-Majdzik, A. Sobiegraj, *Globalizacja – szansa czy zagrożenie dla współczesnego świata*, Wydawnictwo Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa 2010, s. 120.

[8] A. Gwiazda, *op. cit.*, s. 10.

[9] A. Jarczewska-Romaniuk, *Relacje polityki i ekonomii w procesie globalizacji*, Branta, Bydgoszcz-Warszawa 2004, s. 37-38.

[10] *Ibidem*, s. 39.

[11] J.E. Stiglitz, *Globalizacja*, H. Simbierowicz (przekład), PWN, Warszawa 2007, s. 20.

bardzo szerokie, często powiązane z nadejściem jednolitej gospodarki światowej w związku z upadkiem komunizmu[12].

Wraz z dyskusją na temat zakresu pojęcia globalizacji pojawiły się głosy mówiące, iż proces ten nie jest niczym nowym i że jego korzenie tkwią w starożytności. Inni twierdzą, że gdyby porównywać wielkość międzynarodowej wymiany handlowej i skali migracji międzynarodowych w końcu XX w. z potencjałem gospodarczym tamtego okresu, to okaże się, że globalizacja była wówczas równie intensywna jak obecnie. Wiążą więc wzrost handlu międzynarodowego w 1914 r. z początkiem procesu, który dziś nazywany jest globalizacją. Niektórzy autorzy uważają, że proces ten ma przebieg literalny i rozpoczął się wraz z okresem wielkich odkryć geograficznych, natomiast to, co obserwuje się obecnie, jest jedynie znacznym przyspieszeniem znanego już od wielu wieków zjawiska, obejmującym znaczne regiony świata, a kontrakty handlowe nie są niczym nowym. Także nie jest to zjawisko nowe dla krajów, które obecnie należą do najuboższych na świecie. To, co jest w tym nowe, to z pewnością aktualna dynamika handlu światowego i coraz silniejsze powiązania i relacje zależności obustronnej między poziomem lokalnym i globalnym w tym handlu. Niewątpliwie więc zgodzić się należy z poglądami, że wprawdzie kontakty w skali globalnej między poszczególnymi częściami globu rozwijały się już przed wiekami, jednak to, co różni współczesne zjawiska od procesów zachodzących dawniej, to fakt, iż stały się one najważniejszym czynnikiem zmian społeczno-gospodarczych współczesnego świata[13].

Globalizacja zmniejsza poczucie izolacji istniejące w wielu krajach rozwijających się i zapewnia dostęp do wiedzy wcześniej nieosiągalnej[14].

Globalizacja jest procesem żywiołowym i nieuchronnym. Wymusza niezwykle szybkie zmiany w procesach produkcyjnych, mechanizmach rynku i usług oraz sposobie życia społeczeństwa. Wymaga to nadzwyczajnej elastyczności i adaptacji nowych wzorców edukacyjnych, urbanistycznych, w polityce społecznej i zarządzaniu państwem[15].

Tempo globalizacji będzie zmieniało się nie tylko w pod wpływem idei i doświadczeń, ale również pod wpływem wydarzeń globalnych. Globalizacja, tak jak rozwój, nie jest czymś uniknionym – nawet pomimo to, znajduje mocne oparcie w leżących u jej podstaw siłach politycznych i ekonomicznych[16].

---

[12] A. McGrew, *Globalizacja i polityka globalna*, (w:) *Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, J. Baylis, S. Smith, P. Owens (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 24.

[13] M. Czerny, *op. cit.*, s. 21.

[14] J. E. Stiglitz, *op. cit.*, s. 22.

[15] M. Tabor, *Problemy globalne*, (w:) *Stosunki międzynarodowe, geneza struktura, dynamika*, E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000, s. 279.

[16] J.E. Stiglitz, *Wizja sprawiedliwej globalizacji*, A. Szeworski (przekład), PWN, Warszawa 2007, s. 15.

Należy podkreślić, że niezależnie od podejścia procesy globalizacji zawierają w sobie wiele aspektów, wśród których można wydzielić: gospodarcze, polityczne i społeczne. Ideologiczną podbudową globalizacji jest liberalizm gospodarczy. Polega on na ekonomizacji i urynkowieniu wszystkich dziedzin życia, ograniczeniu roli państwa i całego sektora publicznego. Jednocześnie powstają międzynarodowe systemy dotyczące handlu towarami i usługami, przepływu kapitału, walut (międzynarodowe systemy walutowe), praw człowieka itp., którym rządy państw muszą się podporządkować. Ponadto następuje koncentracja bogactwa i ponadnarodowej władzy[17].

Globalizacja jest obecna w większym lub mniejszym stopniu niemal we wszystkich dziedzinach życia. Powiedzieć można, że współczesny świat podlega różnorodnym procesom globalizacji. W określony sposób wpływa ona na kondycję gospodarczą państw, całych społeczeństw, jak również na życie każdego człowieka. Globalizacja stwarza zarówno zagrożenia, jak i szanse dla wszystkich, którzy uczestniczą w tym procesie[18].

Globalizacja jest współczesnym wyzwaniem. Niesie ze sobą korzyści, ale i zagrożenia, jednak jest nieuchronna[19].

Zakres rozumienia istoty bezpieczeństwa wiąże się ściśle z problemami zagrożeń. Można przyjąć założenie, że występuje między nimi koherencja powodująca, iż charakter i skala zagrożeń mają wpływ na stan bezpieczeństwa danego podmiotu, tj. człowieka, grupy społecznej, narodu czy państwa. Z kolei potrzeby w tym zakresie warunkują sposoby i metody działań, których celem jest doprowadzenie do stanu braku lęku, do spokoju oraz pewności rozwoju. Aktualna rzeczywistość w wymiarze międzynarodowym, regionalnym, narodowym czy lokalnym jest pod każdym względem skomplikowana, wywołująca ciągłe zdarzenia[20].

Współczesne definicje podkreślają bezpieczeństwo jako stan pewności, spokoju, i gwarancję jego zachowania oraz szansę na doskonalenie, a ponadto wskazują, że oznacza ono brak zagrożenia oraz ochronę przed niebezpieczeństwami. Bezpieczeństwo ma charakter podmiotowy, jest podstawową potrzebą człowieka i grup społecznych, a także istotną potrzebą państwa i systemów międzynarodowych. Jego brak budzi poczucie niepewności i zagrożenia. W ten sposób rozumiane bezpieczeństwo sprawia, że każdy z wymienionych podmiotów stara się oddziaływać na swoje otoczenie zewnętrzne i sferę wewnętrzną oraz monitorować i eliminować zagrożenie. Tak więc wyróżniamy bezpieczeństwo

[17] J. Zieziula, *Wybrane aspekty procesu globalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2016, s. 41.

[18] E. Polak, *Globalizacja a zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne*, Difin, Warszawa 2009, s. 7.

[19] M. Tabor, *op. cit*., s. 280.

[20] A. Misiuk, *Encyklopedia bezpieczeństwa wewnętrznego*, Elipsa, Warszawa 2021, s. 7.

wewnętrzne, które oznacza stabilność i harmonijność państwa bądź systemu oraz bezpieczeństwo zewnętrzne, które oznacza brak zagrożenia[21].

Należy również pamiętać, iż bezpieczeństwo nie jest stanem lecz procesem, którego zmienność i dynamika wynikają z dynamicznego, ciągle zmieniającego się charakteru ludzkiej aktywności we wszelkich jej strefach[22].

Jednym ze strategicznych celów działalności każdego państwa i jest osiągnięcie zdolności do stabilnego rozwoju i przetrwania tylko właściwej przestrzeni bezpieczeństwa, kreowanej w wielowymiarowym środowisku[23].

Odpowiedzialność za bezpieczeństwo państwa spoczywa w Polsce na wielu podmiotach i należy ją przepisać wszystkim organom administracji rządowej i samorządowej. Ponadto nie należy zapominać, że w zakresie swojej kompetencji odpowiedzialność taką ponoszą również instytucje publiczne, organizacje oraz stowarzyszenia. O bezpieczeństwie jest mowa na gruncie licznych aktów normatywnych obowiązujących w Polsce[24].

Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju[25].

Podstawę polityki bezpieczeństwa państwa stanowią z reguły takie wartości, jak: przetrwanie państwa jako niezależnego podmiotu stosunków międzynarodowych, narodu jako wyróżnionej grupy etnicznej, integralność terytorialna, niezależność polityczna oraz jakość życia. Polityka bezpieczeństwa narodowego stanowi celowa i zorganizowana działalność kompetentnych organów państwa, zmierzająca do stałego zapewniania bezpieczeństwa narodowego, a także współudziału państwa w tworzeniu bezpieczeństwa międzynarodowego[26].

Terminu „bezpieczeństwo" w dokumentach Unii Europejskiej używa się do określenia całokształtu problematyki stabilności stosunków wewnętrznych w poszczególnych krajach członkowskich i w ramach struktur unijnych. Tak pojmowany szeroki zakres bezpieczeństwa wewnętrznego wykracza poza instytucje państwa, gdyż wodzi się z ducha liberalizmu, a także przyjmuje globalny ponadpaństwowy

[21] K. Holiczko, *Bezpieczeństwo międzynarodowe Polski w dobie globalizacji – wyzwania i zagrożenia*, Towarzystwo Wiedzy Obronnej, Warszawa 2015, s. 6.

[22] Z. Ścibirek, Z. Zamiar, *Teoretyczne i metodologiczne podstawy problemów z zakresu bezpieczeństwa państwa*, Adam Marszałek, Toruń 2016, s. 10.

[23] *Ibidem*, s. 11.

[24] R. Szandrocho, *System bezpieczeństwa i stany nadzwyczajne*, (w:) *Teoretyczne i metodologiczne podstawy problemów z zakresu bezpieczeństwa*, Z. Ściborek, Z. Zamiar (red.), Adam Marszałek, Toruń 2016, s. 50.

[25] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. nr 78 poz. 483 z późn. zm.), art. 5.

[26] R. Szandrocho, *op. cit.*, s. 74-75.

charakter, wynikający z różnych ponadnarodowych form międzynarodowego współdziałania[27].

Bezpieczeństwo państwa najczęściej jest utożsamiane z wymiarem militarnym, tj. zdolnością zapewnienia ochrony narodu i terytorium przed napaścią zbrojną oraz zdolnością jej odparcia. Takie bezpieczeństwo militarne jest często określane mianem „twarde". Ewolucja rzeczywistości międzynarodowej oraz pogłębienie międzypaństwowe współzależności, w tym globalizacji sprawia, że kwestie bezpieczeństwa zaczęły wykraczać poza wymiar militarny i obejmować tzw. „bezpieczeństwo miękkie", także polityczne[28].

Przez bezpieczeństwo polityczne rozumie się zdolność państwa do zapewnienia integracji terytorialnej państwa, stabilności porządku prawnego, pokoju społecznego oraz stabilności funkcjonowania władzy państwowej[29].

Czynnikiem politycznym, który wpływa negatywnie na bezpieczeństwo, jest proces erozji suwerenności. Podstawową przyczyną tego procesu jest antynomia (sprzeczność), między logiką funkcjonowania państwa narodowego a procesami globalizacji, które powodują „wdzieranie się" do wnętrza państwa ponadnarodowych instytucji ekonomicznych i politycznych, na przykład w efekcie procesów integracyjnych, co z kolei powoduje relatywne osłabienie instytucji państwa i jego rosnące uzależnienie od środowiska międzynarodowego[30].

Polska, podobnie jak inne państwa, podlega procesom globalizacji i wszelkim związanym z nią zagrożeniom. Globalizacja przynosi gospodarce narodowej przede wszystkim nasilenie konkurencji w skali międzynarodowej. Poszczególne państwa mogą w tej konkurencji się odnaleźć, czerpiąc z procesów globalizacji zyski lub też konkurencja może wprowadzić do gospodarki narodowej czynniki destabilizujące[31].

Globalizacja gospodarki otworzyła granice dla kapitału finansowego i korporacji międzynarodowych, przepływu usług i informacji ponad państwami narodowymi, wpłynęła na przemieszczanie się wykwalifikowanych pracowników. Równocześnie stworzyła nadzieję dla setek tysięcy ludzi żyjących w biedzie – im migracja jawi się nierzadko jako jedyna strategia przeżycia[32].

---

[27] A. Misiuk, *op. cit*., s. 7.

[28] A. Włodkowska-Bagan, *Wymiar polityczny i militarny bezpieczeństwa Polski*, (w:) M. Pietraś, K.A. Wojtaszczyk (red.), *Polska w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego*, Oficyna wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2016 r., s. 77

[29] A. Włodkowska-Bagan, *Wymiar polityczny i militarny bezpieczeństwa Polski*, (w:) *Polska w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego*, M. Pietraś, K.A. Wojtaszczyk (red.), Oficyna wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2016, s. 77.

[30] J. Olechowski, *Zagrożenia bezpieczeństwa*, (w:) *Polska w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego…*, s. 48.

[31] A. Łukaszewicz, *Wymiar ekonomiczny bezpieczeństwa Polski*, (w:) *Polska w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego…*, s. 102.

[32] K. Holiczko, *op. cit.*, s. 16.

Globalizacja daje szereg nowych, znaczących możliwości rozwoju, szans na podniesienie poziomu i jakości życia, możliwość swobodnego przepływu informacji, kapitału, wiedzy i zasobów ludzkich. Jednak przyczynia się jednocześnie do rozwarstwienia społeczeństwa, do rosnącej dysproporcji pomiędzy bogatymi, korzystającymi ze wszystkich profitów świata bez granic oraz biednymi, których możliwości przyswojenia i wykorzystania efektów postępu cywilizacyjnego są bardzo ograniczone[33].

Najbardziej widocznym i najsilniej odczuwanym społecznie skutkiem procesu globalizacji jest zjawisko bezrobocia, które może określać rynki lokalne i dla społeczności lokalnych stanowić problem i barierę rozwoju, ale również „wyrażać się" upadkiem gospodarczym całych regionów, utratą źródeł dochodów przez znaczne grupy ludzi czy zmianami w strukturze społecznej[34].

Globalizacja skutkuje rosnącą integracją i współzależnością między jednostkami działającymi globalnie, społecznościami oraz gospodarkami poszczególnych państw. Powodując konsekwencje na platformie społecznej, politycznej czy ekonomicznej, wywiera duży wpływ na zwiększenie handlu międzynarodowego oraz inwestycji zagranicznych. Silnie określa modernizację społeczeństw i gospodarek, znosząc bariery oraz coraz silniej określając współzależność nie tylko polityczną, ale ekonomiczno-społeczną między państwami. Promując konkurencję i wolny handel, daje podmiotom ekonomicznym możliwość pomnażania zysków. Pozwala przedsiębiorstwom, dla wypracowania jak najwyższych kwot, podejmować politykę ograniczania kosztów produkcji, co z reguły odbywa się poprzez obniżanie kosztów wykorzystania zasobów siły roboczej, czyli sprowadzanie płac i warunków pracy do poziomu najmniej kosztogennego. Powoduje przepływ inwestycji i kapitału w regiony, gdzie efektywność pracy jest najwyższa. Zubaża w ten sposób inne regiony w wolne, dostępne dla określonej siły roboczej, miejsca pracy. Ma zatem wpływ na rozrost zjawiska bezrobocia, które z definicji „określić można, jako przesunięcie zasobów pracy ze sfery pracy do sfery bierności zawodowej, w której nie uczestniczy się w procesach pracy, biorąc natomiast udział w podziale produktu wytworzonego przez innych pracowników"[35].

Na globalizację wpływa wiele czynników, które w kolejnych konfiguracjach tworzą dalsze powiązania. Za kluczowy, wręcz źródłowy czynnik należy przyjąć ewolucję naukowo-techniczną oraz swoistą rewolucję, jaką zainicjowało stworzenie i udostępnienie sieci Internet. Globalizacja cyfrowa sprawiła, że świat „skurczył się" do odległości kilkunastu centymetrów – odległości dzielącej człowieka od komputera. Wraz z postępem technicznym kształtowała się równocześnie ogólnoświatowa gospodarka powiązana przede wszystkim z rynkami branżo-

[33] M. Dalecka, A. Łoś-Tomiak, *Bezpieczeństwo społeczne w procesie globalizacji*, Wydawnictwo Akademii Wojsk Lądowych im. Gen. T. Kościuszki, Wrocław 2014, s. 27.

[34] *Ibidem*, s. 27.

[35] *Ibidem*, s. 28.

wymi. Postęp ten stał się z jednej strony motorem działań i przemian w każdej dziedzinie – z drugiej zaś doprowadził do wzrostu zależności pomiędzy jego współtwórcami i współuczestnikami (odbiorcami, przedsiębiorcami, organizacjami czy państwami)[36].

Popularyzacja komputerów oraz sieci komputerowych, a także innych urządzeń elektronicznych codziennego użytku wśród obywateli oraz w strukturach państwowych sprawiła, że zostały się one w pewnym sensie coraz bardziej uzależnione od ich sprawnego niezawodnego funkcjonowania. Co za tym idzie, pojawiły się nowe, wcześniej niespotykane rodzaje zagrożeń dla bezpieczeństwa Polski, wynikające przede wszystkim z procesów i zjawisk, które mają miejsce w szeroko pojętej cyberprzestępczości, gdyż elementy infrastruktury krytycznej państwa funkcjonują w oparciu o technologie informacyjne i są poddane tym zagrożeniom[37].

W obliczu globalizacji zapewnienie bezpieczeństwa cyberprzestrzeni to jeden z podstawowych celów każdego podmiotu międzynarodowego. Priorytetowym zadaniem dla państw jest stworzenie mechanizmów pozwalających na skuteczne przeciwdziałanie cyberprzestępczości[38].

Ataki cybernetyczne mogą zostać przeprowadzone zarówno przez władze i służby państw wrogich, gotowych wypowiedzieć wojnę informacyjną, jak też przez wielkie koncerny, organizacje o charakterze pozarządowym i ponadnarodowym, w tym przestępcze, grupy aktywistów, nieformalne grupy użytkowników Internetu, a nawet indywidualnych użytkowników. Cyberprzestępczość może mieć podłoże ideologiczne, polityczne, religijne czy biznesowe. Potencjalnym zagrożeniem w najbliższej przyszłości mogą być ataki cybernetyczne, wymierzone przede wszystkim w elementy infrastruktury krytycznej, które posłużą jako narzędzie szantażu dla przestępczości zorganizowanej. Duża trudność w udowodnieniu takich ataków sprzyja wykorzystaniu ich do osiągnięcia swoich celów. Dynamiczny rozwój technologiczny przyczynił się do powstawania i rozpowszechniania nowych technik oraz metod ataków, a tradycyjne zagrożenia przeniosły się do cyberprzestrzeni[39].

W perspektywie długofalowej bezpieczeństwo Polski w znacznej mierze zależy od zdolności państwa do stawienia czoła wyzwaniom, które wykraczają poza tradycyjnie rozumiane zagrożenia bezpieczeństwa[40].

---

[36] M. Szyłkowska, J. Murasicki, *Cyfrowa globalizacja determinantem współczesnego bezpieczeństwa* , „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy" 2016, nr 16(3), s. 73.

[37] M. Lakomy, *Wymiar informacyjny i telekomunikacyjny bezpieczeństwa polski*, (w:) *Polska w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego…*, s. 133-134.

[38] M. Wróbel, *Cyberprzestępczość w polskim systemie prawnym*, Towarzystwo Wiedzy Obronnej, Warszawa 2014, s. 72.

[39] *Ibidem*, s. 73.

[40] K. Holiczko, *op. cit.*, s. 22.

W Polsce, podobnie jak w większości krajów europejskich, mogą przebywać zwolennicy organizacji terrorystycznych. To globalizacja spowodowała zmiany w szeroko rozumianej kulturze. Następuje ekspansja tzw. popkultury Zachodu, której celem jest zdominowanie stylem życia, sposobem myślenia, wartościami społeczeństw odmiennych kulturowo, o innych tradycjach i mentalności. Narasta również tzw. wielokulturowość – zjawisko, gdzie obok siebie żyją ludzie wyznający odmienne style życia i wartości. Jest to spowodowane nasileniem imigracji. Przekonanie i dążenie Zachodu do narzucenia swej uniwersalnej rzekomo kultury, na czele z demokracją, społeczeństwom Azji i Afryki, jest jednym z największych źródeł zagrożeń społecznych w skali globalnej[41].

Ekspansji terrorystów na terytoria krajów, które podobnie jak Polska, pozostają obecnie na peryferiach międzynarodowego terroryzmu, sprzyja postępująca globalizacja procesów gospodarczych. W jej efekcie powstają dodatkowe czynniki sprzyjające aktywności terrorystów na naszym obszarze, takie jak szerokie otwarcie granic, systematyczne znoszenie barier w komunikowaniu i podróżowaniu. Ponadto istotny wpływ posiada również wzrost liczby cudzoziemców stale i okresowo przebywających w naszym kraju oraz niewystarczająca skuteczność kontroli administracyjnej i polityki państwa wobec obywateli innych krajów, przybywających do Polski i legalizujących w niej swój pobyt[42].

Polska uczestnicząc w procesie globalizacji, korzysta z pozytywnych czynników tego procesu, ale również musi być przygotowana na przeciwstawienie się niebezpieczeństwom wynikającym z tych zmian. W tym celu państwo wciela do realizacji zadań w dziedzinie swojego bezpieczeństwa wszystkie siły i środki, aby było skuteczne.

Aby system bezpieczeństwa narodowego był skuteczny, musi być w pełni zgodny ze strategiczną oceną warunków, potrzeb i możliwości państwa. Wyważona harmonia pomiędzy potrzebami a zadaniami rozwoju i bezpieczeństwa jest kwestią zasadniczą dla realizacji interesów narodowych. Polska buduje swój system, bazując zarówno na własnych doświadczeniach historycznych i własnym potencjale, jak również na maksymalnym wykorzystaniu szans tworzonych przez członkowsko w NATO i UE. Głównymi priorytetami przygotowania i rozwoju systemu bezpieczeństwa narodowego są integracja systemu kierowania, profesjonalizacja i modernizacja techniczna podsystemów operacyjnych oraz powszechność przygotowań w dziedzinie bezpieczeństwa we wszystkich pozostałych instytucjach państwa i obywateli. Tylko powszechne i zintegrowane wysiłki narodowe są w stanie zapewnić bezpieczeństwo Polski, w ciągle niepewnym i niebezpiecznym środowisku strategicznym[43].

[41] *Ibidem*, s. 13.

[42] *Ibidem*, s. 12.

[43] S. Koziej, *System bezpieczeństwa narodowego Polski*, (w:) *Polska w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego…*, s. 292.

Bibliografia

Czerny M., *Globalizacja a rozwój*, PWN, Warszawa 2005.
Dalecka M., Łoś-Tomiak A., *Bezpieczeństwo społeczne w procesie globalizacji*, Wydawnictwo Akademii Wojsk Lądowych im. Gen. T. Kościuszki, Wrocław 2014.
Gwiazda A., *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*, Adam Marszałek, Toruń 2000.
Haliżak E., *Gospodarka światowa*, (w:) *Stosunki międzynarodowe, geneza, struktura, dynamika*, E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000.
Holiczko K., *Bezpieczeństwo międzynarodowe Polski w dobie globalizacji – wyzwania i zagrożenia*, Towarzystwo Wiedzy Obronnej, Warszawa 2015.
Jarczewska-Romaniuk A., *Relacje polityki i ekonomii w procesie globalizacji*, Branta, Bydgoszcz-Warszawa 2004.
Lemańska-Majdzik A., Sobiegraj A., *Globalizacja – szansa czy zagrożenie dla współczesnego świata*, Wydawnictwo Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa 2010.
McGrew A., *Globalizacja i polityka globalna*, (w:) *Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, J. Baylis, S. Smith, P. Owens (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
Misiuk A., *Encyklopedia bezpieczeństwa wewnętrznego*, Elipsa, Warszawa 2021.
Polak E., *Globalizacja a zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne*, Difin, Warszawa 2009.
Polska w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego, M. Pietraś, K.A. Wojtaszczyk (red.), Oficyna wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2016.
Potocki A., *Globalizacja a społeczne aspekty przeobrażeń i zmian organizacyjnych*, Difin, Warszawa 2009.
Stiglitz J.E., *Globalizacja*, H. Simbierowicz (przekład), PWN, Warszawa 2007.
Stiglitz J.E., *Wizja sprawiedliwej globalizacji*, A. Szeworski (przekład), PWN, Warszawa 2007.
Szandrocho R., *System bezpieczeństwa i stany nadzwyczajne*, (w:) *Teoretyczne i metodologiczne podstawy problemów z zakresu bezpieczeństwa*, Z. Ściborek, Z. Zamiar (red.), Adam Marszałek, Toruń 2016.
Szyłkowska M., Murasicki J., *Cyfrowa globalizacja determinantem współczesnego bezpieczeństwa* , „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy" 2016, nr 16(3), s. 73-83.
Ścibirek Z., Zamiar Z., *Teoretyczne i metodologiczne podstawy problemów z zakresu bezpieczeństwa państwa*, Adam Marszałek, Toruń 2016.
Tabor M., *Problemy globalne*, (w:) *Stosunki międzynarodowe, geneza struktura, dynamika*, E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000.
Wróbel M., *Cyberprzestępczość w polskim systemie prawnym*, Towarzystwo Wiedzy Obronnej, Warszawa 2014.
Wysłocka E., *Globalizacja – błogosławieństwo czy przekleństwo*, (w:) *Ekonomiczne aspekty procesu globalizacji*, E. Wysłocka (red.), Wydawnictwo Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa 2009.
Zieziula J., *Wybrane aspekty procesu globalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2016.
Zyblikiewicz L.W., *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, PWN, Warszawa 2006.

Akty normatywne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. nr 78 poz. 483 z późn. zm.).

Impact of globalization on the security of the Polish state

Abstract
The dynamic changes taking place around the world are the reason for the adaptation of the security conditions of a given country and the whole world. One of the most important elements shaping modern security is globalization. Globalization trends that have been taking place in recent years have a significant impact on many departments of the modern world. The security zone is an object of particular concern on the part of the authorities of each country.

Keywords: nation, cybercrime.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Ewa Polak

Akademia Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

Erozja suwerenności państwowej w warunkach globalizacji jako katalizator sytuacji kryzysowych

Streszczenie

Praca poświęcona jest analizie wpływu globalnych i regionalnych organizacji gospodarczych oraz dużych firm ponadnarodowych na suwerenność państwa oraz na jego politykę, kondycję i dobrobyt obywateli. Te ponadnarodowe podmioty gospodarcze stają się dominującymi graczami na arenie międzynarodowej. Stawiają państwu coraz większe wymagania, zmuszają do wdrażania korzystnych dla siebie rozwiązań i przejmują część funkcji państwa. Ze względu na ponadnarodowy, a często nawet międzykontynentalny zasięg ich działalności oraz ich mobilność nie ma porównywalnej siły gospodarczej, która przekształca się we władzę polityczną i społeczno-kulturową. Międzynarodowe organizacje gospodarcze ograniczają suwerenność państwa, zwłaszcza w tych obszarach, w których polityka rządu wchodzi w konflikt z interesami kapitału. Rosnący wpływ globalnych i regionalnych podmiotów gospodarczych może stwarzać zarówno szanse, jak i wyzwania oraz zagrożenia dla funkcjonowania państwa i jego bezpieczeństwa. Koncentracja ponadpaństwowej władzy przyczynia się do niestabilności gospodarczej i kryzysów finansowych.

Słowa kluczowe: suwerenność, globalizacja, kryzys gospodarczy, władza ponadpaństwowa.

Wprowadzenie

Przedmiotem rozważań są kwestie dotyczące wpływu szeroko rozumianych procesów globalizacji na suwerenność państwa oraz jego stabilność i kondycję ekonomiczną. Postawiono tezę, że globalizacja i siły z nią związane mogą być katalizatorem zjawisk kryzysowych.

Współczesne procesy globalizacji, niespotykana dotychczas w historii koncentracja bogactwa i coraz silniejsze oddziaływanie potężnych sił ponadpaństwowych stawiają przed państwem nowe wyzwania, stanowić mogą zagrożenie dla funkcjonowania państwa i jego bezpieczeństwa. Na świecie wzrasta znaczenie niepaństwowych, niewybieralnych, eksterytorialnych podmiotów stosunków międzynarodowych oraz grupy państw tworzących tzw. centrum gospodarki światowej na czele ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej. Zasady funkcjonowania współczesnego ładu globalnego i związane z tym regulacje wynikają nie z demokratycznych procedur, ustaleń i kontroli, ale z gry sił i interesów ekonomicznych na globalnym rynku.

1. Istota globalizacji

Globalizację można zdefiniować jako wzrost zasięgu, wielości, różnorodności, szybkości i intensywności wzajemnych wpływów, zależności i oddziaływań między państwami i społecznościami. Globalizacja to „kurczenie się czasu i przestrzeni oraz zanikanie granic". Jest kojarzona z liberalizacją przepływów międzynarodowych (towarów, usług, kapitału, ludzi, informacji, dóbr kultury, myśli technicznej), usuwaniem barier i ograniczeń narzucanych głównie przez państwo oraz dyfuzją obcych wpływów. Globalizacja to również odterytorialnienie zjawisk i procesów kulturowo-cywilizacyjnych i wyrwanie ich z lokalnego kontekstu. Globalizacja ma charakter asymetryczny – są jej dawcy i biorcy, prowadzi do koncentracji i wertykalizacji władzy. Ma nie tylko charakter ilościowy, ale i jakościowy. Jest procesem złożonym, wielowymiarowym – dotyczy zarówno sfery gospodarczej, społecznej, politycznej, jak i kulturowej i wywołuje różnorodne, często przeciwstawne konsekwencje.

Przykładem globalizacji jest problem COVID-19 zapoczątkowany w 2019 r., chorobie towarzyszyły bowiem:

- globalne rozprzestrzenianie się zakażeń;
- globalizacja informacji na temat sytuacji epidemicznej na świecie;
- globalne skutki pandemii: ekonomiczne, polityczne, społeczne, kulturowo-cywilizacyjne;
- globalne działania na rzecz opanowania pandemii;
- wzrost roli WHO i innych globalnych ośrodków decyzyjnych.

Motorem napędzającym współcześnie procesy globalizacji są:

- postęp naukowo-techniczny, zwłaszcza w zakresie środków transportu i komunikacji;
- promowane rozwiązania i wartości w sferze gospodarczej (liberalizm, prywatyzacja, deregulacja, mobilność, konkurencja);
- deregulacja funkcji państwa i jego przychylność dla sił ponadnarodowych.

Globalizację traktuje się również jako specyficzny ład światowy, ma ona bowiem określone reguły nią rządzące. Nie jest ona procesem negocjowanym, nie opiera się na uzgodnieniach, kompromisie czy akceptacji. Siły globalne, nadające procesom globalizacji określony charakter i kierunek, to przede wszystkim międzynarodowy kapitał produkcyjny i finansowy i reprezentujące go władze polityczne mocarstw oraz globalne i regionalne organizacje gospodarcze oraz polityczne. Globalizacja służy państwom w różnym stopniu i w różnym stopniu je dotyka, a podstawowym kryterium różnicującym jest poziom rozwoju i ogólna siła państw oraz przyjęta przez nie strategia gospodarcza.

Elementami globalnej władzy, tzw. siłami globalnymi są: szefowie mocarstw, produkcyjny i spekulacyjny kapitał międzynarodowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy, Światowa Organizacja Handlu, Unia Europejska i jej organy: m.in. Komisja Europejska, Europejski Bank Centralny oraz działające na

ich usługach: niektóre międzynarodowe organizacje pozarządowe, opiniodawcze instytucje międzynarodowe (komisje, instytuty, fundacje, agencje itp.), media, eksperci, doradcy, specjaliści, dziennikarze, sądownictwo międzynarodowe, międzynarodowe kancelarie prawne.

Coraz częściej w kontekście globalnej władzy pisze się o organizacjach, o których do opinii publicznej przenika niewiele informacji i do niedawna kojarzone były ze spiskową teorią dziejów, np. tzw. Trójka, Grupa Bilderberga, Komisja Trójstronna, Bohemian Club, Światowe Forum Ekonomistów w Davos, a nawet z globalną władzą kojarzone są pojedyncze osoby, które zgromadziły potężny majątek i wpływy, jak np. George Soros, Bill Gates, Elon Musk, John D. Rockefeller, Władimir Putin, Klaus Schwab.

2. Globalizacja jako katalizator zjawisk kryzysowych

W związku ze zmianą układu sił i charakteru powiązań międzynarodowych pojawiają się opinie, że począwszy od początków XXI w. jesteśmy świadkami tworzenia się nowego ładu międzynarodowego w konsekwencji:

- pojawienia się nowych oraz osłabienia lub wzmocnienia istniejących podmiotów systemu (np. globalne i regionalne organizacje międzynarodowe, ugrupowania integracyjne, korporacje ponadnarodowe, nieformalne grupy nacisku, samorząd terytorialny, państwo);
- zmiany reguł, oddziaływań i współzależności systemu światowego (przepisy prawa międzynarodowego, rosnące możliwości nieformalnych nacisków, asymetria oddziaływań);
- dezagregacji państwa w efekcie tego, że jego poszczególne segmenty stają się częścią różnych reżimów (systemów regulacji) międzynarodowych: handlowych, finansowych, inwestycyjnych, ochrony środowiska, spraw socjalnych, praw człowieka, w sferze bezpieczeństwa;
- ukształtowania się ładu hybrydowego – tradycyjny system państwowy wtopiony został w sieć instytucjonalnych i nieformalnych powiązań i zależności.

Zasady funkcjonowania współczesnego ładu globalnego i związane z tym regulacje wynikają nie z demokratycznych procedur, ustaleń i kontroli, ale z gry sił i interesów ekonomicznych na globalnym rynku.

Globalizacja może stać się katalizatorem sytuacji kryzysowych, bowiem:

- promuje ekonomizację, urynkowienie i lioberalizację poszczególnych sfer życia;
- kompetencje i możliwości państw ulegają ograniczeniu;
- państwa są coraz wrażliwsze na zewnętrzne oddziaływania;
- następuje liberalizacja przepływów międzynarodowych (towarów, usług, kapitału produkcyjnego, kapitału spekulacyjnego, ludzi, dóbr kultury, technologii);
- postępuje koncentracja bogactwa i władzy;

- pojawiają się coraz silniejsze, konkurencyjne wobec państw podmioty prawnomiędzynarodowe;
- pogłębieniu ulega wirtualizacja gospodarki, nad którą nikt nie ma kontroli;
- coraz większą rolę odgrywają zewnętrzne przyczyny kryzysów gospodarczych;
- najsilniejsi nie ponoszą konsekwencji za swoje błędne decyzje.

Rys. 1. Globalizacja i czynniki jej towarzyszące jako katalizator sytuacji kryzysowych

Źródło: opracowanie własne.

3. Erozja suwerenności państwowej

Za jedną z nieodłącznych cech państwa uważa się jego suwerenność rozumianą jako nadrzędność organów państwowych nad wszystkimi innymi organizacjami i instytucjami na danym terytorium (suwerenność wewnętrzna) oraz jego niezależność, w stopniu całkowitym lub wynikającym z dobrowolnych ustaleń, od podmiotów zewnętrznych (suwerenność zewnętrzna).

Literalnie rozumiana suwerenność jest w warunkach globalizacji i regionalnej integracji kategorią wyłącznie teoretyczną. Obserwuje się coraz szybciej postępujący proces erozji suwerenności państwowej wynikający z obiektywnych procesów oraz różnego rodzaju celowych oddziaływań, nacisków i zależności.

Ograniczanie państwowej suwerenności wynikać może z:

- obiektywnych procesów globalnych związanych z liberalizacją przepływów (informacji, ludzi, kapitału itp.), postępującą internacjonalizacją i wzrostem współzależności państw, zwłaszcza w sferze gospodarczej, globalnym charakterem wielu zagrożeń i patologii oraz „zagęszczaniem" systemu światowego;
- dobrowolnych i celowych działań państw polegających na podpisywaniu umów międzynarodowych, akcesji do organizacji międzynarodowych i ugrupowań integracyjnych, decentralizacji władzy państwowej, zwiększeniu autonomii korporacji zawodowych, liberalizacji gospodarczej;
- nieformalnych nacisków i zależności będących konsekwencją olbrzymiej koncentracji kapitału i potęgi w rękach mocarstw oraz w niewybieralnych,

niedemokratycznych, często anonimowych dla świata ośrodkach władzy ekonomicznej i politycznej.

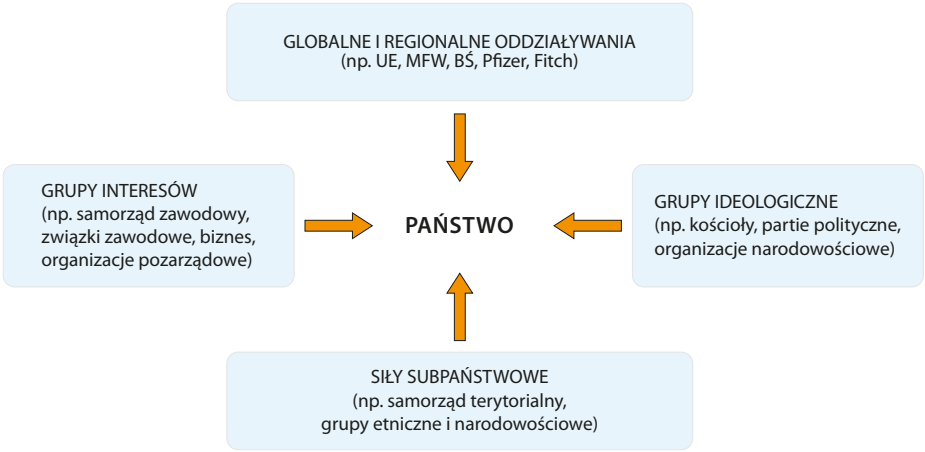

Rys. 2. Siły oddziałujące destrukcyjnie na suwerenność państwa
Źródło: opracowanie własne.

Państwa podlegają coraz silniejszym naciskom wymuszającym podzielenie się kompetencjami zarówno z podmiotami zewnętrznymi, w tym ponadpaństwowymi, jak i tymi funkcjonującymi wewnątrz państw, bowiem globalizacja i regionalna integracja osłabiając państwa, wzmacnia także społeczności subpaństwowe.

Jedną z głównych konsekwencji współczesnych procesów globalizacji jest prymat zobowiązań i interesów międzynarodowych przed zobowiązaniami wobec społeczeństwa. Państwa częściej otrzymują decyzje do wykonania (*decision-takers*), niż je podejmują (*decision-makers*)[1]. Obserwuje się coraz mniejsze możliwości rządów oraz coraz mniejszą skuteczność i czytelność polityki. Odczuwana jest malejąca stabilność gospodarcza i poczucie nieprzewidywalności przyszłości. Rośnie zakres formalizacji i instytucjonalizacji globalizacji. Towarzyszy temu liberalizacja ekonomiczna, kurczenie się sektora publicznego, zmniejszające się możliwości państwa w zakresie oddziaływań gospodarczych. Następuje urynkowienie demokracji i oligarchizacji władzy. Następuje wzmocnienie niepaństwowych, niedemokratycznych ośrodków decyzyjnych i jednocześnie osłabieniu ulegają struktury państwowe, a funkcje sprawowane przez państwo – ograniczeniu.

4. Kapitał ponadnarodowy

Następuje potężna koncentracja bogactwa materialnego i władzy. Według Credit Suisse dziesięć największych banków kontroluje 77% wszystkich aktywów ban-

[1] E. Cziomer, W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 27.

kowych. Koncern Monsanto opanował 80% rynku żywności, a jej spółka-córka Cargill wykupiła w Polsce ponad 80% centrali nasiennych i paszarni[2]. W polityce obowiązuje zasada obrotowych drzwi w zakresie obsadzania najważniejszych stanowisk. Ocenia się, że światem rządzi ok. 6 tys. osób – ingerują oni w wybory polityczne i budżety państw, kreują kryzysy i konflikty oraz zmiany kulturowe[3]. Następuje przesunięcie ośrodków decyzyjnych na szczebel ponadnarodowy.

Strategia działania korporacji ponadnarodowych polega nie tylko na dążeniu do maksymalizacji zysków, ekspansji terytorialnej czy uzyskaniu władzy ekonomicznej, ale chodzi też o zdobycie władzy politycznej oraz niewidzialnej, globalnej władzy kulturowej:

władza gospodarcza → władza polityczna → władza kulturowa.

Strategia kapitału ponadnarodowego:

- redukcja kosztów działalności;
- *offshoring*, *outsourcing*;
- uwalnianie się od zobowiązań;
- starania o wpływy i przywileje polityczne;
- monopolizacja osiągnięć naukowo-technicznych;
- opanowanie kultury symbolicznej.

Badacze ze szwajcarskiego Federalnego Instytutu Technologii w Zurychu policzyli, że 147 korporacji dysponuje większą siłą niż państwa, a mniej niż 1% korporacji kontroluje 40% globalnej sieci[4].

Potężne przedsiębiorstwa ponadnarodowe zyskują zarówno w okresie dobrej, jak i złej koniunktury. Na przykład na kryzysie pandemicznym zyskali informatycy i przemysły wysokiej techniki. Firmy tzw. *Big Tech* w okresie pandemii walczyły o prymat i pełną kontrolę nad rynkiem. Wartość czterech największych spółek z sektora nowych technologii w pierwszych ośmiu miesiącach pandemii, tj. do listopada 2020 r. przekroczyła 5 bln USD (Apple – 2bln USD, Amazon – 1,58 bln USD, Alphabet – 1,05 bln USD, Facebook – 775 mld USD)[5]. W czasie kryzysu w okresie 7.04-7.05.2020 r. Microsoft wypracował zysk w wysokości około 15 mld USD, a wartość jego akcji w ciągu tego miesiąca wzrosła o 12%. Obok Microsoftu coraz bogatsze i bardziej wpływowe są Google i Amazon.

Eksperci Institute for Policy Studies w swoim raporcie z listopada 2020 r. wyliczyli, że majątek 651 amerykańskich miliarderów w czasie pierwszych ośmiu miesięcy pandemii wzrósł o ponad 1 bln USD. Stwierdzili, że gdyby dwóch potentatów technologicznych, miliarderów: E. Musk i B. Gates sprezentowali każdemu Amerykaninowi po 3 tys. USD, to i tak mieliby więcej pieniędzy niż

[2] Credit Suise Research Institute, *Raport. Global Wealth Report 2018*, https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html.

[3] *Ibidem*.

[4] D. Rodhkopf, *Superklasa*, Warszawa 2009, s. 59.

[5] J. Przybylski, *Rządy Big Tech*, „Do Rzeczy" 2020, nr 39 (392).

przed pandemią[6]. Z kolei według rankingu Bloomberg Billionaires Index w 2020 r. najbogatszych 500 bilionerów wzbogaciło się o 1,8 bln USD (o 31%). Na przykład ceny akcji Tesli E. Muska wzrosły w ciągu roku siedem razy. Natomiast najbogatszy człowiek w Azji Zhong Shanshana, właściciel firm farmaceutycznych produkujących testy i szczepionkę na COVID-19, w 2020 r. zwiększył swój majątek z 7 do 78 mld USD[7].

Według firmy Airfinity zajmującej się analizą danych naukowych w związku z prowadzonymi badaniami nad szczepionką przeciwko COVID-19, rządy państw przekazały koncernom farmaceutycznym łącznie 6,5 mld funtów, a organizacje *non-profit* prawie 1,5 mld. Na przykład w firmie Pfizer/BioNTech z 406 mln funtów przeznaczonych na pracę nad szczepionką ok. 200 mln pochodziło z pieniędzy podatników skierowanych tam przez rządy państw. Jeszcze więcej, bo blisko 600 mln funtów otrzymała z publicznych pieniędzy firma Moderna, dla której była to zdecydowana większość środków[8].

Przedsiębiorstwo Johnson & Johnson z kolei miało finansować badania jedynie ze środków rządowych, z których otrzymało 610 mln funtów. Z kolei firma Novavax od rządów otrzymała 1 mld funtów. Najdroższe okazały się badania firmy Astra-Zeneca, która przeznaczyła na nie blisko 1,7 mld funtów, z czego aż 1,1 mld pochodziło z pieniędzy podatników. Jednocześnie szef Astra-Zeneca skarżył się na zbyt niskie wynagrodzenie, ponieważ zarobił w 2020 r. „tylko" 14 mln USD[9]. Na przykładzie dużych przedsiębiorstw farmaceutycznych widać najlepiej zasadę, że koszty i ryzyko działalności są społeczne, a korzyści – prywatne. Jak stwierdził jeden z dziennikarzy telewizyjnych, koncernom farmaceutycznym zapłacono, żeby mogły sprzedać coś, za co nie ponoszą odpowiedzialności.

Kolejny element strategii kapitału to dążenie do opanowania najdoskonalszej i najbardziej skutecznej władzy kulturowej. Władza ekonomiczna wytwarza własną wiedzę, prawdę, moralność i odpowiednio ją wykorzystuje. Mechanizm tej władzy, usprawiedliwiając się wiedzą, tworzy normy, kryteria, standardy, instytucje i propaguje określone postawy[10]. Umieszcza ludzi w odpowiedniej przestrzeni społecznej i narzuca im określoną rolę do odegrania. Służą temu przyjęte procedury badawcze i diagnostyczne, egzaminy, certyfikaty, świadectwa, testy.

---

[6] The Pandemic Pivot – A Report from the Institute for Policy Studies, The Transnational Institute, and Focus on the Global South News Experts from the frontlines of global policy tackle the implications of COVID-19, 2020.

[7] Bloomberg Billionaires Index 2021, https://www.bloomberg.com/billionaires.

[8] *Predykcyjna analiza zdrowia i analiza danych*, https://www.airfinity.com (dostęp: 4.04.2023 r.).

[9] Raport Oxfam, http://www.dw.com/pl/raport-oxfam-62-bogaczy-posiada-wi%C4%99cej-ni%C5%BC-ca%C5%82a-reszta-populacji/a-18987297 (dostęp: 5.05.2023 r.).

[10] M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa*, Wykłady w College de France, 1976, wyd. KR, Warszawa 1998/1997; M. Foucault, *Intelektualiści i władza*, „Miesięcznik Literacki" 1985, nr 10-11, s. 174-179.

Władza ta decyduje, kto jest normalny, inteligentny, zdrowy, uczciwy itp. Jest to władza tworzenia wzorców, symboli, znaczeń, skojarzeń, interpretacji, możliwości narzucania wartości, norm, aspiracji, doznań, sposobu myślenia i zachowania, obyczajów, mód i stylów życia, programowania rzeczywistości. Potężne podmioty gospodarcze mogą kupić uczonych i wyniki ich badań, mogą tworzyć nową wiedzę oraz jej interpretację, narzucać standardy polityczne, skłaniać ludzi i państwa do określonych wyborów i zmieniać wzorce kulturowe. Dążą one do algorytmizacji człowieka, jego myślenia, zachowania, relacji z sytuacją na rynku pracy.

Jednocześnie niemal wszystkie ze 100 największych korporacji nie płacą podatków i korzystają z pomocy finansowej państwa[11].

Kapitał ponadnarodowy ogranicza suwerenność państwa, szczególnie w tych sferach, gdzie polityka państwa wchodzi w konflikt z interesami kapitału i próbuje podporządkować sobie albo zastąpić instytucje państwowe[12]. Ma struktury świadczące o tym, że jego celem jest nie tylko produkcja. Korporacje mają własne ośrodki badań naukowych, prywatne armie, programy emerytalne i ubezpieczeniowe, wywiad i kontrwywiad, zakładową służbę zdrowia, systemy szkoleń, prowadzą własna politykę socjalną, zdrowotną, edukacyjną. Przepisy prawa państwowego coraz częściej piszą eksperci zatrudnieni przez korporacje albo zachodnie instytucje konsultingowe.

Na sytuację państw i obywateli mogą wpłynąć nawet działania lub sądy pojedynczych ludzi zajmujących wysoką pozycję w globalnym systemie gospodarczym. Przykładem może być finansista G. Soros, którego spekulacyjne akcje, a także przewidywania dotyczące przyszłości koniunktury gospodarczej zachwiały niejedną gospodarką (m.in. brytyjską, włoską, tajską, indonezyjską, filipińską, malezyjską, koreańską, rosyjską). Malezja domaga się ekstradycji G. Sorosa, oskarżając go o wywołanie kryzysu walutowego w 1998 r., a ówczesny premier Malezji oficjalnie nazwał go zbrodniarzem. Gospodarką może też zachwiać opinia tzw. agencji ratingowych.

Następuje też wirtualizacja gospodarki i rośnie potęga kapitału spekulacyjnego. Analitycy rynku szacują, że co najmniej 97,5%wszystkich transakcji międzynarodowych to wirtualne transakcje spekulacyjne (w 1970 r. 90% transakcji dotyczyło gospodarki materialnej, a 10% spekulacji wirtualnych)[13].

Kapitału spekulacyjnego nie inwestuje się w gospodarkę. Gospodarkę traktuje się jako produkt uboczny gry hazardowej. Płynne kursy walutowe i możliwość swobodnego przepływu kapitału otworzyły kapitałowi spekulacyjnemu możli-

[11] Na przykład w 2015 r. polski rząd, aby uratować 437 miejsc pracy w Oplu, postanowił wesprzeć jego sprzedaż konsorcjum Magna-Sberbank kwotą 450 mln euro (jeden etat równy wartości ponad 4,3 mln zł (!) z budżetu państwa). K. Bien, *Słony rachunek za Opla*, http://ft.onet.pl/107093,34928,slony_rachunek_za_opla,komentarz.html.

[12] M. Janik, *Korporacje ważniejsze niż państwa*, „Dziennik Gazeta Prawna" 2013, nr 246/247/248; *Kapitalizm niszczy demokrację, rozm. z R. Reichem*, „Polityka" 2007, nr 39.

[13] D. Rodhkopf, *op. cit*.

wość łatwego i szybkiego zarobku, bez podejmowania jakiejkolwiek działalności gospodarczej. Spekulacje walutowe i papierami wartościowymi mogą być niebezpieczne dla państw i ich gospodarek, zwłaszcza że najczęściej spekuluje się nie własnymi pieniędzmi, ale środkami należącymi do społeczeństwa (np. fundusze emerytalne, składki ubezpieczeniowe, oszczędności obywateli). Jeżeli jest zysk, zostaje on sprywatyzowany, natomiast koszty nietrafionych decyzji ponoszą niczego nieświadomi właściciele pieniędzy, tzn. społeczeństwo. Ponadto przeświadczenie, że w razie czego państwo pospieszy na ratunek bankom czy innym instytucjom finansowym, pozwala robić złote interesy w okresie prosperity, nie troszcząc się zbytnio o podejmowane decyzje. Tak więc w globalnej gospodarce ryzyko i koszty spadają na obywateli, straty podlegają nacjonalizacji, a nawet globalizacji, podczas gdy zyski pozostają prywatne.

Obserwuje się nakładanie się na siebie ról w sferze gospodarczej, społecznej i politycznej. Strefa biznesu finansuje kampanie wyborcze, mass media, różnego rodzaju ekspertów, zatrudnia polityków, zakłada instytuty naukowe i fundacje, kształtuje opinię publiczną i świadomość społeczną, chce mieć wpływ na działalność wyższych uczelni, finansuje przedsięwzięcia kulturalne, ruchy społeczne, badania naukowe, specjalistów od PR, marketingu oraz dziennikarzy. Ingerują w gospodarkę i politykę słabszych krajów bezpośrednio i poprzez organizacje międzynarodowe. Tworzą opiniotwórcze *think tanki*, finansują działalność organizacji pozarządowych, przyznają stypendia, przejmują w innych krajach strategiczne dziedziny – media, banki, sektor energetyczny, nagradzają obiecujących z punktu widzenia ich interesów polityków. Chcą mieć wpływ na proces decyzyjny w innych krajach i czerpać w tego tytułu korzyści. Nakłaniają polityków do prowadzenia określonej polityki. Coraz większą władzę ma więc trudna do zidentyfikowania sieć niewybieralnych, pozostających poza wszelką kontrolą osób i podmiotów ukrytych przed opinią publiczną i nieponoszących z tytułu swojej działalności żadnej odpowiedzialności. John Kenneth Galbraith nazywa ten system systemem korporacyjnym albo korporacjonizmem, uważając, że ma on niewiele wspólnego z gospodarką rynkową[14]. Dodać można, że system ten ma też niewiele wspólnego z demokracją, ponieważ politycy są w nim często zakładnikami w rękach lobby gospodarczego.

5. Globalne i regionalne międzynarodowe organizacje gospodarcze

Rośnie znaczenie i wpływy globalnych i regionalnych międzynarodowych organizacji gospodarczych i regionalnych ugrupowań integracyjnych (np. MFW, BŚ, UE, Mercosur). Przejmują one stopniowo kompetencje państw. W organizacjach tych nie ma demokracji. Siła głosu każdego państwa zależy od jego siły ekonomicznej, co skutkuje dyktatem najsilniejszych państw.

[14] J.K. Galbraith, *Gospodarka niewinnego oszustwa*, Warszawa 2005.

Organizacje międzynarodowe uzależniają decyzje o przynależności do nich lub możliwości uzyskania pomocy od przeprowadzenia konkretnych, głównie prorynkowych i liberalizujących gospodarkę, reform. Posiadają przy tym liczne narzędzia wywierania wpływu na pożądane zachowania władz państwowych, np. oceny „ekspertów", rankingi państw, ograniczanie lub odmowa pomocy, odmowa restrukturyzacji zadłużenia, sankcje ekonomiczne, kary finansowe, zawieszenie w prawach członka organizacji, ostracyzm i izolację, kształtowanie międzynarodowej tzw. opinii publicznej, materialne i niematerialne gratyfikacje dla posłusznych polityków.

Zarzuca się im, że:

- namawiają do inwestycji i kredytów, na które nie stać biednych państw i w ten sposób uzależniają je od potężnych kredytodawców;
- udzielają kredytów głównie na spłatę zobowiązań kredytowych, a nie na rozwój gospodarczy i tym samym chronią interesy wierzycieli, nie dłużników;
- stosują podwójne standardy, bowiem proponują rozwiązania, które nigdy nie były stosowane w krajach bogatych.

Przekraczają swoje statutowe uprawnienia i ograniczają suwerenności gospodarczą państw, ponieważ zwiększają zakres warunkowości zgody na członkostwo lub przyznawaną pomoc finansową.

Zakres warunkowości MFW systematycznie zwiększał się od 2 do 3 warunków w latach 80., do kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu na początku XXI w. W czasie kryzysu azjatyckiego z drugiej polowy lat 90. XX w. program naprawczy dla Korei zawierał 94 warunki, dla Tajlandii – 73, dla Indonezji – 140, dla Mołdawii – 170[15]. Globalne organizacje gospodarcze zmuszają państwa, poprzez uzależnienie kredytowe, do określonych zachowań i ingerują w decyzje *stricte* polityczne. Często rządy, które odmówiły przyjęcia zaleceń MFW, np. w Brazylii, Malezji, Indiach w czasie kryzysu w 1997 r., Argentyny w 2002 r.,[16] czy też Chin i Wietnamu podczas transformacji swojej gospodarki, łatwiej pokonały trudności i bariery rozwojowe, a niektóre z nich odnotowują duże sukcesy gospodarcze.

Coraz większa grupa badaczy problemu przychyla się do poglądu, że działalność globalnych organizacji służy przede wszystkim interesom mocarstw, banków, prywatnych korporacji oraz funduszy inwestycyjnych i przez narzucany kształt reform zabezpiecza operacje ratujące ich kapitał ulokowany za granicą[17]. Programy

[15] J.E. Stiglitz, *Wizja sprawiedliwej globalizacji*, Warszawa 2007, s. 234.

[16] MFW zalecał pogrążonej w kryzysie Argentynie m.in. prywatyzację ubezpieczeń społecznych, usług komunalnych, zaopatrzenia w wodę, energetyki i utrzymania sztywnego powiązania jej waluty z dolarem USA. Z kolei w przypadku Etiopii domagał się m.in., aby sprywatyzowano sektor bankowy i otworzono rynek finansowy dla zagranicznego kapitału, podczas gdy cały etiopski rynek finansowy jest mniejszy od jednego lokalnego banku w amerykańskim miasteczku.

[17] R. Kuźniar, *Globalizacja, polityka i porządek międzynarodowy*, (w:) E. Haliżak, R. Kuźniar, J. Symonides, *Globalizacja a stosunki międzynarodowe*, Oficyna Wydawnicza Branta,

stabilizacyjne MFW i strukturalne BŚ narzucane są jednostronnie i, jak stwierdza Joseph E. Stiglitz, są dyktowane z Waszyngtonu[18]. Kraje, do których są kierowane, najczęściej podporządkowują się zaleceniom w obawie przed sankcjami, jakie mogłyby je spotkać. Globalne i regionalne organizacje gospodarcze, a właściwie kierujące nimi mocarstwa, współpracują ze sobą i wspierają się nawzajem, np. UE nie mogła zmusić Irlandii do wprowadzenia podatku od nieruchomości, więc zrobił to MFW w ramach narzuconego programu stabilizacyjnego[19]. Zatarciu ulegają granice pomiędzy MFW a BŚ, na globalnej arenie wspólne inicjatywy podejmują MFW, Komisja Europejska (KE) i Europejski Bank Centralny (EBC) – tzw. Trojka, która zmieniła we Włoszech i w Grecji demokratycznie wybrane, za mało posłuszne globalnym siłom rządy[20].

MFW, BŚ i WTO mają niezrównany wgląd w światową gospodarkę. Na przykład w MFW każde państwo ma swojego eksperta – „anioła stróża", który kontroluje prowadzoną przez rządy politykę gospodarczą i jej efekty. Wszystkie kraje podlegają corocznemu audytowi. Niewygodni, zbyt niezależni politycy mają złą prasę, narażeni są na ostracyzm, izolację i totalną krytykę, a nawet mogą zostać wyeliminowani i zastąpieni osobami posłusznymi i dyspozycyjnymi[21].

MFW narzuca krajom realizację prorynkowego i proliberalnego programu dostosowawczego, takiego samego dla wszystkich państw, nakazującego liberalizację, prywatyzację, deregulacje we wszystkich dziedzinach gospodarki (w Polsce był on nazwany programem Balcerowicza)[22]. Bank Światowy z kolei promuje na świecie programy restrukturyzacyjne kojarzone przede wszystkim z likwidacją przemysłu ciężkiego i tradycyjnych źródeł energii.

Również rozwiązania proponowane przez WTO są najkorzystniejsze dla państw zachodnich. Dotyczy to m.in. struktury ceł, stosowanych narzędzi parataryfowych i pozataryfowych oraz coraz ściślejszej ochrony patentowej, przez

Bydgoszcz-Warszawa 2003, s. 17.

[18] J.E. Stiglitz, *op. cit*., s. 127.

[19] Powszechnie uważa się, że przeprowadzana na świecie tzw. reforma emerytalna związana z wydłużeniem wieku emerytalnego jest co najmniej inspirowana przez MFW.

[20] *Rozmowa z S. Johnson*, „Suddeutschen Zeitung", 20.05.2009 r., za: „Forum" 2006, nr 22/23.

[21] Na przykład w czerwcu 2011 r. Jean-Claude Junkers przewodniczący Komisji Europejskiej ogłosił, że suwerenność Grecji właśnie się skończyła oraz że sprzedaż greckiego majątku powinna zostać przeprowadzona przez kontrolowane przez UE powiernictwo. Julian Assange opublikował rozmowy polityków z zachodnich mocarstw o tym, jak zadać cios i odebrać surowce energetyczne tym państwom Ameryki Łacińskiej, które odrzucają liberalny, restrykcyjny program dostosowawczy MFW. W 2009 r. prezydent USA nazwał prezydenta Ekwadoru kryminalistą i wezwał do wykluczenia tego kraju z ONZ po tym, jak Ekwador ogłosił zaprzestanie spłaty swojego zadłużenia, https://www.monitor-polski.pl/finansowy-przekret-na-rzadowym-dlugu-greckim.

[22] T. Michałowski, *Międzynarodowy Fundusz Walutowy. Działalność i propozycje reformy*, Gdańsk 2008.

co kraje słabo rozwinięte mają utrudniony dostęp do nowoczesnych technologii, a chronione patentem produkty są trudno dostępne cenowo[23].

Ilustracją zewnętrznych oddziaływań na polską gospodarkę i politykę są wybrane z ostatnich miesięcy przedstawione niżej przykłady działań instytucji UE wobec Polski oraz ich konsekwencji:

1. Łącznie z tytułu sprawy kopalni Turów oraz zarzutów o w związku z zastrzeżeniami dotyczącymi Trybunału Konstytucyjnego i jego orzecznictwa Polska ma do zapłacenia UE 492,5 mln euro, z czego do marca 2023 r. KE potrąciła już 369 mln 280 tys. 308 euro i 21 centów, czyli ponad 1,7 mld zł.
2. Kara z tytułu kopalni Turów, pomimo polsko-czeskiego porozumienia, została przez UE wyegzekwowana w całości (500 tys. euro dziennie, suma – 68,5 mln euro).
3. Kara nałożona na Polskę z tytułu funkcjonowania Izby Dyscyplinarnej Sądu Najwyższego – 219 mln euro.
4. Wstrzymanie środków z KPO (oraz dyskutuje się nad wstrzymaniem części funduszy strukturalnych do końca 2023 r.), które oznacza skumulowany spadek PKB (tylko w latach 2022-2023) łącznie o 1,4, albo o 8% PKB w całej unijnej perspektywie finansowej, czyli do końca 2026 r. Oznacza to zmniejszenie inwestycji rządowych o 20%. Przy czym Polska uczestniczy w spłacie Funduszu Odbudowy, chociaż z niego nie korzysta, czyli spłaca długi innych państw.
5. Według Komisji Europejskiej Polska ma celowo utrudniać powrót do krajów UE polskich dzieci odebranych polskim matkom. Unijny komisarz, który podpisał skargę w tej sprawie, zagroził skierowaniem jej do Trybunału Sprawiedliwości UE, co może skutkować koniecznością wypłat przez Polskę dotkliwych kar pieniężnych.
6. Komisja Europejska skierowała do Trybunału Sprawiedliwości sprawę przeciwko Polsce w związku z „podważeniem niezależności krajowego organu regulacyjnego ds. telekomunikacji" – Urzędu Komunikacji Elektronicznej.
7. UE przeniosła leśnictwo z kompetencji krajowych do wspólnych UE (30% powierzchni Polski). Sędziowie europejskiego trybunału uznali, że organizacje ochrony przyrody w niektórych krajach, w tym w Polsce, powinny mieć prawo do kwestionowania w sądzie rządowych planów urządzania lasu.
8. UE sformułowała pomysł kierowania grantów i dotacji unijnych bezpośrednio do regionów z pominięciem polskiego rządu i poza jego kontrolą, co grozi rozbiciem regionalnym Polski i poddaniem części jej terytorium wpływom i naciskom zewnętrznych podmiotów.

[23] Działania WTO wspiera UE, chcąc wprowadzić tzw. jednolity patent. Ochronie patentowej podlega niemal wszystko, nie tylko wynalazki, ale i odkrycia, żywe organizmy, geny, dobra kulturowe, metody zarządzania, postępowanie biznesowe, wiedza ludowa. Amerykański urząd patentowy udzielił koncernowi Apple ochrony patentowej na kształt: prostokąt z zaokrąglonymi brzegami.

9. Propozycja zniesienia zasady jednomyślności w głosowaniach w sprawie podatków oraz polityki zagranicznej i bezpieczeństwa, co skutkować może dyktatem najsilniejszych państw i utratą konkurencyjności przez polskie przedsiębiorstwa.

W warunkach olbrzymiej koncentracji kapitału, płynnych kursów walutowych i swobody jego przepływu współcześnie dominują kryzysy finansowe. Ich liczba. gwałtownie wzrosła latach 90. XX w., zwłaszcza w Trzecim Świecie: 1996 r. – Meksyk, 1997 r. – Tajlandia, potem Malezja, Indonezja, Filipiny, Korea Płd., 1998 r. – Rosja, Brazylia, 2000 r. – Argentyna, Paragwaj, Urugwaj, początek lat 90. – Japonia, USA, 2001 r. – Stany Zjednoczone, Tajwan, Singapur, 2007/2008 r.– kryzys finansowy zapoczątkowany w Stanach Zjednoczonych, 2020 r. – koronakryzys.

Przyczyny współczesnych kryzysów finansowych to związane z globalizacją:

- liberalizacja gospodarcza;
- ograniczenie kompetencji i funkcji państwa, deregulacja przepisów gospodarczych;
- dominacja niepaństwowych podmiotów prawnomiędzynarodowych;
- uwolnienie kursów walut;
- liberalizacja przepływów;
- mobilność kapitału produkcyjnego i spekulacyjnego;
- prywatyzacja zysków oraz uspołecznienie kosztów operacji finansowych i działalności gospodarczej;
- zwiększenie dostępności kredytów (powstawanie baniek spekulacyjnych, np. kredyty ninja);
- deregulacja rynku finansowego (spekulacje giełdowe, pochodne instrumenty finansowe);
- wirtualizacja gospodarki;
- koncentracja bogactwa i władzy;
- wertykalizacja władzy;
- niestabilność gospodarcza i nieprzewidywalność przyszłości;
- ataki spekulacyjne na poszczególne kraje – ich walutę, gospodarkę, władze polityczne itp.;
- dysproporcja pomiędzy globalnym zasięgiem gospodarki a państwowym zasięgiem polityki i prawa;
- brak demokracji w globalnej gospodarce i obowiązująca zasada, że silniejsi decydują.

I w konsekwencji:

- prymat globalnych interesów kapitału przed interesem państw i społeczeństw;
- uwolnienie się kapitału od ograniczeń narzuconych przez państwo, rosnąca wolność prowadzenia działalności gospodarczej;

- stworzenie regulacji prawnomiędzynarodowych i mechanizmów narzucania krajom peryferyjnym ujednoliconych rozwiązań korzystnych dla bogatych państw i kapitału;
- ukształtowanie się sieci władzy (z globalnymi i regionalnymi organizacjami gospodarczymi, instytucjami eksperckimi, doradczymi, konsultingowymi, ratingowymi, finansowymi, naukowymi i mediami) promującymi korzystne dla bogatych państw i pochodzącego z nich kapitału rozwiązania i standardy.

Tak więc można zaryzykować stwierdzenie, że współcześnie dominują zewnętrzne przyczyny zakłóceń w gospodarce, wynikające z potęgi i możliwości kapitału, dysproporcji rozwojowych pomiędzy mocarstwami i pozostałymi państwami oraz sprzeczności pomiędzy globalnym charakterem gospodarki a państwowym tylko zasięgiem większości regulacji prawnych.

W celu zweryfikowania powyższego stwierdzenia można pokusić się o zdefiniowanie najważniejszych przyczyn zakłóceń w polskiej gospodarce na początku lat 20. XXI w. Główne zagrożenia oddziałujące na gospodarkę w latach 2020-2022 to:

- pandemia i jej konsekwencje;
- ekonomiczne skutki polityki redukowania gazów cieplarnianych w krajach UE;
- polityka energetyczna Rosji wobec Europy;
- wojna na Ukrainie;
- wydatki Polski związane z wojną na Ukrainie;
- zagrożenie brakiem surowców i półproduktów jako jedna z konsekwencji wojny;
- nieprzyjazna wobec Polski polityka UE;
- ekonomiczne skutki konfliktów wewnętrznych i działań tzw. totalnej opozycji w Polsce wspieranej przez zagranicę;
- nadmierne wydatki z budżetu państwa;
- zadłużenie wewnętrzne i zagraniczne Polski, inflacja;
- nieformalne naciski na Polskę ze strony silniejszych państw;
- nieformalne naciski ze strony różnych grup interesów i podmiotów pozapaństwowych.

Zdecydowana większość spośród wymienionych czynników ma charakter zewnętrzny i wynika z malejących możliwości państwa oraz dominacji interesów współdziałających ze sobą podmiotów zagranicznych, w tym pozapaństwowych, reprezentujących grupę największych mocarstw.

Bibliografia

Bien K., *Słony rachunek za Opla*, http://ft.onet.pl/107093,34928,slony_rachunek_za_opla,komentarz.html.

Bloomberg Billionaires Index 2021, https://www.bloomberg.com/billionaires.

Credit Suise Research Institute, *Raport. Global Wealth Report 2018*, https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html.
Cziomer E., Zyblikiewicz W., *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
Foucault M., *Intelektualiści i władza*, „Miesięcznik Literacki" 1985, nr 10-11.
Foucault M., *Trzeba bronić społeczeństwa*, Wykłady w College de France, 1976, wyd. KR, Warszawa 1998/1997.
Galbraith J.K., *Gospodarka niewinnego oszustwa*, Warszawa 2005.
Janik M., *Korporacje ważniejsze niż państwa*, „Dziennik Gazeta Prawna" 2013, nr 246/247/248.
Kapitalizm niszczy demokrację, rozm. z R. Reichem, „Polityka" 2007, nr 39.
Kuźniar R., *Globalizacja, polityka i porządek międzynarodowy*, (w:) E. Haliżak, R. Kuźniar, J. Symonides, *Globalizacja a stosunki międzynarodowe*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz-Warszawa 2003.
Michałowski T., *Międzynarodowy Fundusz Walutowy. Działalność i propozycje reformy*, Gdańsk 2008.
Predykcyjna analiza zdrowia i analiza danych, https://www.airfinity.com (dostęp: 4.04.2023 r.).
Przybylski J., *Rządy Big Tech*, „Do Rzeczy" 2020, nr 39 (392).
Raport Oxfam, http://www.dw.com/pl/raport-oxfam-62-bogaczy-posiada-wi%C4%99cej-ni%C5%BC-ca%C5%82a-reszta-populacji/a-18987297 (dostęp: 5.05.2023 r.).
Rodhkopf D., *Superklasa*, Warszawa 2009.
Rozmowa z S. Johnson, „Suddeutschen Zeitung", 20.05.2009 r.
Stiglitz J.E., *Wizja sprawiedliwej globalizacji*, Warszawa 2007.
The Pandemic Pivot – A Report from the Institute for Policy Studies, The Transnational Institute, and Focus on the Global South News Experts from the frontlines of global policy tackle the implications of COVID-19, 2020.

The erosion of state sovereignty in the conditions of globalization as a catalyst for crisis situations

Abstract
The work is devoted to the analysis of the impact of global and regional economic organizations and large transnational companies on the sovereignty of the state and its policy and the condition of the state and its citizens. They are becoming the dominant players in the international arena. These economic actors are putting ever-increasing demands on the state, they are forcing into implementing solutions favourable to themselves and they are taking over some of the state functions. Because of the transnational and often even intercontinental range of their activities, there is no comparable economic .power. Its global economic power transforms into political and socio-cultural influence. International economic organizations are limiting the sovereignty of the state, especially in those areas where government policy comes into conflict with the interests of capital. The growing impact of international capital can provide both opportunities and challenges and threats to the functioning of the state and its security. The concentration of supranational power contributes to economic instability and financial crises.

Keywords: globalization, sovereignty, economic crisis, supranational power.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Michael Wermke

Friedrich Schiller University Jena, Germany

The Center for Culturally and Religiously Sensitive Education (KuRs.B) as a Place for Culturally and Religiously Sensitive Communication

Abstract

The article presents the concept of the Center for "Culturally and Religiously Sensitive Education" (KuRs.B) at Friedrich Schiller University Jena. The Center offers various trainings for educational professionals in Thuringia (Central Germany) and for mothers with a migration history. The goal of the Center is to propagate an understanding and empathic approach in dealing with people with a migration history in the context of growing religious and cultural heterogeneity. This approach is based on the theory of the subject-oriented change of perspective. Pedagogical professionals in particular are often uncertain about how to deal with different religious affiliations. In the trainings, they practice a self-confident, sensitive and prejudice-conscious handling of religious diversity. This practice also includes recognizing religion(s) as a legitimate means of understanding the world.

Keywords: religious diversity, education, migration, prejudice, discrimination, Germany.

Education without religion is incomplete;
religion without education is dangerous[1]

Since 2016, the *Arbeitsstelle für Kultur- und Religionssensible Bildung* (KuRs.B, Center for Culturally and Religiously Sensitive Education), established at the *Forschungszentrum für Religion und Bildung* (FZRB, Research Center for Religion and Education) at Friedrich Schiller University Jena, has been working on the development and implementation of a culturally and religiously sensitive educational concept that meets the challenges and opportunities of our migration society[2]. The facility is a consequence of the immigration of many people since 2015, which highlights the need for pedagogical reflection on the question of how

[1] M. Meyer-Blank, *Tradition-Integration-Qualifikation. Die bildende Aufgabe des Religionsunterrichts in Europa*, EvTH 2003, Vol. 43, pp. 280-288. Original: „Bildung ohne Religion ist unvollständig, Religion ohne Bildung ist gefährlich".

[2] The initiation of the office was made possible by the acquisition of third-party funding from the Thuringian Ministry for Migration, Justice and Consumer Protection. In addition, from September 2017 to 2020 a grant from the Robert Bosch Stiftung was obtained that was

we can live well together in our society with our different origins, ethnicities and religions in the future.

The KuRs.B center brings together people who are responsible for the integration of young immigrants into our society: pedagogical staff in daycare centers and schools, students of the University of Jena, responsible persons in school administrations and youth welfare offices, etc. From the perspective of university teaching, the project contributes to the transfer of knowledge into pedagogical professional fields and at the same time strengthens the professional orientation of the studies of future (religious) educators. All in all, the Center claims to contribute to the democratic development of our society.

In the following article, the conceptual self-understanding of the KuRs.B project for educators in daycare centers and schools is explained first. The second section offers an excerpt from the model of culturally and religiously sensitive education currently being tested in the area of parental work. The article concludes with a reflection on the importance of culturally and religiously sensitive education in a democratic society[3].

On the conceptual self-image of the KuRs.B project

The concept of pedagogical sensitivity is central to the conceptual development. It refers to the pedagogical claim of the KuRs.B concept to develop a careful way of dealing with children, young people, their parents and family members, their attitudes, feelings and lifestyles. It is important to learn to understand people from the perspective of their respective self-image, to approach them, their ideas, fears and wishes with attentiveness, and to develop understanding and empathy for them. A pedagogy that understands itself as sensitive owes itself to the theory of the subject-oriented change of perspective, whereby this approach restrictively takes into account that the experience, the world view, the religious conception of the other ultimately remains closed to oneself[4].

Rather, the KuRs.B approach takes into account that a certain otherness of the other person – also in religious and cultural terms – is simply to be accepted as a given, to be protected and to be valued. The concept of a change of perspective suggests the possibility of entering into the world of thoughts, feelings and beliefs of another person and of adopting his or her point of view. However, a sensitive approach to the other always means only a conditional approach to the other, never a complete knowledge about him or her. Sensitive communication between people

mainly used for accompanying scientific research and pedagogical process support for the pedagogical specialists trained in the certification course.

[3] The article is based on contributions by Dorothy Bonchino-Demmler and Gregor Reimann.

[4] T. Heller, S. Seher, M. Wermke, *Auf dem Weg zu einer kultur- und religionssensiblen Bildung – Thesen und Reflexionen zu einem Paradigmenwechsel in der interkulturellen und -religiösen Bildung*, „Theo-Web“ 2017, Vol. 16, H. 2, pp. 37-47.

strives for understanding, but knows and acknowledges the ultimate inaccessibility of non-own experiences and personal insights. In this way, sensitivity secures the right to self-disclosure and at the same time shows respect and appreciation for others, respectively for the diversity of people, their cultures and religions.

Another presupposition of the KuRs.B concept concerns the definition of the relationship between culture and religion; a definition that requires special attention, especially for religious education activities in the society of East Germany, which often sees itself as secular. The KuRs.B concept fundamentally assumes that culture and religion are closely interwoven: Religion is expressed through culture, if one understands it as that which is customary, common to mankind and variable through developments and agreements. Culture underlies historical processes of change and social demands and also shapes the subtle differences between and within religions[5].

Religion, on the other hand, is to be distinguished categorically from culture, since religion, according to its self-understanding, refers to ultimate values and the unconditional, to ideas and modes of behavior that are derived from a divine source or revelation and represent an obligation or at least a recommendation to be taken seriously for human beings[6]. Religions understand themselves as divinely founded; they express themselves in the language of different cultures, but do not merge into them.

Consequently, the problem becomes virulent when certain religious attitudes are interpreted in purely cultural or religious studies terms, are thus regarded as susceptible to influence, and are even subjected to pressure to conform to a secular consciousness[7]. In this view, religion is by no means accorded an equal mode of access to the world or the like, but is rather interpreted as a cultural phenomenon borrowed from the Christian-Jewish faith, i.e. secularized, which has materialized, for example, in landscape and urban architecture, in art and literature, and in customs – Advent wreath, Christmas market and St. Martin's procession. In this perspective, religion is seen as having the important function of safeguarding the traditions of our society and, in this way, our social identity and our understanding of values. This interpretation of Christian religion as a cultural-secular phenomenon can become quite problematic for the understanding of Islam and for the integration of Muslim people into our society: It forms the template of a growing pressure of expectation on immigrants to adapt "culturally" in religious

[5] Ibidem, p. 41.

[6] J. Freise, *Kulturen und Religionen im Dialog – was den interkulturellen und den interreligiösen Dialog verbindet und unterscheiden*, (in:) J. Freise, M. Khorchide (eds.), *Interreligiosität und Interkulturalität. Herausforderungen für Bildung, Seelsorge und Soziale Arbeit im christlich- muslimischen Kontext*, Münster 2011, pp. 51-64.

[7] Cf. H.B. Gundlach, *Philosophie und Religion in der interkulturellen Praxis. Ausgangslage, Herausforderungen und Probleme*, (in:) B. Lamm (ed.), *Handbuch Interkulturelle Kompetenz. Kultursensitive Arbeit*, Freiburg 2017, pp. 216-227.

matters as well. On the other hand, a direct encounter with the Islamic religion can awaken the insight, which is quite new for many, to what extent East German society, despite all secularization processes, is still characterized as Christian.

At the center of the perception of culturally and religiously sensitive education is the insight that every child, regardless of his or her formal ideological location, grows up in a culture and religion that is individual and shaped by the family and that it is the common task of pedagogical professionals to shape, promote and protect this diversity. Thus, the topic of culturally and religiously sensitive education is linked to the following quality goals in particular:

- Orientation towards the needs of children and their families and their individual and social circumstances as well as inclusion of the child's and family's living environment.
- Development of an independent and socially responsible personality.
- Avoiding disadvantage and enabling participation.
- Holistic education taking into account social, individual, cultural, religious, inclusive and ecological aspects.

In concrete terms, the KuRs.B project office is designing and implementing a Thuringia-wide continuing education and training program with reference to the current Thuringian education plan. This initially consists of two components: Certification courses for pedagogical specialists as well as on-call offers for day-care centers and schools, which include in-house seminars, symposia and the so-called afternoon lectures.

The certification courses

The certification courses are aimed at educational professionals who are being trained as "consultants for culturally and religiously sensitive education" and serve to develop and consolidate consulting skills. Specifically, the future consultants are to be enabled to develop and offer consulting and team development programs for colleges in which they, as multipliers, establish and promote action competence in pedagogical dealings with refugee and migrant children, young people and their families as far as possible. In this respect, the certification courses teach and practice the basics of communication theory, project management or biographical self-reflection in addition to the required knowledge of cultural, social or religious studies.

In-house seminars

Within the framework of the office, the FZRB conducts various in-house seminars, which are held on request for pedagogical professionals in daycare centers and schools in their facilities. The events are based on various module offers from which the addressees can choose and receive a customized training offer for a half-day or full-day event in consultation with the KuRs.B team.

Symposia

Together with the Thuringian school authorities, specialist days for schools are held as part of the KuRs.B project, which are to be dedicated to culturally and religiously sensitive education in schools. The speakers include academics from the Friedrich Schiller University in Jena as well as representatives from social and educational institutions and municipal administrative bodies.

Afternoon lectures

The work of the Center includes the organization and implementation of afternoon lectures, which are held in cooperation with the Thuringian Institute for Curriculum Development, Teacher Training and Media (ThILLM). By means of a focused thematic knowledge and method transfer, pedagogical specialists in day care centers and also teachers at schools are to be made more capable of speaking and acting with regard to concrete cultural and religious topics. A gratifying number of students, especially those studying theology and educational studies, take part in this type of event. The events link university research and studies with practical pedagogical experience by pedagogical specialists from day care centers and schools. In addition, the afternoon lectures serve the networking of internal and external actors.

In order not to leave the knowledge about culturally and religiously sensitive education exclusively in the individual heads of the multipliers trained in the certification course, but to make it available to the entire institution, pedagogical process monitoring is offered within the framework of the KuRs.B project. Oriented to the quality goals of the KJHG and the quality understanding of the Thuringian educational plan, the pedagogical process monitoring supports the implementation of measures regarding the process and orientation quality in their facilities. With the help of external instructors, who on the one hand have experience with systemic work in the daycare center, and on the other hand are familiar with the principles of culturally and religiously sensitive education and the contents of the certification course, individual issues are developed over a period of about two years in various team constellations.

Mothers' workshop "Strengthening ourselves together" at Saaletal school Jena

In the work with educators and teachers in our training programs, the need for "precautionary" pedagogical-professional parental work quickly became clear. Factors for successful parental work include approaching parents with respect, offering appreciative conversations at eye level, an inviting attitude at upcoming parent-teacher conferences or class celebrations, and emphasizing the common interest in the well-being of their children. Nevertheless, not all conflicts in the

cooperation with parents can be eliminated in advance, but we educators must be sensitized to recognize that parents from other cultural circles and religious affiliations can and may also take different perspectives on certain school-pedagogical issues. These differences should not be understood per se as a rejection of our norms and values, because dissonance and conflict often arise because we impose our perspective on the parents – whether intentionally or not. At the same time, it has become clear to us in the KuRs.B project that the development of an educational partnership must include strengthening the pedagogical competencies of parents as the educators of their children.

In cooperation with the social workers of Saaletal school in Jena-Lobetal and the social work for refugees at Jena schools (Fachdienst Jugend und Bildung) of the city of Jena, a fortnightly workshop "Strengthening ourselves with each other" has been taking place since October 2018 with Arabic-speaking mothers, predominantly from Syria, and German-speaking female students of the Faculty of Theology in Jena[8]. This workshop represents a family-supporting offer of the school and district social work Jena-Lobeda to give mothers with a migration background a place of encouragement, reconnection, embedding and reassurance[9], where they can make connections with each other through the guidance of a multidisciplinary team, come into exchange, experience strengthening of their parenting skills and personal appreciation. The exemplary testing of this format serves to develop a resource-oriented, respectful, dialogic, inclusive, family-friendly infrastructure that offers children and parents support in the socio-spatial and school environments and promotes mutual acceptance.

In the following, some theoretical anchor points are briefly outlined, which serve as orientation in the mothers' workshop. These are to be seen as interrelated and not as separate aspects.

The focus of interest in the mothers' workshop "Strengthening ourselves with each other" is the resources of the participants. This refers to both personal and social resources that a person can draw on to[10]:

a) cope with age-specific developmental tasks,
b) successfully deal with stressful everyday demands and critical life events, and

[8] In responsibility of Vera Omar, Christoph Stern (both school social workers of the city of Jena), Sophie Seher, Dorothy Bonchino-Demmler, Michael Wermke (staff KuRs.B project).

[9] Cf. S. Tschöpe-Scheffler, *Entwicklungslinien, neue Herausforderungen und Paradigmenwechsel in der Zusammenarbeit mit Familien*, (in:) S. Tschöpe-Scheffler (ed.), *Gute Zusammenarbeit mit Eltern in Kitas, Familienzentren und Jugendhilfe: Qualitätsfragen, pädagogische Haltung und Umsetzung*, Budrich, Opladen-Berlin-Toronto 2014, pp. 15-28.

[10] Cf. N. Herriger, *Empowerment in der Sozialen Arbeit: Eine Einführung*, Kohlhammer, Stuttgart 2014, retrieved from: http://ebookcentral.proquest.com/lib/staat/detail.action?docID=3034572.

c) biographically process the negative consequences of past stresses and traumas, thereby contributing to securing their psychological integrity, control of self and environment, and comprehensive biopsychosocial well-being.

This point of view is therefore clearly different from the one that starts from the deficits of the addressees.

The term *empowerment* refers to enabling people who are excluded from decision-making processes to participate in them. This refers in particular to participation in political structures and formal decision-making opportunities, as well as access to income and markets, which also create opportunities for economic influence. In development fields in which women are addressed in a special way, it is pointed out that a broader understanding of the term empowerment should be aimed for and the following dimensions should be taken into account[11]:

1. A different perception of self and greater confidence and independence in making decisions.
2. The development of the ability to negotiate within and influence and determine relationships.
3. Collective change through cooperation and organization of political and social action.

Social space plays a key role in these processes of change, which is understood here from a relational perspective: Spaces are always social, since they emerge in action and are based on constructions[12]. For the participants in the mothers' workshop, social space orientation should enable them to open up new relationships and networks, or to perceive the surrounding spaces from a different perspective. In this context, the networking of the mothers' workshop in the social space will also become more relevant. This way, an understanding of socio-spatial action is served that attaches importance to avoiding competition between different agencies and NGOs, not creating a separate institution for each target group, and acting in a field-related manner[13].

At the center of the perception of culturally and religiously sensitive education is the insight that every family, regardless of its (formal) religious or ideological location, grows up in a culture and religion that is shaped by the individual family and that it is the common task of pedagogical professionals to shape, promote and

[11] Cf. A. Akdeniz-Taxer, *Öffentlichkeit, Partizipation, Empowerment: Frauen in der Lokalpolitik ländlich geprägter Gegenden der Türkei*, VS, Wiesbaden 2011; J. Rowlands, *Empowerment Examined*, "Development in Practice" 1995, Vol. 5, H. 2, pp. 101-107, retrieved from: https://doi.org/10.1080/0961452951000157074.

[12] Cf. M. Löw, G. Sturm, *Raumsoziologie*, (in:) F. Kessl, C. Reutlinger, S. Maurer, O. Frey (eds.), *Handbuch Sozialraum*, VS, Wiesbaden 2005, pp. 31-48.

[13] Cf. M. Langhanky, C. Frieß, M. Hußmann, T. Kunstreich, *Erfolgreich sozial-räumlich handeln: Die Evaluation der Hamburger Kinder- und Familienhilfezentren*, Kleine, Bielefeld 2004; M. Hußmann, *Sozialräumlich handeln*, presentation in the context of the study „Jugendhilfeplanung im Sozialraum", Dresden 2017 (unpublished).

protect this diversity[14]. Thus, the topic of culturally and religiously sensitive education ties in especially with the quality goals of orientation to the needs of children and their families and their individual and social circumstances and the inclusion of the child's and family's living environment, the requirement of developing into a self-reliant and socially capable personality in a plural society, the avoidance of disadvantage and enabling participation as well as holistic education taking into account social, individual, cultural, religious, integrative and ecological aspects in day care centers for children. In the cooperation with the participants of the mothers' workshop, the focus here is on the perception and appreciation of individual life stories, in which subjective religiosity may be perceived as a resource, as well as a prejudice-conscious, open and critical view of public phenomena of religion and the empowerment to understand different religious cultures and to orient oneself in religious pluralism[15].

A. Structure of the mothers' workshop – exemplary modules

In its current draft, the Mothers' Workshop curriculum includes approximately twelve modules with the following content:

1. Arrival – constituent event
2. Social space
3. Biography work I
4. Prejudice aware education I: Experiences of discrimination in everyday life
5. What gives me strength in my everyday life?
6. Prejudice aware education II: Perspective-taking
7. Educational issues I: Values in the relationship between children and parents
8. Educational issues II: Play – children and their needs
9. Biography work II: What experiences do I bring with me from my childhood/ school years?
10. Cooperation between school and parents. Adopting a perspective in everyday school life
11. Basic rights – children's rights
12. Final session – final reflection

In the following section, the course contents of two modules are presented as examples.

[14] Cf. Thüringer Ministerium für Bildung, Jugend und Sport, *Thüringer Bildungsplan bis 18 Jahre: Bildungsansprüche von Kindern und Jugendlichen*, Thüringer Ministerium für Bildung, Jugend und Sport, Erfurt 2016; M. Wermke (ed.), *Kultur- und religionssensible Praxis in Kindertagesstätten und Schulen*, Weimar 2018.

[15] Cf. M. Lechner, *Religionssensible Erziehung – eine passende Antwort auf die „neue religiöse Situation" und eine angemessene Aufgabe für (katholische) Einrichtungen und Dienste der Erziehungshilfe*, (in:) *Religionssensible Erziehung in der Jugendhilfe: Benachteiligte Kinder und Jugendliche in ihrer religiösen Entwicklung fördern*, M. Lechner, N. Dörnhoff, S. Hiller (eds.), Lambertus, Freiburg i.Br. 2014, pp. 55-65.

Arrival – constituent event

Brief description

The first module serves as a prelude to the mothers' workshop. Its main focus is on introducing the participants and instructors to each other and giving them an initial overview of the course. In addition, common rules of conversation and general conditions are worked out, and in this way a space is created to take up the concerns of the addressees.

Theoretical starting points

The mothers' workshop is currently designed as a group course with a number of participants of twelve mothers as well as student employees and instructors. In this way, encounters are made possible and mutual experiential learning is initiated. In order to implement the intended dialogic and participatory approaches, it makes sense to include the expectations, experiences and values of the addressees at the earliest possible stage.

In order to describe group processes in a model-like way, the different phases according to Stahl[16] can be used, for example[17]: Forming (as an entry and finding phase), Storming (as an argument and dispute phase), Norming (as a regulation and agreement phase) and Performing (as a work and performance phase) and, if necessary, Re-Forming (as a phase of dissolving the group or entering into a new group process).

Methods

Due to the expertise of the instructors, various approaches from adult education, experiential education and, in part, art therapy come into play in the course.

Impulses for further work

The women's knowledge of German varies considerably. They often communicate with the help of the language patterns acquired in the German course and with translation programs on their smartphones. It is necessary to develop a mix of verbal and non-verbal methods to support the participants in their language acquisition and at the same time to ensure the possibility of more personal communication between all participants.

[16] Cf. E. Stahl, *Dynamik in Gruppen: Handbuch der Gruppenleitung*, Beltz, Weinheim 2002.

[17] Cf. B. Vetter, *BAER-Elternkurs: Kurshandbuch für Elternmentor/innen*, Vol. 17, *Beiträge zu Theorie und Praxis der Jugendhilfe*, Schöneworth, Dähre 2017.

Prejudice aware education I: Experiences of discrimination in everyday life

Brief description

This session is about experiences of discrimination in different everyday situations. Starting from the exemplary situations that will be discussed, more general work will be done on becoming aware of prejudice, a possible function of prejudice and the deconstruction of prejudice.

Theoretical starting points

The anti-bias approach assumes that everyone has experienced discrimination and/or has discriminated against others on the basis of their own internalized prejudices. The work on anti-bias intends to make prejudiced actions and explanatory patterns as well as social constructions transparent and to dismantle them by initiating a reflective approach to prejudice.

Methods

Different everyday scenes are taken up or designed, which are located in the social space of the addressees and have possibly already been experienced by them, such as:

Mrs. R. lives with her family (husband + four children) in a 4-room apartment. The Children like to play in the apartment, jumping around and listening to loud music. Again and again comes an elderly neighbor (mid-60s), rings the doorbell often and complains that it is too noisy. Then he insults and offents the family. The neighbor's wife is sick and sensitive to noise.

Each small group chooses an appropriate topic, analyzes and discusses it. What can I do if I observe or experience such negative events? What strategies for action are available to me?

Impulses for further work

The reluctance of women in cases of conflict is striking, for example, when they voluntarily give up their seat on the streetcar in order to avoid possible discrimination. It should be considered what psychological effect this rather regressive behavior of the mothers has on their children and what more appropriate strategies can be developed to deal with conflicts.

B. Outlook

At the present time, an interim evaluation of the mothers' workshop "Strengthening ourselves together" is being planned. All participants are invited to share their experiences, evaluate individual observations and make suggestions for further joint work and future topics. There are also a number of steps to be taken with

regard to the socio-spatial location and further conceptual development of the mothers' workshop. Individual fields of development are briefly mentioned here:

Is that inclusion already? How do we succeed in shaping the encounter between different groups at the school?

A view for the difficult situation of refugee women from the Arabic-speaking region and the linguistic access to the designated target group justified the current group composition. For further workshops in the context of school social work, it should not be lost sight of the fact that the heterogeneity of parents at schools naturally often goes far beyond this and resources, as well as forms of disadvantage, are diverse and do not always coincide with flight and migration. It may be necessary to test new forms of encounters between parents in future course concepts and to see which other group constellations could promote recognition and integration or good cooperation.

Are we right to focus on maternity work?

This question also touches on the selection of the target group: We perceive that fathers could also benefit from similar workshop offers. In addition, there are also individual cases in which mother-child tandems showed interest in the workshop. When considering the further implementation of such courses, the questions of gender and intergenerational offers should also be taken into account.

What about the recognition of the mothers' workshop in other contexts?

We experience that the mothers are very happy to come to the workshop and help shape the thematic course events. At the same time, however, we also notice that there is a desire for formal recognition of course participation with regard to their own professional biographical development (exceptionally also as justification within their own families). In the short term, the organizers can confirm participation in writing. In the long term it would be desirable,

a) to expand the curriculum to include additional qualifying components,
b) to make the course better known and possibly to work towards recognition of the course with individual partners in the sense of increasing the success of the integration courses.

Which networks and socio-spatial actors should we take more into account?

In addition to the school social work at the Saaletal school, there are also other actors in Jena-Lobeda who provide services for women and families, such as other migrant women's organizations or religious communities (for example, churches and mosque congregations). A further concern of the mothers' workshop will be to network more closely with these cooperation partners and in this way to open up new social spaces with the addressees and to enlarge their own space for communication and participation.

How can such work be sustained? How can the necessary time and financial resources be found?

We are grateful for the good working conditions and the good atmosphere at the Saaletal school, where we are allowed to use the premises of the after-school care center for the mothers' workshop. In the case of a continuation of the mothers' workshops or a possible implementation of the curriculum at other schools, it will be important to ensure that the costs for the purchase of materials, for the use of space, for the implementation, but also the resources for appropriate preparation and follow-up of the courses, for counseling the addressees in the course of the workshops and, if necessary, monitoring and evaluation are available.

A sensitive, prejudice aware attitude toward people and their views in no way means dealing with ideologies and religious dogmatics without criticism. Our society is based on a liberal-democratic fundamental understanding, which is committed to the enlightened-humanistic set of values. It gives preference to the decisions of the majority and at the same time protects the rights of minorities. Democracy does not live on arbitrariness, nor on a universally shared consensus of cultural values and religious ideas. It thrives on the fact that those involved are in a constant discourse about how they want to live well together. To this end, it is necessary to create the conditions, i.e. to educate people, so that they can participate in the discussion about the conditions of our communal living together. Michael Meyer-Blanck once put it this way: "Education without religion is incomplete, religion without education is dangerous"[18]. Because, according to Meyer-Blanck, a lack of religious understanding and respect for religions can lead to insecurities about religious phenomena in our society and thus be prerequisites for the development of extreme attitudes. The *Thuringian educational plan* takes up this idea and continues it by pointing out that a religiously and ideologically plural society can be shaped by a fruitful interplay between growing identity and the ability to understand religion, which is to be strived for, creates the basic prerequisite for mutual understanding and the shaping of a religiously and ideologically plural society[19]. The KuRs.B project takes up this challenge, which is both political and educational. However, a sensitive attitude towards people and their views by no means means to deal with ideologies and religious dogmatics without criticism. Our society is based on a liberal-democratic fundamental understanding, and has committed itself to the enlightened-humanistic set of values, which gives preference to the decisions of the majority and at the same time protects the rights

[18] M. Meyer-Blank, *Tradition-Integration-Qualifikation. Die bildende Aufgabe des Religionsunterrichts in Europa*, EvTH 2003, Vol. 43, pp. 280-288. Original: „Bildung ohne Religion ist unvollständig, Religion ohne Bildung ist gefährlich".

[19] Thüringer Ministerium für Bildung, Jugend und Sport, *Thüringer Bildungsplan bis 18 Jahre: Bildungsansprüche von Kindern und Jugendlichen*, Thüringer Ministerium für Bildung, Jugend und Sport, Erfurt 2016, p. 279.

of minorities. On this premise, it is necessary to develop a culture of discourse in which it is possible to discuss and solve the question of the conditions of our communal coexistence without wanting to hurt the other person in the process.

References

Akdeniz-Taxer A., *Öffentlichkeit, Partizipation, Empowerment: Frauen in der Lokalpolitik ländlich geprägter Gegenden der Türkei*, VS, Wiesbaden 2011.

Freise J., *Kulturen und Religionen im Dialog – was den interkulturellen und den interreligiösen Dialog verbindet und unterscheiden*, (in:) J. Freise, M. Khorchide (eds.), *Interreligiosität und Interkulturalität. Herausforderungen für Bildung, Seelsorge und Soziale Arbeit im christlich- muslimischen Kontext*, Münster 2011.

Gundlach H.B., *Philosophie und Religion in der interkulturellen Praxis. Ausgangslage, Herausforderungen und Probleme*, (in:) B. Lamm (ed.), *Handbuch Interkulturelle Kompetenz. Kultursensitive Arbeit*, Freiburg 2017.

Heller T., Seher S., Wermke M., *Auf dem Weg zu einer kultur- und religionssensiblen Bildung – Thesen und Reflexionen zu einem Paradigmenwechsel in der interkulturellen und -religiösen Bildung*, „Theo-Web" 2017, Vol. 16, H. 2.

Herriger N., *Empowerment in der Sozialen Arbeit: Eine Einführung*, Kohlhammer, Stuttgart 2014, retrieved from: http://ebookcentral.proquest.com/lib/staat/detail.action?docID=3034572.

Hußmann M., *Sozialräumlich handeln*, presentation in the context of the study „Jugendhilfeplanung im Sozialraum", Dresden 2017 (unpublished).

Langhanky M., Frieß C., Hußmann M., Kunstreich T., *Erfolgreich sozial-räumlich handeln: Die Evaluation der Hamburger Kinder- und Familienhilfezentren*, Kleine, Bielefeld 2004.

Lechner M., *Religionssensible Erziehung – eine passende Antwort auf die „neue religiöse Situation" und eine angemessene Aufgabe für (katholische) Einrichtungen und Dienste der Erziehungshilfe*, (in:) *Religionssensible Erziehung in der Jugendhilfe: Benachteiligte Kinder und Jugendliche in ihrer religiösen Entwicklung fördern*, M. Lechner, N. Dörnhoff, S. Hiller (eds.), Lambertus, Freiburg i.Br. 2014.

Löw M., Sturm G., *Raumsoziologie*, (in:) F. Kessl, C. Reutlinger, S. Maurer, O. Frey (eds.), *Handbuch Sozialraum*, VS, Wiesbaden 2005.

Meyer-Blank M., *Tradition-Integration-Qualifikation. Die bildende Aufgabe des Religionsunterrichts in Europa*, EvTH 2003, Vol. 43.

Rowlands J., *Empowerment Examined*, "Development in Practice" 1995, Vol. 5, H. 2, retrieved from: https://doi.org/10.1080/0961452951000157074.

Stahl E., *Dynamik in Gruppen: Handbuch der Gruppenleitung*, Beltz, Weinheim 2002.

Thüringer Ministerium für Bildung, Jugend und Sport, *Thüringer Bildungsplan bis 18 Jahre: Bildungsansprüche von Kindern und Jugendlichen*, Thüringer Ministerium für Bildung, Jugend und Sport, Erfurt 2016.

Tschöpe-Scheffler S., *Entwicklungslinien, neue Herausforderungen und Paradigmenwechsel in der Zusammenarbeit mit Familien*, (in:) S. Tschöpe-Scheffler (ed.), *Gute Zusammenarbeit mit Eltern in Kitas, Familienzentren und Jugendhilfe: Qualitätsfragen, pädagogische Haltung und Umsetzung*, Budrich, Opladen-Berlin-Toronto 2014.

Vetter B., *BAER-Elternkurs: Kurshandbuch für Elternmentor/innen*, Vol. 17, *Beiträge zu Theorie und Praxis der Jugendhilfe*, Schöneworth, Dähre 2017.

Wermke M. (ed.), *Kultur- und religionssensible Praxis in Kindertagesstätten und Schulen*, Weimar 2018.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Łukasz Lewandowski

Gdańska Szkoła Wyższa
https://orcid.org/0009-0000-3078-4975

Zambia – państwo postkolonialne

Streszczenie
W opracowaniu przedstawiono problematykę państwa postkolonialnego na przykładzie Zambii. Ujęto istotę pojęcia „Trzeci Świat". Opisano historię kolonializmu brytyjskiego w południowej Afryce. Przeanalizowano ustrój państwowy, gospodarkę oraz bogactwa naturalne w Rodezji Północnej. Scharakteryzowano postawy pierwszego prezydenta nowego państwa oraz drugiego prezydenta w czasie przemian polityczno-gospodarczych. Opisano sytuację gospodarczą nowego państwa.

Słowa kluczowe: Rodezja Północna, Trzeci Świat.

Trzeci Świat

Autorstwo terminu „Trzeci Świat" przypisuje się Alfredowi Sauvy francuskiemu demografowi, socjologowi i ekonomiście. Wprowadził to pojęcie 14.08.1952 r. w artykule pod tytułem *Trois mondes, une planete* (Trzy światy, jedna planeta) w tygodniku francuskim o orientacji socjalistycznej „L'Observateur". Należy również nadmienić, że sławny wówczas rosyjski slawista profesor Włodzimierz Łamański w 1892 r., opublikował pracę o trzech światach euroazjatyckiego kontynentu (Tri mira azijsko-jewropejskawo matierika), gdzie obok Europy i Azji istniał też „trzeci świat" o charakterze odrębnym, przejściowym, łączącym w sobie właściwości dwóch pierwszych, Rosja. Sauvy tworząc nowy termin, nawiązał do sławnego pamfletu księdza Emmanuela Josepha Sieyesa z czasów rewolucji francuskiej opublikowanego w styczniu 1789 r. pt. *Co to jest stan trzeci?*, a termin „Trzeci Świat" ukazany był na zasadzie analogii do pojęcia „trzeci stan". Sieyes w słynnym pamflecie pytał czytelnika: co to jest stan trzeci, jaką póki co zajmuje pozycję w ówczesnym porządku politycznym i czego się domaga[1]. Podobnie jak we Francji stan trzeci domagał się tych samych praw obywatelskich, które miały stany drugi i pierwszy, tak nowo powstałe państwa mogły domagać się równouprawnienia w stosunkach międzynarodowych. W sensie politycznym

[1] M.W. Solarz, *Trzeci Świat. Zarys biografii pojęcia*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 15 i 16.

„Trzeci Świat" utożsamiano z państwami niezaangażowanymi w rywalizację zimnowojenną. Zgodnie z tym rozumieniem do Pierwszego Świata zaliczano zachodnie państwa kapitalistyczne, a do Drugiego kraje komunistyczne[2]. „Kraje Trzeciego Świata próbowały rozszerzać realny zakres swojej niepodległości. Było to niesłychanie trudne w warunkach dwubiegunowości świata. Niezależnie od Europy, gdzie pakt północnoatlantycki stał naprzeciw ZSRR i zorganizowanego przezeń Układu Warszawskiego, w całym świecie narastała konfrontacja między obozem komunistycznym a Zachodem"[3].

Problem podziału świata na regiony ze względu na różnice w rozwoju, w tym na zamożną Północ i ubogie Południe, dotyczy każdego człowieka. Od dawna regionalne zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne świata było przedmiotem studiów podejmowanych zarówno w ramach instytucji międzynarodowych (np. w ONZ), jak i przez niezależnych badaczy. Narody Zjednoczone prognozując rozwój demograficzny ludzkości do roku 2000, w perspektywie zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego świata wydzieliły w latach 60. XX w. 3 kategorie obszarów (regiony słabo rozwinięte, regiony wysoko rozwinięte i rzadko zaludnione obszary arktyczne), 8 makroregionów (Azja Wschodnia, Azja Południowa, Europa, ZSRR, Afryka, Ameryka Północna, Ameryka Łacińska i Oceania) oraz 24 regiony[4].

Podział świata na bogatą Północ i biedne Południe ma znaczenie praktyczne. Wyodrębnienie dwóch typów państw (wysoko rozwiniętych i zacofanych) praktycznie służy określeniu krajów, które mogą i powinny być adresatami pomocy międzynarodowej oraz tych, które mogą i powinny wspierać kraje opóźnione pod względem rozwojowym. „I chociaż podział na Północ i Południe wydaje się bardzo z gruba ciosany, to jednak odzwierciedla on ważną strukturę w światowych stosunkach społecznych. Ludziom zamieszkującym kraje członkowskie takich wielopaństwowych układów, jak G7, OECD czy NATO, przysługują ogólne strukturalne przewagi w stosunku do mieszkańców państw pozostających poza takimi klubami. Rozkład zasobów, praw, instytucji i głęboko zakorzenionych uprzedzeń jest taki, że »przeciętny« człowiek, który rodzi się w którymś z krajów Południa (…), ma mniejsze szanse życiowe niż »przeciętny« osobnik urodzony w państwie Północy. (…) I w tym właśnie sensie podział na Północ i Południe tworzy w czasach współczesnych ważne i arbitralne uhierarchizowanie szans i możliwości"[5]. W następstwie powiększającej się przepaści między posiadającymi a nieposiadającymi coraz większa liczba osób w Trzecim Świecie żyje w skrajnej

[2] *Ibidem*, s. 34-35.

[3] W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 152.

[4] M.W. Solarz, *Północ – Południe. Krytyczna analiza podziału świata na kraje wysoko i słabo rozwinięte*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 16.

[5] J.A. Scholte, *Globalizacja. Krytyczne wprowadzenie*, Oficyna Wydawnicza „Humanitas", Wyższa Szkoła Zarządzania i Marketingu w Sosnowcu, Sosnowiec 2006, s. 371.

nędzy. Mimo wielokrotnych obietnic zmniejszenia ubóstwa składanych w ciągu ostatniej dekady XX w., faktycznie liczba żyjących w biedzie powiększyła się, w czasie kiedy całkowity dochód światowy wzrósł. „W Afryce ogromne aspiracje, jakie ludzie mieli po wyzwoleniu się spod panowania kolonialnego, w dużej mierze się nie ziściły. Przeciwnie, kontynent pogrążał się coraz głębiej w niedoli, w miarę jak spadały dochody i obniżał się poziom życia. Z trudem wywalczona w ostatnich kilku dziesięcioleciach poprawa wskaźnika oczekiwanej długości życia zaczęła zanikać. Wprawdzie główną przyczyną spadku tego wskaźnika jest plaga AIDS, ale nędza jest również zabójcza. Nawet kraje, które porzuciły afrykański socjalizm, poradziły sobie z ustanowieniem w miarę uczciwego rządu, zrównoważyły budżet i utrzymały niską inflację, stwierdziły, że po prostu nie są w stanie przyciągnąć zagranicznych inwestorów. A bez tych inwestycji nie mogą osiągnąć trwałego wzrostu”[6].

Za kolonialną przeszłość Południa jest odpowiedzialna Północ, zaś jej dobrobyt powstał poprzez wykorzystanie Południa i doprowadzenie do jego nędznej sytuacji. Wpływ na to miały: rabunkowa gospodarka bogactw naturalnych, zniszczenie środowiska naturalnego, przymusowe wysiedlenia, wojny, dyktatury i niewolnictwo. „Bogactwa Europy i obu Ameryk zostały zgromadzone w oparciu o pracę afrykańskich niewolników. (…) Historia świadczy, że Północ w dużej mierze jest odpowiedzialna za to, co się stało i co się dzieje w Afryce”[7]. Portugalscy, holenderscy i angielscy żeglarze penetrując wybrzeża afrykańskie, nie odnotowali w swych zapiskach niczego dziwnego i zepsutego. Napotykane cywilizacje były podobne do modeli europejskich. Różnice wynikały ze względu na zewnętrzną formę czy rytuał. Podstawą do stworzenia atlantyckiego handlu niewolnikami po 1650 r. była europejska pogarda dla Afrykanów, w późniejszym okresie kultura europejskiego kapitalizmu[8]. Podbój Nowego Świata doprowadził do dwóch ogromnych tragedii demograficznych, niemających precedensu w historii. Pierwsza tragedia, to wyniszczenie niemal całej rdzennej populacji półkuli zachodniej, a druga to zdewastowanie Afryki, kiedy rozwinął się handel niewolnikami. Potrzeby najeźdźców zostały zaspokojone, a sam kontynent całkowicie podbity[9].

Kolonializm brytyjski w południowej Afryce

Od wieków jedne państwa podbijały inne tereny czy państwa, niewoląc ludzi i wykorzystując zasoby. Podbój zbrojny czy gospodarczy w konsekwencji oparty był zawsze na wykorzystywaniu ludzi jako darmowej lub taniej siły roboczej i eksploatowaniu dóbr, które znajdowały się na zamieszkałych przez tych ludzi

[6] J.E. Stiglitz, *Globalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 23.

[7] A. Zwoliński, *Biedy Afryki*, Pektus, Kraków 2009, s. 187.

[8] N. Chomsky, *Rok 501. Podbój trwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Poznań 1999, s. 7.

[9] *Ibidem*, s 17.

obszarach. Jednym z takich krajów była Anglia, która początkowo w czasie średniowiecza była małym krajem. Irlandia została podbita przez Anglię w XII w., a Walia w XIII w., Szkocja utrzymywała przez okres średniowiecza niezależność[10].

Wielka Brytania po długim okresie wojen napoleońskich wyłoniła się jako zwycięzca i mocarstwo, które najdłużej i najwytrwalej mobilizowało siły koalicji europejskich do walki z Napoleonem. Zwycięskie zakończenie długoletnich wysiłków dyplomatycznych, wojskowych i materialnych spowodowało bardzo wysoki wzrost pozycji Anglii na arenie międzynarodowej. Dzięki rozwojowi własnej floty, stała się ona państwem z pierwszą pozycją na świecie. Odtąd mocarstwa kontynentalne musiały się poważnie liczyć z Wielką Brytanią we wszystkich ważnych sprawach związanych z polityką międzynarodową. Zasadą polityki zagranicznej stało się konsekwentne dążenie do utrzymania równowagi sił w Europie. Zapewniając sobie bezpieczeństwo i utrzymanie swojej przewagi, rząd angielski starał się nie dopuścić do odzyskania przez Francję dawnego znaczenia. Wielka Brytania starała się utrzymać równowagę pomiędzy Austrią a Prusami, między wpływami Austrii i Francji we Włoszech i przeciwdziałała polityce Rosji w Europie i Azji[11].

W Afryce angielscy imperialiści parli do utworzenia zwartego łańcucha kolonii od Kapsztadu do Kairu. Na tym obszarze Afryki z Anglią rywalizowały Niemcy, Portugalia oraz republiki burskie. Polityka ekspansji kolonialnej odbywała się w kierunku północno-zachodnim w Zululandzie oraz w kierunku północnym w Beczuanie. W ten sposób Anglia chciała otoczyć swymi posiadłościami burskie republiki: Oranię i Transwal[12].

Przejawem zainteresowania krajów europejskich Afryką były liczne misje, wyprawy podróżników i eksploratorów. Wyjątkową sławę zdobył szkocki misjonarz protestancki, lekarz i odkrywca David Livingstone (1813-1873), który jako pierwszy Europejczyk przemierzył w poprzek południową Afrykę od ujścia Zambezi do fortu Luanda na południe od ujścia Konga i z powrotem (1853-1856), dokonując wiele ważnych odkryć geograficznych[13].

Obszar ten (ob. Zambia) był pierwotnie zamieszkany przez Buszmenów, którzy przybyli tu prawdopodobnie w I tysiącleciu p.n.e. Napływające od VI w. ludy Bantu wypierały Buszmenów na południe. W XIV-XV w. południowa część kraju podlegała imperium Monomotapy (z centrum na obszarze ob. Zimbabwe), w XVII-XIX w. część północno-zachodnia wchodziła w skład państwa Lunda[14].

[10] I. Jaworski, *Zarys powszechnej historii państwa i prawa*, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa 1996, s. 62-64.

[11] H. Zins, *Historia Anglii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2001, s. 271-272.

[12] L.A. Friedman, *Afryka na południe od Sahary w epoce imperializmu*, (w:) *Historia nowożytna krajów Azji i Afryki*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza", Warszawa 1980, s. 686.

[13] H. Zins, *Historia Anglii…*, s. 303.

[14] Z. Wójcik, *Historia. Wiek XVI-XVII*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 104.

W XIX w. w zachodniej części kraju istniało feudalne państwo Barotse, w części południowo-zachodniej państwo Bemba, a w południowo-wschodniej państwo przybyłego z południa Afryki ludu Ngoni[15].

Wielka Brytania powróciła do starej i już wcześniej zarzuconej praktyki tworzenia kompanii handlowych, którym nadawano prawa wykonywania jurysdykcji nad ludnością. „Pod postacią inicjatywy prywatnej kupców i przedsiębiorców, wygodniejszą od bezpośredniej ingerencji, kryła się przeważnie inspirująca polityka rządu brytyjskiego. W ten sposób w 1889 r. władzę nad terytorium położonym na północ od rzeki Limpopo w Afryce Południowej otrzymała Kompania Południowoafrykańska (British South Africa Company, BSAC), założona przez największego kolonizatora brytyjskiego XIX w. Cecila Johna Rhodesa (1853-1902). Po podporządkowaniu Anglii ziem leżących na północ od Limpopo (późniejsza Rodezja Południowa) rozszerzył Rhodes ekspansję brytyjską za rzekę Zambezi (Rodezja Północna)"[16]. Rozpoczęto penetrację na terenie państwa Barotse przez górnicze spółki Cecila Rhodesa. Po otrzymaniu w 1890 r. przez Brytyjską Kompanię Południowoafrykańską od władcy Barotse prawa wyłączności handlu i eksploatacji bogactw naturalnych, kraj w latach 90. dostał się rzeczywiście pod zarząd tej kompanii. W 1891 r. państwom Barotse i Lunda narzucono protektorat, a w kolejnych latach pokonano opór ludów Bemba (1896 r.) i Ngoni (1898 r.).

Opanowane tereny przeszły pod zarząd Kompanii i rozpoczęto eksploatację złóż bogatych w miedź. W latach 1903-1910 zbudowano linię kolejową w celu ułatwienia wywozu surowców. W tym czasie rozwijało się osadnictwo białych, którzy zajmowali najlepsze ziemie uprawne.

Początkowo tereny dzisiejszej Zambii (wraz z ob. Zimbabwe) weszły w skład brytyjskiej Rodezji, a w 1911 r. protektorat został podzielony na Rodezję Północną (ob. Zambia) i Rodezję Południową (ob. Zimbabwe). W 1924 r. oba terytoria zostały przejęte oficjalnie przez rząd brytyjski. Po I wojnie światowej nastąpił szybki rozwój górnictwa miedzi i gospodarki kraju.

W czasie II wojny światowej pojawił się ruch wyzwoleńczy czarnych mieszkańców. Przybierał on na sile, a w 1948 r. powstała pierwsza organizacja afrykańska Kongres Rodezji Północnej (Northern Rhodesia Congress, NRC). W 1951 r. przekształcił się on w Afrykański Kongres Narodowy Rodezji Północnej (Northern Rhodesian African National Congress, NRANC) i zaczął żądać rozszerzenia praw politycznych i społecznych dla Afrykanów.

Z początkiem sierpnia 1953 r. utworzono Federację Rodezji i Niasy (Federation of Rhodesia and Nyasaland). W latach 1953-1963 Rodezja Północna (ob. Zambia) wraz z Rodezją Południową (ob. Zimbabwe) i Niasą (ob. Malawi) należały

[15] Zob. https://encyklopedia.pwn.pl (hasło: „Zambia. Historia"); https://britannica.com (hasło: „History of Zambia", A.D Roberts); https://britannica.com (hasło: „Zambia", A.D. Roberts, G.J. Williams, R.H. Hobson) – wszystkie dostęp: 10.10.2023 r.

[16] H. Zins, *Historia Anglii*…, s. 326.

do utworzonej przez Wielką Brytanię (mimo silnej opozycji ludności afrykańskiej) Federacji Rodezji i Niasy (Federacja Afryki Centralnej), w której dominowały wpływy silnej mniejszości europejskiej z Rodezji Południowej.

Po rozłamie w NRANC w 1959 r. powstała bardziej radykalna Zjednoczona Narodowa Partia Niepodległości (United National Independence Party, UNIP), pod przewodnictwem Kennetha Kaundy, domagająca się przyznania Rodezji Północnej samodzielności politycznej i prawa do wystąpienia z Federacji. W 1962 r. Wielka Brytania nadała krajowi konstytucję, na podstawie której odbyły się wybory do Zgromadzenia Ustawodawczego oraz utworzono koalicyjny rząd partii UNIP (uzyskała większość w wyborach) i NRANC, z Kaundą jako premierem. Po rozwiązaniu 31.12.1963 r. Federacji Rodezji i Niasy przez Wielką Brytanię, Rodezja Północna otrzymała w 1964 r. samorząd wewnętrzny, a 24.10.1964 r. uzyskała niepodległość i przyjęła nazwę Zambia[17].

Rodezja Północna

Rodezja Północna rządzona była przez mianowanego przez Króla Wielkiej Brytanii Gubernatora. Miał on do pomocy Radę Wykonawczą (Executive Council) składającą się z pięciu członków. Rada Ustawodawcza (Legislative Council) z kolei złożona była z szesnastu członków, z których siedmiu było wybieranych przez ludność brytyjską w wieku powyżej 21 lat. Prawo było oparte na prawodawstwie brytyjskim z uwzględnieniem warunków miejscowych. Wszystkie ustawy uchwalane przez Radę Ustawodawczą musiały być zatwierdzane przez rząd brytyjski. Siły zbrojne i ochrony kraju stanowiły 1 pułk regularnego wojska, którego kwatera główna mieściła się w Lusace, oraz ochotnicze siły obronne (zaledwie 24 oficerów i 370 szeregowych). W skład policji wchodziło około 100 Brytyjczyków i około 500 krajowców.

Rodezja Północna była krajem słabo zaludnionym. Wszyscy jej mieszkańcy nie przekraczali liczby półtora miliona. Na początku II wojny światowej tamtejsza ludność europejska wynosiła ok. 14 tys., a Hindusów i kolorowych było razem około 1 tys. Resztę ludności stanowili czarni. Europejczycy osiedleni głównie w okolicach kopalń miedzi oraz wzdłuż linii kolejowej na założonych tam farmach. Państwowe szpitale były oddzielne dla europejczyków oraz dla czarnych mieszkańców. Większe kopalnie miedzi posiadały własną służbę lekarską i szpitale również podzielone: oddzielne dla białych i czarnych. Szkolnictwo w Rodezji Północnej wobec niewielkiej ilości białej ludności nie było wysoko rozbudowane. W Broken Hill (ob. Kabwe) znajdowała się jedna prywatna szkoła średnia. Sieć szkół elementarnych była wystarczająca, żeby zaspokoić miejscowe potrzeby.

[17] Zob. https://encyklopedia.pwn.pl (hasło: „Zambia. Historia"); https://britannica.com (hasło: „History of Zambia", A.D Roberts); https://britannica.com (hasło: „Zambia", A.D. Roberts, G.J. Williams, R.H. Hobson) – wszystkie dostęp: 10.10.2023 r.

W miastach, takich jak Livingstone, Lusaka, Choma, Mazabuka, Broken Hill, Ndola, funkcjonowały państwowe szkoły powszechne obejmujące siedem klas.

Gospodarka Rodezji Północnej była słabo rozwinięta. Podstawowym powodem hamującym rozwój było położenie wewnątrz wielkiego kontynentu, duże odległości do najbliższych portów, co wiązało się z wielkimi kosztami transportowymi. Obciążało to zarówno import, jak i eksport towarów i produktów. Przy niskiej stopie życiowej czarnej ludności tubylczej i bardzo małej ilości europejczyków, handel nie był zbyt intensywny. Gospodarka oparta była głównie na górnictwie i rolnictwie.

Największe bogactwo naturalne w Rodezji Północnej to ogromne złoża miedzi w Pasie Miedzionośnym (Copperbelt). Okręg ten mieści sie w środkowo-północnej części kraju w okolicy miasta Ndola, Nkana i Mufulira. Tworzy on jedną całość z okręgiem górniczym w Katanga (Belgijskie Kongo), stanowiąc łącznie najbogatsze złoża rudy miedzi na świecie. Pierwszą dużą kopalnię miedzi otwarto w Bwana Mkubwa. W krótkim czasie powstały kolejne trzy nowoczesne kopalnie w Nkana, Luanshya i Mufulira. Wydobycie rudy w 1933 r. wynosiło 104 tys. ton, w 1938 r. było to już 213 tys. ton i wzrosło znacznie w czasie wojny, przekraczając w 1941 r. 300 tys. ton. Wydobywano również kobalt, pewne ilości cynku, ołowiu i wanadu. Rejony górnicze były największym skupiskiem białej ludności, która prowadziła życie na wysokim poziomie.

Rolnictwo nakierowane było na zaspokojenie potrzeb miejscowych, tylko tytoń i kawa były eksportowane. Ziemie uprawiane przez europejczyków w większości były skupione na farmach w pasie wzdłuż linii kolejowej. Były to przeważnie farmy typu mieszanego, z hodowlą trzody chlewnej oraz uprawami głównie kukurydzy. Obszary skupione na kukurydzy znajdowały się w okolicach Mazabuki i Lusaki, tytoń uprawiano w okolicach Fort Jameson (wschód), kawę w okolicach Abercorn (północny wschód). Pszenica była uprawiana jedynie w okręgu Lusaki na przeważnie sztucznie nawadnianej ziemi, a plony były niskie. Kraj nie był samowystarczalny pod względem zapotrzebowania na pszenicę, którą sprowadzał głównie z Rodezji Południowej.

Hodowano przede wszystkim trzodę chlewną, ta była trzymana prawie w każdej farmie typu mieszanego, oraz niewielką ilość kóz, głównie hodowana przez krajowców. Obszar kopalń miedzi tworzył popyt na mięso i jego przetwory, ale były jednak one w pewnych ilościach sprowadzane z zagranicy. Mimo że lasy pokrywały dwie trzecie kraju, to drzewo nadające się na budulec i dostępne do eksploatacji znajdowało się na bardzo małym obszarze. Siła robocza rdzennej ludności była zasobna i bardzo tania.

Środki komunikacyjne w Rodezji Północnej były słabo rozwinięte. Kraj posiadał jedną główną linię kolejową, która biegła z południa na północ (od Livingstone przez Lusakę do granicy Konga Belgijskiego). Na południowym i północnym jej końcu odchodziły niewielkie rozgałęzienia. Pozostała część kraju

musiała liczyć na transport samochodowy, który w porze deszczowej był bardzo trudny z powodu złego stanu dróg, często nieprzejezdnych. Transport miedzi odbywał się krętą drogą przez Rodezję Południową do portugalskiego portu Beira na wschodnio-afrykańskim wybrzeżu na terenie Mozambiku, albo na zachód przez Kongo Belgijskie i Angolę do portów w miastach Benguela lub Lobito, położonych nad Atlantykiem. Z południa na północny wschód z Livingstone do Abercorn (ob. Mbala) przebiegała tak zwana Wielka Północna Droga (The Great North Road), będąca odcinkiem długiego szlaku z Capetown do Kairu. Od Lusaki prowadziła na wschód Wielka Wschodnia Droga do Fort Jameson (ob. Chipata) i Nyasaland (ob. Malawi). Komunikacja lotnicza w Rodezji Północnej istniała na kilka lat przed II wojną światową. Stałe połączenia powietrzne istniały z Rodezją Południową i Unią Południowoafrykańską w kierunku południowym, a z Kenią w kierunku północnym. Główne lotniska mieściły się w Broken Hill (ob. Kabwe), Lusace, Livingstone, Abercorn (ob. Mbala), Fort Jameson (ob. Chipata) i Ndoli. Rzeki były również używane jako drogi komunikacyjne, zwłaszcza Zembezi oraz Luangwa. Elektryczność dla miasta Livingstone dostarczana była dzięki elektrowni wodnej zbudowanej przy Wodospadach Wiktorii (Victoria Falls).

Rodezja Północna nie posiadała własnej waluty, w obiegu były pieniądze brytyjskie oraz Rodezji Południowej. Dzięki kopalniom miedzi Rodezja Północna wykazywała dodatni bilans handlowy. Eksport był dwa razy większy od importu. Eksport miedzi stanowił blisko 90% całego eksportu. Na drugim miejscu, przed II wojną światową, eksportowany był kobalt i cynk, dalej drewno w stanie surowym i obrobionym. Do artykułów importowanych można zaliczyć: metale, maszyny i pojazdy mechaniczne, potem włókna i tkaniny, z czego ok. trzy czwarte towarów pochodziło z Brytyjskiej Wspólnoty Narodów (z Wielkiej Brytanii ok. 40%, a z Unii Południowoafrykańskiej i Południowej Rodezji ok. 30%).

Rodezja Północna była krajem gospodarczo słabo rozwiniętym, a przemysł prawie nie istniał. Bilans handlowy świadczy o kolonialnym charakterze jej struktury gospodarczej. Niewielka liczba białej ludności wiodła życie na wysokim poziomie[18].

Prezydenci nowego państwa

Pierwszym przywódcą niepodległej Zambii został **Kenneth David Kaunda** (1924-2021). Sprawował władzę od 1964 r. do 1991 r., początkowo jako premier, a od 1965 r. prezydent[19]. W rok po uzyskaniu niepodległości przekształcił Zambię w republikę, która pozostała członkiem Brytyjskiej Wspólnoty Narodów (British Commonwealth of Nations).

[18] *Rodezja: broszura informacyjna*, Samopomoc Lotnicza, Londyn 1946, s. 38-48.

[19] W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 210.

Kenneth Kaunda pochodził z rodziny nauczycielskiej, tak jak rodzice odbył wykształcenie nauczycielskie i pracował w zawodzie w szkołach na terenie Rodezji Północnej i Tanganiki (ob. Tanzanii). Do Rodezji Północnej wrócił w 1949 r. i został doradcą białego liberalnego polityka (byłego oficera I wojny światowej) sir Stewarta Gore-Browne'a, zwolennika niezależności Rodezji Północnej. Zdobył doświadczenie polityczne i wiedzę na temat funkcjonowania rządu kolonialnego. Dołączył do Kongresu Rodezji Północnej (od 1951 r. jako Afrykański Kongres Narodowy Rodezji Północnej, NRANC). W 1951 r. został sekretarzem partii na północy kraju, a w 1959 r. razem ze sporą częścią struktur obecnej partii odszedł i założył bardziej radykalną Zjednoczoną Narodową Partię Niepodległości (United National Independence Party, UNIP). Nowo utworzona formacja domagała się odłączenia od Federacji Rodezji i Niasy i całkowitej niepodległości kraju, jednocześnie odcinała się od używania przemocy, stosując pokojową metodę obywatelskiego nieposłuszeństwa. W 1960 r. liczna członków partii wynosiła ponad 300 tys., a krótki wyrok więzienia za działalność niepodległościową spowodował jeszcze większy rozgłos i sympatię. W 1962 r. Zjednoczona Narodowa Partia Niepodległości (UNIP) wygrała wybory do Zgromadzenia Ustawodawczego (zdobywając 15 na 37 mandatów) i utworzyła koalicję z Afrykańskim Kongresem Narodowym Rodezji Północnej. Wówczas premierem kraju został Kaunda. Będąc premierem, rozbijał frakcyjne podziały między czarnymi mieszkańcami oraz realizował rozsądną politykę, nie chcąc zniechęcić do siebie białych osadników. W styczniu 1963 r. Rodezja Północna otrzymała od Wielkiej Brytanii ograniczoną autonomię, a 24.10.1964 r. uzyskała niepodległość jako Zambia.

Kenneth Kaunda jako prezydent, podobnie jak inni afrykańscy liderzy, był przeciwny utrzymaniu się plemiennej struktury społeczeństwa (trybalizm), będącej przeciwieństwem kształtowania się nowego narodu. Powstrzymał separatystyczne dążenia na terenie dawnego państwa Barotse. Prowadził tolerancyjną politykę umożliwiającą wejście do rządu przedstawicieli mniejszości, również białych. W 1969 r. zaczął realizować reformy wewnętrzne w zakresie ogłoszonej przez siebie koncepcji, jaką jest „filozofia humanizmu". Jeszcze w tym samym roku przejął kontrolę nad brytyjskimi i amerykańskimi towarzystwami górniczymi. Polityka zagraniczna zdominowana była przez konflikty z apartheidowską RPA i Rodezją (ob. Zimbabwe) oraz portugalskimi władzami kolonialnymi w Mozambiku. K. Kaunda wspierał ruchy wyzwoleńcze w tych krajach, a na koniec lat 70. zezwolił na organizowanie na terenie Zambii baz wojskowych przez oddziały Afrykańskiego Ludowego Związku Zimbabwe.

Przyjazne stosunki z Tanzanią i Chinami doprowadziły do współpracy gospodarczej, czego dowodem może być budowa i uruchomienie linii kolejowej łączącej Zambię z Tanzanią. Linia kolejowa TAZARA (Tanzania-Zambia Railway) z Dar Es Salaam w Tanzanii do Kapiri-Mposhi w Zambii została wybudowana w 1975 r., dzięki czemu Zambia uzyskała nowy dostęp do portu morskiego.

Wcześniej jedynym był dostęp prowadzący przez magistrale drogowe i kolejowe na południe z Zambii przez Rodezję do portów morskich w Republice Południowej Afryki, blokowany wówczas przez reżim Iana Smitha w Rodezji. Inwestycję zrealizowano dzięki firmom Chińskiej Republiki Ludowej. Chiny zapewniły wsparcie techniczne, finansowe w postaci korzystnie oprocentowanych kredytów. Połączenie kolejowe północno-wschodnie było jedynym sposobem na utrzymanie gospodarki i niezależności politycznej Zambii[20].

W 1975 r. Zambia razem z Tanzanią, Mozambikiem oraz Angolą utworzyła koalicję państw frontowych Afryki Południowej. K. Kaunda brał udział w mediacjach między SWAPO (South West Africa People's Organization) i RPA w sprawie Namibii w konflikcie związanym z południowoafrykańską wojną graniczną (South African Border War, konflikt w latach 1966-1990).

W 1971 r. powstała nowa opozycyjna Zjednoczona Partia Postępowa (United Progressive Party, UPP), która stworzyła koalicję z Afrykańskim Kongresem Narodowym (Africa National Congress, ANC), lecz rok później rząd zdelegalizował obie opozycyjne partie[21]. W 1973 r. uchwalono konstytucję wprowadzającą jednopartyjność. W 1976 r. K. Kaunda ogłosił socjalistyczną koncepcję tzw. komunokracji, która miała być rozwinięciem „filozofii humanizmu". W latach 1978 i 1983 wziął udział w wyborach prezydenckich jako jedyny kandydat.

Spadek cen miedzi w latach 70. spowodował narastający kryzys w latach 80, który z kolei doprowadził do powstania opozycji. W 1990 r. wzrosły starania likwidacji systemu jednopartyjnego, doszło również do nieudanej próby zamachu stanu. Powstał opozycyjny Ruch na rzecz Demokracji Wielopartyjnej (Movement for Multiparty Democracy, MMD). Rozpoczęto legalizację partii opozycyjnych. W 1991 r. K. Kaunda przyjął nową konstytucję, która zapewniała system wielopartyjny. W tym samym roku miały miejsce pierwsze od 18 lat wielopartyjne i wolne wybory. Ruch na rzecz Demokracji Wielopartyjnej odniósł zwycięstwo, a nowym prezydentem został przywódca związkowy Frederick Chiluba[22].

Frederick Jacob Titus Chiluba (1943-2011) był związkowcem i politykiem zambijskim. Pełnił urząd prezydenta Zambii w latach 1991-2002. Jako drugi w historii państwa pełnił funkcję prezydenta przez dwie kadencje.

Dorastał w mieście Ndola w przemysłowym regionie w prowincji Pasa Miedzionośnego. Skończył szkołę średnią później korespondencyjnie studiował ekonomię zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i krajach socjalistycznych. Pracę zawodową rozpoczął w międzynarodowej firmie w dziale kadr, później jako

[20] TAZARA Tanzania-Zambia Railway Authority, https://www.tazarasite.com (dostęp: 10.10.2023 r.).

[21] W. Roszkowski, *Półwiecze*…, s. 292.

[22] Zob. https://encyklopedia.pwn.pl (hasło: „Zambia. Historia"); https://encyklopedia.pwn.pl (hasło: „Kenneth Kaunda"); https://britannica.com (hasło: „History of Zambia", A.D. Roberts); https://britannica.com (hasło: „Zambia", A.D. Roberts, G.J. Williams, R.H. Hobson); https://britannica.com (hasło: „Kenneth Kaunda") – wszystkie dostęp: 10.10.2023 r.

księgowy, i awansował na stanowisko kierownika spraw kredytowych. W Ndoli wstąpił do Narodowego Związku Budownictwa, Inżynierii i Robót Generalnych (National Union of Building, Engineering and General Workers, NUBEGW), którego później został prezesem.

Chiluba został prezesem Zambijskiego Kongresu Związków Zawodowych (Zambia Congress of Trade Unions, ZCTU). W 1981 r. razem z kilkoma wysoko postawionymi w strukturach ZCTU działaczami został na krótko uwięziony na polecenie prezydenta K. Kaundy z powodu organizacji strajku, który sparaliżował większość gospodarki kraju.

W 1990 r. F. Chiluba współtworzył Ruch na rzecz Demokracji Wielopartyjnej (Movement for Multiparty Democracy, MMD). W 1991 r. został kandydatem startującym z ramienia tej partii w wyborach prezydenckich, w których zwyciężył. Jego wygrana zakończyła okres 27 lat rządów K. Kaundy. W 1996 r. został wybrany na drugą kadencję prezydencką. Nie udało mu się zrealizować zmiany w konstytucji, która umożliwiłaby ubiegać się o trzecią kadencję. Opuścił urząd w 2002 r., a jego miejsce zajął wiceprezydent Levy Mwanawasa.

Frederick Chiluba początkowo deklarował się jako socjalista, ale jego polityka była nastawiona bardziej na kapitalizm. Po swoich dwóch kadencjach prezydenckich pozostawił zasadnicze zmiany w gospodarce oraz w polityce Zambii. W tym czasie przeprowadzono transformację zambijskiej gospodarki: z gospodarki socjalistycznej i centralnie planowanej ekonomii (po rządach K. Kaundy) na kapitalistyczną, opartą na wolnym rynku. F. Chiluba ograniczał rządowy interwencjonizm, doprowadził do prywatyzacji setek przedsiębiorstw państwowych. Wspomagał zagraniczne oraz lokalne inwestycje prywatne. Różnie oceniana jest skuteczność tych przemian. Krytycy mogą twierdzić, że reformy przeprowadzono nieudolnie i narzekać na korupcję, wzrost przestępstw oraz ubóstwa. Zwolennicy natomiast polityki przemiany mogą twierdzić, że zmiany były konieczne, żeby wyciągnąć kraj z ekonomicznej stagnacji, spowodowanej przez wiele lat gospodarki centralnie planowanej. Podstawą polityki F. Chiluby była bez wątpienia liberalizacja zarówno w obszarze politycznym, jak i ekonomicznym[23].

Zambia

Republika Zambii jest republiką prezydencką. Głową państwa oraz szefem rządu jest prezydent, wybierany na 5 lat w głosowaniu powszechnym. Władza ustawodawcza należy do Zgromadzenia Narodowego liczącego 158 deputowanych. Spośród nich 150 wybieranych jest w wyborach powszechnych, a 8 wyznaczanych przez prezydenta. Doradczym ciałem, pozostającym poza strukturą parlamentu,

[23] Zob. https://encyklopedia.pwn.pl (hasło: „Zambia. Historia"); https://britannica.com (hasło: „History of Zambia", A.D. Roberts); https://britannica.com (hasło: „Zambia", A.D. Roberts, G.J. Williams, R.H. Hobson); https://britannica.com (hasło: „Chiluba presidency (1991-2001)") – wszystkie dostęp: 10.10.2023 r.

jest 27-osobowa Izba Wodzów, która składa się z reprezentantów poszczególnych prowincji[24]. Powierzchnia kraju obejmuje 752,6 tys. km kwadratowych. Liczba ludności wynosi 19,6 mln mieszkańców, z czego na terenach wiejskich mieszka 11,7 mln ludzi, a w miastach 7,8 mln. Liczba kobiet wynosi 10 mln, a mężczyzn 9,6 mln. Populacja wzrosła na przestrzeni 53 lat (do 2022 r.) o 15,6 mln ludzi[25]. Zambia jest jednym z państw na świecie o największym odsetku osób zakażonych wirusem HIV. W grupie wiekowej 15-40 lat w 2015 r. było to 12,9% populacji[26]. Wdrażane są programy leczenia antyretrowirusowego z dostępem do leków. Stolicą państwa i największym miastem jest Lusaka. Większe miasta to: Ndola, Kitwe, Chingola, Kabwe, Mufulira, Livingstone. Językiem urzędowym jest język angielski. Walutą narodową jest zambijska kwacha (ZMK)[27].

Poprzez kolonialny podział dokonany przez państwa europejskie, ludność różnorodna pod względem etnicznym i językowym została zamknięta w granicach sztucznych tworów postkolonialnych. Stan ten został usankcjonowany zasadą *uti possidetis* w większości państw Afryki Subsaharyjskiej. W rezultacie granice państw postkolonialnych dzielą 190 grup kulturowych, a większość mieszkańców tego regionu świata nie używa na co dzień w rodzinie oficjalnego języka państwowego. Zgodnie ze wskaźnikiem etniczno-lingwistycznej frakcjonalizacji (Ethno-Linguistic Fractionalisation, ELF), który pozwala wyrazić ilościowo problem wieloetniczności, na 20 najbardziej zróżnicowanych etnicznie państw świata 18 przypada na Afrykę Subsaharyjską. Do najbardziej zróżnicowanych etnicznie państw kontynentu należą: Demokratyczna Republika Konga, Kamerun oraz Zambia[28]. W Zambii do największych grup etniczno-językowych można zaliczyć (w procentach populacji): Bemba 21%, Tonga 13,6%, Chewa 7,4% oraz Lozi 5,7%[29].

Gospodarka Zambii jest jedną z najszybciej rozwijających się gospodarek globalnych. W 2015 r. sektor rolniczy przynosił około 8,6% PKB, sektor usług dawał 60% PKB, a przemysł 31,3% PKB.. Podstawą gospodarki jest przemysł wydobywczy i hutnictwo. Zambia jest czołowym producentem miedzi, zajmując drugie miejsce w Afryce, a ósme na świecie. Sprzedaż miedzi daje 70% krajowych wpływów z eksportu. W ostatnich latach sektor górniczy zapewniał krajowi

[24] Departament Współpracy Międzynarodowej, Ministerstwo Rozwoju, *Republika Zambii, Informacja o stosunkach gospodarczych z Polską*, wrzesień 2017, https://www.gov.pl/documents/910151/911704/Zambia_29_09_2017-1.pdf (dostęp: 12.12.2023 r.).

[25] Zambia 2022 Census, *2022 Census of population and housing*, https://www.zamstats.gov.zm/2022-census (dostęp: 10.10.2023 r.).

[26] R. Kłosowicz, *Konteksty dysfunkcyjności państw Afryki Subsaharyjskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017, s. 256.

[27] Zob. https://britannica.com (hasło: „Zambia", A.D. Roberts, G.J. Williams, R.H. Hobson) – dostęp: 10.10.2023 r.

[28] R. Kłosowicz, *Konteksty dysfunkcyjności*…, s. 149.

[29] Zob. https://britannica.com (hasło: „Zambia", A.D. Roberts, G.J. Williams, R.H. Hobson) – dostęp: 10.10.2023 r.

wzrost produktu krajowego brutto, jednak duży spadek cen miedzi na światowych rynkach w 2015 r. spowolnił wzrost. Nienotowana od wielu lat susza naraziła na duże straty sektor rolniczy, spowodowała wzrost cen wielu produktów rolno-spożywczych i zubożała znaczną część społeczeństwa[30].

W styczniu 2015 r. rząd zambijski obciążył przedsiębiorstwa wydobywcze podatkiem w wysokości 20%. Zdaniem opozycji podwyższenie podatku w sytuacji, gdy ceny miedzi na światowych rynkach były najniższe od sześciu lat, mogło przyczynić się do zamknięcia kolejnych kopalń oraz pogrążyć uzależnioną od surowców naturalnych gospodarkę kraju. Sprzeczność interesów między rządem a inwestorami o podwyższenie podatków oraz 800 mln USD zaległych płatności z ich tytułu zagroziło dalszym inwestycjom[31]. Pomimo tego, iż w 2021 r. wydobywano miedź na poziomie 800 tys. ton, rząd zambijski zadeklarował zwiększenie produkcji do 3 mln ton rocznie do 2032 r. Problemem jest transport surowców na rynki międzynarodowe ze względu na duże odległości do najbliższego portu. Zambia posiada wciąż niską przepustowość infrastruktury transportowej w związku z wywozem dużych ilości miedzi i kobaltu z rejonu Copperbeltu[32]. Do głównych zambijskich kopalń zaliczyć można: Sentinel i Kansanshi należące do kanadyjskiej First Quantum Minerals (FQM), Mopani zarządzana przez Mopani Copper Mines (wykupiona przez rząd od szwajcarskiej Glencore w 2021 r.), Konkola i Nampundwe (Konkola Copper Mines – własność indyjskiej Vedanta Resources i ZCCM Investment), Muliashi, Chambishi i Mwambashi (China Nonferrous Mining i ZCCM Investment) i Lumwana (Barrick Gold). FQM jest aktualnie odpowiedzialne za 75% produkcji zambijskiej miedzi[33].

Chińska obecność w Afryce związana jest z ekonomicznymi inwestycjami, pomocą rozwojową, utrzymaniem dobrych relacji z liderami, aktywną polityką stypendialną i rozbudową sieci Instytutów Konfucjusza oraz aktywnymi organizacjami pozarządowymi[34]. Przykładem mogą być: budowa linii kolejowej, elektrowni wodnej Kariba na rzece Zambezi, inwestycje w kopalnie miedzi, stadion w Ndoli, fabryka tekstyliów, kredyty (np. spłacane w surowcach naturalnych). Kredytowane inwestycje realizowane są wyłącznie przez przedsiębiorstwa chińskie.

W 1996 r. dzięki Bankowi Światowemu i Międzynarodowemu Funduszowi Walutowemu powstał Program Redukcji Zobowiązań Najbiedniejszych i Najbardziej Zadłużonych Państw Świata (Heavily Indebted Poor Countries, HIPC). W ramach Wielostronnej Inicjatywy na rzecz Redukcji Zadłużenia (Multilateral Debt Relief Initiative, MDRI) w 2005 r. dług wartości 100 mld USD został

[30] Departament Współpracy Międzynarodowej, Ministerstwo Rozwoju…

[31] *Ibidem*.

[32] D. Kopiński, *Afrykańskie surowce krytyczne i bezpieczeństwo ekonomiczne Unii Europejskiej*, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa 2023, s. 23.

[33] *Ibidem*, s. 48.

[34] J. Jura, *Specyfika chińskiej soft power w Afryce na przykładzie Zambii i Angoli*, Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego, Warszawa 2021, s. 43-44.

umorzony 30 najbardziej zadłużonym i najuboższym państwom afrykańskim (HIPC). Dekadę później wiele z nich zgromadziło jeszcze większe zadłużenie niż wartość długu, który został wcześniej umorzony. Od 2000 r. do końca 2012 r. 35 najbiedniejszych państw świata zaliczonych do programu HIPC i MDRI skorzystało z redukcji zadłużenia. Wśród nich 29 to państwa Afryki Subsaharyjskiej, czyli ponad 80% ogółu państw objętych tym programem. Największe kwoty umorzenia długu w zakresie HIPC i MDRI w latach 2000-2012 z państw Afryki Subsaharyjskiej otrzymały: Demokratyczna Republika Konga (16,2 mld), Ghana (7,4 mld), Tanzania (6,8 mld) oraz Zambia (6,6 mld)[35].

W zestawieniu *Doing Business 2015* dotyczącym prowadzenia działalności gospodarczej Zambia jest na 111. miejscu z 189 ujętych w rankingu gospodarek świata. Jest to spadek o 4 miejsca w rankingu. W subregionie Zambia znajduje się na wysokiej 9. pozycji na 47 sklasyfikowanych państw Afryki Subsaharyjskiej. Znaczny wzrost w porównaniu z edycją z 2014 r., z 30. na 23. pozycję odnotowano w kategorii przyznawania kredytu. Równie dobrze Zambia wypadła w kategorii rozpoczęcia działalności biznesowej, jest to zmiana miejsca z 72. na 68. Najsłabsze wyniki przez państwo zostały osiągnięte w takich kategoriach, jak: rejestr własności (spadek o 46 miejsc na 152. pozycję) oraz handel zagraniczny (177. miejsce w rankingu, w ujęciu światowym). W temacie wolności gospodarczej według *Indeksu Wolności Gospodarczej 2015* publikowanym przez The Wall Street Journal i Heritage Foundation, Zambia zajmuje 100. pozycję pośród 178 klasyfikowanych krajów. Stanowi to 12. miejsce w regionalnym rankingu obejmującym kraje Afryki Subsaharyjskiej[36].

Zambia jest stroną Porozumienia z Cotonou z 2000 r., które reguluje stosunki ekonomiczne między Unią Europejską a państwami Afryki, Karaibów i Pacyfiku (AKP). Na jego podstawie przeprowadzane są negocjacje dotyczące zawarcia Porozumienia o Partnerstwie Ekonomicznym (Economic Partnership Agreement, EPA) pomiędzy UE a Zambią. W ramach 10. EDF (European Development Fund) CSP/NIP (Country Strategy Paper/National Indicative Programme) na lata 2008-2013 Komisja Europejska przeznaczyła dla Zambii środki w wysokości 490 mln euro na wsparcie polityk zmierzających do podtrzymania wzrostu gospodarczego, rozwoju infrastruktury, dofinansowania służby zdrowia i innych[37]. W zakresie Europejskiego Funduszu Rozwoju, 11. EDF na lata 2014-2020 Komisja Europejska ponownie przeznaczyła dla Zambii środki w wysokości 484 mln euro[38].

Głównym obszarem zaangażowania międzynarodowego Zambii pozostaje integracja regionalna w ramach Południowoafrykańskiej Wspólnoty Rozwoju

[35] R. Kłosowicz, *Konteksty dysfunkcyjności*…, s. 280.

[36] Departament Współpracy Międzynarodowej, Ministerstwo Rozwoju…

[37] *Ibidem*.

[38] *The European Union and Zambia*, The European Union, 3.08.2021, https://www.eeas.europa.eu/zambia/european-union-and-zambia_en?s=128.

(Southern African Development Community, SADC). W globalnym wymiarze rząd zambijski próbuje zachować równowagę w relacjach z UE, USA i Chinami. Zambia jest jednym z 56. Państw członkowskich Wspólnoty Narodów. Uczestniczy również w integracji ekonomicznej w ramach Wspólnego Rynku Wschodniej i Południowej Afryki (Common Market of Eastern and Southern Africa, COMESA)[39].

Zambia po prawie 60 latach niepodległości nadal jest krajem słabo rozwiniętym i jednym z najbiedniejszych. Nadal uzależniona jest od eksportu miedzi. Nie rozwinęły się znacząco inne gałęzie przemysłu. Gdy cena miedzi rośnie, to poprawia się sytuacja gospodarcza kraju, kiedy spada, to się pogarsza. Około 60% społeczeństwa pracuje w rolnictwie za niskie wynagrodzenie. Klęska nieurodzaju lub suszy może doprowadzić do wielkiej tragedii. Zambia wciąż zależna jest od wszelakiej pomocy (gospodarczej, medycznej, oświatowej) z zewnątrz, czy to od USA, EU, czy Chin. Cały czas przekazywane są darowizny, umarzane długi. Niezmiennie pomoc będzie jeszcze potrzebna w celu stabilizacyjnym państwa. Zambia potrzebuje inwestycji, dywersyfikacji źródeł dochodów, nowych inwestorów oraz nowych technologii.

Bibliografia

Chomsky N., *Rok 501. Podbój trwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Poznań 1999.

Departament Współpracy Międzynarodowej, Ministerstwo Rozwoju, *Republika Zambii, Informacja o stosunkach gospodarczych z Polską*, wrzesień 2017, https://www.gov.pl/documents/910151/911704/Zambia_29_09_2017-1.pdf (dostęp: 12.12.2023 r.).

Jaworski I., *Zarys powszechnej historii państwa i prawa*, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa 1996.

Jura J., *Specyfika chińskiej soft power w Afryce na przykładzie Zambii i Angoli*, Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego, Warszawa 2021.

Kłosowicz R., *Konteksty dysfunkcyjności państw Afryki Subsaharyjskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017.

Kopiński D., *Afrykańskie surowce krytyczne i bezpieczeństwo ekonomiczne Unii Europejskiej*, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa 2023.

Rodezja: broszura informacyjna, Samopomoc Lotnicza, Londyn 1946.

Roszkowski W., *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.

Scholte J.A., *Globalizacja. Krytyczne wprowadzenie*, Oficyna Wydawnicza „Humanitas", Wyższa Szkoła Zarządzania i Marketingu w Sosnowcu, Sosnowiec 2006.

Solarz M.W., *Północ – Południe. Krytyczna analiza podziału świata na kraje wysoko i słabo rozwinięte*, Wyd. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.

Solarz M.W., *Trzeci Świat. Zarys biografii pojęcia*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.

Stiglitz J.E., *Globalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

TAZARA. Tanzania-Zambia Railway Authority, https://www.tazarasite.com (dostęp: 10.10.2023 r.).

[39] Departament Współpracy Międzynarodowej, Ministerstwo Rozwoju…

The European Union and Zambia, The European Union, 3.08.2021, https://www.eeas.europa.eu/zambia/european-union-and-zambia_en?s=128.
Wójcik Z., *Historia. Wiek XVI-XVII*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
Zambia 2022 Census, *2022 Census of population and housing*, https://www.zamstats.gov.zm/2022-census (dostęp: 10.10.2023 r.).
Zins H., *Historia Anglii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2001.
Zwoliński A., *Biedy Afryki*, Pektus, Kraków 2009.

Zambia – a post-colonial state

Abstract
The study presents the issues of the post-colonial state exemplified by the country of Zambia. The essence of the "Third World" concept was captured. The history of British colonialism in southern Africa was described. The state system, economy and natural resources in Northern Rhodesia were analysed. The attitudes of the first president of the new country, and the second president during the political and economic changes were characterised. The economic situation of the new state was described.

Keywords: Northern Rhodesia, Third World.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Dmytro Dzvinchuk

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6391-3822, dzvin56@ukr.net

The consolidated role of state administration in the war conditions

Abstract
The article reveals the role of consolidation as a condition for the unification of Ukrainians in the face of external threats and presents data from sociological surveys that confirm the importance of national consolidation. It was determined that ensuring the formation of a consolidating national idea and the formation of civilizational subjectivity on the basis of the Kyiv-Rus identity are the main tasks of the state administration in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: political consolidation, Ukrainian national idea, Kyiv-Rus identity, Russian-Ukrainian war.

The development of any state depends on how the society is nationally and politically consolidated. The term "consolidation" means the unification, cohesion, community of individuals, groups, organizations and communities in order to strengthen the struggle to achieve a common goal[1].

In the Political Encyclopedia, consolidation is defined as a process of unification, strengthening the unity and cohesion of social and political forces to effectively solve common problems[2]; according to the Economic Encyclopedia, consolidation is an association around a certain big idea or the implementation of a certain program[3].

In the 1970-1980s the use of this category was expanded with the development of the "democratic transition model" and the emergence of the so-called "third wave of democracy" (S. Huntington). In particular, the American political

[1] Dictionary of foreign words: https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=10117&action=show (in Ukrainian).

[2] *Political Encyclopedia*, Yu. Levenets, Yu. Shapoval et al. (eds.), Parliamentary Publishing House, Kiev 2011 (in Ukrainian), p. 353.

[3] *Economic Encyclopedia*, https://cyclop.com.ua/content/view/279/1/1/2/#324 (in Ukrainian).

scientist F. Schmitter suggested an autonomous theoretical and methodological basis for consolidation, which he considered an independent branch of political science. The scientist considered consolidation as a choice leading to the formation of the rules of the game and agreements in politics, and the key dilemma of consolidation is the question of a set of institutions that politicians can agree with, and citizens can support[4].

Modern domestic researchers consider consolidation as a multifaceted and complex concept, they are aware of it as a process (action) and at the same time as a result of action. The essence of consolidation is that consolidation: spreads the idea; it is cyclical; creates conditions for strengthening the positions of sovereignty and independence in the state; acts as a factor in the systematization of legislation and the management system; activates the improvement of organizational forms and communication in the system of relations "society – nation – state"[5].

In the political-power and state processes, the term "consolidation" is considered as a kind of unifying processes in the conditions of reaching a public consensus, formed and approved by the means of political governance and the integration of society.

In practice, a consolidated society is impossible without a common goal, common interest, unity of action, i.e., national consolidation in the state is an association of citizens of the country based on the mental and value agreement regarding the understanding of urgent universally significant problems and their solutions. At the same time, it should be taken into account that the process of consolidation of society can have different ideological and socio-political motives from images of an external or internal enemy, a protest movement to unity in a national idea[6].

According to Oleh Rafalskyi, an important component of the successful development of Ukraine is "the political and psychological support for the process of consolidation of Ukrainian society"[7]. And it can be done by overcoming the "divided and traumatic past" and the formation of "a common vision of the future and awareness of the goals" for the further development of Ukraine[8].

[4] T. Serhienko, Yu. Kuris, *Consolidation of the Ukrainian society in the conditions of military aggression of the Russian Federation against Ukraine*, http://humstudies.com.ua/article/view/261867/258259 (in Ukrainian).

[5] O.V. Petukhova, *Consolidation: essence and types*, http://www.investplan.com.ua/pdf/3_2015/30.pdf (in Ukrainian).

[6] *Ibidem*.

[7] O.O. Rafalskyi, *Consolidation of Ukrainian society: ethno-political dimension*, Kiev IPiEND named after I.F. Kurasa of NAS of Ukraine, Kiev 2018 (in Ukrainian), p. 86.

[8] *Ibidem*, p. 86.

Emphasizing the importance of national consolidation, we agree with the opinion of the researcher Halyna Lutsyshyn[9] that the state policy of historical memory should be based on "the idea of consolidating all Ukrainians, regardless of a place of residence, origin and generation, to ensure nationwide consolidation on the principles of strengthening the Ukrainian national identity, unification of the world Ukrainians around the idea of national revival and worthy affirmation of the Ukrainian nation in the modern world, strengthening the role of foreign Ukrainians in the processes of Euro- and Euro-Atlantic integration of Ukraine". To implement this, it is necessary "to conduct a public discussion around complex historical issues, involving historians, sociologists, psychologists, linguists, and culturologists[10] to highlight in the media different approaches to conflicting historical events and facts, to involve both state and non-state media".

The disunity of society is perceived as a negative factor that undermines the security of the country and disintegrates society. An important and leading role in the consolidation belongs to the achievement of the nation's unity and the weakening of existing regional differences. And if until 2014 efforts were directed towards the spiritual unity of the nation, then after the start of the Russian-Ukrainian war, the territorial component of the concept of "unity" again became relevant. The idea of consolidating Ukrainian society is now being formed as the idea of such a Ukrainian statehood, in which all political forces that conduct dialogue among themselves and act in the interests of the entire Ukrainians may be interested.

Among the priority goals of the "special operation" of the Russian Federation were disunity and internal confrontation. But, as today's realities show, Ukrainian society has surprised not only itself, but the whole world[11].

Already on the first day of Russian aggression on February 24, 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine decided that it would work continuously in plenary mode and promptly adopted all the necessary legislative acts to organize a rebuff and ensure national security and defence, and decisions were made by deputies regardless of the party. Permanent interaction was established between the Office of the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the National Security and Defence Council of Ukraine, the Ministry of Defence, the Security Service of Ukraine and other state authorities.

[9] H.I. Lutsyshyn, *State policy of historical memory as a factor in the consolidation of Ukrainian society*, "Hrani. Political science", August 2015, No. 8(124), pp. 36-37 (in Ukrainian).

[10] Cultural experts.

[11] T. Serhienko, Yu. Kuris, *Consolidation of the Ukrainian society in the conditions of military aggression of the Russian Federation against Ukraine*, http://humstudies.com.ua/article/view/261867/258259 (in Ukrainian).

On February 24, 2022, the Decree of the President of Ukraine "On the Formation of the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief"[12] was issued, according to which the Military Cabinet of the National Security and Defence Council of Ukraine was terminated and the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief was established as the main coordinating centre for managing state affairs for the period of the war.

The political, informational, and legal measures taken by the state administration bodies made it possible to consolidate society in the face of external aggression and develop effective methods for managing state affairs in wartime conditions.

The results of a survey conducted by the Rating Sociological Group on April 6, 2022[13], recorded a significant increase in the feeling of pride in Ukraine among respondents. If in August 2021, 34% of respondents noted that they were proud of the state (at that time, the sadness emotion in relation to Ukraine prevailed), then in April 2022, this feeling was dominant (80%). 32% – feel sadness towards Ukraine, 20% – joy, 16% – fear, 11% – anger, and 6% – interest. Today, such emotions as indifference and shame towards Ukraine are practically absent among the respondents.

Since August 2021, the number of respondents who identify themselves as citizens of Ukraine has significantly increased (from 75 to 98%) and as "Europeans" – from 27 to 57%. Instead, fewer and fewer respondents describe themselves as a "Soviet person", their number has decreased from 21 to 7%. A very high level of local patriotism is also recorded.

About 80% of respondents participated in one way or another in the defence of the country. 45% of respondents helped to protect the country financially (in March 2022 – 39%). 35% volunteered and helped people or military, 18% participated in information resistance, 13% worked in critical infrastructure, and 3% participated in terrorist defence.

About 80% are satisfied with the activity of their city or village chairman, utilities and police. 76% support the initiative to rename streets and other objects whose names are associated with Russia[14].

According to the results of the Twentieth National Poll in War Conditions, conducted by the Rating Sociological Group on January 14-16, 2023, 87% of respondents would support Ukraine's entry into the European Union in the event of a referendum (against – 3%, would not vote – 8%).

[12] On the formation of the headquarters of the Supreme Commander: Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2022, No. 72, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/72/2022#Text (in Ukrainian).

[13] The Eighth National Poll: Ukraine at War (April 6, 2022), https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html (in Ukrainian).

[14] *Ibidem*.

Support for joining NATO has increased in recent months and is the highest: in a referendum, this initiative would be supported by 86%, against – 3%, 8% would not vote. Support for joining the EU and NATO is practically unanimous among representatives of all macro-regions, age and property groups.

85% of respondents support the idea of creating a military-political union consisting of Ukraine, Poland and Great Britain[15].

After a year of the full-scale invasion, the belief in victory is 95%, while back in January 2022 it was 56%. The majority (63%) believe that it takes at least six months or more to win.

A significant increase in public self-esteem is recorded. Most of the respondents rated the position of Ukraine above the average – 4.6 points out of 7 maximum, which is 1.5 times higher than in 2021. Two-thirds of the respondents rated Ukraine's prospects at the highest level.

The main emotion that respondents experience when thinking about Ukraine is pride. As a result of the full-scale invasion and the heroic resistance of the Ukrainian people, this figure more than doubled from 34 to 75%.

The changes also happened in national self-identification: the vast majority of respondents identify themselves as citizens of Ukraine (compared to 2021, the figure increased from 76 to 94%). Half identify themselves as European (double height).

If in 2021 the majority of citizens tended to have a negative image of the state, now more than half speak of a distinctly or moderately positive image. In this regard, the indicator of the right direction of the country can be mentioned, which is a record in the entire history of measurements (for a year fluctuations are at the level of 70-80%), based on high confidence in the military-political leadership of the country, faith in our victory, a significant increase in self-esteem and pride for the country, as well as realizing the aspirations of the people for Euro-Atlantic integration[16].

According to the citizens, the government copes better with solving problems in the following areas: national defence (82% of respondents answered that the government copes with it "very well" or "rather well", only 13% answered "very badly" or "rather poorly"), energy supply (respectively 80 and 16%), foreign policy (respectively 75 and 15.5%), education (respectively 56 and 29.5%), healthcare (respectively 54 and 36%), social protection and pensions (respectively 53 and 37%). The activity of the authorities in the economic sphere (respectively 45 and 45.5%), in the sphere of the country's reconstruction (respectively 38 and 36%)

[15] The Twentieth National Poll. Foreign policy sentiments of the population (January 14–16, 2023), https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_zovn_shnopol_tichn_nastro_naselennya_14-16_s_chnya_2023.html (in Ukrainian).

[16] *A comprehensive study: how the war changed me and the country. Results of the year*, https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (in Ukrainian).

is assessed worse. The activities in the field of combating crime (38 and 47%, respectively), justice (29 and 48%, respectively), and the fight against corruption (24 and 66%, respectively) are negatively assessed more often.

Among state and public institutions, trust is most often expressed in the Armed Forces of Ukraine (they are trusted by 96% of respondents), volunteer organizations (88%), volunteer detachments (87%), the National Guard of Ukraine (86%), the State Emergency Service (85%), President of Ukraine (83%), State Border Service (82%), Ministry of Defence of Ukraine (78%), Security Service of Ukraine (74%), National Police (71.5%), Church (70%), public organizations (66%), mass media of Ukraine (65%), the head of the city (town, village) where a respondent lives (62%), the National Bank of Ukraine (58%), the council of the city (town, village) where a respondent lives (56%), Commissioner of the Verkhovna Rada for Human Rights (Ombudsman) (52%), Government of Ukraine (50%)[17].

The full-scale invasion of the Russian Federation consolidated Ukrainian society as never before: public organizations, volunteers, charitable foundations and ordinary active citizens united and began to solve many problems to support the army and the population. Realities testify that the decisive role in resisting attempts to split the country is played by the Ukrainian national idea, the main goal of which is to ensure the consolidation, cohesion and national unity of the Ukrainian nation.

For centuries, the core of the national idea of Ukrainians was the idea of their own statehood, which a part of society consistently defended, seeing it as a means of national self-realization.

The Ukrainian national idea is comprehensive and means statehood, sovereignty and unity and acts as the basis for the functioning of the Ukrainian nation. The essence of the Ukrainian national idea is to reflect the aspirations of the Ukrainians for economic, political and cultural independence and the attitude of the state in the international arena as an independent subject of world politics[18].

At the same time, as well-known scientists S. Pyrozhkov and N. Khamitov[19], rightly pointed out in their article, "In the current war, in addition to geopolitical and economic issues, the existential-political issue is being resolved – the question of who is the authentic descendant of Kyiv Rus – Ukraine or Russia? It means that

[17] *Assessment by citizens of the situation in the country and actions of the authorities, trust in social institutions*, February-March 2023, https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r (in Ukrainian).

[18] T. Serhienko, Yu. Kuris, *Consolidation of the Ukrainian society in the conditions of military aggression of the Russian Federation against Ukraine*, http://humstudies.com.ua/article/view/261867/258259 (in Ukrainian).

[19] S. Pyrozhkov, N. Khamitov, *War and Peace in Ukraine: Ways to Real Victory and Development*, "Bulletin of the National Academy of Sciences" 2022, No. 9, pp. 38-49, http://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/1665/1680 (in Ukrainian).

Russia, contrary to its statements, is primarily not at war with the collective West or NATO, but with all military brutality it is resolving a centuries-old dispute with Ukraine.

(…) It is important to realize that the Kyiv-Rus identity is fundamentally different from the Moscow-Russian one because it is focused »not on imperial greatness, but on the values of freedom, dignity and personal self-realization«. In the Russian identity, any personal self-realization, except for the self-realization of a leader/emperor, is sacrificed for the sake of the imperial state.

The Kyiv-Rus identity is »the historical spiritual and ideological root and at the same time the potential of Ukrainian identity«. Awareness of this makes it possible to counteract the ideological pressure of propagandists of the Moscow--Russian imperial identity, rooted in a mentality with archetypes that are different from the archetypes of the Kyiv-Rus mentality. It consolidates the Ukrainian political nation in all its diversity, creating an ideological basis for the preservation and development of civilizational subjectivity"[20].

Therefore, ensuring the formation of a consolidating national idea, the use of historical and cultural heritage and the formation of civilizational subjectivity on the basis of the Kyiv-Rus identity is the main task of state administration.

Another important task is to organize the management of the recovery and restoration of Ukraine.

With the beginning of Russian aggression in February 2022, foreign financial and military assistance began to flow to Ukraine. At present, the prospects for external financing and post-war reconstruction of the country's national economy are being determined. In such conditions, it is extremely important to combine the process of using external economic assistance with the implementation of reforms in the country. Under these conditions, it is the state authorities that are responsible for attracting financial assistance to its direction to ensure military social economic and other tasks in the short and medium term.

In July 2022, within the framework of the International Conference on the Reconstruction of Ukraine (Ukraine Reform Conference – URC2022), a meeting was held in Lugano, Switzerland, where the Lugano Declaration[21] and principles were adopted. The Declaration emphasizes the importance of Ukraine being the driver of the renewal and development plan; the recovery process must be linked to a broader reform program, and they must mutually support each other; this process must be inclusive, multi-stakeholder and include the private sector and civil society organizations. As for the principles, they are as follows: 1) partnership with international structures; 2) the focus of Ukraine on the implementation of reforms and ensuring their sustainability in accordance with the European

[20] *Ibidem*.

[21] Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022 Lugano Declaration, Lugano, 4-5, July 2022, www.urc2022.com/conference-materials (in English), p. 3.

direction of Ukraine; 3) transparency, accountability and the rule of law with an emphasis on rooting out corruption; 4) democratic participation as an effort of the whole society; 5) involvement of many stakeholders, including representatives of the private sector, civil society, academia, local authorities, etc.; 6) gender equality and inclusion; 7) sustainable development in accordance with the 2030 Agenda for Sustainable Development and the Paris Agreement.

According to many historians of economics and politics, the Marshall Plan for Ukraine must become the cornerstone of the revival of its economy in the post--war period. The lesson of the Marshall Plan for Ukraine should be the creation of organizational and financial structures that will develop a strategy for the revival of the country and determine the criteria and requirements for those projects that will qualify for assistance. But in order to overcome the accumulated problems in the economy and give impetus to an accelerated renewal of production, to enter the circle of countries of sustainable growth, Ukraine must become an active participant in the development of the "Marshall Plan" for the country[22].

Destroyed housing, displaced persons, defenders of Ukraine in need of treatment, solving the problem of employment – these are the primary tasks for the active role of government bodies in the national economy of Ukraine, not to mention attracting external economic assistance, creating conditions for its effective implementation in Ukraine. The regulatory role of the state in the period of the post-war reconstruction of Ukraine must dominate over various wishes such as "everything will be rebuilt by itself" that are shared in the Ukrainian mass media. In any case, the role and place of the state in the conditions of Ukraine must not only be reviewed but also purposefully strengthened[23].

The country's tasks are being updated to maintain aggregate supply and demand and to effectively redistribute the income of the economy. Under such conditions, increasing the role of the state in the economy is a natural process. For example, during active hostilities, the share of the state in the Israel's economy exceeded 75% of the GDP. Military expenditures of the state budget, which are the main focus of fiscal policy during the war, do not have a direct economic effect, so the monetary policy of the central bank should be as balanced as possible and consistent with the needs of the economy and public finances of the country, and money emission should remain one of the sources of financing related government purchases. The balance of the economic system should be achieved through the flows of external support and (necessarily) the implementation of large-scale

[22] M.I. Zveriakov, *Formation of a model of economic development in the latest historical realities*, http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_08_003_uk.pdf (in Ukrainian).

[23] O.V. Plotnikov, *Post-war reconstruction of Ukraine in the context of the fragmentation of the world economy*, http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_12_003_uk.pdf (in Ukrainian).

projects to create new jobs. It will eliminate the risks of structural inflation and productively close the money supply in the real sector of the economy[24].

In addition, good governance is one of the critical success factors on the way to European integration, as it ensures the implementation already during the war and in the post-war period of proper institutional reforms and effective dialogue with the European Union regarding future membership.

Thus, the main tasks of government bodies are the following:

- ensuring the political and national consolidation of Ukrainian society on the basis of the Ukrainian national idea, taking into account historical experience and geopolitical realities;
- development and implementation of a comprehensive program for the restoration and post-war reconstruction of the country on the basis of partnership with foreign donor organizations and civil society institutions in Ukraine.

References

A comprehensive study: how the war changed me and the country. Results of the year, https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (in Ukrainian).

Assessment by citizens of the situation in the country and actions of the authorities, trust in social institutions, February-March 2023, https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r (in Ukrainian).

Danylyshyn B.M., *Economic transformations during martial law: tactics of evolutionism and modernization*, http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_10_003_uk.pdf (in Ukrainian).

Economic Encyclopedia, https://cyclop.com.ua/content/view/279/1/1/2/#324 (in Ukrainian).

Lutsyshyn H.I., *State policy of historical memory as a factor in the consolidation of Ukrainian society*, "Hrani. Political science", August 2015, No. 8(124), pp. 36-37 (in Ukrainian).

On the formation of the headquarters of the Supreme Commander: Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2022, No. 72, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/72/2022#Text (in Ukrainian).

Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022 Lugano Declaration, Lugano, 4-5, July 2022, www.urc2022.com/conference-materials (in English).

Petukhova O.V., *Consolidation: essence and types*, http://www.investplan.com.ua/pdf/3_2015/30.pdf (in Ukrainian).

Plotnikov O.V., *Post-war reconstruction of Ukraine in the context of the fragmentation of the world economy*, http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_12_003_uk.pdf (in Ukrainian).

Political Encyclopedia, Yu. Levenets, Yu. Shapoval et al. (eds.), Parliamentary Publishing House, Kiev 2011 (in Ukrainian).

Pyrozhkov S., Khamitov N., *War and Peace in Ukraine: Ways to Real Victory and Development*, "Bulletin of the National Academy of Sciences" 2022, No. 9, pp. 38-49, http://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/1665/1680 (in Ukrainian).

[24] B.M. Danylyshyn, *Economic transformations during martial law: tactics of evolutionism and modernization*, http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_10_003_uk.pdf (in Ukrainian).

Rafalskyi O.O., *Consolidation of Ukrainian society: ethno-political dimension*, Kiev IPiEND named after I.F. Kurasa of NAS of Ukraine, Kiev 2018 (in Ukrainian).

Serhienko T., Kuris Yu., *Consolidation of the Ukrainian society in the conditions of military aggression of the Russian Federation against Ukraine*, http://humstudies.com.ua/article/view/261867/258259 (in Ukrainian).

The Eighth National Poll: Ukraine at War (April 6, 2022), https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html (in Ukrainian).

The Twentieth National Poll. Foreign policy sentiments of the population (January 14–16, 2023), https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_zovn_shnopol_tichn_nastro_naselennya_14-16_s_chnya_2023.html (in Ukrainian).

Zveriakov M.I., *Formation of a model of economic development in the latest historical realities*, http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_08_003_uk.pdf (in Ukrainian).

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Mariusz Tadeusz Fierek

Wydział Zamiejscowy w Olsztynie, Gdańska Szkoła Wyższa

Rok 2022 pod znakiem wojny w Ukrainie

Streszczenie
Celem podjętych badań jest zaprezentowanie roku 2022 pod znakiem wojny w Ukrainie. Dla realizacji celu badań koniecznym było pokazanie wskazań respondentów dotyczących wojny w Ukrainie zagrażającej bezpieczeństwu Polski oraz opinii Polaków na temat Rosjan. Przedstawiono również poparcie dla członkostwa Polski w NATO oraz zaprezentowano polityka roku 2022 na świecie. Artykuł został opracowany na podstawie przeglądu wybranych komunikatów z badań Centrum Badania Opinii Społecznej zrealizowanych w ostatnich miesiącach.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo Polski, opinie Polaków, polityk roku.

Wstęp

W okresie od mniej więcej połowy 2017 r. aż do połowy 2020 r. mieliśmy do czynienia z utrzymywaniem się wyjątkowo dobrych nastrojów społecznych, kiedy to więcej dorosłych Polaków miało poczucie, że sytuacja w kraju zmierza w dobrym kierunku, niż że jest odwrotnie.

Badania CBOS z września 2019 r. pokazują, że deklarowane wówczas zadowolenie z sytuacji w kraju wynikało przede wszystkim z:

- poprawy warunków materialnych,
- rosnących płac,
- dobrej sytuacji na rynku pracy,
- sytuacji gospodarczej w ogóle,
- funkcjonujących programów społecznych.

Po raz ostatni więcej zadowolonych niż niezadowolonych z rozwoju sytuacji w kraju odnotowano w sierpniu 2020 r. (45 wobec 38%).

Kolejne miesiące, naznaczone pandemią i ograniczeniami z nią związanymi, przyniosły spadek nastrojów[1].

W pierwszej dekadzie lutego 2022 r. najwięcej dorosłych Polaków deklarowało, że w obecnych czasach najbardziej obawia się:

[1] B. Roguska, *Ocena sytuacji w kraju tuż przed wybuchem wojny na Ukrainie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 34, s. 1.

- drożyzny,
- wojny,
- choroby.

Dwa tygodnie przed zbrojną inwazją Rosji na Ukrainę ewentualna wojna częściej budziła niepokój kobiet niż mężczyzn. Oczekiwania poprawy sytuacji najczęściej koncentrowały się wokół:

- funkcjonowania polskiej demokracji,
- zmiany politycznej,
- przeciwdziałania inflacji/drożyźnie[2].

Warto przypomnieć, iż w pierwszej dekadzie lutego, jeszcze przed inwazją Rosji na Ukrainę, również zapytano respondentów o ich ówczesne obawy, z tym że lista, z której mogli wybierać, była nieco inna.

Mimo tego na szczycie hierarchii znalazły się te same źródła obaw (drożyzna, wojna i choroba), a na dodatek lider tego rankingu, czyli drożyzna wskazywana była niemal tak samo często jak teraz (71 wobec 72% obecnie). W pierwszej połowie września znacznie rzadziej niż w lutym 2022 r. wskazywano natomiast:

- wojnę (63 wobec 70%),
- chorobę (49 wobec 64%).

Wojna tocząca się od ponad pół roku za wschodnią granicą Polski prawdopodobnie urealniła to zagrożenie w odczuciach Polaków.

Podobne zjawisko może też dotyczyć deklarowanych obaw związanych z migrantami (spadek wskazań z 22 do 14%).

W przypadku zmniejszenia się odsetka obawiających się choroby znaczenie może mieć zastąpienie od dn. 16.05.2022 r. stanu epidemii w Polsce stanem zagrożenia epidemicznego w związku z zakażeniami wirusem SARS-CoV-2.

Ponadto obecnie na liście obaw do wyboru umieszczono brak możliwości zakupu potrzebnych leków (obecnie 13% wskazań), co być może w jakimś stopniu zawierało się poprzednio we wskazaniach na lęk przed chorobą.

W porównaniu z lutym znacznie mniej badanych wskazało na obawy związane z pandemią (spadek z 38 do 26%), a nieco więcej na wyjście Polski z Unii Europejskiej (wzrost z 19 do 22%).

Pozostałe odpowiedzi, które znalazły się w obu badaniach (pogorszenie sytuacji materialnej, utrata pracy, zmiana klimatu, zamknięcie szkół), wskazywane były ze zbliżoną częstotliwością.

Drożyzna i wojna znalazły się na dwóch pierwszych miejscach pod względem częstości wskazań w niemal wszystkich analizowanych grupach społecznych.

[2] B. Badora, *Obawy i oczekiwania Polaków*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 35, s. 8.

Analiza wskazań badanych pokazuje jednak, że w różnych grupach społecznych i demograficznych częstość poszczególnych odpowiedzi różniła się dość znacząco. Ponadto część różnic wykazuje stabilność w czasie[3].

Wskazania respondentów dotyczące wojny w Ukrainie zagrażającej bezpieczeństwu Polski

Odsetek Polaków mających poczucie, że wojna w Ukrainie zagraża bezpieczeństwu ich kraju, jest dość stabilny.

Od wielu miesięcy poczucie takie ma mniej więcej trzech na czterech badanych i najnowszy wynik (78%) wpisuje się w tę tendencję, choć jest o 3 pkt proc. wyższy niż w poprzednim miesiącu[4]. Zagrożenie dla bezpieczeństwa Polski dostrzegają ponadprzeciętnie często:

- starsi badani (85% respondentów w wieku 65 lat lub więcej wobec 65% w grupie wiekowej 18-24 lata),
- osoby praktykujące kilka razy w tygodniu (89 wobec 70% wśród niepraktykujących).

Spośród grup społeczno-zawodowych wyróżniają się pod tym względem:

- rolnicy (88%),
- emeryci (87%),
- gospodynie domowe (87%).

Jeśli zaś chodzi o elektoraty, to obawy takie wyrażają najczęściej wyborcy rządzącego Prawa i Sprawiedliwości (85%), a najrzadziej – Koalicji Obywatelskiej (74%)[5].

Tabela 1. Czy wojna w Ukrainie zagraża bezpieczeństwu Polski, czy też nie? (w %)

Termin badania	Wskazania respondentów				
	zdecydowanie tak	raczej tak	raczej nie	zdecydowanie nie	trudno powiedzieć
III 2022 r.	47	38	10	1	4
IV 2022 r.	42	37	13	3	5
V 2022 r.	29	44	18	3	6
VI 2022 r.	31	46	15	2	6
VII 2022 r.	33	42	17	2	6
VIII 2022 r.	35	40	18	2	5
IX 2022 r.	26	44	21	3	6

[3] *Idem*, *Obawy Polaków u progu jesieni*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 128, s. 2-3.

[4] J. Scovil, *Polacy o wojnie na Ukrainie i zaangażowaniu NATO*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 162, s. 1.

[5] *Ibidem*, s. 2.

Termin badania	Wskazania respondentów				
	zdecydowanie tak	raczej tak	raczej nie	zdecydowanie nie	trudno powiedzieć
X 2022 r.	34	42	16	3	5
XI 2022 r.	30	45	20	3	3
XII 2022 r.	29	49	16	2	4

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Feliksiak, B. Roguska, *Polacy wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 38, s. 3; B. Roguska, *Polacy o wsparciu dla walczącej Ukrainy*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 54, s. 1; J. Scovil, *Polacy wobec wojny na Ukrainie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 73, s. 2; J. Scovil, *Polacy w obliczu wojny na Ukrainie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 86, s. 2; J. Scovil, *Polacy wobec wojny na Ukrainie i ukraińskich uchodźców*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 101, s. 2; J. Scovil, *Polacy o wojnie na Ukrainie i Rosjanach*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 114, s. 2; J. Scovil, *Polacy o wojnie na Ukrainie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 123, s. 2; J. Scovil, *Polacy o wojnie na Ukrainie i zagrożeniu bronią jądrową*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 136, s. 2; U. Chankowska, *Polacy o wojnie na Ukrainie i pomocy dla uchodźców*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 152, s. 2; J. Scovil, *Polacy o wojnie na Ukrainie i zaangażowaniu NATO*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 162, s. 2.

Po raz kolejny zapytano Polaków również o to, czy wojna w Ukrainie obejmie inne kraje. Do tej pory rozkłady odpowiedzi na to pytanie ulegały dość gwałtownym zmianom, w miarę jak zmieniała się sytuacja na froncie.

W grudniowym badaniu uzyskano jednak rozkład niemal identyczny jak w poprzednim, październikowym pomiarze – nadal dominuje więc przekonanie, że wojna nie rozprzestrzeni się na inne kraje (43%, spadek o 1 pkt proc. w stosunku do października), choć zbliżone odsetki badanych albo utrzymują, że konflikt będzie eskalował (29%, wzrost o 1 pkt proc.), albo nie mają na ten temat zdania (28%, wzrost o 1 pkt proc.)[6]. Przekonanie, że wojna nie rozprzestrzeni się na inne kraje, jest częstsze wśród:

- mężczyzn (49 wobec 38% wśród kobiet),
- respondentów lepiej oceniających swoją sytuację materialną (48% wśród oceniających ją jako dobrą wobec 24% – wśród oceniających ją jako złą)[7].

Opinie Polaków na temat Rosjan

Ponad połowa Polaków (56%) uważa, że większość Rosjan popiera inwazję na Ukrainę. Przeciwnego zdania jest 17% respondentów, co dziewiąty (11%) sądzi natomiast, że wojna jest większości Rosjan obojętna.

Warto zestawić te wyniki z danymi zebranymi przez niezależny rosyjski ośrodek badawczy Centrum Lewady, dotyczącymi właśnie tego zagadnienia.

[6] *Ibidem*, s. 3.
[7] *Ibidem*, s. 3.

Z prowadzonych przez nie co miesiąc pomiarów wynika, że już od marca działania rosyjskich sił zbrojnych w Ukrainie popierała większość Rosjan i to zdecydowana – w ostatnim, lipcowym badaniu poparcie to sięgało 76%. Wygląda więc na to, że większość Polaków słusznie ocenia panujące u naszego sąsiada nastroje[8].

Przekonanie o tym, że większość Rosjan popiera inwazję na Ukrainę, jest mniej rozpowszechnione wśród:

- mieszkańców mniejszych miejscowości (49% na wsi wobec 63% w największych miastach),
- osób gorzej wykształconych (40% wśród badanych z wykształceniem podstawowym lub gimnazjalnym wobec 63% wśród respondentów z wykształceniem wyższym),
- gorzej oceniających swoją sytuację materialną (48% oceniających ją jako złą wobec 59% oceniających ją jako dobrą),
- częściej uczestniczących w praktykach religijnych (51% wśród praktykujących kilka razy w tygodniu wobec 65% wśród w ogóle niepraktykujących).

Pomimo dominującego przekonania o szerokim poparciu rosyjskiego społeczeństwa dla inwazji, większość respondentów uważa, że za wybuch wojny odpowiedzialność ponosi przede wszystkim jedna osoba – Władimir Putin (67%).

Prawie co piąty badany (18%) winą obarcza w pierwszej kolejności rosyjskie elity polityczne, a tylko co dwudziesty (5%) – ogół rosyjskiego społeczeństwa.

Natomiast 3% ankietowanych przypisuje główną część odpowiedzialności państwom zachodnim, a 1% – samej zaatakowanej Ukrainie[9]. Władimira Putina za głównego winowajcę uznawały ponadprzeciętnie często:

- kobiety (72 wobec 63% wśród mężczyzn),
- osoby gorzej wykształcone (71% wśród badanych z wykształceniem podstawowym lub gimnazjalnym wobec 58% wśród respondentów z wykształceniem wyższym),
- ankietowani sympatyzujący z lewicą (71 wobec 63% zwolenników prawicy)[10].

Dominuje przekonanie, że sankcje nałożone na Rosję przez Zachód są równie odczuwalne dla Rosjan, co dla mieszkańców Unii Europejskiej.

Poza tym jednak odsetek osób uznających, że sankcje uderzają bardziej w Unię Europejską, jest wyższy niż tych, które uznają, że uderzają one bardziej w Rosję.

Większość Polaków zgadza się, że należy obecnie bojkotować rosyjskie produkty, a także zachodnie firmy, które nie wycofały się z Rosji po wybuchu wojny.

[8] *Idem*, *Polacy o wojnie na Ukrainie i Rosjanach*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 114, s. 5.

[9] *Ibidem*, s. 6.

[10] *Ibidem*, s. 7.

Opinie są natomiast podzielone w sprawie tego, czy bojkotem należałoby objąć również rosyjską sztukę.

Ponad połowa Polaków uważa, że rosyjscy sportowcy nie powinni mieć obecnie prawa do uczestniczenia w międzynarodowych zawodach[11].

Poparcie dla członkostwa Polski w NATO

W powszechnym przekonaniu filarami bezpieczeństwa kraju są:

- nowoczesna armia,
- obecność w sojuszu militarnym, tj. NATO[12].

Mimo odnotowanej w lutym 2020 r. znaczącej poprawy w społecznym postrzeganiu bezpieczeństwa kraju, wyniki badań z ostatnich ośmiu lat generalnie mocno kontrastują z tymi, które odnotowano w latach 1992-2013, kiedy to zdecydowana większość respondentów twierdziła, że nie ma zagrożenia dla niepodległości Polski.

Najgorzej sytuacja oceniana była w kwietniu 2014 r., czyli po „referendum" na Krymie i aneksji tego półwyspu przez Federację Rosyjską – wtedy aż 47% ankietowanych uważało, że istnieje zagrożenie dla niepodległości Polski, a nie dostrzegało go 41%.

Wzrost obaw o utrzymanie niepodległości Polski zarejestrowano po aneksji Krymu przez Rosję, ale jeszcze przed atakami prorosyjskich separatystów na wschodzie Ukrainy i przed eskalacją przemocy w tym regionie.

Należy przypomnieć, iż wcześniej jedynie w lutym 1991 r. badani częściej wyrażali przekonanie o istnieniu zagrożenia dla niepodległości Polski, niż uważali, że ono nie istnieje (44 wobec 33%).

W tamtym czasie Polska była jeszcze członkiem Układu Warszawskiego, na jej terytorium stacjonowały wojska radzieckie, a przekonanie o zagrożeniu niepodległości najczęściej wyrażali zwolennicy likwidacji Układu Warszawskiego i zawiązania sojuszu militarnego z Zachodem.

W maju 1992 r., po rozwiązaniu Układu Warszawskiego i rozpoczęciu wycofywania oddziałów Armii Radzieckiej z Polski (w trakcie realizacji ówczesnego badania rząd Jana Olszewskiego podpisał pakiet porozumień dotyczących wycofania Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej z Polski), a także po faktycznym rozpadzie ZSRR i jego formalnym samorozwiązaniu, odsetek Polaków przeświadczonych o tym, że niepodległość kraju jest zagrożona, spadł do 28%, a większość (58%) uważała, że zagrożenie dla niepodległości Polski nie istnieje[13].

---

[11] *Ibidem*, s. 9.

[12] B. Roguska, *Od czego zależy bezpieczeństwo kraju?*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 48, s. 1.

[13] B. Badora, *O bezpieczeństwie państwa i kwestiach związanych z obronnością*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 79, s. 1-2.

Od 1999 r. przynależność Polski do NATO popierała zdecydowana większość Polaków. Agresywne działania Rosji w stosunku do sąsiadującego państwa są jednak czynnikiem wyraźnie wzmacniającym społeczne poparcie dla przynależności Polski do NATO.

Warto przypomnieć, iż znacząco wyższy jego poziom notuje się od kwietnia 2014 r., kiedy to po „referendum" na Krymie i aneksji tego półwyspu przez Federację Rosyjską grupa Polaków popierających przynależność Polski do NATO zwiększyła się – w stosunku do wcześniejszego, lutowego pomiaru z tamtego roku – aż o 19 pkt proc., jednocześnie zaś o 16 pkt proc. zmniejszył się wówczas odsetek osób twierdzących, że jest im obojętne, czy nasz kraj jest członkiem NATO, czy też nie.

Wzrost poparcia dla członkostwa w NATO zarejestrowano w 2014 r. jeszcze przed atakami prorosyjskich separatystów na wschodzie Ukrainy i przed eskalacją przemocy w tym regionie.

Po rozpoczętej 24.02.2022 r. zbrojnej inwazji Rosji na Ukrainę pronatowskie postawy są w polskim społeczeństwie rozpowszechnione jak nigdy wcześniej.

We wcześniejszym okresie wyraźne – choć nie tak duże jak w 2014 r. i obecnie – wzrosty odsetka zwolenników członkostwa Polski w NATO odnotowano w:

- kwietniu 2002 r. (ponad pół roku po zamachu terrorystycznym na World Trade Center i uruchomieniu po raz pierwszy w historii NATO procedur związanych z art. 5 Traktatu Północnoatlantyckiego, który głosi, że atak na dowolne państwo należące do NATO jest równoznaczny z atakiem na cały sojusz),
- maju 2003 r. (dwa miesiące po rozpoczęciu przez Stany Zjednoczone i koalicję sił międzynarodowych, w skład której weszła też Polska, wojny w Iraku)[14].

W związku z trwającą agresją zbrojną Rosji w Ukrainie oraz pojawiającymi się otwartymi groźbami rosyjskich polityków i publicystów pod adresem Polski, kwestie dotyczące obronności kraju oraz zdolności zwykłych obywateli do działań obronnych stały się tematem powszechnego zainteresowania[15].

Polityk roku 2022 na świecie

Wybór polityka roku spośród przedstawicieli międzynarodowej sceny politycznej z reguły nastręcza badanym więcej trudności niż wskazanie najbardziej zasłużonego reprezentanta polityki krajowej[16].

W grudniu 2021 r. miała z tym problem prawie połowa respondentów (49%), a dalsze 21% ankietowanych uznało, że żaden ze znanych im polityków rangi

[14] *Idem*, *Stosunek do NATO i obecności wojsk sojuszniczych w Polsce*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 40, s. 2-3.

[15] *Idem*, *Jeszcze raz o kwestiach związanych z obronnością*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 103, s. 1.

[16] A. Cybulska, *Polityk roku 2020 w Polsce i na świecie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2021, nr 2, s. 4.

światowej nie odegrał w ciągu minionych dwunastu miesięcy na tyle znaczącej roli na arenie międzynarodowej, by zasłużyć na ten tytuł.

W sumie tylko niespełna co trzeci respondent (29%) wymienił nazwisko jakiegoś polityka czy osoby publicznej działającej na arenie światowej, której – jego zdaniem – należy się tytuł polityka roku.

Łącznie zgłoszono trzydzieści cztery nazwiska, ale tylko sześć pojawiło się w wypowiedziach więcej niż 1% ankietowanych, zaś dalsze cztery zostały wskazane przez co najmniej 0,5% badanych.

Na arenie międzynarodowej tytuł polityka roku 2021 Polacy przyznali kanclerz Niemiec Angeli Merkel, która w końcu października, po szesnastu latach na tym stanowisku zakończyła swoje urzędowanie i jako pierwszy kanclerz w powojennej historii Niemiec postanowiła nie ubiegać się o ponowny wybór.

Co dziesiąty z badanych (10%) uznał, że właśnie ustępującej kanclerz RFN należy się tytuł polityka roku.

To jej kolejne zwycięstwo po pięciu latach przerwy, kiedy najwięcej głosów zdobywali prezydenci Stanów Zjednoczonych.

Na drugim miejscu rankingu ze znaczną stratą do Angeli Merkel znalazł się były prezydent Stanów Zjednoczonych Donald Trump, który w 2020 r. przegrał wybory. Jego nazwisko wymieniło 4% badanych.

Na trzecim miejscu listy polityków najbardziej zasłużonych w 2021 r. uplasował się obecny prezydent Stanów Zjednoczonych, zwycięzca w wyborach 2020 r. – Joe Biden, wskazany przez 3% ankietowanych.

Czwarte miejsce, z podobną liczbą głosów, zajął w tym roku premier Węgier Viktor Orbán (3%). Kolejne miejsca ze wskazaniami ponad 1% zajęli:

- przewodnicząca Komisji Europejskiej Ursula von der Leyen,
- prezydent Rosji Władimir Putin.

Pozostali kandydaci, którzy zgłaszani byli przez co najmniej 0,5% respondentów, to w kolejności uzyskanych wyników:

- prezydent Andrzej Duda,
- zaliczony również do grona międzynarodowych polityków papież Franciszek,
- prezydent Francji Emmanuel Macron,
- premier Wielkiej Brytanii Boris Johnson[17].

W 2022 r. ta reguła straciła nieco na znaczeniu. W grudniu, w końcu roku, który upłynął pod znakiem rosyjskiej wojny w Ukrainie, problem z wyborem polityka roku na świecie miało blisko 2/5 respondentów (38%), a więc znacznie mniej osób niż dwanaście miesięcy wcześniej (49%).

Rzadziej niż rok wcześniej badani odmawiali też zasług wszystkim politykom aktywnym na arenie międzynarodowej.

[17] *Idem*, *Polityk roku 2021 w Polsce i na świecie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 2, s. 5.

W 2022 r. tylko niespełna 1/5 ankietowanych (18%) uznała, że żaden ze znanych im polityków rangi światowej nie odegrał w ciągu minionych dwunastu miesięcy na tyle znaczącej roli na arenie międzynarodowej, by zasłużyć na tytuł polityka roku.

W sumie ponad 2/5 ankietowanych (43%) wymieniło nazwisko jakiegoś polityka lub osoby publicznej działającej na arenie światowej, która – ich zdaniem – zasługuje na tytuł polityka roku.

Łącznie zgłoszono trzydzieści pięć nazwisk, jednak w wypowiedziach badanych dominowały tylko dwa.

Na arenie międzynarodowej tytuł polityka roku 2022 Polacy przyznali prezydentowi Ukrainy Wołodymyrowi Zełenskiemu. Co piąty ankietowany (20%) uznał, iż właśnie jemu należy się ten tytuł.

Na drugim miejscu rankingu, z wysokim odsetkiem wskazań, znalazł się prezydent Stanów Zjednoczonych Joe Biden. Za polityka roku 2022 uznało go 15% ogółu ankietowanych.

Wołodymyr Zełenski oraz Joe Biden pod względem liczby uzyskanych głosów deklasują w plebiscycie wszystkich pozostałych przedstawicieli światowej polityki, przywoływanych w tym kontekście przez badanych.

Politycy lokujący się na kolejnych pozycjach rankingu wymieniani byli przez co najwyżej 1% respondentów.

Od co najmniej 0,5 do 1,4% respondentów zgłosiło kandydatury (w kolejności uzyskanych wyników):

- byłego prezydenta Stanów Zjednoczonych Donalda Trumpa,
- byłego premiera Wielkiej Brytanii Borisa Johnsona,
- przewodniczącej Komisji Europejskiej Ursuli von der Leyen,
- Donalda Tuska (jako polityka międzynarodowego),
- prezydenta Węgier Victora Orbána,
- przez wiele lat zwyciężającej w rankingach na polityka roku byłej kanclerz Niemiec Angeli Merkel[18].

W dn. 25-26.03.2022 r., miesiąc po rozpoczęciu zbrojnej inwazji Rosji na Ukrainę, odbyła się w Polsce wizyta prezydenta Stanów Zjednoczonych Joe Bidena.

Rozpoczęła się ona w Rzeszowie od spotkania ze stacjonującymi tam żołnierzami amerykańskimi. Prezydent spotkał się także z przedstawicielami polskich władz oraz z delegacją rządu Ukrainy.

Ponadto na dziedzińcu Zamku Królewskiego w Warszawie wygłosił przemówienie, którego treść odbiła się szerokim echem na całym świecie[19].

[18] *Idem*, *Polityk roku 2022 w Polsce i na świecie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2023, nr 1, s. 5.

[19] B. Badora, *Ocena wizyty Joe Bidena w Polsce, jego prezydentury oraz stosunków polsko-amerykańskich*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 57, s. 1.

Podsumowanie

Uwzględniając nieco dłuższą perspektywę można zauważyć, że w okresie poprzedzającym pandemię (2014-2019) zarówno samopoczucie psychiczne, jak i nastroje środowiskowe poprawiały się.

W 2019 r. wskaźnik samopoczucia psychicznego, mierzącego stan pozytywnych i negatywnych emocji w społeczeństwie, osiągnął rekordową wartość w historii badań.

Podobnie nastroje środowiskowe w tym czasie należały do najlepszych w trzech ostatnich dekadach. Z analiz wynika, że samopoczucie psychiczne w znacznej mierze zależy od położenia materialnego.

Warto w tym kontekście zaznaczyć, że w okresie 2014-2019 wskaźniki subiektywnego położenia materialnego poprawiały się, a rejestrowane w 2019 r. oceny warunków materialnych, jakości życia, a także inne wskaźniki, jak np. odsetek osób spokojnych o swoją finansową przyszłość, którym żyje się dobrze lub bardzo dobrze, należały do najlepszych w historii badań[20].

Pojawienie się „czarnych łabędzi" – czyli pandemia COVID-19 oraz rozpoczęta w dn. 24.02.2022 r. zbrojna agresja Rosji na Ukrainę – przerwało kilkunastoletni okres względnej pomyślności, kiedy to większość wskaźników podsumowujących mijający rok notowała na ogół wyższe niż wcześniej poziomy.

Oceny 2022 r. w wymiarze globalnym są najgorsze w całym okresie objętym badaniami, czyli od 1986 r.

W odniesieniu do Polski 2022 r. oceniany jest niemal tak samo jak 2021 r. i minimalnie lepiej niż najgorszy w historii badań 2020 r.

Mimo iż ponad połowa ogółu dorosłych Polaków ocenia upływający rok pozytywnie w odniesieniu do siebie i swojej rodziny, a także ponad połowa pracujących zarobkowo uważa, że był on dobry dla ich zakładów pracy, to wyniki te są znacznie gorsze niż w latach 2014-2019.

Warto też dodać, iż analizy zróżnicowań ocen pokazują, że w odniesieniu do sytuacji osobistej, losów rodziny, własnego zakładu pracy i Polski sprawdza się twierdzenie Karola Marksa, że „byt kształtuje świadomość"[21].

Mimo wyzwań związanych z wojną w Ukrainie, kryzysem energetycznym i wzrostem inflacji, 2023 r. Polacy rozpoczynają w nieco lepszej kondycji psychicznej niż poprzedni rok.

Wprawdzie dość powszechnie odczuwana jest niepewność jutra, jednak – jak zauważają badani – w ich środowisku mniej jest apatii, rezygnacji, pogodzenia się z losem.

Polacy rzadziej niż w pandemicznych latach 2020 i 2021 czują się bezradni, zniechęceni i znużeni, częściej natomiast odczuwają dumę z własnych osiągnięć.

[20] M. Omyła-Rudzka, *Samopoczucie Polaków w roku 2021*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 7, s. 10-11.

[21] B. Badora, *Oceny roku 2022*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 161, s. 11.

Wydaje się zatem, że odzyskali częściowo poczucie sprawstwa osłabione w czasie pandemii koronawirusa i trwających obostrzeń.

Poprawie samopoczucia, w tym zmniejszeniu poczucia bezradności, a także w jakiejś mierze dumie z własnych osiągnięć, mogło sprzyjać masowe zaangażowanie społeczne w pomoc uchodźcom uciekającym z objętej wojną Ukrainy[22].

Bibliografia

Badora B., *Jeszcze raz o kwestiach związanych z obronnością*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 103.

Badora B., *O bezpieczeństwie państwa i kwestiach związanych z obronnością*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 79.

Badora B., *Obawy i oczekiwania Polaków*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 35.

Badora B., *Obawy Polaków u progu jesieni*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 128.

Badora B., *Ocena wizyty Joe Bidena w Polsce, jego prezydentury oraz stosunków polsko-amerykańskich*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 57.

Badora B., *Oceny roku 2022*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 161.

Badora B., *Stosunek do NATO i obecności wojsk sojuszniczych w Polsce*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 40.

Chankowska U., *Polacy o wojnie na Ukrainie i pomocy dla uchodźców*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 152.

Cybulska A., *Polityk roku 2020 w Polsce i na świecie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2021, nr 2.

Cybulska A., *Polityk roku 2021 w Polsce i na świecie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 2.

Cybulska A., *Polityk roku 2022 w Polsce i na świecie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2023, nr 1.

Feliksiak M., Roguska B., *Polacy wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 38.

Omyła-Rudzka M., *Samopoczucie Polaków w roku 2021*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 7.

Roguska B., *Ocena sytuacji w kraju tuż przed wybuchem wojny na Ukrainie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 34.

Roguska B., *Od czego zależy bezpieczeństwo kraju?*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 48.

Roguska B., *Polacy o wsparciu dla walczącej Ukrainy*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 54.

Roguska B., *Samopoczucie Polaków w roku 2022*, „Komunikat z Badań CBOS" 2023, nr 4.

Scovil J., *Polacy o wojnie na Ukrainie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 123.

Scovil J., *Polacy o wojnie na Ukrainie i Rosjanach*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 114.

Scovil J., *Polacy o wojnie na Ukrainie i zaangażowaniu NATO*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 162.

Scovil J., *Polacy o wojnie na Ukrainie i zagrożeniu bronią jądrową*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 136.

Scovil J., *Polacy w obliczu wojny na Ukrainie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 86.

Scovil J., *Polacy wobec wojny na Ukrainie*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 73.

Scovil J., *Polacy wobec wojny na Ukrainie i ukraińskich uchodźców*, „Komunikat z Badań CBOS" 2022, nr 101.

[22] B. Roguska, *Samopoczucie Polaków w roku 2022*, „Komunikat z Badań CBOS" 2023, nr 4, s. 11.

The year 2022 is marked by the war in Ukraine

Abstract
The aim of the research is to present the year 2022 under the sign of the war in Ukraine. In order to achieve the aim of the research, it was necessary to show the respondents' indications regarding the war in Ukraine threatening the security of Polish and the opinions of Poles about the Russians. Support for Polish NATO membership was also presented and the policy of the year 2022 in the world was presented. The article was prepared on the basis of a review of selected messages from the research of the Public Opinion Research Centre carried out in recent months.

Keywords: Polish security, opinions of Poles, a politician of the year.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Piotr Wojnicz

Filia Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Ełku
https://orcid.org/0000-0003-3333-6726

Osoby zaginione w szczególnych okolicznościach w kontekście konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. Studium polityczno-prawne

Streszczenie
Stosunki pomiędzy Rosją a Ukrainą w XXI w. naznaczone są wydarzeniami dramatycznymi. Czyny o charakterze ludobójczym, uprowadzenia, przesiedlenia osób oraz zaginięcia ludzi towarzyszą nieodłącznie obecnym działaniom wojennym. Takie miasta, jak Bucza, Hostomel czy Mariupol przejdą do historii jako miejsca, w których dokonano ludobójstwa. Porwania ludzi, zaginięcia osób stały się codziennością ukraińskiej ludności. Społeczność międzynarodowa uznała zaginięcia wymuszone za zbrodnię przeciwko ludzkości. Państwo ukraińskie również przyjęło adekwatne rozwiązania prawne i powołało specjalne instytucje zajmujące się zaginięciami wymuszonymi.

Słowa kluczowe: zaginięcia wymuszone, Rosja, Ukraina, ludobójstwo.

Wprowadzenie

Stosunki pomiędzy Rosją a Ukrainą w XXI w. naznaczone są wydarzeniami dramatycznymi, które nie tylko zmieniają sytuację geopolityczną w regionie, ale przede wszystkim wpływają negatywnie na los jednostek. Czyny o charakterze ludobójczym, uprowadzenia, przesiedlenia osób oraz zaginięcia ludzi w bliżej nieznanych okolicznościach towarzyszą nieodłącznie działaniom wojennym. Czyny, jakich dopuszczają się rosyjscy żołnierze podczas tak zwanej „operacji specjalnej", charakteryzują się daleko idącą brutalnością i okrucieństwem. Jednym z istotnych środków do osiągnięcia celów stosowanych przez władze Federacji Rosyjskiej są planowe wysiedlenia całych społeczności. Podobne sytuacje miały miejsce w okresie stalinowskim. Przesiedlono wówczas Czeczenów oraz Tatarów Krymskich.

Obecny konflikt jest efektem zamrożenia sytuacji, która miała miejsce w 2014 r. Porozumienia wówczas zawarte pomiędzy Ukrainą a Rosją przy udziale państw zachodnich doprowadziły do ustalenia kompromisu, który był niewygodny dla obu stron. Dla Rosji był to element polityki odbudowy wpływów na terenach byłego Związku Radzieckiego. Natomiast dla Ukraińców rok 2014 stał się funda-

mentem budowy świadomości narodowej. Przełożyło się to w sposób widoczny w dniu 24.02.2022 r., gdy Rosja w imię swoich bliżej nieokreślonych interesów zaatakowała Ukrainę. Należy podkreślić, że społeczeństwo ukraińskie wykazało daleko idącą solidarność ze swoim państwem, ponosząc przy tym znaczną ofiarę. Takie miasta, jak Bucza, Hostomel czy Mariupol przejdą do historii jako miejsca-symbole, w których dokonano ludobójstwa w XXI w.

Wydarzenia z 2014 r. przyczyniły się do pojawienia się wydarzeń, które w czasach pokoju nie miałyby miejsca. Porwania ludzi, zaginięcia osób stały się codziennością ukraińskiej społeczności. Mając to na uwadze prawodawca ukraiński przyjął w dniu 12.07.2018 r. ustawę nr 2505-VIII o statusie prawnym osób zaginionych w szczególnych okolicznościach[1]. Z uwagi na zmieniającą się sytuację towarzyszącą działaniom wojennym pełna liczba osób zaginionych jest nieznana.

Etiologia zaginięć wymuszonych

Zjawisko zaginięć wymuszonych zostało zdefiniowane stosunkowo niedawno. Społeczność międzynarodowa uczyniła to dopiero w grudniu 2006 r. w Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie ochrony wszelkich osób przed wymuszonym zaginięciem.

Rys. 1. Formy pozbawienia wolności według Międzynarodowej Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie ochrony wszelkich osób przed wymuszonym zaginięciem

Źródło oprac. własne na podst.: G. Baranowska, *Wymuszone zaginięcia na Ukrainie w latach 2013-2014: skargi i procedury międzynarodowe*, „Studia Prawnicze KUL" 2015, nr 2, s. 11.

[1] Preambuła do ustawy z dnia 12 lipca 2018 roku Nr 2505-VIII o statusie prawnym osób zaginionych w szczególnych okolicznościach (Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР), 2018, № 38, Art. 280), pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text (dostęp: 26.04.2023 r.), dalej ustawa o statusie prawnym osób zaginionych w szczególnych okolicznościach.

Artykuł 2 Konwencji stanowi, że „za wymuszone zaginięcie uważa się zatrzymanie, aresztowanie, uprowadzenie lub jakąkolwiek inną formę pozbawienia osoby wolności [rys. 1 – przyp. P.W.], dokonane przez przedstawicieli Państwa albo przez osoby lub grupy osób działające z upoważnieniem, pomocą lub za milczącą zgodą Państwa, po którym następuje odmowa przyznania faktu pozbawienia wolności lub ukrywanie losów bądź miejsca pobytu takiej osoby, co powoduje, że znajduje się ona poza ochroną prawa”[2].

Grażyna Baranowska podkreśla trzy elementy, które wypełniają treść tej definicji, a mianowicie[3]:

- osoba zostaje pozbawiona wolności,
- w akt pozbawienia wolności zaangażowani są funkcjonariusze państwowi – przynajmniej pośrednio przez swoją milczącą zgodę,
- los i miejsce pobytu takiej osoby zostają utajone bądź przedstawiciele władz zaprzeczają, że tego rodzaju pozbawienie wolności miało miejsce.

Ponadto autorka stwierdza, że zaginięcia wymuszone były zakazane przez prawo międzynarodowe jeszcze przed podpisaniem tego, wyżej wymienionego dokumentu. Wśród aktów prawnych zakazujących takich praktyk wymienia[4]:

- Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego z 17 lipca 1998 roku,
- Międzyamerykańską Konwencję o wymuszonych zaginięciach osób z 18 grudnia 1992 roku przyjętą przez Organizację Państw Amerykańskich,
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 roku,
- Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950 roku.

Zdaniem Małgorzaty Myl ochrona ludzi przed zjawiskiem zaginięć wymuszonych wynika z „obowiązku poszanowania godności ludzkiej, prawa do życia, wolności i bezpieczeństwa, a także z wolności od tortur oraz innego okrutnego i nieludzkiego traktowania oraz karania”[5]. Ponadto wskazuje ona, że „w ramach międzynarodowego prawa humanitarnego można wyodrębnić szereg regulacji,

[2] Międzynarodowa Konwencja Narodów Zjednoczonych z 20 grudnia 2006 r. w sprawie ochrony wszelkich osób przed wymuszonym zaginięciem, pobrane z: https://arch-bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/konwencja-onz-ws--wymuszonych-zaginiec.pdf (dostęp: 26.04.2023 r.), dalej Konwencja o zaginięciach wymuszonych.

[3] G. Baranowska, *Wymuszone zaginięcia na Ukrainie w latach 2013-2014: skargi i procedury międzynarodowe*, „Studia Prawnicze KUL” 2015, nr 2, s. 11.

[4] *Idem*, *Kształtowanie się międzynarodowych standardów prawnych w zakresie zapobiegania i reagowania na wymuszone zaginięcia*, „Studia Prawnicze PAN” 2016, nr 1, s. 66-68.

[5] M. Myl, *Wschodnia Ukraina w obliczu masowych zaginięć*, „Acta Iuris Stetinensis” 2016, nr 4, s. 115.

które w sposób pośredni lub bezpośredni odnoszą się do osób zaginionych”[6]. Wśród nich należy wymienić[7]:

- obowiązek utworzenia Biura Informacji o jeńcach wojennych znajdujących się we władzy wszystkich stron konfliktu,
- obowiązek członków sił zbrojnych do noszenia specjalnych oznaczeń umożliwiających odróżnienie ich od ludności cywilnej,
- obowiązek odpowiedniego traktowania ciał osób zmarłych w trakcie trwania konfliktu,
- obowiązek rejestrowania wszelkich danych dotyczących osób zmarłych oraz osób pozbawionych wolności.

Bardzo ważnym w tym obszarze dokumentem jest Statut Rzymski, w oparciu o który działa Międzynarodowy Trybunał Karny. Grażyna Baranowska analizując ten dokument, twierdzi, że postanowienia w nim zawarte stanowią „bezpośrednią podstawę ścigania dla MTK i nie wymagają transpozycji na normy prawa krajowego”[8]. Autorka podkreśla, że Statut „wymienia wymuszone zaginięcia osób jako jeden z czynów, których popełnienie w ramach rozległego lub systematycznego, świadomego ataku skierowanego przeciwko ludności cywilnej, stanowi zbrodnię przeciwko ludzkości”[9]. W artykule 7 ust. 2 Statutu zostało zdefiniowane pojęcie zaginięć wymuszonych. Twórcy dokumentu ustanowili, że zjawisko to oznacza „zatrzymanie, aresztowanie lub porwanie osób przez Państwo lub organizację polityczną lub z ich upoważnienia, przy ich poparciu lub milczącej zgodzie, a następnie odmowę przyznania faktu pozbawienia wolności lub odmowę przekazania informacji dotyczących losu i miejsca pobytu tych ludzi, z zamiarem pozbawienia ich ochrony prawnej przez dłuższy okres czasu”[10]. Zakwalifikowanie w Statucie zaginięć wymuszonych do zbrodni przeciwko ludzkości powoduje, że czyny tego rodzaju nie przedawniają się.

Międzynarodowy Trybunał Karny w dniu 17.03.2023 r. wydał za prezydentem Federacji Rosyjskiej nakaz aresztowania, oskarżając go o sprawstwo kierownicze zbrodni wojennych na Ukrainie poprzez zarządzanie przymusowymi wywózkami ukraińskich dzieci do Rosji. Nakaz aresztowania został również wystawiony za rosyjskim Rzecznikiem Praw Dziecka Marią Lwową-Biełową[11].

Zaginięcia, które są przedmiotem rozważań, zostały określone przede wszystkim w Konwencji w sprawie ochrony wszelkich osób przed wymuszonym zaginięciem. Również w tym dokumencie zaginięcia wymuszone potraktowano jako

[6] *Ibidem*, s. 116.

[7] *Ibidem*, s. 116.

[8] G. Baranowska, *Kształtowanie się międzynarodowych*…, s. 76.

[9] *Ibidem*, s. 76.

[10] *Ibidem*, s. 78.

[11] *Rosyjskie reakcje na list gończy MTK za Putinem*, pobrane z: https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-03-20/rosyjskie-reakcje-na-list-gonczy-mtk-za-putinem (dostęp: 20.04.2023 r.).

zbrodnię przeciwko ludzkości. Jednakże w przeciwieństwie do Statutu Rzymskiego, zawarto w nim sformułowanie, według którego aby uznać wymuszone zaginięcie za przestępstwo, musi być ono zgodne z krajowym prawem karnym. Konwencja zobowiązuje państwa strony do wprowadzenia tego typu uregulowań. Jednocześnie akt ten wskazuje osoby, które należy pociągnąć do odpowiedzialności za tego rodzaju czyny. Jest to[12]:

a) każdy, kto popełnia, zleca, namawia bądź nakłania do popełnienia, usiłuje popełnić, współdziała lub uczestniczy w wymuszonym zaginięciu;
b) przełożony, który:
   - wiedział lub świadomie zlekceważył informacje jasno wskazujące, że podwładni pozostający pod jego faktyczną władzą i kontrolą popełniali lub zmierzali do popełnienia przestępstwa wymuszonego zaginięcia,
   - sprawował rzeczywistą odpowiedzialność i kontrolę nad działalnością związaną z przestępstwem wymuszonego zaginięcia,
   - nie podjął wszystkich niezbędnych i rozsądnych środków będących w jego mocy, w celu zapobieżenia lub powstrzymania od popełnienia przestępstwa wymuszonego zaginięcia lub nie skierował sprawy do właściwych organów postępowania karnego.

Ponadto w tym dokumencie zaznaczono, że żadne rozkazy ani instrukcje wydane przez władze publiczne, cywilne, wojskowe lub jakiekolwiek inne nie mogą być powoływane jako usprawiedliwienie przestępstwa wymuszonego zaginięcia. Państwa-strony Konwencji będą ze sobą współpracować oraz udzielać sobie w jak największym zakresie wzajemnej pomocy prawnej w celu wsparcia ofiar przestępstwa wymuszonego zaginięcia oraz w celu prowadzenia poszukiwań, zlokalizowania i uwolnienia osób zaginionych, a w przypadku ich śmierci – ekshumacji, identyfikacji oraz zwrotu szczątków[13].

Ukraina ratyfikowała Konwencję Narodów Zjednoczonych w sprawie ochrony wszelkich osób przed wymuszonym zaginięciem w 2015 r.

Ideologiczny aspekt agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę

W dniu 24.02.2022 r. wojska rosyjskie z trzech stron zaatakowały państwo ukraińskie. Działania te stanowiły kontynuację zdarzeń, do których doszło w 2014 r., czyli aneksji Krymu oraz utworzenia dwóch republik ludowych: donieckiej i ługańskiej. Wydarzenia, które miały wówczas miejsce, zostały nazwane mianem wojny hybrydowej[14]. Natomiast już w 2022 r. nastąpiła wielowymiarowa wojna, która toczy się na różnych płaszczyznach życia militarnego i społecznego.

[12] Art. 6, Konwencja o zaginięciach wymuszonych.

[13] Art. 15, Konwencja o zaginięciach wymuszonych.

[14] P. Ochmann, J. Wojas, *Prawne aspekty konfliktu zbrojnego na Ukrainie jako przykład wojny hybrydowej*, „Sprawy Międzynarodowe" 2018, nr 1, s. 289.

Jedną z nich jest przestrzeń informacyjna. Bardzo istotną rolę w tym zakresie odgrywa propaganda i szerzenie mitów. W doktrynie działania takie są porównywane z wydarzeniami mającymi miejsce podczas II wojny światowej. Niewątpliwie jedną z przyczyn wybuchu tej wojny była ideologia, która doprowadziła do śmierci wielu milionów ludzi. Zdobycie przestrzeni życiowej czy poglądy głoszące wyższość jednego narodu nad drugim zdominowały politykę wewnętrzną i zewnętrzną faszystowskich Niemiec.

Podobnie jest w przypadku agresywnych działań Rosji na Ukrainie. Uzurpowanie prawa do stanowienia o przyszłości innego narodu, ograniczanie jego politycznych aspiracji poprzez kreślenie czerwonych linii powoduje, że ideologia staje się czymś realnym, co popycha zwykłych ludzi do popełniania zbrodni przeciwko ludzkości. Sami Ukraińcy postawę ideologiczną Rosji nazwali raszyzmem. Nataliya Hado zwraca uwagę na fakt, że ideologia ta opiera swoje założenia na cechach propagandy sowieckiej, nazistowskiej, faszystowskiej oraz fundamentalizmie religijnym, a nawet mongolskim mesjanizmie stepowym. Ponadto autorka stwierdza, że posługiwanie się koncepcjami chrześcijańskimi w połączeniu z ideologią rasizmu pozwala stwierdzić, że wiara prawosławna staje się ośrodkiem propagandy, a Rosyjska Prawosławna Cerkiew – jej rzecznikiem i reprezentantem”[15]. W tym kontekście religia stanowi bardzo ważny filar propagandy rosyjskiej wobec sytuacji na Ukrainie.

Rys. 2. Filary propagandy Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy według Nataliy Hado

Źródło: oprac. własne na podst.: N. Hado, *Rosyjska propaganda religijna podczas wojny w Ukrainie: historia powstania i mechanizmy oddziaływania*, „Media i Społeczeństwo” 2022, nr 17, s. 44.

Wołodymyr Wasyłenko twierdzi, że w wyniku szeroko zakrojonych działań czynników państwowych i społecznych istnieje wśród rosyjskich elit politycznych i przeciętnych obywateli przekonanie, że[16]:

[15] N. Hado, *Rosyjska propaganda religijna podczas wojny w Ukrainie: historia powstania i mechanizmy oddziaływania*, „Media i Społeczeństwo” 2022, nr 17, s. 50.

[16] W. Wasyłenko, *Przyczyna, charakter i cel zbrojnej agresji Rosji przeciwko Ukrainie*, „Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe” 2017, nr 3, s. 22.

- Rosjanie i Ukraińcy są jednym narodem, a połączenie ich w jednym państwie ma być ostatnim etapem kształtowania „nadnarodu" i „ruskiego miru" z jedną Cerkwią, jednym językiem i kulturą,
- Ukraina jest częścią Rosji i nie powinna istnieć poza nią,
- Ukraina ponosi winę za upadek imperium sowieckiego i wywołane przez to niepowodzenia Rosji,
- istnienie niezależnego państwa ukraińskiego pozostaje geopolityczną anomalią i stanowi zagrożenie strategiczne dla Rosji,
- Rosja bez Ukrainy jest geopolitycznie niepełna i nie może odrodzić się jako „nadpaństwo" na arenie międzynarodowej.

Należy zauważyć, że kultura rosyjska rozwijała się na styku Europy i Azji. W związku z powyższym wytworzyła się pewnego rodzaju ekskluzywizm cywilizacyjny, który wyraża się w oryginalności podejścia do spraw społecznych, gospodarczych czy politycznych. Idea Trzeciego Rzymu, czyli wyjątkowej spuścizny starożytności, otwartość na zdobycze cywilizacji wschodnich, sentyment za potęgą Związku Radzieckiego oraz prawosławna podbudowa znacznie wpłynęły na sposób zarządzania państwem i geopolitykę wobec sąsiadów.

Niezależnie od przyczyn ideologicznych wojna, która stała się faktem w dniu 24.02.2022 r., spowodowała cierpienie ludzi po obu stronach konfliktu. Według oficjalnych danych strony ukraińskiej na dzień 26.04.2023 r. zginęło prawie 180 tysięcy żołnierzy rosyjskich. Natomiast liczba ukraińskich ofiar cywilnych i zaangażowanych bezpośrednio w konflikt zbrojny nie jest dokładnie znana. Szacuje się, że na wojnie mogło zginąć około 100 tysięcy ukraińskich żołnierzy oraz 30 tysięcy cywilów[17]. W dniu 18.04.2023 r. Oleg Kotenko, ukraiński komisarz ds. osób zaginionych w szczególnych okolicznościach, poinformował, że podczas konfliktu zaginęło około siedem tysięcy żołnierzy ukraińskich. Dodał również, że według statystyk 65% zaginionych żołnierzy żyje i może przebywać w niewoli[18].

Dramatyczną sytuacją rozstrzygającą się podczas konfliktu stanowią wywózki dzieci w głąb Rosji. W celu monitorowania tego zjawiska utworzono stronę internetową o nazwie „Dzieci wojny". Z analizy jej treści wynika, że od początku ataku zbrojnego odnotowano aż 401 zaginięć dzieci. Strona internetowa oparta jest na danych uzyskanych z ukraińskiej prokuratury, Policji i Krajowego Biura Informacji[19] (rys. 3).

[17] *Straty Rosjan na Ukrainie zbliżają się do 200 tys.*, pobrane z: https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art37895331-nyt-straty-rosjan-na-ukrainie-zblizaja-sie-do-200-tysiecy (dostęp: 26.04.2023 r.).

[18] *Określono liczbę zaginionych ukraińskich żołnierzy – dane aktualne*, pobrane z: https://tsn.ua/ukrayina/nazvano-kilkist-zniklih-bezvisti-ukrayinskih-viyskovosluzhbovciv-aktualni-dani-2310406.html (dostęp: 26.04.2023 r.).

[19] *Dzieci wojny*, pobrane z: https://childrenofwar.gov.ua/en (dostęp: 26.04.2023 r.).

Należy podkreślić, że dokładna liczba osób zabitych, zaginionych czy deportowanych nie jest znana. Przyczyną tego stanu rzeczy są działania wojenne i związana z tym dynamicznie zmieniająca się sytuacja. Ponadto brak jest danych z obszarów okupowanych.

Rys. 3. Dzieci wojny – dane statystyczne za okres od 24.02.2022 r. do 29.04.2023 r.

Źródło: oprac. własne na podst.: *Dzieci wojny*, pobrane z: https://childrenofwar.gov.ua/en (dostęp: 26.04.2023 r.).

Osoby zaginione w szczególnych okolicznościach. Analiza prawna

W systemie prawnym Ukrainy istnieje szereg aktów prawnych, które regulują kwestię osób zaginionych. Wśród nich należy wymienić kodeks cywilny[20], kodeks karny[21], kodeks o administracyjnym naruszeniu prawa[22] czy ustawa o działalności operacyjno-śledczej[23]. W zakresie opisywanej problematyki istotne znaczenie ma ustawa o statusie prawnym osób zaginionych w szczególnych okolicznościach.

Ustawa ta określa pozycję prawną osób zaginionych, reguluje prawnie stosunki społeczno-majątkowe związane z uzyskaniem statusu osoby zaginionej w szczególnych okolicznościach oraz porusza kwestię rejestracji, poszukiwań

[20] Kodeks cywilny Ukrainy z dnia 16 stycznia 2003 roku (Відомості Верховної Ради Української (ВВР), 2003, Nr 40-44, ст. 356), pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n264 (dostęp: 26.04.2023 r.).

[21] Kodeks karny Ukrainy z dnia 5 kwietnia 2001 roku Nr 2341-III (Відомості Верховної Ради Української (ВВР) 2001 r. Nr 25-26, art. 131), pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (dostęp: 26.04.2023 r.), dalej Kk.

[22] Kodeks o administracyjnym naruszeniu prawa z dnia 7 grudnia 1984 roku Nr 8073-X (Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст. 1122), pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (dostęp: 26.04.2023 r.), dalej KANP.

[23] Ustawa o działalności operacyjnej i śledczej z dnia 18 lutego 1992 roku Nr 2135-XII (Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР), 1992, № 22, ст. 303), pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (dostęp: 26.04.2023 r.).

i ochrony socjalnej tych osób i członków ich rodzin. W 2022 r. do ustawy tej wprowadzone zostały nowe rozwiązania prawne[24].

Prawodawca wymienia w ustawie następujące okoliczności szczególne, w których może dojść do zaginięcia: konflikt zbrojny, działania wojenne, czasową okupację części terytorium Ukrainy, sytuacje nadzwyczajne będące efektem działań natury lub spowodowanych działalnością człowieka. Określa również, kiedy osoba nabywa status zaginionej w szczególnych okolicznościach. Akt stanowi, że ma to miejsce z chwilą wpisania informacji zawartych w oświadczeniu o jej zaginięciu do Jednolitego Rejestru Osób Zaginionych w Szczególnych Okolicznościach, w trybie przewidzianym ustawą. Od momentu złożenia przez wnioskodawcę oświadczenia o fakcie zaginięcia, uznaje się, że osoba zaginęła w szczególnych okolicznościach. Jednocześnie dokument ten nie blokuje możliwości wystąpienia przez bliskich do sądu z wnioskiem o uznanie jej za zaginioną lub o stwierdzenie jej śmierci w trybie procedury cywilnej. Jednakże w przypadku uznania osoby zaginionej w szczególnych okolicznościach za zmarłą i nieustalenia jej miejsca pobytu, miejsca pochówku lub miejsca jej szczątków, poszukiwania nie przerywa się do czasu ustalenia miejsca pobytu, pochowania lub położenie jego szczątków[25].

Przytoczona ustawa określa również organy biorące udział w poszukiwaniu osób zaginionych w szczególnych okolicznościach. Zgodnie z treścią artykułu 17 organami uprawnionymi do poszukiwania osób zaginionych w szczególnych okolicznościach, a także do realizowania innych funkcji związanych z wykonywaniem jego zapisów są: Policja oraz organy prowadzące czynności operacyjno-śledcze określone w ustawie o działalności operacyjnej i dochodzeniowej. Ponadto organami uprawnionymi do rejestracji osób zaginionych w szczególnych okolicznościach są[26]:

- Ministerstwo Obrony Ukrainy,
- centralny organ władzy wykonawczej, który zapewnia kształtowanie i realizację polityki państwa w zakresie ochrony zdrowia,
- centralny organ władzy wykonawczej realizujący politykę państwa w zakresie migracji, w tym zwalczania nielegalnej migracji, obywatelstwa, rejestracji osób fizycznych, uchodźców i innych prawnie określonych kategorii migrantów,
- centralny organ władzy wykonawczej realizujący politykę państwa w zakresie wykonywania kar kryminalnych i kuratorskich,

[24] Ustawa z dnia 14.04.2022 roku Nr 2191-IX o zmianie ustawy „u statusie prawnym osób zaginionych" i innych aktów prawnych Ukrainy dotyczących poprawy regulacji prawnych stosunków społecznych związanych z uzyskaniem statusu osoby zaginionej w szczególnych okolicznościach, pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2191-20#n6 (dostęp: 26.04.2023 r.).

[25] Art. 4, ustawa o statusie prawnym osób zaginionych w szczególnych okolicznościach.

[26] Art. 17, *ibidem*.

- centralny organ władzy wykonawczej realizujący politykę państwa w zakresie ochrony ludności i terytoriów przed sytuacjami nadzwyczajnymi oraz zapobiegania ich wystąpieniu,
- centralny organ władzy wykonawczej, który zapewnia kształtowanie i realizację polityki regionalnej państwa oraz polityki w dziedzinie budownictwa, architektury, urbanistyki, mieszkalnictwa i usług komunalnych,
- centralny organ władzy wykonawczej, który realizuje politykę państwa w zakresie przestrzegania norm międzynarodowego prawa humanitarnego na całym terytorium Ukrainy,
- centralny organ władzy wykonawczej realizujący politykę państwa w zakresie ochrony granicy państwowej,
- Gwardia Narodowa Ukrainy,
- Państwowa Policja Ukrainy,
- Służba Bezpieczeństwa Ukrainy,
- organy prokuratury,
- terenowe organy władzy wykonawczej.

Bardzo ważną funkcję w tym zakresie pełni również Rzecznik do spraw Osób Zaginionych w Szczególnych Okolicznościach, który realizuje politykę państwa w zakresie przestrzegania norm międzynarodowego prawa humanitarnego na całym terytorium Ukrainy oraz któremu powierzono uprawnienia do koordynowania poszukiwań osób zaginionych w szczególnych okolicznościach[27].

Do podstawowych zadań Rzecznika należy[28]:

- współdziałanie z władzami państwowymi, organami samorządu terytorialnego, stowarzyszeniami publicznymi, związkami zawodowymi, organizacjami pracodawców, odpowiednimi organami państw obcych i organizacjami międzynarodowymi w sprawie poszukiwania osób zaginionych w szczególnych okolicznościach,
- przetwarzanie otrzymanych informacji, w tym danych osobowych, w granicach uprawnień określonych tą ustawą,
- przygotowywanie i przedkładanie właściwemu organowi władzy wykonawczej materiałów analitycznych i propozycji działań w celu usprawnienia systemu poszukiwania osób zaginionych w szczególnych okolicznościach,
- przygotowywanie zaleceń dla władz państwowych w zakresie wypełniania przez Ukrainę międzynarodowych zobowiązań dotyczących osób zaginionych w szczególnych okolicznościach,
- udział w opracowywaniu projektów aktów prawnych dotyczących poszukiwania osób zaginionych w szczególnych okolicznościach i ich statusu prawnego,
- przetwarzanie informacji mogących przyczynić się do odnalezienia osób zaginionych w szczególnych okolicznościach,

[27] Art. 10, *ibidem*.
[28] Art. 11, *ibidem*.

- organizacja wymiany informacji, które mogą ułatwić poszukiwanie osób zaginionych w szczególnych okolicznościach, pomiędzy Rzecznikiem a organami państwowymi uprawnionymi do ich rejestracji i/lub poszukiwania,
- tworzenie w porozumieniu z właściwymi instytucjami i organami oraz koordynacja prac grup poszukiwawczych (misji humanitarnych), których czynności mają na celu poszukiwanie osób zaginionych w szczególnych okolicznościach, ich szczątków, poszukiwanie i ustalanie miejsc pochówku tych osób, przeprowadzanie działań związanych z usuwaniem zwłok (szczątków) osób zmarłych oraz prowadzeniem działań poszukiwawczych,
- prowadzenie rokowań z misjami humanitarnymi, stowarzyszeniami społecznymi i osobami fizycznymi, które działają i/lub przebywają na terytoriach czasowo okupowanych w obwodzie donieckim i ługańskim, Autonomicznej Republice Krymu i mieście Sewastopol, innych czasowo okupowanych terytoriach Ukrainy, w celu poszukiwania osób zaginionych w szczególnych okolicznościach, zgodnie z procedurą ustanowioną przez prawo,
- ułatwienie działań związanych ze zwrotem szczątków i rzeczy osobistych osoby zaginionej w szczególnych okolicznościach jej bliskim,
- komunikowanie się z bliskimi osób zaginionych w szczególnych okolicznościach oraz udzielanie im informacji o stanie poszukiwań i ich wynikach w granicach określonych przepisami prawa,
- podejmowanie działań związanych z przekazaniem niezbędnych informacji dotyczących protokołu identyfikacyjnego lub wyników śledztwa w sprawie zaginięcia osoby bliskim krewnym i/lub członkom rodziny osób, które zaginęły w szczególnych okolicznościach.

W 2018 r. wprowadzono regulacje prawne stanowiące, że osoby, które utrudniają pracę Rzecznika ponoszą odpowiedzialność karną. Według artykułu 188 ukraińskiej ustawy z dnia 7.12.1984 r. o wykroczeniach administracyjnych, niespełnienie wymogów prawnych Rzecznika do spraw Osób Zaginionych w Szczególnych Okolicznościach lub uniemożliwienie mu wykonywania jego uprawnień, pociągają za sobą nałożenie na urzędników kary grzywny[29].

Ustawa o zaginięciach w szczególnych okolicznościach wskazuje także przesłanki co do zakończenia sprawy poszukiwawczej. Dokument stanowi, że sprawę kończy się nie później niż po upływie trzech dni od dnia ustalenia miejsca pobytu osoby zaginionej w szczególnych okolicznościach, miejsca pochówku lub położenia szczątków tej osoby, z zastrzeżeniem powiadomienia o tym jego bliskich krewnych i członków rodziny, a także wnioskodawcę, jeżeli ten nie jest bliskim krewnym lub członkiem rodziny. Zakończenie poszukiwań osoby zaginionej w szczególnych okolicznościach jest natychmiast odnotowywane w Rejestrze. Jednakże zgodnie z przyjętym rozwiązaniem prawnym, postanowienie sądu o uznaniu osoby za zaginioną nie stanowi przesłanki do zakończenia jej poszukiwań. W przypadku,

[29] Art. 188, KANP.

gdy osoba, która zaginęła w szczególnych okolicznościach, zostanie uznana za zmarłą, ale jej szczątków nie odnaleziono, poszukiwań nie wstrzymuje się do czasu ustalenia miejsca jej pobytu, miejsca pochówku lub położenia szczątków takiej osoby[30].

Ukraiński kodeks karny penalizuje czyny, jakimi są zaginięcia wymuszone. Zapis taki jest zawarty w artykule 131 kodeksu karnego. Stanowi on, że „aresztowanie, zatrzymanie, uprowadzenie lub pozbawienie wolności osoby w jakiejkolwiek innej formie popełnione przez przedstawiciela państwa, w tym zagranicznego, z następczą odmową uznania faktu takiego aresztowania, zatrzymania, uprowadzenia lub pozbawienia wolności osoby w jakiejkolwiek innej formie lub zatajenia danych o losie takiej osoby lub miejscu zamieszkania – podlega karze pozbawienia wolności od 3 do 5 lat”[31].

Zakończenie

Zaginięcia osób, niezależnie od przyczyny[32], stanowią sytuację kryzysową dla osób najbliższych oraz organów powołanych do ich poszukiwania. Społeczność międzynarodowa uznała zaginięcia wymuszone za czyn o charakterze ludobójczym.

W trakcie działań wojennych na Ukrainie w niewyjaśnionych okolicznościach giną tysiące osób. Porwania, przesiedlenia czy deportacje stały się elementem machiny wojennej służącej zastraszeniu społeczeństwa ukraińskiego. Z uwagi na dynamiczną sytuację dokładna liczba osób zaginionych w niewyjaśnionych okolicznościach jest nieznana. W celu usprawnienia procedur związanych z poszukiwaniem osób zaginionych oraz przeciwdziałania zaginięciom wymuszonym wprowadzono w tym obszarze szereg rozwiązań prawnych. Niewątpliwie ustawa o statusie prawnym osób zaginionych w szczególnych okolicznościach na Ukrainie jest jednym z ważniejszych dokumentów regulujących przedmiotową problematykę.

Bibliografia

Baranowska G., *Kształtowanie się międzynarodowych standardów prawnych w zakresie zapobiegania i reagowania na wymuszone zaginięcia*, „Studia Prawnicze PAN” 2016, nr 1.

Baranowska G., *Wymuszone zaginięcia na Ukrainie w latach 2013-2014: skargi i procedury międzynarodowe*, „Studia Prawnicze KUL” 2015, nr 2.

Dzieci wojny, pobrane z: https://childrenofwar.gov.ua/en (dostęp: 26.04.2023 r.).

Hado N., *Rosyjska propaganda religijna podczas wojny w Ukrainie: historia powstania i mechanizmy oddziaływania*, „Media i Społeczeństwo” 2022, nr 17.

Myl M., *Wschodnia Ukraina w obliczu masowych zaginięć*, „Acta Iuris Stetinensis” 2016, nr 4.

[30] Art. 20, ustawa o statusie prawnym osób zaginionych w szczególnych okolicznościach.

[31] Art. 146, Kk.

[32] P. Wojnicz, *Zaginięcia osób. Studium prawne, kryminalistyczne i kryminologiczne*, Olsztyn 2021, s. 21.

Ochmann P., Wojas J., *Prawne aspekty konfliktu zbrojnego na Ukrainie jako przykład wojny hybrydowej*, „Sprawy Międzynarodowe" 2018, nr 1.

Określono liczbę zaginionych ukraińskich żołnierzy – dane aktualne, pobrane z: https://tsn.ua/ukrayina/nazvano-kilkist-zniklih-bezvisti-ukrayinskih-viyskovosluzhbovciv-aktualni-dani-2310406.html (dostęp: 26.04.2023 r.).

Rosyjskie reakcje na list gończy MTK za Putinem, pobrane z: https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-03-20/rosyjskie-reakcje-na-list-gonczy-mtk-za-putinem (dostęp: 20.04.2023 r.).

Straty Rosjan na Ukrainie zbliżają się do 200 tys., pobrane z: https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art37895331-nyt-straty-rosjan-na-ukrainie-zblizaja-sie-do-200-tysiecy (dostęp: 26.04.2023 r.).

Wasyłenko W., *Przyczyna, charakter i cel zbrojnej agresji Rosji przeciwko Ukrainie,* „Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe" 2017, nr 3.

Wojnicz P., *Zaginięcia osób. Studium prawne, kryminalistyczne i kryminologiczne*, Olsztyn 2021.

Akty normatywne

Międzynarodowa Konwencja Narodów Zjednoczonych z 20 grudnia 2006 r. w sprawie ochrony wszelkich osób przed wymuszonym zaginięciem, pobrane z: https://arch-bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/konwencja-onz-ws--wymuszonych-zaginiec.pdf (dostęp: 26.04.2023 r.).

Kodeks karny Ukrainy z dnia 5 kwietnia 2001 roku Nr 2341-III (Відомості Верховної Ради Української (ВВР) 2001 r. Nr 25-26), pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (dostęp: 26.04.2023 r.).

Kodeks o administracyjnym naruszeniu prawa z dnia 7 grudnia 1984 roku Nr 8073-X (Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст. 1122), pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (dostęp: 26.04.2023 r.).

Ustawa o działalności operacyjnej i śledczej z dnia 18 lutego 1992 roku Nr 2135-XII (Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР), 1992, № 22, ст. 303), pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (dostęp: 26.04.2023 r.).

Ustawa Ukrainy z dnia 12 lipca 2018 roku Nr 2505-VIII o statusie prawnym osób zaginionych w szczególnych okolicznościach (Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР), 2018, № 38), pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text (dostęp: 26.04.2023 r.).

Ustawa z dnia 14 kwietnia 2022 roku Nr 2191-IX o zmianie ustawy Ukrainy „O statusie prawnym osób zaginionych" i innych aktów prawnych Ukrainy dotyczących poprawy regulacji prawnych stosunków społecznych związanych z uzyskaniem statusu osoby zaginionej w szczególnych okolicznościach, pobrane z: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2191-20#n6 (dostęp: 26.04.2023 r.).

Persons missing in special circumstances in the context of the Russian-Ukrainian conflict. Political and legal study

Abstract
Relations between Russia and Ukraine in the 21st century are marked by dramatic events. Genocidal acts, abductions, displacements and disappearances of people are inherent in the present warfare. Such cities as Bucha, Hostomel, or Mariupol will go down in history as places where genocide was committed. Kidnappings and disappearances of people have become the everyday reality of the Ukrainian population. The international community has recognized forced disappearances as a crime against humanity. The Ukrainian state has also adopted adequate legal solutions and established special institutions dealing with enforced disappearances.

Keywords: forced disappearances, Russia, Ukraine, genocide.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Sławomir Radomski

Uniwersytet Gdański
https://orcid.org/0000-0001-5880-2274

Możliwe zagrożenia i mechanizmy bezpieczeństwa danych w sektorze e-commerce

Streszczenie
Branża e-commerce rozwija się dynamicznie od wielu już lat. Wpływ na zaistniałą sytuację ma wiele czynników, w tym również coraz większa popularność i dostępność Internetu. Badania wskazują, iż konsumenci kupują online coraz więcej i częściej. Trend ten jeszcze bardziej został wzmocniony w ostatnim czasie, poprzez izolację ludzi w domach w okresie pandemii i w wielu przypadkach konieczność zakupów przez Internet. Sektor handlu elektronicznego narażony jest jednak na ryzyko zagrożeń związanych z cyberatakami, które obecnie dynamicznie przybierają na sile, co również częściowo ma związek z pandemią COVID-19, ale zapewne również z sytuacją polityczną w regionie i wojną w Ukrainie. Branża e-commerce jest szczególnie podatna na naruszenia bezpieczeństwa m.in. z uwagi na aspekty związane z występującymi tutaj danymi wrażliwymi oraz kradzieżami tożsamości i danych z kart płatniczych. W sektorze tym cyberzagrożenia dotyczą wszystkich uczestników rynku. Mogą być na nie narażone zarówno ogromne platformy sprzedażowe, jak również małe prywatne sklepy internetowe. W artykule przedstawiono spojrzenie na wskazany problem ataków, na sprzedażowe portale internetowe w kontekście twórcy serwisu e-commerce.

Słowa kluczowe: cyberbezpieczeństwo, ataki online, bezpieczeństwo danych cyfrowych.

Wprowadzenie

Według niektórych szacunków do 2025 r. szkody, które będą wynikiem działań cyberprzestępców[1], mogą wynieść nawet 10,5 biliona dolarów rocznie[2]. Należy również zwrócić uwagę na fakt znaczącego udziału oprogramowania *open source*[3] w sektorze handlu elektronicznego[4]. Tego typu oprogramowanie jest w większości nieodpłatne, co znacząco zwiększa jego popularność, ale z uwagi właśnie na

[1] Dalej również jako haker.

[2] L. Clinton, *Cybersecurity for Business: Organization-Wide Strategies to Ensure Cyber Risk Is Not Just an IT Issue*, Wydawnictwo Kogan Page, Londyn 2022, s. 14.

[3] Oprogramowanie o otwartych źródłach, najczęściej darmowe, bez wsparcia systemowego dużej firmy.

[4] J. Dziegieć, *E-commerce*, (w:) *E-marketing. Współczesne trendy. Pakiet startowy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014, s. 231.

tą popularność i dostępność staje się ono bardziej podatne na ataki[5]. Nie należy zapominać również o handlu elektronicznym z wykorzystaniem portali społecznościowych (z udostępnianą możliwością sprzedaży dla użytkowników) i wiążące się z tym możliwości ataku[6].

Badania przeprowadzone pod koniec 2021 r. zarówno te dotyczące samej branży e-commerce[7], jak i skali cyberprzestępstw ogólnych oraz ukierunkowanych na działalność sklepów online, wykazują, iż w ostatnim czasie nastąpił duży wzrost różnego typu cyberataków z wykorzystaniem sieci globalnej. Szczególnie widoczne jest to w okresie wybuchu i trwania pandemii COVID-19[8]. Kolejny skokowy przyrost ataków to okres wojny w Ukrainie. Listopad 2022 r. to czas rekordowej ilości cyberataków na polskie firmy i instytucje publiczne w tym sklepy internetowe[9].

Wśród najbardziej zagrożonych atakami z racji wojny są sektory użyteczności publicznej, wojskowej, rządowej i finansowej. Cyberprzestępcy atakują, chcąc uzyskać dostęp do danych poufnych. Głównym sposobem ataku są nadal wiadomości email i zaszyfrowane pliki w formacie PDF (*portable document format*). Według ekspertów Check Point Research hakerzy najczęściej dostają się do sieci firmowych za pomocą zdalnego wykonania kodu (64% organizacji) oraz ujawnień danych (62%)[10].

Taki wzrost liczby ataków na firmy i instytucje w Polsce to zapewne wynik zaangażowania naszego kraju i Polaków w pomoc Ukrainie oraz związanej z tym aktywnej działalności grup cyberprzestępczych. Działalność hakerów ma trzy podstawowe cele: zdyskredytowanie instytucji publicznej, kradzież poufnych danych (stanowiących cenne aktywa w walce propagandowej prowadzonej w ramach konfliktu na Ukrainie), cel finansowy (żądanie okupu). Najpopularniejsze ataki w Polsce obejmują: infrastrukturę kluczową, finanse i bankowość, systemy rządowe, wojskowe, przemysł oraz handel elektroniczny (rys. 1). Na świecie dominują ataki na systemy naukowe i badawcze oraz instytucje rządowe i wojskowe.

[5] Raport Test Army Stan Cyberbezpieczeństwa Polskiej Branży E-commerce, https://testarmy.com/app/uploads/2018/09/raport_testarmy_-_stan_cyberbezpiecze__stwa_polskiej_bran__y_ecommerce_2018-1.pdf (dostęp: 21.06.2022 r.).

[6] A. Borodo, *Ekonomiczne uwarunkowania wykorzystania mediów społecznościowych w handlu elektronicznym*, Wydawnictwo Uniwersytet Gdański, Sopot 2021, s. 29-30.

[7] Handel elektroniczny (e-commerce, e-handel) to działalność polegająca na kupowaniu oraz sprzedawaniu towarów i usług przez Internet.

[8] C. Lehrer, M. Trenz, *Omnichannel Business*, ElectronicMarkets 2022, https://researchapi.cbs.dk/ws/portalfiles/portal/70198828/christiane_lehrer_et_al_omnichannel_business_publishersversion.pdf (dostęp: 21.01.2023 r.).

[9] Https://blog.checkpoint.com/2023/01/05/38-increase-in-2022-global-cyberattacks (dostęp: 21.01.2023 r.).

[10] *Ibidem*.

Rys. 1. Popularność ataków hakerskich ze względu na sektory w półroczu 2022 r.
Źródło: https://blog.checkpoint.com/2023/01/05/38-increase-in-2022-global-cyberattacks (dostęp: 21.01.2023 r.).

Powyższe zestawienie wskazuje, iż e-commerce nie jest najbardziej atakowanym sektorem, ale ze względu na dane obecne w procesie sprzedaży, ważnym z punktu widzenia osoby zajmującej się tworzeniem i bezpieczeństwem. W tym miejscu również należy zwrócić uwagę, że łatwiej takie dane osobowe pozyskać przestępcom z systemów sprzedażowych, niż z baz danych instytucji rządowych, które są lepiej zabezpieczone.

1. Identyfikacja i analiza zagrożeń

Aby posiadać możliwość skutecznej ochrony witryny sprzedażowej[11] udostępnionej w Internecie, należy na początku zidentyfikować możliwe zagrożenia, które mogą doprowadzić do zaniechania przez serwisy sprzedażowe[12] wykonywania swoich podstawowych zadań, a często również utraty przez nie danych wrażliwych. Do podstawowych sposobów ataków na serwisy internetowe należą: DoS, Phishing, złośliwe oprogramowanie, SQL injection, XSS, CSRF/XSRF oraz ataki siłowe.

1.1. Ataki DoS (DDoS)

Ataki DDoS stanowią jedno z głównych źródeł zagrożeń dla rynku e-commerce (w pierwszym kwartale 2021 r. ich liczba wzrosła o 233% rok do roku)[13]. Straty w wyniku ataków mogą być potencjalnie duże – włącznie z koniecznością zamknięcia biznesu. Dlatego warto dobrze poznać mechanizm ich działania. Roz-

[11] Również jako sklep internetowy.
[12] W pracy również jako strona internetowa, witryna internetowa.
[13] Ataki DDoS mogą generować olbrzymie straty dla branży e-commerce, zob. https://businessinsider.com.pl/biznes/ataki-ddos-moga-generowac-olbrzymie-straty-dla-branzy-ecommerce/jkf7t16 (dostęp: 21.01.2023 r.).

proszona odmowa dostępu do usługi (ang. *Distributed Denial of Service*, DDoS) jest cyberatakiem, którego celem jest spowodowanie zakłócenia normalnego funkcjonowania serwera udostępniającego usługę, poprzez notoryczne dokonywanie zapytań do serwera (najczęściej z wielu rozproszonych źródeł). W konsekwencji czego serwer przestaje prawidłowo pracować, a dostęp pozostałych klientów do niego staje się niemożliwy. Ataki typy DDoS dzielą się na:

- DoS (ang. *denial of service*), oznaczającego odmowę dostępu do usługi (podobnie jak powyżej z tym, że nie ma konieczności korzystania z wielu źródeł ataku);
- DRDoS (ang. *distributed reflected denial of service*), czyli wzmocnienie ataku, w którym wykorzystywane jest tzw. wzmocnione odbicie (ang. *reflective amplification*), skutkujące zwiększeniem przepustowości ataku przy jednoczesnym braku istotnego zwiększania zasobów, poprzez dostęp do sieci zainfekowanych serwerów.

Ataki tego typu mogą być przyczyną wiele problemów, od tymczasowego zerwania połączenia ze stroną, po nawet całkowite jej uszkodzenie. Nawet chwilowa niedostępność serwisu internetowego w e-handlu spowodowana atakami typu DDoS może doprowadzić do znacznych strat finansowych. Istotna jest więc szybka identyfikacja tego typu cyberataku. Do częstych objawów zalicza się: obniżoną sprawność sieci, zwiększoną liczbę spamu, brak dostępu do strony internetowej oraz pozorne problemy z Internetem.

1.2. Phishing

Ataki typu *phishing* należą do najczęstszych zagrożeń bezpieczeństwa dla witryn e-commerce. Służą one głównie kradzieży pieniędzy i danych osobowych, w tym często teleadresowych i innych. W tym celu atakujący najczęściej stosują taktykę podszywania się pod zaufany podmiot oraz stosowania narzędzi inżynierii społecznej[14]. Z tego powodu nie są podobne do tradycyjnych ataków, opierających się na szukaniu luk w aplikacji. Za pomocą *phishingu* przede wszystkim podejmowane są próby zdobycia informacji umożliwiającej dostęp do systemów bankowości elektronicznej, przejęcia numerów kart kredytowych, instalacji na urządzeniach ofiary złośliwego oprogramowania, uzyskania wrażliwych danych organizacji, a także zmuszenie użytkownika, aby wykonał konkretne czynności. Ataki wykonywane są głownie z wykorzystaniem e-maili i sms-ów. Wyróżnia się kilka typów *phisingu*:

- standardowy *phishing* z wykorzystaniem wiadomości e-mail; wykorzystuje się tu wiadomości e-mail, których źródło wygląda na bezpieczne i zaufane; atak często nieukierunkowany na pojedynczego użytkownika, a przeprowa-

[14] Zespół technik służących osiągnięciu określonych celów poprzez manipulację społeczeństwem.

dzany masowo[15];
- *domain spoofing* polega na utworzeniu strony bardzo podobnej do oryginału, często znanej marki (np. banku) w celu zdobycia dostępu do urządzenia ofiary[16];
- HTTPS *phishing* – atak polegający na dostarczeniu wiadomość zawierającej jedynie link, który początkowo wygląda na bezpieczny, po kliknięciu w którego następuje przekierowanie do fałszywej strony;
- *vishing* – atak z wykorzystaniem połączenia telefonicznego, poprzez które atakujący próbuje zdobyć od potencjalnej ofiary poufne informacje osobiste lub finansowe;
- *smishing* – ataki tego typu rozpowszechniane są poprzez wiadomości tekstowe sms. Popularne w wyniku większego zaufania ludzi do wiadomości przychodzących na telefon niż poprzez wiadomości e-mail;
- *spearphishing* – ataki z wykorzystaniem sfałszowanej, celowej i spersonalizowanej wiadomości e-mail skierowanej do organizacji lub osób prywatnych. Jej źródłem często wydaje się być osoba z otoczenia osoby atakowanej. Często celem ataków są osoby zarządzające lub podejmujące decyzje finansowe[17];
- *whaling* – w tym przypadku narażone na ataki są osoby zajmujące najwyższe stanowiska oraz bezpośrednie otoczenie[18].

Obecnie wraz z ogólnym wzrostem ilości ataków, również *phishing* przybiera na sile. Jak pokazuje raport ThreatLabz z 2022 r., *phishing* dotyka zarówno branże sprzedaży detalicznej, jak i hurtowej (gdzie nastąpił wzrost tego typu ataków o 436%)[19]. Szczególny wzrost w 2021 r. (rok do roku) zaobserwowano w takich krajach, jak: Singapur, Rosja, Francja, Wielka Brytania czy Chiny. We wszystkich wskazanych krajach wzrost był kilkusetprocentowy.

1.3. Złośliwe oprogramowanie (ang. *malware – malicious software*)

Złośliwym oprogramowaniem określa się rożnego rodzaju aplikacje, skrypty itp., których celem jest wyrządzenie szkód, w tym m.in. zdobycie dostępu do sieci, kradzież poufnych danych lub modyfikacja danych na komputerach. Zaliczają się

[15] *What Are the Different Types of Phishing?*, https://www.trendmicro.com/en_us/what-is/phishing/types-ofphishing.html (dostęp: 21.01.2023 r.).

[16] *Domain Spoofing, czym jest i jak może zaszkodzić Twojej firmie?*, https://trafficwatchdog.pl/pl/articles/83/domain-spoofing-czym-jest-i-jak-moze-zaszkodzic-twojej-firmie (dostęp: 21.01.2023 r.).

[17] *Czym są ataki phishingowe?*, https://www.trendmicro.com/pl_pl/what-is/phishing/phishing-attacks.html (dostęp: 21.01.2023 r.).

[18] *Whaling: how it works, and what your organisation can do about*, https://www.ncsc.gov.uk/guidance/whalinghow-it-works-and-what-your-organisation-can-do-about-it (dostęp: 21.01.2023 r.).

[19] *ThreatLabz Phishing Report*, https://www.zscaler.com/resources/industry-reports/2022--threatlabzphishing-report.pdf (dostęp: 21.01.2023 r.)

do nich m.in. wirusy, oprogramowanie szpiegujące, trojany, rootkity, backdoory, ransomware.

Mniejsze przedsiębiorstwa, ze względu na ograniczenia finansowe oraz czynnik ludzki, narażone są szczególnie na ataki złośliwego oprogramowania. Często źródłem takiego oprogramowania mogą być urządzenia osobiste pracowników, używane w celu oszczędności czasu oraz kosztów. Sprzęt ten jest jednak często bardziej podatny na szkodliwe oprogramowanie, przez co stanowi dodatkowe potencjalne ryzyko ataków malware[20].

1.3.1. Wirusy

Wirusy komputerowe są typem złośliwego oprogramowania wykorzystującego zwykłe programy oraz aplikacje w celu własnej reprodukcji oraz rozprzestrzeniania się. Tworzone są, aby doprowadzić do przejęcia komputera ofiary, jak również często jego uszkodzenia. Wśród niepożądanych zachowań aktywności złośliwego oprogramowania wymienia się m.in. kradzież haseł oraz danych zarówno osobistych, jak i biznesowych, rejestracja naciskanych klawiszy klawiatury, uszkadzanie plików czy przejecie komputera. Wirusy komputerowe mogą rozprzestrzeniać się na wiele różnych sposobów. Mogą być dołączane do załączników wiadomości e-mail lub sms-ów, plików. Firma antywirusowa Norton wyróżnia dziewięć odmian wirusów[21]:

- wirus sektora rozruchowego (ang. *boot sector virus*) – typ wirusa przejmującego kontrolę w trakcie uruchamiania komputera;
- wirus skryptów WWW (ang. *web scripting virus*) – typ wirusa w którym otwarcie strony internetowej może doprowadzić do zainfekowania komputera;
- „porywacz przeglądarki" (ang. *browser hijacker*) – wirus przechwytujący wyznaczone funkcje przeglądarki internetowej, za pomocą których może doprowadzić do przekierowania na stronę, która nie była celem odwiedzin;
- wirus rezydentny (ang. *resident virus*) – wirus, który ładowany jest do pamięci systemu komputerowego, a następnie może być uruchamiamy momencie ładowania systemu operacyjnego;
- wirus nierezydentny (ang. *non-resident viruses*) – najprostsza odmiana wirusa, który atakuje w momencie jego uruchomienia;
- wirus polimorficzny (ang. *polymorphic virus)* – rodzaj wirusa zmieniającego własny kod po ataku, w celu uniknięcia wykrycia przez programy antywirusowe;
- wirusy plikowe (ang. *file infector virus*) – wirus, który umieszczany jest w plikach wykonywalnych (programach użytkowych);

[20] P. Jatkiewicz, *Bezpieczeństwo systemów informatycznych firm i instytucji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020, s. 97-116.

[21] A. Johansen, *What is a computer virus*, https://us.norton.com/internetsecurity-malware--what-is-a-computervirus.html (dostęp: 21.01.2023 r.).

- wirus wieloczęściowy (ang. *multipartite virus*) – typ wirusa infekującego, rozprzestrzeniającego się i atakującego na wiele sposobów, łącząc kilka cech innych wirusów;
- makrowirus (ang. *macro virus*) – wirusy, które są pisane w takim samym języku makr, co aplikacja.

W historii informatyki istnieje wiele spektakularnych ataków z wykorzystaniem wirusów. Jednym z bardziej znanych jest makrowirus Mellisa wykorzystujący złośliwe makro, które ukrywało się w dokumentach tekstowych programu Word. Straty w wyniku jego działania szacuje się dzisiaj na ok. 80 mln dolarów[22].

1.3.2. Robaki (ang. *worms*)

Robaki różnią się od wirusów tym, że w przeciwieństwie do nich, mogą replikować się i rozprzestrzeniać między urządzeniami samodzielnie[23]. Wymienia się kilka odmian robaków: robaki e-mail, które potrafią rozprzestrzenić się z listą kontaktów mailowych, robaki komunikatorów internetowych, których celem jest dotarcie i użycie listy kontaktów do dalszego rozprzestrzeniania się i rozsyłania złośliwego oprogramowania, robaki osadzone w plikach udostępnianych najczęściej w sieci *peer-to-peer*[24] oraz robaki internetowe, atakujące luki w systemach, usługach lub zabezpieczeniach[25]. W tym miejscu warto wspomnieć o dwóch: NotPetya i MyDoom. Pierwszy z nich doprowadził on do strat w wysokości 10 mld dolarów na całym świecie, powodując m.in. awarię systemów takich firm, jak: Rosnieft, DHL, Maersk czy rosyjskiego banku centralnego[26]. Natomiast drugi z nich w 2004 r. spowodował straty wyceniane na 38 mld dolarów[27], poprzez ataki między innymi na serwery firmy Microsoft.

---

[22] D. Oziębła, *Najgroźniejsze wirusy w historii komputerów PC. Zainfekowały miliony urządzeń i przyniosły miliardy dolarów strat*, https://antyweb.pl/najgrozniejsze-wirusy-w-historii-komputerow-pc-zainfekowalymiliony-urzadzen-i-przyniosly-miliardy-dolarow-strat (dostęp: 21.01.2023 r.).

[23] *Czym jest robak i jak go rozpoznać?*, https://www.pcworld.pl/porada/Czym-jest-robak--i-jak-gorozpoznac,414776.html (dostęp: 21.01.2023 r.).

[24] Model komunikacji w sieci komputerowej zapewniający wszystkim użytkownikom te same uprawnienia.

[25] *What Is a Computer Worm?*, https://www.avast.com/c-computer-worm (dostęp: 21.01.2023 r.).

[26] K. Thakur, K. Pathan, *Cybersecurity Fundamentals A Real-World Perspective*, CRC Press, Boca Raton 2020, s. 66.

[27] *Almanach wirusów, trojanów, rootkitów i robaków komputerowych. Jak powstały, w jaki sposób infekowały*, https://www.komputerswiat.pl/poradniki/internet/almanach-wirusow-trojanow-rootkitow-i-robakowkomputerowych-jak-powstaly-w-jaki/54j7gqc (dostęp: 21.01.2023 r.).

1.3.3. Konie trojańskie (ang. *trojan horse*)

Jest to szkodliwe oprogramowanie, rozpowszechniane jako użyteczne, legalne oprogramowanie. Jednym z głównych oznak zainfekowania koniem trojańskim jest spowolnione działanie komputera, w tym również serwerów wykorzystywanych do e-commerce. Trojany coraz częściej tworzone są z zamiarem naruszenia i wykradania danych wrażliwych. Dużym zagrożeniem stają się odmiany mobilne trojanów, których celem jest kradzież danych finansowych oraz uwierzytelniających do konta powiązanych z usługami bankowości elektronicznej[28].

1.3.4. Ransomware

Jest to postać złośliwego oprogramowania, którego celem jest zaszyfrowanie wszystkich danych oraz blokada dostępu do atakowanego systemu, a następnie odszyfrowanie go w zamian za odpowiednią wpłatę. Ataki tego typu są jednym z największych współczesnych zagrożeń dla cyberbezpieczeństwa e-commerce. Aby odzyskać dostęp do systemu i przywrócić funkcjonowanie serwisu, osoby odpowiedzialne za atak żądają okupu w formie przelewu pieniędzy (najczęściej kryptowalut)[29]. Wyróżnia się trzy typy ataków:

- *screen-locker* – blokuje ekran urządzenia, tym samym blokując do niego dostęp;
- *crypto-ransomware* – atak szyfrujący lokalne pliki użytkownika, a także pliki przechowywane w chmurze;
- *disk-encryptor* – w tym ataku ofiara traci możliwość uruchomienia systemu operacyjnego, a dysk jest zaszyfrowany w całości w odróżnieniu od *crypto--ransomware*. Obecnie ta forma ataków stając się dominującą, destabilizuje nie tylko branżę e-commerce, ale również m.in. instytucje użyteczności publicznej[30]. Badania pokazują, że około 37% globalnych organizacji przyznało się do tego, iż doświadczyło pewnej formy ataku *ransomware*[31]. Oprogra-

[28] A. Hope, *Kaspersky Discovers About 100,000 New Banking Trojans and Warns About Increasing Mobile Malware Sophistication*, https://www.cpomagazine.com/cyber-security/kaspersky-discovers-about-100000-newbanking-trojans-and-warns-about-increasing-mobile-malware-sophistication (dostęp: 21.01.2023 r.).

[29] M. Damaszek, T. Wilczyński, S. Kopera, *Bezpieczeństwo przedsiębiorstwo w przestrzeni cyfrowej*, (w:) *Eprzedsiębiorczość. Zasady i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019, s. 255-256.

[30] *The Global Ecommerce Security Report. Insights and Learnings from a Blockbuster Year for Commerce 2022*, Raport Webscale, s. 10, https://www.webscale.com/global-ecommerce--security-report-2022 (dostęp: 21.01.2023 r.).

[31] S. Kerner, *Ransomware trends, statistics and facts in 2022*, https://www.techtarget.com/searchsecurity/feature/Ransomware-trends-statistics-and-facts (dostęp: 21.01.2023 r.).

mowanie WannaCry zdołało zainfekować ponad ok. 300 tys. komputerów, a straty wyniosły około 4 mld dolarów[32].

1.3.5. Backdoor

Oprogramowanie typu *backdoor* również jest wykorzystywane w atakach na witryny e-commerce. Polega na wykorzystaniu niedoskonałości systemów informatycznych sklepów internetowych i próbie wejścia do systemu. W jednym z incydentów w ramach ataku włamano się do około 500 witryn, zostawiając poza *backdoorami* również *skimmery*[33] kart kredytowych[34]. Szacuje się, że do 2025 r. liczba ataków tego typu wzrośnie do 75,4 miliarda[35], również poprzez zwiększenie ilości autonomicznym urządzeń w otoczeniu człowieka.

1.3.6. Rootkit

Oprogramowanie typu *rootkit* to zestaw narzędzi programistycznych używanych przez atakującego do uzyskania nieuprawnionego dostępu do systemu informatycznego z najwyższymi uprawnieniami administratora[36]. Można wyszczególnić trzy podstawowe cele takiego oprogramowania: nieograniczone działanie, niewidzialność dla aplikacji systemowych, wykradanie danych wrażliwych, haseł oraz zbieranie danych wykorzystywanych do ataku na inne komputery. Najczęstsze objawy infekcji to: zmiany daty i czasu w systemie, wolniejsze działanie systemu, niespodziewane informacje o błędach systemowych, częste przekierowania przy korzystaniu z przeglądarki.

1.3.7. Oprogramowanie szpiegowskie (ang. *spyware*)

Jest to typ oprogramowania instalowany bez wiedzy użytkownika, a jego celem jest monitoring aktywności internetowej, przyzwyczajeń korzystania z komputera oraz zainteresowań personalnych użytkownika. Oprogramowanie szpiegowskie

[32] M. Henriquez, *Five years after the WannaCry ransomware attack,* https://www.securitymagazine.com/gdprpolicy?url=https%3A%2F%2Fwww.securitymagazine.com%2Farticles%2F97610-five-years-after-thewannacry-ransomware-attack (dostęp: 21.01.2023 r.).

[33] Nielegalne skopiowanie zawartości paska magnetycznego lub chipu karty płatniczej bez wiedzy jej posiadacza w celu wytworzenia kopii i wykonywania nieuprawnionych płatności za towary i usługi lub wypłat z bankomatów.

[34] A. Hope, *Magecart Attackers Compromised 500 E-Commerce Sites Through Vulnerable Plugin and Planted Credit Card Skimmer and Backdoors*, https://www.cpomagazine.com/cyber-security/magecart-attackerscompromised-500-e-commerce-sites-through-vulnerable-plugin-and-planted-credit-card-skimmer-and-backdoors (dostęp: 21.01.2023 r.).

[35] A. Steliński, *Backdoory – skąd się biorą i jak sobie z nimi radzić?*, https://www.computerworld.pl/news/Backdoory-skad-sie-biora-i-jak-sobie-z-nimi-radzic,407963.html (dostęp: 21.01.2023 r.).

[36] *Słownik kluczowych pojęć z zakresu cyberbezpieczeństwa*, Warszawa 2021, https://www.gov.pl/attachment/48226cb6-29d4-49f9-860f-acd703072e60 (dostęp: 21.01.2023 r.).

stosowane jest po to, aby przygotować i wprowadzić cyfrową kampanię marketingową za pomocą e-maili oraz dodatkowych źródeł internetowych. Bardziej zaawansowane ataki *spyware* mogą doprowadzić do przechwycenia nazw użytkowników oraz haseł. Oprogramowania tego typu przybywa wraz z rozwojem e-commerce, marketingu cyfrowego oraz liczby reklam internetowych, co wiąże się z zwiększoną potrzebą obserwacji zachowań online potencjalnych klientów[37].

1.3.8. Oprogramowanie reklamujące (ang. *adware*)

Celem tego typu oprogramowania jest zmuszanie użytkownika do obejrzenia reklamy albo treści promocyjnych. Jest to często stosowane narzędzie przez cyfrowych marketingowców, których celem jest przykucie uwagi do produktu albo usługi. Do objawów zainfekowania oprogramowaniem *adware* wymienia się: liczne przekierowania, duża ilość spamu, wyskakujące okienka z reklamami, wzmożony ruch sieciowy i obniżenie szybkości polaczenia internetowe.

1.4. Ataki SQL injection

Obecne systemy informatyczne w przeważającej większości wykorzystują do swojego działania bazy danych. Tym samym bezpośredni atak na bazę danych, może prowadzić do uzyskania poufnych danych. Jednym z ataków na bazę danych wykorzystywanym najczęściej jest SQL injection. Polega na „wstrzyknięcia" kodu SQL (fragmentu zapytania w języku baz danych SQL) do danej aplikacji. Prezentowany atak jest możliwy w momencie braku odpowiednich zabezpieczeń w postaci walidacji wprowadzanych danych przez użytkownika. Skutkiem może być przejęcie danych z bazy lub ich utrata. Ataki tego typu mogą być szczególnie destrukcyjne dla branży e-commerce. Stosuje się je w celu zdobycia poufnych danych klientów lub zamówień z bazy danych, jak również do łamania mechanizmów bezpieczeństwa[38].

1.5. XSS (ang. *cross-site scripting*)

Jest to atak polegający na wstrzyknięciu złośliwego kodu (najczęściej w języku JavaScript) do aplikacji strony internetowej. Kliknięcie w zainfekowany link lub otwarcie strony przez ofiarę skutkuje uzyskaniem możliwości do wykonania kodu skryptowego w przeglądarce. Ataki typu XSS mogą umożliwić dostęp do informacji, które zapisane są w plikach *cookies*[39], za pomocą których możliwe jest przejęcie sesji użytkowników lub wyświetlenie przerobionej witryny oraz

[37] K. Thakur, K. Pathan, *op. cit.*, s. 83-84.

[38] C. Byzdra, G. Kozieł, *Analiza możliwości obrony przed atakami SQL Injection*, „Journal of Computer Sciences Institute" 2019, nr 13, s. 339.

[39] Pliki tekstowe, które nazywane są potocznie „ciasteczkami", zapisywane są oraz przechowywane na komputerze lokalnym, a także innych urządzeniach podczas odwiedzania stron internetowych.

przejęcie loginów i haseł. Przykładem niech będzie WaterPamola, atakująca sklepy e-commerce poprzez składanie zamówień z dołączonym złośliwym skryptem XSS, którego celem był atak na administratorów serwisu i wydobycie danych uwierzytelniających[40].

1.6. CSRF/XSRF (ang. *cross-site request forgery*)

Atak polegający na wymuszeniu na przeglądarce użytkownika przesłania żądania do serwera i wykonania nieautoryzowanego działania (ang. *request* HTTP). Często w tym celu wykorzystywane są obiekty niewidoczne dla ofiary, ale mogą to być też zwykle obrazki lub link z ukrytym kodem, który może doprowadzić np. do usunięcia użytkownika z bazy danych, nieautoryzowanych transferów pieniężnych lub modyfikacji haseł.

1.7. Atak siłowy (ang. *brute force*)

W metodzie siłowej próbuje się złamać hasła przy pomocy kombinacji różnych znaków. Obecne komputery mają możliwość przetwarzania bardzo dużej ilości kombinacji w stosunkowo krótkim czasie. Przykładem niech będzie atak wykorzystujący metodę *brute force* na witryny e-commerce serwisów Alibaba oraz TaoBao, podczas którego mogło dojść do włamania nawet do 21 milionów kont[41].

2. Mechanizmy bezpieczeństwa serwisów internetowych

Klienci sklepów internetowych mają znikomy wpływ na bezpieczeństwo danych w tych serwisach, w przeciwieństwie do twórców takich systemów[42]. Tym samym wskazane w rozdziale pierwszym możliwe zagrożenia można zminimalizować stosując się do ogólnych zasad, które każdy twórca (programista) serwisów internetowych powinien wykorzystywać w swojej pracy. Zasady tworzenia bezpiecznych serwisów sklepów internetowych są skomplikowane i wymagają od twórców (deweloperów) nabycia dużej wiedzy o używanej technologii oraz zasadzie działania oprogramowania serwerowego oraz klienckiego. Niezbędne często jest także doświadczenie, w tym w dziedzinie bezpieczeństwa. Potencjalne zagrożenia mogą generować technologie używane do budowania stron www, przeglądarki, które interpretują dane strony, czy też otoczenie takich stron, jak konfiguracja sieci i serwerów, na których dane serwisy się znajdują. Dużym problemem jest

[40] J. Horejsi, J. Chec, *Water Pamola Attacked Online Shops Via Malicious Orders*, https://www.trendmicro.com/en_us/research/21/d/water-pamola-attacked-online-shops-via-malicious-orders.html (dostęp: 21.01.2023 r.).

[41] E. Tara, *Massive Brute-Force Attack on Alibaba Affects Millions*, https://www.infosecuritymagazine.com/news/massive-bruteforce-attack-on (dostęp: 21.01.2023 r.).

[42] Ł. Konopielko, M. Wołoszyn, J. Wytrębowicz, *Handel elektroniczny, ewolucja i perspektywy*, Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego, Warszawa 2016, s. 11.

również czynnik ludzki, przez którego dochodzi bardzo często do cyberataków[43]. Na każdym z tych etapów można zminimalizować ryzyko dostępu do danych.

2.1. Adres URL

Najbardziej rozpoznawalną cechą każdej strony WWW, w tym sklepów e-commerce, jest adres URL (ang. *uniform resource locator*). Prawidłowy adres ma jednoznacznie identyfikować pojedynczy zasób na zdalnym serwerze. W tym momencie pojawia się problem, bo oprócz adresów prawidłowych, przeglądarce można dostarczyć w ten sposób niechciane polecenia, które umożliwiają dostęp do różnych jej funkcji. Istnieją więc podstawowe zasady tworzenia nowych adresów URL, projektowania filtrów adresów URL, jak również dekodowania parametrów otrzymanych w tych adresach[44]. Patrząc na problem od strony twórcy oprogramowania:

a) nie należy pozwalać użytkownikowi na podawanie danych, które następnie mogą zostać umieszczone w adresie. Naraża to system na ataki przez wstrzykiwanie oraz ataki *phishingowe*;
b) nie należy używać adresów względnych, albo przekształcać je na adresy bezwzględne, czyli takie z pełną ścieżką dostępu do zasobu;
c) nie należy zezwalać na używanie innych przedrostów poza „http://", „https://", gdyż może to doprowadzić do uruchomienia niechcianej usługi na serwerze;
d) nie należy używać w nazwach (w adresach) innych znaków oprócz: alfanumerycznych, minusa (-), kropki (.), ukośnika (/), zapytania (?), krzyżyka (#);
e) w momencie otrzymania z adresu (np. z formularza) danych, które następnie zapisywane są do bazy danych, należy usunąć wszystkie niebezpieczne znaki, np. z wykorzystaniem skryptów języka JavaScript.

To tylko najważniejsze wskazówki dla twórcy stron, które związane są z adresami URL. Natomiast przede wszystkim należy uniemożliwić użytkownikowi końcowemu wstawianie czegokolwiek do tych adresów.

2.2. Protokół http

Kolejnym bardzo ważnym elementem o którym należy wspomnieć, jest protokół http (ang. *hypertext transfer protocol*). Test to podstawowy mechanizm transferu danych pomiędzy serwerami, na których znajdują się sklepy internetowe oraz klientami dokonującymi w nich zakupy. Sam protokół zawiera wiele mechanizmów, przez które należy spodziewać się ataku. Również w tym przypadku istnieje kilka podstawowych zasad do których twórca stron internetowych powinien się stosować:

[43] C. Bravo, *Cyberbezpieczeństwo dla zaawansowanych. Skuteczne zabezpieczenia systemu Windows, Linux, IoT i infrastruktury w chmurze*, Helion, Gliwice 2022, s. 127.

[44] M. Zalewski, *Splątana sieć. Przewodnik po bezpieczeństwie nowoczesnych aplikacji WWW*, Helion, Gliwice 2012, s. 43.

a) należy pamiętać o usunięciu wszystkich znaków w nazwach plików przesyłanych protokołem http, niebędących znakami alfanumerycznymi, kropkami, myślnikami. Stwarza to podatności strony na możliwe ataki;
b) należy stosować kodowanie strony zgodne z kodowaniem przeglądarki, a także zgodne z dokumentami RCF 2047, RCF 2231;
c) należy kodować wszystko, oprócz znaków alfanumerycznych w ciasteczkach (ang. *cookies*), gdyż wstrzykiwanie nowych, niechcianych wartości do ciasteczek może zmienić znaczenie lub ich zakres;
d) należy walidować (sprawdzać) i normalizować (ujednolicać) adresy URL, co ograniczy przesyłanie niechcianych danych w nagłówku protokołu http.

2.3. Język HTML

Język HTML (ang. *typertext markup language*, hipertekstowy język znaczników) jest podstawowym językiem wykorzystywanym obecnie do tworzenia struktury strony. Mimo, że istnieją technologie, które znacznie rozszerzają możliwości tego języka, to nadal każda strona internetowa musi być na nim oparta. Znaczniki języka są interpretowane przez przeglądarki, które w dodatku często ten sam kod interpretują w różny sposób. Tym samym w procesie tworzenia bezpiecznych stron należy przede wszystkim zwrócić uwagę na następujące aspekty:
a) programowanie strony internetowej zgodnie ze standardami, np. HTML5;
b) używanie parserów stron internetowych w celu wyłapania potencjalnych błędów w kodzie, a tym samym usunięciu potencjalnych drzwi do ataku;
c) w przypadku, jeżeli następuje zmiana znaczników, które zapisywane są zawsze w nawiasach ostrych, na zwykły tekst, należy pamiętać o usunięciu wszystkich nawiasów ostrych, co uniemożliwia potencjalnemu atakującemu na uruchomienie tekstu jako kodu HTML.

2.4. Kaskadowe arkusze stylów

Gdy w latach 90. ubiegłego wieku pojawił się język HTML, twórcy stron internetowych mocno odczuwali brak spójnej i elastycznej metody kontroli wyglądu dokumentów HTML. Zmieniło się to dopiero z wprowadzeniem przez konsorcjum W3C standardu CSS (ang. *cascading style sheets*, kaskadowe arkusze stylów). Technologia ta, pozwala opisać wygląd poszczególnych elementów strony w przeciwieństwie do HTML-a, który określa jedynie jej strukturę. Tym samym również ta technologia jest wykorzystywana przez potencjalnych atakujących. Aby temu zaradzić należy:
a) korzystać z lokalnych (znajdujących się tam, gdzie strona) kaskadowych arkuszy kalkulacyjnych – każde odwołanie na zewnątrz może doprowadzić do podmieniania pliku i działanie niezgodne z oczekiwanym;
b) jeżeli w stylach wykorzystuje się dane podane przez użytkownika, należy je dokładnie walidować oraz usuwać niebezpieczne znaki;

c) w momencie korzystania z arkuszy stylów przekazanych przez użytkownika, należy je bardzo dokładnie przefiltrować przed wykorzystaniem na stronie.

2.5. Skrypty działające w przeglądarce

Skrypty napisane w różnych językach (np. JavaScript, TypeScript itp.) również są bardzo ważnym elementem każdej strony internetowej i rozszerzają jej funkcjonalność. Są one odpowiedzialne za zadania, których nie można wykonać w języku HTML oraz w CSS. Do takich podstawowych zadań między innymi należą: obsługa i walidacja formularzy, dzięki którym użytkownik wchodzi w interakcję z systemem, przesyłanie informacji w plikach JSON[45], operacje na drzewie DOM[46] strony internetowej, wykorzystanie metod GET i POST[47] wykorzystywanych do przesyłania danych itp. Tak duża liczba zadań wykonywanych przez skrypty generuje możliwe ataki. Dlatego należy:

a) korzystać z lokalnych skryptów;
b) parsować dane pochodzące z plików JSON, gdyż mogą znajdować się w nich niebezpieczne dla działania systemu fragmenty;
c) podobnie jak w przypadkach poprzednich technologii, jeżeli zachodzi potrzeba wykorzystania danych przesłanych przez użytkownika – usunąć wszelkie niebezpieczne znaki z takiego kodu.

2.6. Funkcje bezpieczeństwa przeglądarek

Po przeanalizowaniu podstawowych elementów budowy strony internetowej, kolejne miejsce prób ataków oraz możliwości obron przed takimi atakami stanowią przeglądarki internetowe. To właśnie funkcje i ustawienia przeglądarek mogą stać się źródłem problemów związanych z potencjalnym cyberatakiem na sklepy internetowe. Dlatego też istnieje kilka podstawowych zasad możliwych do zastosowania przez twórcę strony internetowej, związanych z ustawieniami przeglądarek:

a) unikanie zewnętrznych wtyczek w przeglądarkach typu Flash, Silverlight, a jeżeli zachodzi taka konieczność, to odpowiednia konfiguracja serwera w tym zakresie;
b) unikanie uwierzytelniania z wykorzystywaniem mechanizmu ciasteczek w języku JavaScript;
c) odpowiednia konfiguracja serwera;
d) wykonywanie kopii zapasowych stanu strony internetowej (takie działanie uchroni przed niepotrzebnym odtwarzaniem całego systemu);

[45] Lekki format plików tekstowych przesyłanych przez sieć.

[46] Obiektowy model dokumentu (ang. *Document Object Model*, DOM) – sposób reprezentacji złożonych dokumentów HTML.

[47] W. Ciemski, *Cybersecurity w pytaniach i odpowiedziach*, Helion, Gliwice 2023, s. 43.

e) w razie możliwości nieumieszczanie na swojej stronie ramek znacznika <iframe>. W ten sposób można skutecznie utrudnić złośliwym gadżetom przeprowadzanie ataków typy DoS na swoich klientach;
f) w przypadku, jeżeli użytkownik zamierza zmieniać ważne informacji w systemie, należy wymagać co najmniej dwustopniowego potwierdzenia operacji;
g) należy unikać (jeżeli jest taka możliwość) żądań ze strony aplikacji do danych geolokalizacji, kamery wideo, mikrofonu, gdyż pociąga to za sobą podatności na ataki XSS, a tym samych zwiększone zostaje ryzyko utraty danych klientów sklepu;
h) w przypadku, gdy sklep wystawia własne API, z których korzystają inne serwisy, należy szczególną uwagę przywiązać do bezpieczeństwa możliwych do wykorzystania funkcji API.

Wskazane powyżej podstawowe mechanizmy bezpieczeństwa można by rozbudowywać o kolejne, jeszcze bardziej precyzyjne, wymagające coraz to większej wiedzy informatycznej. Jednak i tak w wielu przypadkach ostatecznie na końcu należy wykonać tzw. łatanie czynnika ludzkiego, który w wielu przypadkach wydaje się być kluczowy. To własne użytkownicy wielu systemów i ich nieroztropne zachowanie są głównym źródłem późniejszych problemów wynikających z cyberataków.

Zakończenie

Każde zawirowania w obecnym świecie powodują wzrost zagrożeń wynikających z cyberataków. Takie wnioski obserwuje się zarówno w trakcie pandemii COVID-19, jak również w momencie wybuchu i trwania wojny w Ukrainie. Na cyberataki narażane są wszystkie systemy informatyczne, szczególnie systemy infrastruktury krytycznej (np. elektrowni, operatorów komunikacyjnych itp.), ale również branża e-commerce. Możliwości różnego typu ataków jest bardzo wiele, natomiast głównym celem cyberataków na systemy sprzedażowe, najczęściej nie jest sam proces sprzedaży, a wiedza w postaci danych osobowych, sprzedażowych i bankowych, przechowywanych w tych systemach. Ze względu na niedostateczne zabezpieczenia takich portali oraz brak stosowania podstawowych mechanizmów bezpieczeństwa przez twórców sklepów internetowych, może dochodzić do pozyskania danych osobowych, przejęcia kontroli nad kontami bankowymi wybranych grup użytkowników.

W pracy przedstawiono podstawowe mechanizmy bezpieczeństwa, na które twórca strony internetowej w branży e-commerce powinien zwrócić uwagę. Nie są to wszystkie możliwości, jakimi dysponuje, a jedynie te najbardziej istotne. Wiedza i umiejętności w tym zakresie przychodzą z odpowiednim doświadczeniem takiego programisty. Niestety w procesie edukacji często zapomina się o tak ważnych aspektach. Toteż celem pracy było przedstawienie możliwych zagrożeń i przedstawienie podstawowych sposobów zabezpieczania witryn e-commerce.

Bibliografia

Borodo A., *Ekonomiczne uwarunkowania wykorzystania mediów społecznościowych w handlu elektronicznym*, Wydawnictwo Uniwersytet Gdański, Sopot 2021.

Bravo C., *Cyberbezpieczeństwo dla zaawansowanych. Skuteczne zabezpieczenia systemu Windows, Linux, IoT i infrastruktury w chmurze*, Helion, Gliwice 2022.

Byzdra C., Kozieł G., *Analiza możliwości obrony przed atakami SQL Injection*, „Journal of Computer Sciences Institute" 2019, nr 13.

Ciemski W., *Cybersecurity w pytaniach i odpowiedziach*, Helion, Gliwice 2023.

Clinton L., *Cybersecurity for Business: Organization-Wide Strategies to Ensure Cyber Risk Is Not Just an IT Issue*, Wydawnictwo Kogan Page, Londyn 2022.

Damaszek M., Wilczyński T., Kopera S., *Bezpieczeństwo przedsiębiorstwo w przestrzeni cyfrowej*, (w:) *Eprzedsiębiorczość. Zasady i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019.

Dziegieć J., *E-commerce*, (w:) *E-marketing. Współczesne trendy. Pakiet startowy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.

Henriquez M., *Five years after the WannaCry ransomware attack,* https://www.securitymagazine.com/gdprpolicy?url=https%3A%2F%2Fwww.securitymagazine.com%2Farticles%2F97610-five-years-after-thewannacry-ransomware-attack (dostęp: 21.01.2023 r.)

Hope A., *Kaspersky Discovers About 100,000 New Banking Trojans and Warns About Increasing Mobile Malware Sophistication*, https://www.cpomagazine.com/cyber-security/kaspersky-discovers-about-100000-newbanking-trojans-and-warns-about-increasing-mobile-malware-sophistication (dostęp: 21.01.2023 r.).

Hope A., *Magecart Attackers Compromised 500 E-Commerce Sites Through Vulnerable Plugin and Planted Credit Card Skimmer and Backdoors*, https://www.cpomagazine.com/cyber-security/magecart-attackerscompromised-500-e-commerce-sites-through-vulnerable-plugin-and-planted-credit-card-skimmer-and-backdoors (dostęp: 21.01.2023 r.).

Horejsi J., Chec J., *Water Pamola Attacked Online Shops Via Malicious Orders*, https://www.trendmicro.com/en_us/research/21/d/water-pamola-attacked-online-shops-via-malicious-orders.html (dostęp: 21.01.2023 r.).

Informatyka ekonomiczna. Teoria i zastosowania, S. Wrycza, J. Maślankowski (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.

Jatkiewicz P., *Bezpieczeństwo systemów informatycznych firm i instytucji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020.

Johansen A., *What is a computer virus*, https://us.norton.com/internetsecurity-malware-what-is-a-computervirus.html (dostęp: 21.01.2023 r.).

Kerner S., *Ransomware trends, statistics and facts in 2022*, https://www.techtarget.com/searchsecurity/feature/Ransomware-trends-statistics-and-facts (dostęp: 21.01.2023 r.).

Konopielko Ł., Wołoszyn M., Wytrębowicz J., *Handel elektroniczny, ewolucja i perspektywy*, Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego, Warszawa 2016.

Lehrer C., Trenz M., *Omnichannel Business*, ElectronicMarkets 2022, https://researchapi.cbs.dk/ws/portalfiles/portal/70198828/christiane_lehrer_et_al_omnichannel_business_publishersversion.pdf (dostęp: 21.01.2023 r.).

Oziębła D., *Najgroźniejsze wirusy w historii komputerów PC. Zainfekowały miliony urządzeń i przyniosły miliardy dolarów strat*, https://antyweb.pl/najgrozniejsze-wirusy-w-historii-komputerow-pc-zainfekowalymiliony-urzadzen-i-przyniosly-miliardy-dolarow-strat (dostęp: 21.01.2023 r.)

Słownik kluczowych pojęć z zakresu cyberbezpieczeństwa, Warszawa 2021, https://www.gov.pl/attachment/48226cb6-29d4-49f9-860f-acd703072e60 (dostęp: 21.01.2023 r.).

Steliński A., *Backdoory – skąd się biorą i jak sobie z nimi radzić?*, https://www.computerworld.pl/news/Backdoory-skad-sie-biora-i-jak-sobie-z-nimi-radzic,407963.html (dostęp: 21.01.2023 r.).
Tara E., *Massive Brute-Force Attack on Alibaba Affects Millions*, https://www.infosecuritymagazine.com/news/massive-bruteforce-attack-on (dostęp: 21.01.2023 r.).
Thakur K., Pathan K., *Cybersecurity Fundamentals A Real-World Perspective*, CRC Press, Boca Raton 2020.
Zalewski M., *Splątana sieć. Przewodnik po bezpieczeństwie nowoczesnych aplikacji WWW*, Helion, Gliwice 2012.

Strony internetowe

https://blog.checkpoint.com/2023/01/05/38-increase-in-2022-global-cyberattacks
https://businessinsider.com.pl/biznes/ataki-ddos-moga-generowac-olbrzymie-straty-dla-branzy-ecommerce/jkf7t16
https://testarmy.com/app/uploads/2018/09/raport_testarmy_-_stan_cyberbezpiecze__stwa_polskiej_bran__y_ecommerce_2018-1.pdf
https://blog.checkpoint.com/2023/01/05/38-increase-in-2022-global-cyberattacks
https://www.trendmicro.com/en_us/what-is/phishing/types-ofphishing.html
https://trafficwatchdog.pl/pl/articles/83/domain-spoofing-czym-jest-i-jak-moze-zaszkodzic-twojej-firmie
https://www.trendmicro.com/pl_pl/what-is/phishing/phishing-attacks.html
https://www.ncsc.gov.uk/guidance/whalinghow-it-works-and-what-your-organisation-can-do-about-it
https://www.zscaler.com/resources/industry-reports/2022-threatlabzphishing-report.pdf
https://www.pcworld.pl/porada/Czym-jest-robak-i-jak-gorozpoznac,414776.html
https://www.avast.com/c-computer-worm
https://www.komputerswiat.pl/poradniki/internet/almanach-wirusow-trojanow-rootkitow-i-robakowkomputerowych-jak-powstaly-w-jaki/54j7gqc
https://www.webscale.com/global-ecommerce-security-report-2022

Possible threats and data security mechanisms in the e-commerce sector

Abstract
The e-commerce industry has been growing rapidly for many years now. Many factors have influenced this situation, including the increasing popularity and accessibility of the Internet. Studies indicate that consumers are buying online more and more often. This trend has been further reinforced in recent times, with the isolation of people at home during the pandemic and, in many cases, the need to buy online. However, the e-commerce sector is exposed to the risk of cyber attack threats, which are now rapidly gaining momentum, which is also partly related to the COVID-19 pandemic, but probably also to the political situation in the region and the war in Ukraine. The e-commerce industry is particularly vulnerable to security breaches due to, among other things, the legal aspects associated with sensitive data here and the theft of identity and payment card data. In this sector, cyber threats affect all market participants. Both huge sales platforms and small private online stores can be exposed to them. The article presents a look at the indicated problem of attacks on web portals in the context of an e-commerce site developer.

Keywords: cyber security, online attacks, digital data security.

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Adam Szeleziński[1*], Tomasz Muchowski[1], Krzysztof Jasiński[2], Lech Murawski[1], Adam Kaizer[3]

[1] Faculty of Maritime Engineering, Gdynia Maritime University, Gdynia, Poland
[2] Faculty of Electrical Engineering, Gdynia Maritime University, Gdynia, Poland
[3] Faculty of Navigation, Gdynia Maritime University, Gdynia, Poland
[*] a.szelezinski@wm.umg.edu.pl

Outline and possible solutions for network security faults of companies digitised during the pandemic

Abstract
The article discusses possible solutions to the rising post-pandemic frequency of data breaches among small businesses and the steadily increasing threat level of network attacks in this industry. The article presents various approaches to safeguarding employee network traffic, which can be implemented by small businesses lacking professional network equipment and experienced IT support. The techniques illustrated demonstrate a process for preventing potentially harmful or undesirable network traffic, which can lead to data breaches or virus infection.

Keywords: firewall, filtering, network traffic, data security.

Introduction

The onset of the pandemic prompted many previously uncomputerized businesses to migrate their working platforms to the digital realm. Unfortunately, this undertaking presents several challenges, such as procuring appropriate equipment, preparing staff and safeguarding the business within the digital sphere against cyber-threats that businesses newly established in the digital world had yet to contend with.

One of the simplest and often very effective, but often underestimated by inexperienced administrators, solution is to implement a firewall and network traffic filtering. There are two methods of blocking unwanted network traffic that have been focused on – operating from the operating system level and the use of firewall of a programmable router (on the example of Mikrotik router). The presented method, working from the operating system level, consists in creating a list of solved hostnames during the connection to the website to be blocked, and then editing the hosts file in such a way that network traffic requiring hostnames from

the list is redirected to local interfaces. The firewall method of a programmable router uses Layer7 protocols and filter rules.

A firewall is a network service designed to protect users' network traffic. The firewall's task is to filter packets sent over the network[1]. Dangerous or unwanted packets are rejected according to the administrator's rules. Using a firewall allows adding a protective layer that prevents the transmission of the rule-defined packet types over the network.

Filtering of packets is done through Filter Rules and Layer7 Protocols. The firewall scans every packet being transmitted before it reaches the user. If the rules are violated, the packet is rejected and the receiving device stops the request after a certain timeout. Filtering can be done by source, network traffic type or packet type[2]. The source of the packet may be the IP address, the host name or even the network interface address (MAC address) of the source computer.

The firewall service can be provided by a server or a router. Unfortunately, not all routers have the functionality of configurable firewall. The cheapest hardware routers are particularly deprived of this option. If network is not equipped with a server that can act as a firewall, it is worth buying a programmable router, so as not to risk exposure to unnecessary costs of purchasing and maintaining a server.

A well-configured firewall is currently one of the most effective and least expensive ways to control and filter network traffic. Blocking potential sources of viruses, malware, adware, etc., as well as web applications and websites that expose sensitive information allows to significantly reduce the risk of incidents that threaten employees' network security and the security of data processed by employees[3].

Network traffic can also be filtered at the level of the operating system installed on employees' computers. However, this is not a practical solution, as it requires every device connected to the network to be properly configured – even private employee devices such as smartphones and laptops.

Network traffic filtration

There are many ways to filter network traffic. However, there are two ways that are particularly noteworthy. The first way is to configure the operating system on employees' computers. This is the easiest method to implement, because it consists solely of creating and using an appropriate configuration file. This method also does not require the purchase of any software, assuming that the operating

[1] W. Noonan, I. Dubrawsky, *Firewall Fundamentals. Indianapolis*, Cisco Press, Indiana 2006.

[2] MikroTik, *MikroTikRouterOSTM v3.0 Reference Manual*, MikroTik, Riga 2008.

[3] E.D. Knapp, J.T. Langill, *Industrial Network Security: Securing Critical Infrastructure Networks for Smart Grid, SCADA, and Other Industrial Control Systems*, Syngress, Amsterdam 2014.

system used by employees is Microsoft Windows OS or one of the popular Linux distributions. The second method requires configuring the firewall service on the facility's main router.

The object of blocking in this article are two examples of websites that can be potentially dangerous and undesirable to visit from a company computer. The first blocking object is the facebook.com website, because it can be used to share files or information. Sharing files from business computers via external services is undesirable because it can lead to data leaks. All files shared or transferred through facebook.com are stored on the servers that maintain the website (file sharing is not P2P). This is potentially dangerous because an employee may use this site (especially messaging functionality) to share business information with other employees. Blocking this site therefore reduces the risk of potential information leakage. The second object of blocking is one of the sample sites allowing software downloads – dobreprogramy.pl. It is a popular website that is a software repository. Unfortunately, the installers of the offered software include potentially unwanted software (i.e. toolbars for browsers, trial versions of sponsored software, etc.). Of course, this only happens if the "Download Assistant" is used for installation (direct links are also offered on the website), because the unwanted software attached to the "Download Assistant" is often a cause of reduced performance of the computer after installation.

The websites shown are only examples. It is up to the administrator of the facility's IT infrastructure to choose which websites should be blocked. However, it is worthwhile to focus mainly on websites that may be a potential source of viruses or unwanted software (any hosting, torrent or erotic content pages that are often the source of virus software) and websites that may be used to share information[4].

To perform effective filtering, you need a list of domains and subdomains to block. The list of subdomains of a particular website can be obtained using many downloadable tools. In this case, the Mozilla Firefox web browser (version 70) and the VS Code Editor (however, only the option to search for text in the file is required, so replacing this editor with any text editor is possible) was used. The Firefox web browser is equipped with the Network Monitor as part of the development tools[5]. This tool allows viewing all the requests made by the web browser to view the page visited. This allows getting the list of subdomains belonging to the web page being displayed. If the addresses of these subdomains are blocked, the web page cannot be displayed. Of course, the list of subdomains obtained may also include third party subdomains, such as Google Analytics – these addresses can be skipped if they should not be blocked.

[4] W.R. Cheswick, S.M. Bellovin, A.D. Rubin, *Firewalls and Internet Security: Repelling the Wily Hacker*, Addison-Wesley Professional, Boston 2003.

[5] Mozilla, *Network Monitor*, Firefox Source Docs, retrieved from: https://firefox-source-docs.mozilla.org/devtools-user/network_monitor/index.html (accessed: 1.11.2023).

First, a list of domains and subdomains of the selected website should be obtained. Figure 1 shows a list of requests made by the browser to view facebook.com.

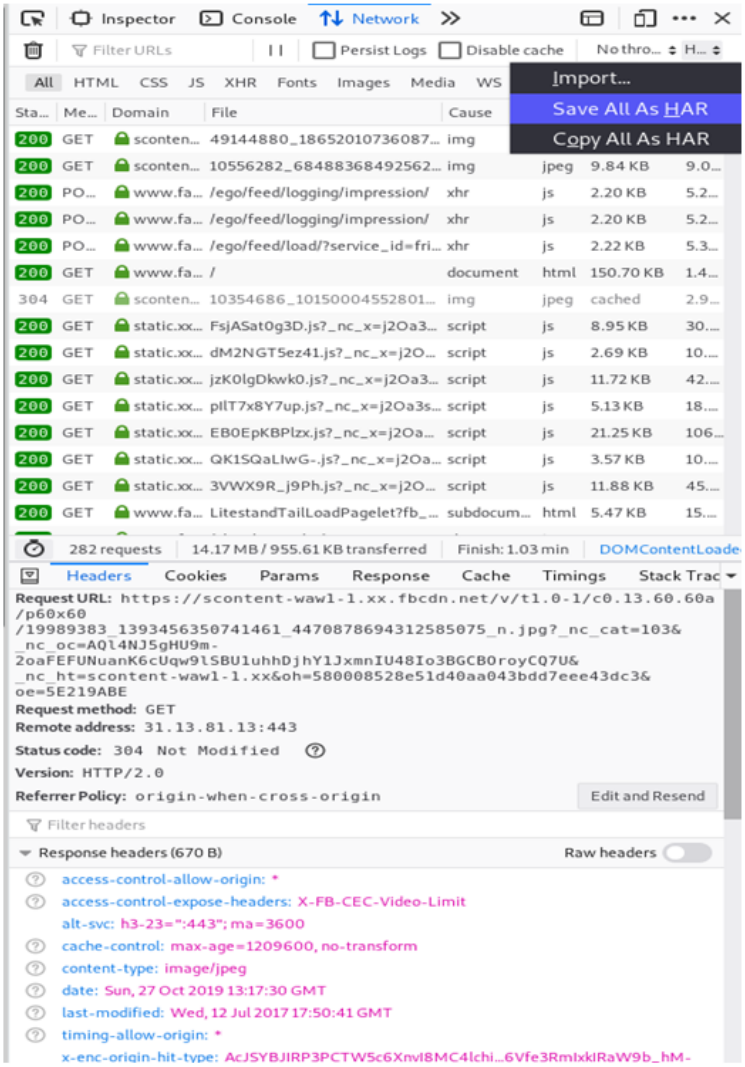

Fig. 1. List of requests made by the browser to display facebook.com website

Saving the list to a file allows to easily read the URL that was used to display the page. The content of the saved file creates a JSON structure. The "url" attribute contains the webpage addresses. Figure 2 shows one of the attributes.

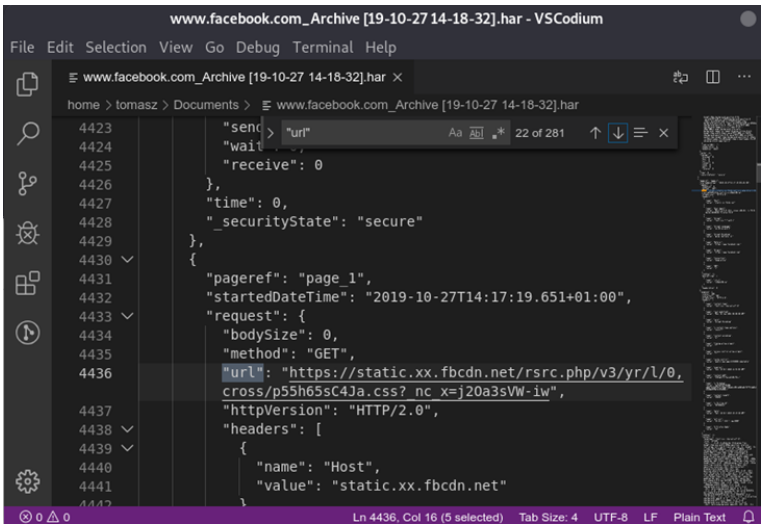

Fig. 2. Content of a file created with the Network Manager tool

The above figure shows that one of the subdomains to be blocked is static.xx.fbcdn.net. A text file with a list of all addresses should be created. These should be the addresses from several requests made on different subdomains of the website at different time intervals. The resulting list should be complete enough to be used for blocking access to the site.

On both Windows and most Linux distributions, there is a hosts file involved in name resolution. This file allows mapping IP addresses to domain, subdomain and host names. Mapping 0.0.0.0 (request address to the device's network interfaces) or 127.0.0.1 (loopback interface address) to the resulting list would cause the operating system to refer requests to local interfaces when trying to resolve names from the list. This request will of course fail, resulting in the website not being displayed. Unfortunately, the hosts file does not allow using wildcards, so it is necessary to list each subdomain separately.

Blocking unwanted network traffic in Windows Operating Systems

For Windows OSes, the hosts file[6] is located in C:\WINDOWS\system32\drivers\etc\hosts location. Editing this file is possible only from the administration user level. Therefore, the file must be protected against the withdrawal of made settings. The important thing is to revoke permissions to edit the file to employee user accounts if they have administrative privileges. If employees use accounts with limited permissions, they cannot edit the file. In the case of Windows 10,

[6] Microsoft, *How to reset the Hosts file back to the default*, Microsoft Support, retrieved from: https://support.microsoft.com/en-us/topic/how-to-reset-the-hosts-file-back-to-the-default-c2a43f9d-e176-c6f3-e4ef-3500277a6dae (accessed: 1.11.2023).

adding the file to the exceptions in Windows Defender is also necessary, because this program withdraws any changes made to the file by the user. The following figure shows the default hosts file content.

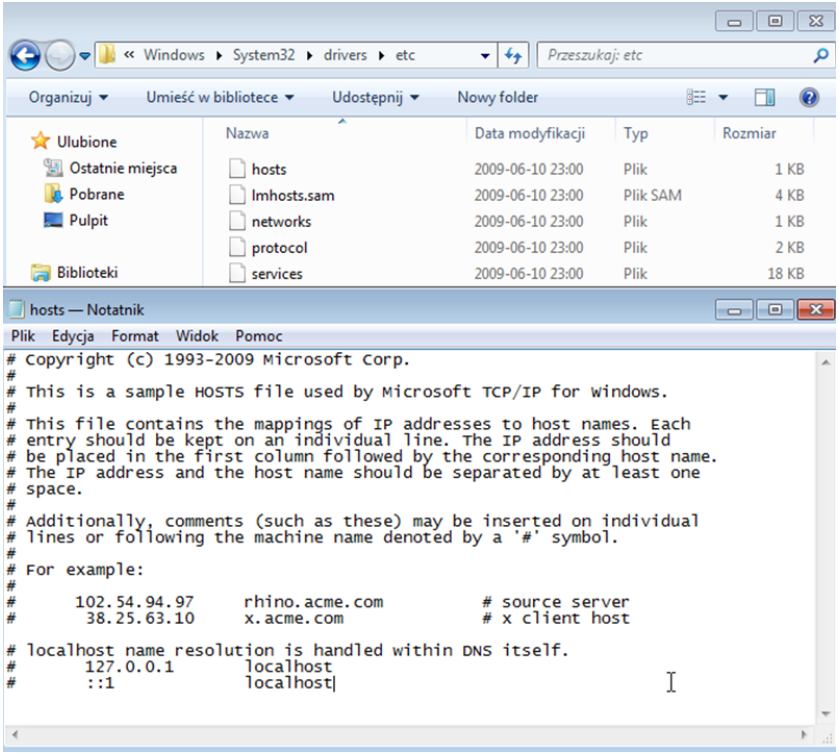

Fig. 3. Default content of the hosts file (Windows)

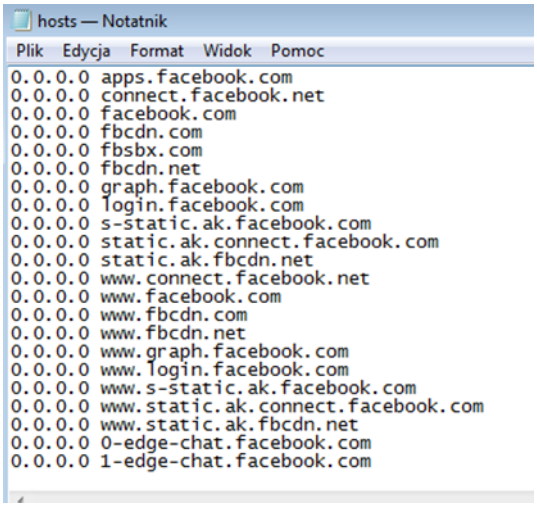

Fig. 4. Modified content of the hosts file (Windows)

Currently, the hosts file does not make any changes to the default name resolution. This means that the website is currently available. In order to block the site, adding created entries to the hosts file is required. The following figure shows a fragment of the content added to the hosts file.

Added content makes it impossible to connect to facebook.com servers. In order to check if the configuration has been applied correctly, performing a ping operation (Fig. 5) and trying to visit the website using a web browser (Fig. 6) is recommended. If both attempts fail, the website is blocked correctly.

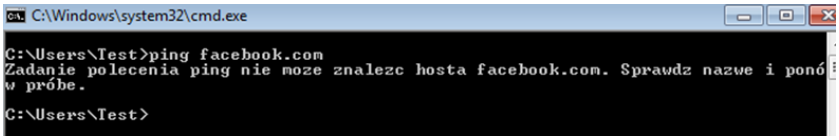

Fig. 5. Attempting to ping facebook.com (Windows)

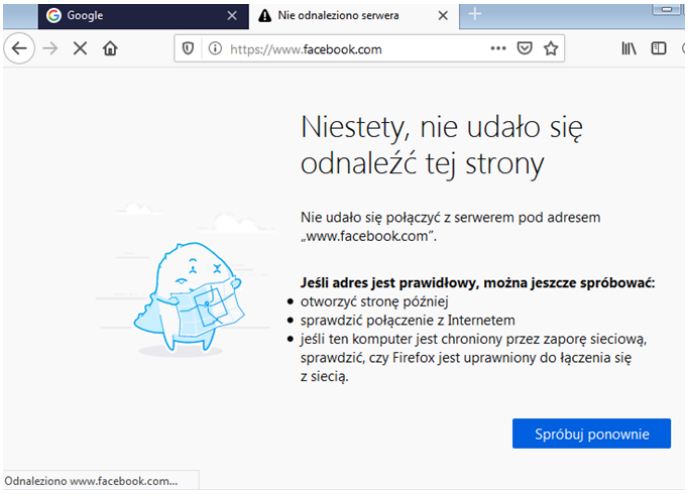

Fig. 6. Attempting to visit facebook.com using a web browser (Windows)

Redirecting the name resolution to local interfaces does not necessarily mean that the site cannot be visited. Behind each domain or subdomain address is the IP address of the host server. So, the name resolution can be skipped if an IP address directly assigned to the serves is used to visit the website. Knowing the hostname, the IP address can be obtained by using the ping command (the hosts table cannot be modified during this operation). The following figure shows this operation.

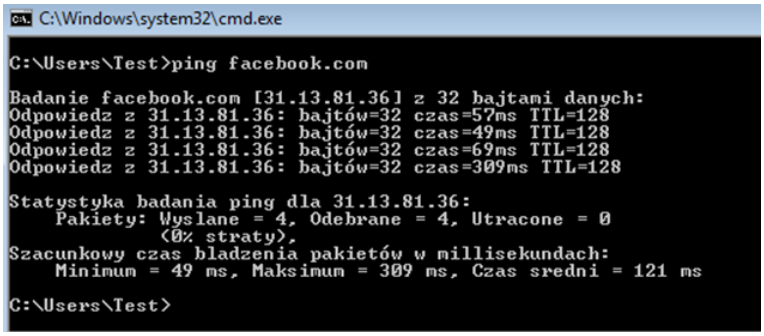

Fig. 7. Solving the IP address of facebook.com (Windows)

The obtained address 31.13.81.36 is the IP address to which the facebook.com domain is bind. This means that visiting the address 31.13.81.36 using web browser should display the Facebook webpage. The following figure shows an attempt to visit the site through the IP address of the server hosting the website.

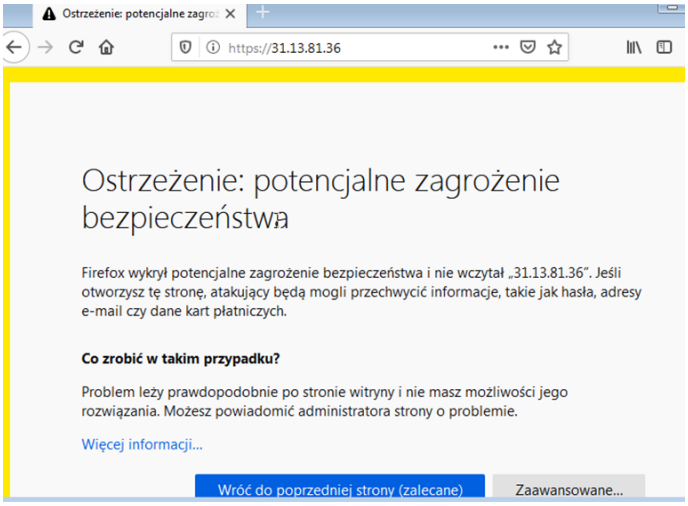

Fig. 8. Attempting to visit facebook.com via IP address

As it can be seen in the figure above, a message about a potential security risk is displayed. This is because an attempt was made to send HTTPS request to the server at IP address 31.13.81.36. This IP address may not have SSL certificate (although facebook.com domain has such a certificate). The warning can be ignored and a temporary exception can be added to navigate to the website. However, the website will not be displayed (Fig. 6). This is an expected result. This is because the website server's backend automatically redirects the request to https://www.facebook.com. Websites very rarely handle requests by IP address, as can be seen in Figure 1 – each request retrieving resources was executed through a domain

name, not an IP address. For this reason, when blocking websites, blocking the IP addresses of the servers hosting them can be usually skipped.

Blocking unwanted network traffic in Linux distributions

For most Linux distributions (in this case Ubuntu) the hosts file[7] is located in /etc/hosts location. This file can only be edited from elevated privileges (sudo) or by the root user. The following figure shows the default content of the hosts file.

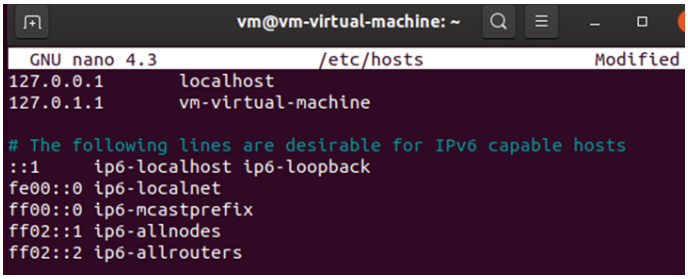

Fig. 9. Default content of the hosts file (Ubuntu)

In case of the default configuration, displaying the Facebook website works correctly (Fig. 10).

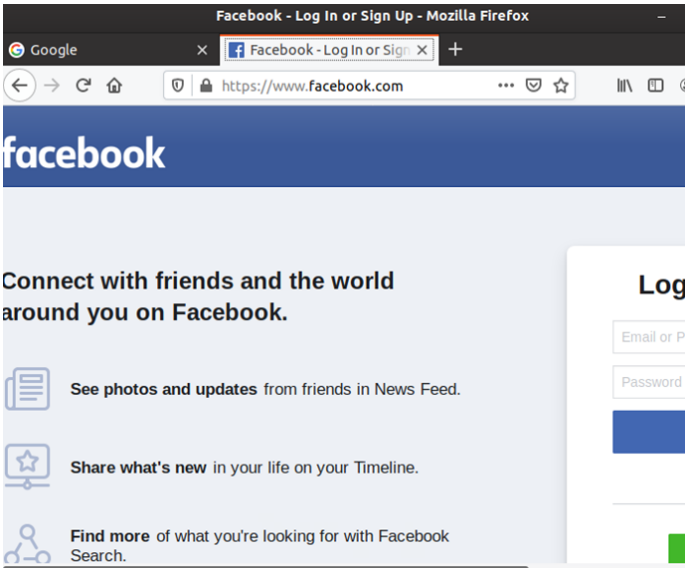

Fig. 10. Displaying the website on default settings (Ubuntu)

[7] Ubuntu, Ubuntu Manuals 23.04, retrieved from: https://manpages.ubuntu.com/manpages/lunar/en/man5/hosts.5.html (accessed: 1.11.2023).

As it can be seen, the default settings allow Facebook to be displayed without any problems. The content is added to the hosts file in the same way as the hosts file in Windows. The figure below shows the contents of the file, after entering the mapping entries.

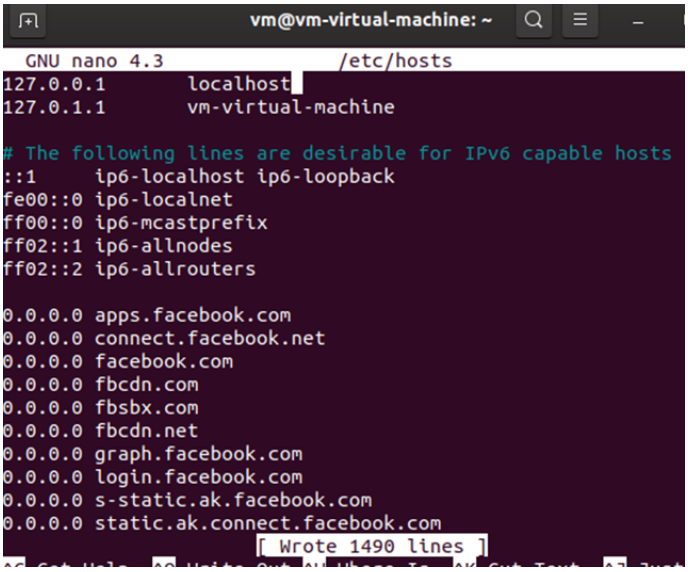

Fig. 11. Modified content of the hosts file (Ubuntu)

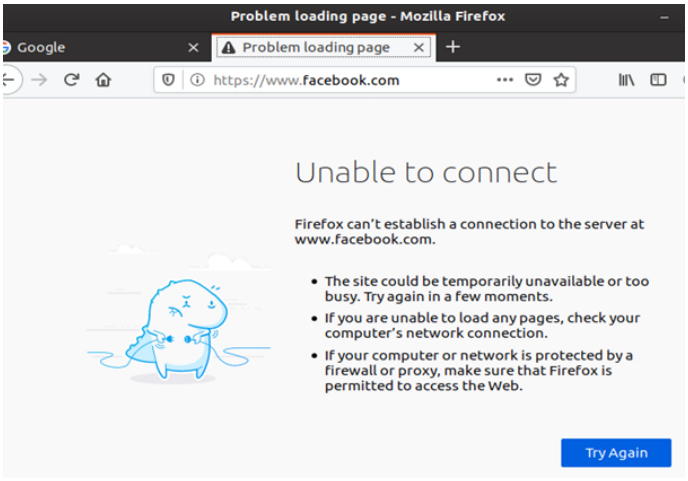

Fig. 12. Attempting to visit facebook.com (Ubuntu)

Similarly, to Windows, adding entries to the hosts file will block access to Facebook. However, in case of ping command, operating system will connect to loop-back interface (address 127.0.0.1, host name localhost). However, the browser

will block the connection. If the operating system would act as a web server at address 127.0.0.1 (localhost), the self-hosted website would be displayed. In this case, a different address can be provided for mapping. The following figure shows the effect of modifying the hosts file.

As it can be seen in the figure above, access to the site has been effectively blocked.

Blocking unwanted network traffic using programmable router's firewall

Firewall blocking of domains is much more universal. The filtering rules apply to the to the entire subnet, not just the configured computers, and in addition, unlike a hosts file configuration, layer seven protocols support the use of wildcards, so there is no need to list all subdomains belonging to the blocked domain.

First, layer seven protocols[8] should be created. The Regexp expressions are supported, also only domains (without subdomains) should be listed. The following figure shows the protocols created for Facebook and Dobre Programy websites.

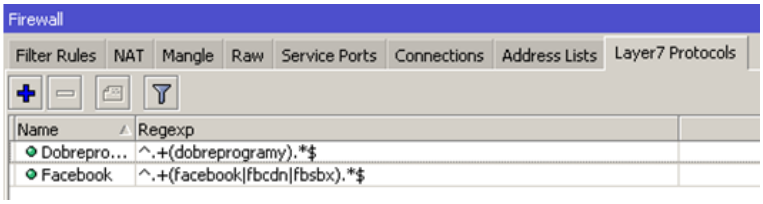

Fig. 13. Added layer seven protocols

As it can be seen in the figure above, three domains were listed in the Facebook protocol: facebook, fbcdn and fbsbx. Thanks to wildcards there is no need to define subdomains and suffixes.

The next step is to create filtering rules[9]. Figure 15 shows the steps of creating an entry for facebook website (for the site Dobre Programy steps are similar). Figure 16 shows the location of the rules (the order of the rules is important for firewall functioning).

[8] MikroTik, *Manual: IP/Firewall/L7*, Mikrotik Documentation, retrieved from: https://wiki.mikrotik.com/wiki/Manual:IP/Firewall/L7 (accessed: 1.11.2023).

[9] MikroTik, *Manual: IP/Firewall/Filter*, Mikrotik Documentation, retrieved from: https://wiki.mikrotik.com/wiki/Manual:IP/Firewall/Filter (accessed: 1.11.2023).

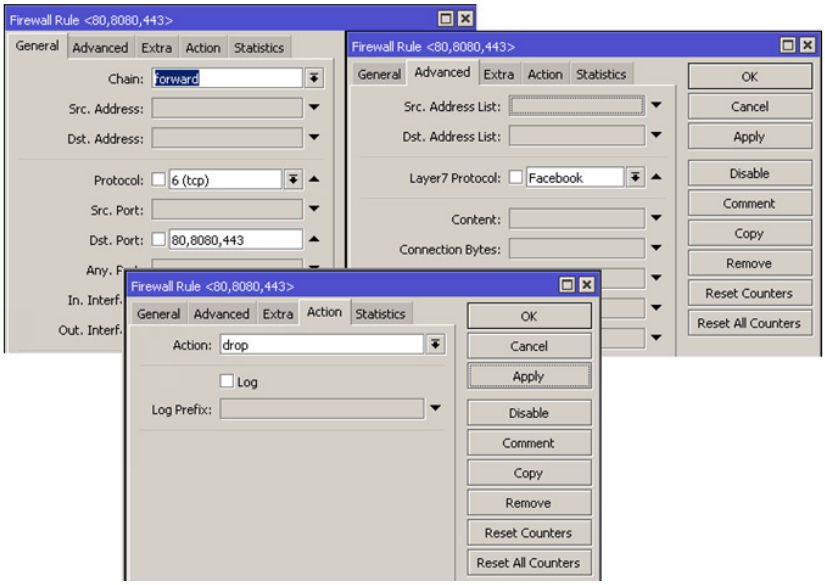

Fig. 14. Filtering rule configuration steps

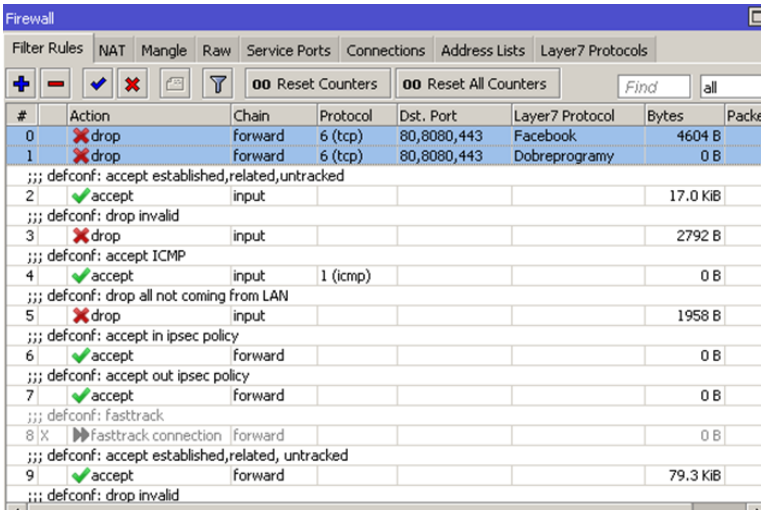

Fig. 15. Order of filtering rules

It should be noted that only TCP traffic on ports 80, 8080, and 443 will be blocked. This means that only web browsing will be blocked, the remaining communication with the mentioned domains is allowed. The picture below shows a ping operation and an attempt to display facebook.com from the web browser.

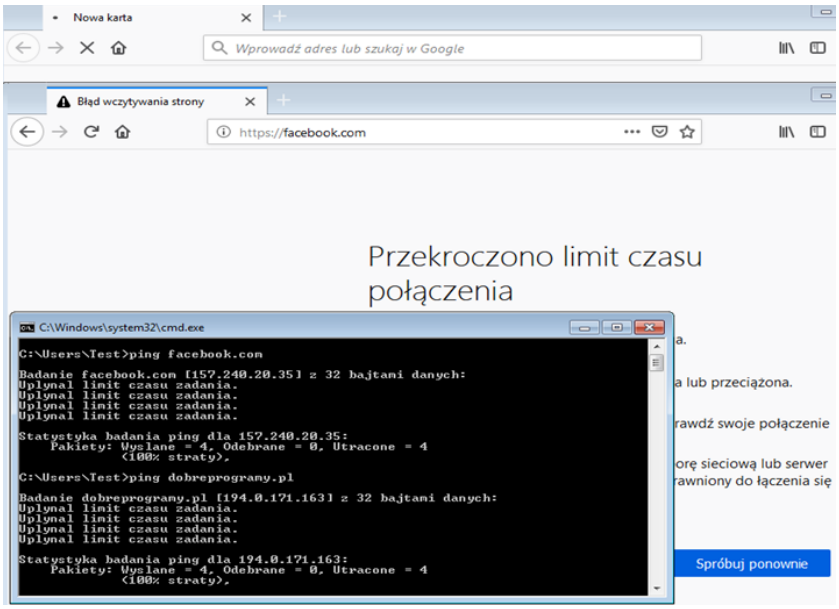

Fig. 16. Connection test with domains blocked in the firewall

As it can be seen in the figure above, the ping operation (ICMP protocol) obtained an IP address for both facebook.com and dobreprogramy.pl. However, the connection requests were unsuccessful. Attempts to connect via a browser (HTTPS protocol) has failed. This is due to blocking ports 80, 8080 (responsible for HTTP traffic), and 443 (responsible for SSL). It should be noted that communication between the browser and the web server was not established – the connection time limit was exceeded.

If another type of network traffic needs to be blocked, e.g. traffic on a specific network port, the operation is similar (a different port is defined and creating layer seven protocols is omitted).

Conclusions

Blocking unwanted and potentially dangerous network traffic is very important because it reduces the risk of data leak incidents or getting viruses on company computers. It also allows to block potentially unwanted pages, i.e. Facebook, YouTube, Twitter (currently X), that employees browse while working.

Two methods of blocking unwanted network traffic are presented. The choice of the appropriate method and the list of blocked sites and ports depends entirely on the nature of the enterprise and the decision of the IT infrastructure administrator. In case of necessity of blocking part of the network traffic for only a few employees, it may be unprofitable to buy a router equipped with a configurable firewall. Only blocking from the operating system level may be sufficient. However,

if the blocking is to be universal and cover the whole network or subnet, a router with a firewall or a server dedicated to this task must be used.

The operating system hosts file blocking allows for efficient redirection of name resolutions to local interfaces, but does not allow for blocking traffic on specific ports. It also does not support the use of wildcards or Regexp expressions. This means that all subdomains of the blocked domain must be listed.

Firewall blocking is a much better solution, but requires a dedicated device. The blocking can cover the entire subnet or selected computers (IP address reservation in DHCP service, assignment of static IP addresses or specifying MAC address is required). The disadvantage of this solution, however, is the need to interfere with the network infrastructure, which is often a significant obstacle in case of lack of proper knowledge of network equipment configuration.

References

Cheswick W.R., Bellovin S.M., Rubin A.D., *Firewalls and Internet Security: Repelling the Wily Hacker*, Addison-Wesley Professional, Boston 2003.

Knapp E.D., Langill J.T., *Industrial Network Security: Securing Critical Infrastructure Networks for Smart Grid, SCADA, and Other Industrial Control Systems*, Syngress, Amsterdam 2014.

Microsoft, *How to reset the Hosts file back to the default*, Microsoft Support, retrieved from: https://support.microsoft.com/en-us/topic/how-to-reset-the-hosts-file-back-to-the-default-c2a43f9d-e176-c6f3-e4ef-3500277a6dae (accessed: 1.11.2023).

MikroTik, *Manual: IP/Firewall/Filter*, Mikrotik Documentation, retrieved from: https://wiki.mikrotik.com/wiki/Manual:IP/Firewall/Filter (accessed: 1.11.2023).

MikroTik, *Manual: IP/Firewall/L7*, Mikrotik Documentation, retrieved from: https://wiki.mikrotik.com/wiki/Manual:IP/Firewall/L7 (accessed: 1.11.2023).

MikroTik, *MikroTikRouterOSTM v3.0 Reference Manual*, MikroTik, Riga 2008.

Mozilla, *Network Monitor*, Firefox Source Docs, retrieved from: https://firefox-source-docs.mozilla.org/devtools-user/network_monitor/index.html (accessed: 1.11.2023).

Noonan W., Dubrawsky I., *Firewall Fundamentals. Indianapolis*, Cisco Press, Indiana 2006.

Ubuntu, Ubuntu Manuals 23.04, retrieved from: https://manpages.ubuntu.com/manpages/lunar/en/man5/hosts.5.html (accessed: 1.11.2023).

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Michał Maliszewski[3], Rafał Okroj[1], Krzysztof Jasiński[2], Adam Szeleziński[1*]

[1] Faculty of Maritime Engineering, Gdynia Maritime University, Gdynia, Poland
[2] Faculty of Electrical Engineering, Gdynia Maritime University, Gdynia, Poland
[3] Faculty of Computer Science and New Technologies, WSB Merito University, Gdańsk, Poland
[*] Adam Szeleziński, a.szelezinski@wm.umg.edu.pl

The Future of Bulletproof Vest Manufacturing in Poland: Challenges, Potential and Prospects

Abstract
In Poland, the process of manufacturing and selling bulletproof vests, even those intended for civilian use, requires obtaining the appropriate license for their production or marketing. This situation significantly hinders the development of companies specializing in the production of ballistic personal protective equipment for military, police and civilian customers. Of course, the Polish giants in this market Lubawa SA and Maskpol are capable of meeting the current demand. However, the announced process of modernizing the Polish army and increasing its personnel to 300,000, as well as the simultaneous change in the standards of equipment for each police officer, will dramatically change the situation in this segment of the market. This process may also, accelerate as the representatives of the current parliamentary majority, for almost eight years, have been filing interpellations on the partial release of bulletproof vests on the Polish market.

Keywords: bulletproof vest, security, protection, ballistics.

1. Introduction

For many years now, the growing awareness of the value of human life has led to an increasing degree and scope of implementation of solutions aimed at protecting human life and health. These solutions are becoming particularly important in areas where the risk is extremely high, such as the military department, the activities of all kinds of uniformed services, security and others. Better and better ways of both active and passive protection are being developed. One of the most important elements of passive protection is undoubtedly the bulletproof vest. They are at the present time basically a basic piece of equipment for soldiers of virtually all formations, as well as uniformed services such as the police or municipal police, and security personnel, drivers, inspectors, and private individuals. The vests protect not only against injury during combat operations, but also during strikes, protests, street riots where, in addition to the risk of being shot or injured by

shrapnel, there is also the threat of attack with knives or other sharp instruments, as well as attack with clubs, stones and other blunt elements.

Advances in technology mean that vest manufacturers have better and better materials at their disposal, which provide a high degree of protection while making users feel less and less restricted by the use of vests. As a result, vests are becoming lighter, do not restrict movement and at the same time become an element of comprehensive protection.

The purpose of this paper is to analyze the existing standards and solutions that are used in the production of bulletproof vests, and to prepare an example of a preliminary design for the production of a bulletproof vest.

2. Functions and types of protective vests

2.1. Functions of the vests

The primary function of a protective vest is to protect the body from bullets, shrapnel and other hazards that can maim or kill the vest wearer. The function of the vest in particular is to protect the chest and back, as well as the sides. There are also modular solutions to extend protection also to the neck, lower abdomen or shoulders as shown in Figure 1.

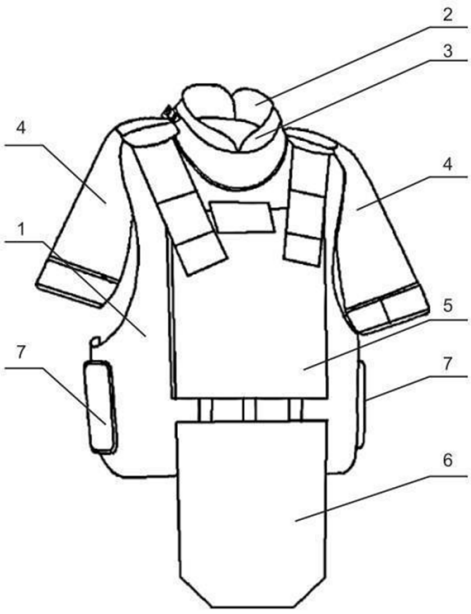

Fig. 1. Construction of modular type bulletproof vest: 1 – front, 2 – neck guard, 3 – larynx guard, 4 – shoulder guard, 5 – bulletproof plate pocket, 6 – underbelly guard, 7 – side bulletproof plate pocket

Source: J. Polak, G. Redlich, G. Grabowska, J. Błaszczyk, *Modern solution of personal ballistic shield of modular type*, Institute of Security Technologies "Moratex", Łódź 2008.

Another very common function of vests is to allow the user access to additional equipment. This equipment can be stored in dedicated pockets, or it can be stored in modular containers attached most often with a standardized PALS mounting strap system. This system was developed by the U.S. Army, but has gained worldwide popularity due to its high functionality. Thanks to its universal design, depending on the user's needs, such items as ammunition pouches, canteen, handcuffs, first aid kit, flashlight, knife, walkie-talkie, etc. can be attached to the vest.

In the case of vests used by other uniformed services, additional functions may also include image aspects. Uniformed services or security personnel equipped with professional items including, among others, bulletproof vests, may feel safer in the first place, which allows them to make more rational decisions, unbuilt by doubts about the risks they are taking. In addition, the sight of professionally equipped people – on the one hand – also inspires greater confidence, while at the same time it can also, in some situations, act as a deterrent to those posing a potential threat.

In addition, vests can also perform visual functions – i.e. for military formations, they are part of camouflage clothing – for uniformed or security formations, they can act as visual identification or increase visibility through the use of reflective tape, for example.

It should be noted here that the most common are bulletproof vests used to protect people, however, bulletproof vests are also used to protect dogs serving in various types of uniformed services.

2.2. Types of vests

There is no single universal system for dividing bulletproof vests and, depending on the needs, divisions are possible according to different criteria characterizing the vests, however, three groups of vests can be distinguished based on their use and construction. Figure 2 shows a lightweight inner vest, a basic outer vest and a modular high protection vest.

a) b) c)

Fig. 2. Types of protective vests: a) lightweight inner vest, b) basic outer vest, c) modular high protection vest

Source: Bulletproof Vests, retrieved from: https://lubawa.com.pl/pl/ochrona-indywidualna/kamizelki-kuloodporne (accessed: 6.11.2023).

Lightweight inner vests – worn, as an inner layer of clothing, mainly used by public figures, lower-risk security workers. They have lower levels of protection – however, they can be used unnoticed by bystanders. They use only soft ballistic materials, which allows them to protect a larger area of the body at the same time.

Basic external vests – a very wide range of vests with features tailored to different user needs, using both soft and hard ballistic materials, often equipped with additional elements – such as pockets, storage compartments, etc.

Modular vests with a high degree of protection – designed for use by formations specifically, where a high degree of protection is achieved through the use of hard ballistic materials and through the use of additional elements designed to protect the neck, shoulders, lower abdomen. However, the high degree of protection affects the high weight and restricts the range of motion of the wearer.

As a separate group, we can additionally mention vests used to protect animals used in uniformed services – that is, mainly dogs and horses. These are usually lightweight vests using soft ballistic materials.

2.3. Materials used in the manufacture of vests

The materials used in vests can be divided into hard and soft ballistic materials. The type of materials used will determine to the greatest extent the final category of the vest. In the most general terms, it can be assumed that the use of lightweight ballistic materials reduces the weight of the vest and increases the comfort of use, however, it provides at best a medium degree of protection – depending on the adopted standards for the classification of the vest.

Achieving high degrees of protection requires the use of hard ballistic materials – which, on the one hand, provides greater security – but results in an increase in the weight of the vest and a decrease in comfort due to the inflexibility of hard ballistic inserts.

2.3.1. Soft ballistic materials

The invention of high-strength synthetic fibers in the late 1960s opened up new possibilities for ballistic protection. The first such fibers invented in the laboratories of the DuPont company were introduced to the market around 1970 under the name Kevlar and already in 1976 the first vests based on this material were created[1]. Since then, many companies have developed their materials, so that today ballistic shield manufacturers have a wide range of materials that can be used in production. At present, the following fibers used in the production of ballistic shields can be distinguished[2]:

[1] M.A. Abtew, F. Boussu, P. Bruniaux, *Dynamic impact protective body armour: A comprehensive appraisal on panel engineering design and its prospective materials*, "Defence Technology" 2021, Vol. 17, Issue 6, p. 2029.

[2] K. Jamroziak, *Identification of material properties in terminal ballistics*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2013, p. 18.

- glass,
- polyamide,
- aramid,
- polyethylene,
- carbon.

These fibers are most often used in two ways, in the form of multilayer stitched packages or composite laminates[3]. Each fiber has its own unique characteristics which affect the degree of protection achieved. In addition, the degree of protection is influenced by factors such as[4]:

- Fiber thickness,
- Arrangement of fibers in the fabric,
- Number of layers in the fabric,
- The method of stitching and unstitching.

The principle of soft materials is based on precipitating the projectile's energy by tearing off the fibers. Thanks to the multilayer arrangement of the material, the projectile precipitates its energy gradually by tearing off fibers in successive layers of the material. Thus, the greater thickness of the fiber means that more of the energy is captured on the individual layers.

In turn, the density of the fiber arrangement has a major impact on the ability to protect against sharp objects, as illustrated in Figure 3. It should be noted here that dense packing is crucial not only for needles or skewers, but also for sharp ammunition.

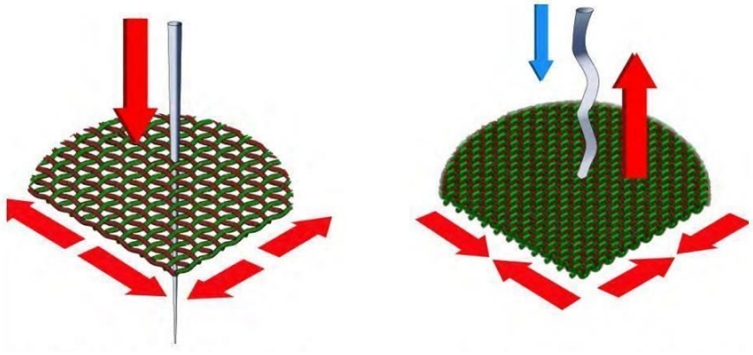

Ballistic fabrics enable yarn motions and do not prevent punctures

Dense, tightly woven fabrics restric yarn motions and prevent defeat punctures

Fig. 3. Effect of fiber layout on the degree of protection against sharp elements

The main disadvantage of soft ballistic materials is the inherent deflection of the material under the impact of the projectile, which can reach up to 40 mm,

[3] Ibidem, p. 18.
[4] Ibidem, p. 18.

depending on the material and layout used[5]. Such deflection occurring in milliseconds causes injuries such as hematomas or even fractures.

2.3.2. Hard ballistic materials

Hard ballistic materials are an indispensable component of high-protection vests required to shield against intermediate ammunition and rifle bullets. Unlike soft ballistic inserts, their task is mainly to stop, deform or even burst a bullet. Of course, the kinetic energy of the projectile is transferred to the wearer, which can also cause injuries – however, in most cases, these are less than with soft materials.

However, the use of rigid ones increases the weight of the vest and, due to their stiffness, negatively affects the user's range of motion. In addition, the rigidity of these materials makes it impossible to easily cover a large area of the body with protection. Basic hard materials include:

- Armored steel,
- Ceramic plates,
- Polyethylene composites (UHMWPE).

Among the main advantages of steel are low production cost, durability, and strength-including resistance to multiple impacts. These qualities are particularly desirable for basic military formations-exposed to long-term danger in varied conditions.

Ceramic plates are definitely a lighter material, which is important especially in long-term use. At the same time, ceramic plates absorb and dissipate energy better, which lead into a lower risk of injury when hit. At the same time, a greater thickness of the plates is required, which adversely affects the user's range of motion.

Polyethylene composites have the lowest density among hard materials, making ballistic components lightweight, but with greater thickness. Their biggest disadvantage is the high cost of production, so they are used in special forces vests rather than regular uniformed formations.

3. Standards used in the production of vests

3.1. The most popular standards for vests

At present, there are many norms and standards that relate to ballistic protection including protective vests. Among the best known and most widely used standards are the German SK or American – NIJ standards.

[5] J. Polak, G. Redlich, G. Grabowska, J. Błaszczyk, *Modern solution of personal ballistic shield of modular type*, Institute of Security Technologies "Moratex", Łódź 2008, p. 64.

3.1.1. American standards NIJ

The National Institute of Justice (NIJ) is a research, development and evaluation agency of the U.S. Department of Justice[6]. NIJ's main focus is the scientific analysis of crime and justice issues. In the area of ballistic protection solutions, NIJ has developed two main standards:

- NIJ-0101.06 Ballistic protection (Ballistic Resistance),
- NIJ-0115.00 Protection against piercing (Stab Resistance).

The NIJ-0101.06 standard defines the minimum requirements for testing methods and durability of bulletproof vests and ballistic plates. This standard defines 5 types of bulletproof vests divided into classes: II, IIA, III, IIIA, IV – where class IIA represents the lowest performance shield – and IV the highest performance.

The NIJ-0115.00 standard defines 3 levels of protection that puncture protection vests should provide. Level 1 provides protection at a low level – however, in return, it should allow for long-term wear and concealment under other layers of clothing. Level 3 achieves the best protection, so such vests are designed to be worn in high-risk situations; however, due to their construction, they are usually worn on top and do not provide as much comfort as vests of lower grades.

It is also worth mentioning an additional testing procedure developed by the Federal Bureau of Investigation (FBI) whose purpose is to test the vests under various operating conditions[7] such as maximum and minimum operating temperatures that users may experience and immersion in water.

3.1.2. German standards SK

The German state ballistics authority (Beschussamt Deutschland) has developed a standard Technische Richtlinie (TR) – Ballistische Schutzwesten[8]. It defines 5 types of vests – from the lightest SK L – to the most effective SK 4. The main differences with respect to NIJ standards concern:

- require a 10-year performance guarantee,
- perform the test from a distance of 0 m,
- perform effectiveness tests in an extended temperature range: -20°C to +70°C,
- use of dum-dum ammunition for testing,
- perform tests also for 25° account.

The standard also defines puncture protection by defining additional types SK L ST and SK 1 ST – which are also intended to provide an appropriate class of protection against sharps attack. Details of the test procedures are described in

[6] *About the National Institute of Justice*, National Institute of Justice, 2.02.2022, retrieved from: https://nij.ojp.gov/about-nij (accessed: 6.11.2023).

[7] *FBI Body Armor Test Protocol*, Defensive Systems Unit FBI Academy, Washington 2008.

[8] *VPAM BSW 2006 Testing Guideline Ballistic Protective Vests*, Vereinigung der Prüfstellen für angriffshemmende Materialien und Konstruktionen, Erding 2009.

additional documents VPAM BSW 2006 Testing Guideline – Ballistic Protective Vests and KDIW VPAM 2004 Test Standard "Stab and Impact Resistance"[9].

3.1.3. Polish standard PN-V-87000

The Polish standard PN-V-87000, developed by the Polish Committee for Standardization, is designed for the classification and verification of bullet- and shrapnel-resistant vests. Its first edition was based on the NATO STANAG 2920 standard[10]. It distinguished 5 basic classes K1 to K5 and an additional special class. In addition, classes K1, K3 and K5 were expanded to include subclasses A, B and C.

In addition, the standard also defines 4 classes of shrapnel resistance – O1 to O4. However, the standard does not present any classes or requirements for puncture protection. In addition, the standard indicates the types of vests:

- W – Military,
- PO – Police,
- I – Other.

The standard also defines varieties of vests:

- TX – textile,
- TW – textile with additional inserts,
- E – Other.

3.1.4. Other standards

The standards presented in subsections 3.1.1-3.1.3 are only the most popular standards in our country that are used to classify bullet- and shrapnel-resistant vests and shields. In addition to these standards, there are other, less popular, standards developed by individual countries or institutions, taking into account local needs and conditions.

The NATO STANAG 2920 standard is a tool to help standardize test procedures for body armor and elements of protection against bullet and shrapnel threats. It does not define separate classes of protection and is only intended to give tools in the form of standardized tests – which will more broadly ensure comparable test results for different pieces of Army equipment. The standard is complemented by AEP 2920, which further defines the procedure for testing vests.

The British HOSDB 2017 standard was developed by the UK Home Office. The requirements in this standard specifically address the needs and risks faced by employees in the UK's uniformed services, i.e. the police, immigration services, security services, etc.

Other widespread standards include the Russian GOST R 50744-95 standard in force in Russia and related countries defining 6 classes of protection.

[9] Ibidem.

[10] B. Kozera, P. Sidelnik, *Proposal to introduce a defense standard for ballistic shield testing*, "Military Armament Technical Institute" 2014, Volume 14(132).

3.2. Similarities and differences in standards

Table 1 collects a comparison of the basic parameters, which are defined in the standards discussed in subsections 3.1.1-3.1.3.

Table 1. Comparison of key parameters specified in the standards

Parameters	NIJ-0101.06	TR – BS	PN-V-87000
Required shelf life		10 years	6 years
Temperature range		-20°C ÷ +70°C	-40°C ÷ +50°C
Production lot size		not specified	250 + X[1]
Sample size for testing	28/14 pieces[2]		3/5[3]
Flame retardancy requirements		≤ 2 s of afterburning[4]	no requirements
Permissible indentation	44 mm	20 mm	40 mm
Tests for the lowest class			
Class designation	IIA	SK L	K1A
Caliber	9 mm 10.16 mm	9 x 19 mm	9 x 19 mm
Bullet weight	8 g 11.7 g	8 g	8 g
Bullet velocity	373 m/s 352 m/s	360 m/s	365 m/s
Number of shots	4 x 0° 1 x 30° 1 x 45°	3 x 0° 3 x 25°	4 x 0° 2 x 30°
Tests for the top class			
Class designation	IV	SK 4	K5B
Bullet caliber	7.62 mm	308 Win (7.62 x 51 mm)	7.62 x 54 mm
Bullet weight	10.8 g	9.7 g	10.7 g
Bullet velocity	878 m/s	820 m/s	860 m/s
Number of shots	6 x 0° 0 x 30°	3 x 0° 3 x 25°	1 x 0° 0 x 30°

[1] X is the number of vests required for testing
[2] the number of pieces depends on the class – 28 pieces for classes II, IIA, III or 14 pieces for classes IIIA, IV
[3] the number of pieces depends on the variety of the vest – TX – 3, TW – 5 pieces
[4] according to EN ISO 15025 Protective clothing – Flame protection

4. Preliminary design of the bulletproof vest

For practical analysis related to the design and production of bulletproof vests, a project will be prepared for the production of vests used by uniformed services in Poland.

Fig. 4. Lubawa Defender model vest (own development)

All the steps involved in the development of the production plan will be done as an author's study, however, the assumptions for the development of the production plan, included in Table 2 and the following subsections, are based on the Lubawa model "Defender" vest, which is shown in Figure 4.

4.1. Product specifications

The vest is intended to be a simple and effective protection for a wide range of users including but not limited to police, uniformed services, WOT units, security personnel, etc. The wide range of users requires that the vests allow a high degree of freedom of movement while providing as much protection as possible.

It is assumed that the vest in its basic version is to fulfill the function of shrapnel protection with a shrapnel resistance class of O2, and its basic class of bullet resistance should be K2 class with the possibility of increasing the protection class by using hard ballistic panels. To achieve the K2 protection level, it is assumed to use only soft ballistic protection elements. The full technical specification of the vest is shown in Table 2.

Table 2. Technical specifications of the vest

Parameter	Description
Type of vest	General purpose for uniformed services
Variety	TW – Textile with pockets for ballistic cartridges
Bulletproof class	K2 according to PN-V-87000:2011
Shrapnel resistance class	O3 according to PN-V-87000:2011
Additional elements	Mounting system straps MOLLE/PALS Shoulder pads Rescue handle Velcro for attaching markings

Parameter	Description
Additional information	Front and back parts are connected by shoulder straps joined by Velcro for adjustment Shoulder pad equipped with a detachable pad lined with spacer mesh to improve the comfort of the vest Additional fixed on the sides with 200 mm wide belts trimmed with the system MOLLE/PALS The shape of the front and back pockets similar to the shape of the ballistic molded plate, with an apex bevel of 250 x 300 mm, thickness of up to 25 mm maximum The back of the vest has an escape handle
Warranty	2 years for sheathing + 6 years for ballistic inserts

4.2. Construction of the vest

The finished vest consists of 3 independent components. These components under normal operation can be disconnected by the user for the purpose of operating the vest, such as cleaning, maintenance. The general scheme of construction is shown in Figure 5.

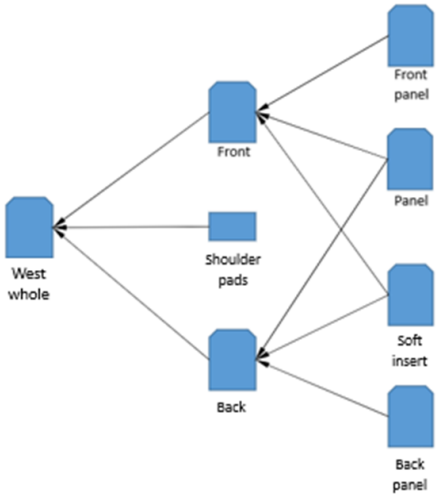

Fig. 5. General schematic diagram of the vest construction (own development)

The basic parts of the vest are:

- front part,
- rear part,
- shoulders.

The front part is composed of an outer panel equipped with four MOLLE webbing, shoulder straps, and Velcro for attaching formation markings. The front part also features Velcro fabric for attaching side straps. Their large size allows the vest to be fastened in a way that suits the user's individual figure and prefer-

ences. The key element of the front part is a ballistic soft insert which is stitched together with the outer panel and inner insert to form a single unit. In addition, the lower part is open and equipped with webbing – 60 mm Velcro – which allows the insertion of a hard ballistic insert inside the front part.

The back section is designed similarly to the front section, however, side straps and a 25 mm webbing rescue handle have been added. The side straps are also equipped with ballistic soft inserts and MOLLE webbing, which increases the protection of the user and allows for the installation of additional equipment.

Common parts, i.e. soft ballistic inserts and inner panels, will be used for the construction of the front and back sections. The inner panels, which are equipped with sponge and mesh, are intended to increase the comfort of the wearer through a softer and more breathable shell. Using these two components in the same shape and manufacturing process will simplify the production process and make better use of materials.

The epaulettes are independent additional elements made of lighter material and filled with sponge – to increase the comfort of the vest.

4.3. Production scheme for a series of vests

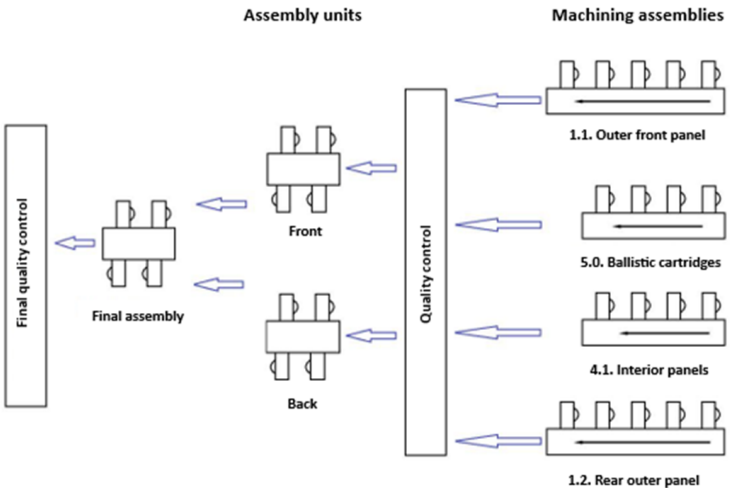

Fig. 6. Diagram of the production process

Source: H. Szafrańska, *Organizing the production process in an apparel company*, Institute of Exploitation Technology – National Research Institute, Radom 2007, p. 20.

The advantages of such a system include parallel independent work for the various stages of production (as shown in Figure 6), the possibility of introducing inter-operational control in each team, and the possibility of hiring lower-skilled people. The disadvantage of such a system, however, is the higher cost of production preparation and the development of production documentation. A detailed description of production positions is included in subsection 4.7.

In production, the main issue will be the correct scheduling of the production of individual intermediates – to ensure sufficient production of finished vests.

Diagrams taking into account departments such as warehouse, quality control, production, sales, order department, management and technology department, depicting the stages of production are presented in the form of flow charts in Appendix 1. The diagrams help in process management, analysis and design. It helps rule out some errors in the early stages of planning as well as during production and final product inspection.

4.4. Selection of materials

In accordance with the requirements of the PN-V-87000 standard, it is required that the raw materials and materials used in the production of vests provide the required durability, are characterized by non-flammability and lack of negative effects on the human body, which should be reflected by appropriate certificates.

4.4.1. Sheathing material

The material of the plating must combine a number of important characteristics that determine the comfort, durability and aesthetics of the use of the vest. The most commonly used materials are plastics based on polyurethane or polyester.

- **Oxford** – Is a material made of woven nylon fibers, sometimes also made of polyester. Water resistance is achieved by impregnating the finished fabric. This results in greater water resistance in the initial period of use – which, however, may degrade more quickly over time compared to Cordura, for example. It is also relatively the cheapest of the materials shown.
- **Cordura** – It consists of approximately 90% nylon fibers and 10% cotton fibers. The use of an admixture of cotton fibers increases the resistance to wear.During production, the fibers of the material are impregnated – which, unlike the Oxford type material, means that the properties of the material do not degrade over time. As a substitute for Cordura can be considered Kodra material – a material produced in South Korea with very similar parameters and properties.
- **Dyneema** – A synthetic fabric based on UHMWPE – or ultra-high molecular weight polyethylene. It is characterized by very high strength with low weight. It is characterized by higher stiffness and hard texture. It is also one of the most expensive materials on the list.
- **X-PAC** – A multilayer synthetic fabric based, like Dyneema, on UHMWPE. Different models of the fabric are available however the basic version consists of a nylon layer, a polyester mesh, a waterproof film and a taffeta layer, which are laminated together to form a strong but thin fabric[11] as shown in Figure 7.

[11] *The Definitive Guide that You Never Wanted: Backpack Fabrics*, Medium, 21.08.2017, retrieved from: https://pangolinswithpacks.com/the-definitive-guide-that-you-neverwant-

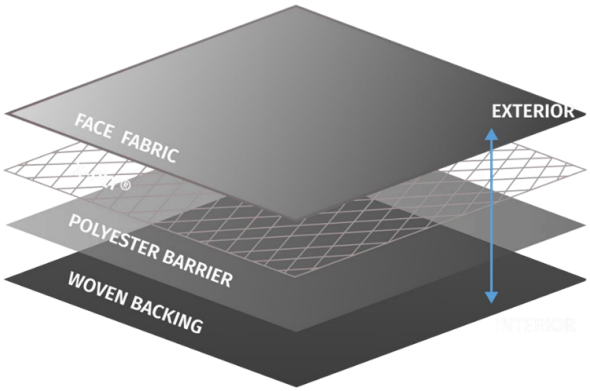

Fig. 7. X-Pac material construction

Source: *X4 Pack Fabrics*, X-Pac, retrieved from: https://www.x-pac.com/products/x4-pack-fabrics (accessed: 6.11.2023).

On the basis of the analysis, Cordura® 300D Mil-Spec Black was selected as the material with high performance parameters and at the same time moderate price, as well as Cordura® 500D for the material of the shoulder pads – due to the lower requirements for shoulder pads.

4.4.2. Ballistic materials

The selection of ballistic cartridge materials is a complex process that requires a multidimensional analysis of many parameters. It is a process where both issues are related to production technology, quality of materials, conducted test studies and other factors are of great importance.Within the framework of this work it is not possible to perform a full assessment of all these parameters, therefore, the evaluation and selection of materials presented below should be treated as a preliminary assessment.

The most commonly used materials include, in addition to the Dyneema material described in subsection 4.4.1, Spectra, Zylon, Kevlar, Vectran, Technora, Nomex, among others. These materials are produced by reputable companies such as DuPont, Honeywell, Avient. These companies offer both ready-made fabrics based on high-strength fibers and the possibility to purchase the fibers themselves, on the basis of which it is possible to produce fabrics with different specifications.

Based on the analysis of the collected data for the production of ballistic cartridges, it was assumed that soft ballistic cartridges would be produced from 32 layers in an arrangement:

- CASCO with KEVLAR outer layer,
- 30 inner layers THORAX with KEVLAR,
- outer layer CASCO with KEVLAR.

ed-backpack-fabrics-566aa1567af9 (accessed: 6.11.2023).

These materials are produced by the Polish company Andropol SA, which will ensure security of supply, competitive prices, compliance of material approvals with the requirements of Polish regulations. These materials are similar para-aramid fabrics intended for the production of lightweight ballistic shields. Made entirely of Kevlar fibers, they are characterized by very high strength.

4.5. Production and sales plan

The production plan should take into account the requirement in paragraph 4.7 of PNV-87000 standard that the production volume for one batch should not exceed 250 pieces + 3 for testing purposes. Therefore, the production of 1 batch per week is assumed. The annual production plan with breakdowns for each month is shown in Table 4.

Table 4. Annual production plan

Period	Production	Sales
January	1012	1000
February	1012	1000
March	1265	1250
April	1012	1000
May	1012	1000
June	1012	1000
July	1012	1000
August	1265	1250
September	1012	1000
October	1012	1000
November	1265	1250
December	1012	1000

4.6. Summary of materials

Table 5 contains a general bill of materials for the vest. A detailed bill of materials describing and including each item needed for the vest along with the total quantity, unit price and total price is included in Appendix 4.

Table 5. Total statement of materials

Element	Material	Unit	Total quantity	Unit price [PLN]	Total price [PLN]
Ballistic insert	Andropol Thorax	m^2	4.867	200.00	973.40
Inner sheathing	Codura 300D	m^2	0.644	90.00	58.00
Ballistic insert	Andropol Casco	m^2	0.157	200.00	31.40

Element	Material	Unit	Total quantity	Unit price [PLN]	Total price [PLN]
Outer sheathing	Codura 500D	m^2	0.131	90.00	11.75
50 mm buckle	HD0978N	pcs.	2	4.19	8.38
Sewing thread	Poliester 40s/2	m	57.390	0.10	5.74
Velcro fabric 260 g/m^2	D-VEL-PES-580-260G/M	m^2	0.079	22.70	1.80
Sewing thread – overlock	Poliester 60s/2	m	16.000	0.10	1.60
4V backing tape 50 mm	TNN-4V-580-50-MM	m	2.000	0.80	1.60
MOLLE tapes	TN-RYPS-580-25-MM	m	3.360	0.47	1.58
Velcro tape 60 mm	TR-60-BLACK-XX	m	0.900	1.44	1.30
Polyurethane foam 5 mm	Foam T-18	m^2	0.084	8.30	0.70
Velcro tape 20 mm	TR-20-BLACK-XX	m	1.360	0.32	0.44
Velcro tape 50 mm	TR-50-BLACK-TW	m	0.400	0.89	0.35
Velcro tape 16 mm	TR-16-BLACK-XX	m	0.860	0.228	0.20
Cloth mesh 40 g/m^2	K-KAM-STP053-332	m^2	0.022	5.54	0.12
Handle tape 25 mm	LAM-PES/PU-25MM-580	m	0.350	0.16	0.06
				Total	**1098.39**

4.7. Production positions

On the basis of the developed project documentation, which is Annex No. 2, a list of the main technological operations was developed. The technological operations were divided into two separate work areas, i.e. material cutting and sewing. The statement was developed for a weekly production plan of 253 units. As a basis for the statement, archival data on the times of cutting, sewing and additional operations were used. A summary of the above data and a summary of the previously mentioned two areas of work can be seen in Appendix 3.

In the case of cutting materials purchased in the form of fabrics, such as Andropol Thorax or Codura 300D, the SERKON InvenCut MC-30 catter with a working area of 160 x 180 cm will be used to punch the materials. This device allows laying several layers of material with a maximum thickness of 30 mm. Assuming that the thickness of the materials used in production ranges from 0.2 mm to 0.4 mm, this enables 150 to 75 layers of material to be cut at a time. However, due to the properties of some materials (e.g. T-18 foam or clothing mesh), it is not recommended to cut several layers of material due to problems arising with the "sticking" of materials during the cutting operation. The total time required to produce the amount of materials needed for the production of a batch of vests is about 8.3 shifts. This means that achieving the target production level will require some overtime or two shifts, however, given the annual production plan, it is not recommended to work overtime, but rather to create a two-shift work mode in the catter's nest.

A summary of machining and sewing operations indicates that 102.8 work shifts are required to produce one batch of 253 vests. It is worth taking into account at this point also the sickness absence rate which is about 5% for production workers[12]. This means a total of at least 108 work shifts must be secured. In addition, taking into account the annual production plan, vacation breaks, which account for about 10% of working time, should also be taken into account.

Taking into account vacation breaks, approximately 120 work shifts per week should be secured. For a 5-day work week, this means 24 shifts per day. Based on an analysis of personnel availability and the company's operating conditions, a decision was made to have a 2-shift production mode. This means employing 12 people each on the morning and afternoon shifts. On the basis of the statement of machining and sewing operations, the following division into production teams was made:

- Assembly A – consisting of 3 production nests – designed for stitching soft ballistic inserts (elements 5.1 and 5.2, drawing KKO-50 Appendix 2). A production nest with three workstations equipped with Zoje ZJ8500H industrial sewing machines designed for sewing thick materials, i.e. for stitching ballistic materials. Implementation of the production plan will require the employment of 3 people in Team A on each shift.
- Team B – consisting of 3 production outlets – designed for sewing shoulder pads (item 3.0, fig. KKO-30 Appendix 2), front cover (item 3.1 fig. KKO-30 Appendix 2) and inner panels (item 4.1 fig. KKO-40 Appendix 2). Due to the required operations, two outlets will be equipped with lighter JACK JK-20U-93Z machines for straight sewing and lockstitching, and one station equipped with Jack JK-E4S-3-02/233 machine for overlock sewing operations. The implementation of the production plan will require the employment of 2 people in team B on each shift.
- Team C – will be an assembly team dedicated to sewing elements 3.1 (drawing KKO-30 Appendix 2), 2.1 (drawing KKO-21 Appendix 2) and element 2.2 (drawing KKO-22 Appendix 2). The team will consist of two production outlets equipped with ZOJE ZJ8500H heavy-duty sewing machines for sewing items 3.1 and 2.1, and one JACK JK-20U-93Z light-duty machine. Implementation of the production plan will require the employment of 6 people in team C on the morning shift and 5 people on the afternoon shift.
- Team D – will be an assembly team dedicated to sewing items 2.0 (fig. KKO-20 Appendix 2), 1.2 (fig. KKO-12 Appendix 2), 1.1 (fig. KKO-11 Appendix 2) and 1.0 (fig. KKO-10 Appendix 2). The assembly will consist of one station

[12] *VPAM KDIW 2004, stab and Impact Resistance. Requirements, classifications and test procedures*, Vereinigung der Prüfstellen für angriffshemmende Materialien und Konstruktionen, Erding 2011.

equipped with a Jack JK-E4S-3-02/233 type overlock sewing machine and two stations with ZOJE ZJ8500H type heavy material machines.

- The E-team would include two production stations for folding and packaging of finished vests. For the full implementation of the tasks, it would be sufficient to provide work on one shift, however, taking into account sickness and vacation absences requires the employment of 2 people on 2 shifts. Thus, the employees of team E will also be used to fill the gaps resulting from vacation or sickness breaks in the other teams.

4.8. Schedule of material cutting activities

Schedules have been prepared in the form of Gantt charts in order to carry out material cutting efficiently. The most time-consuming activities will be the tasks related to cutting ballistic inserts, as this is the most important part of vest production, the least time is taken up by cutting webbing, also due to the lowest weekly demand. The chart below is based on the information in Appendix 3 where you can find detailed data on material cutting. The entire cutting schedule is shown in charts number 1 and 2.

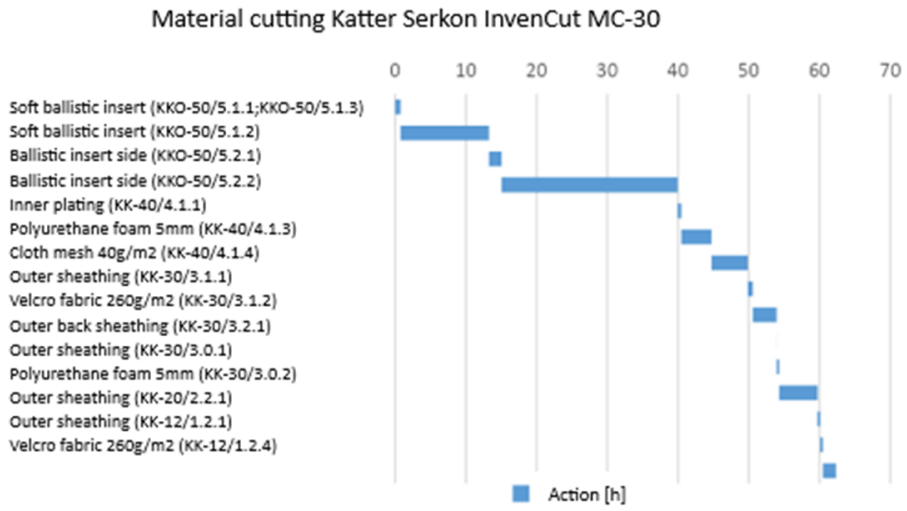

Fig. 8. Cutting materials using the Katter Serkon InvenCut MC-30

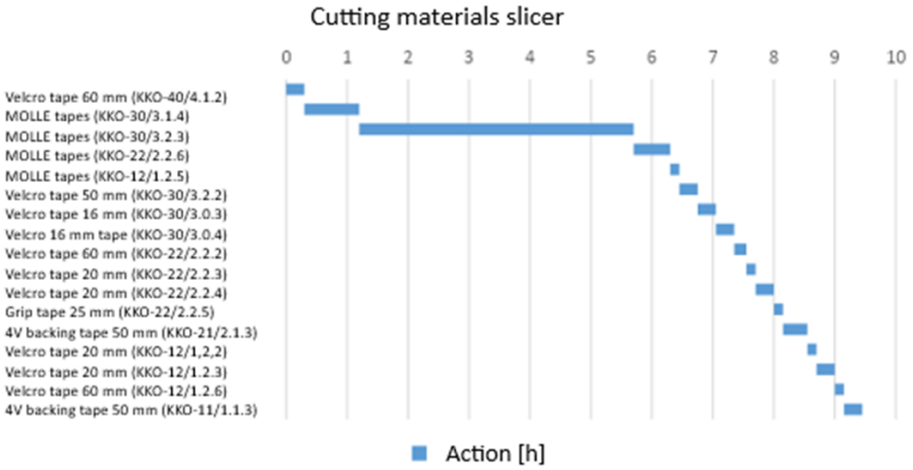

Fig. 9. Cutting materials with the Rexel NTH-100 slicer

4.9. Schedule of element sewing activities

The summary of sewing operations shown in Figure 10 takes into account the time of activities and the planned amount of production of the weekly batch described in subsection 4.5 and 4.7 shown in the Gantt chart. Once again, the most time was spent on activities related to ballistic inserts, while the least amount of time is needed for sewing front belt components. The schedule was created on the basis of the statement of sewing operations presented in Appendix 3, where there is a detailed summary of operations with costs, quantity requirements, required quantities of changes.

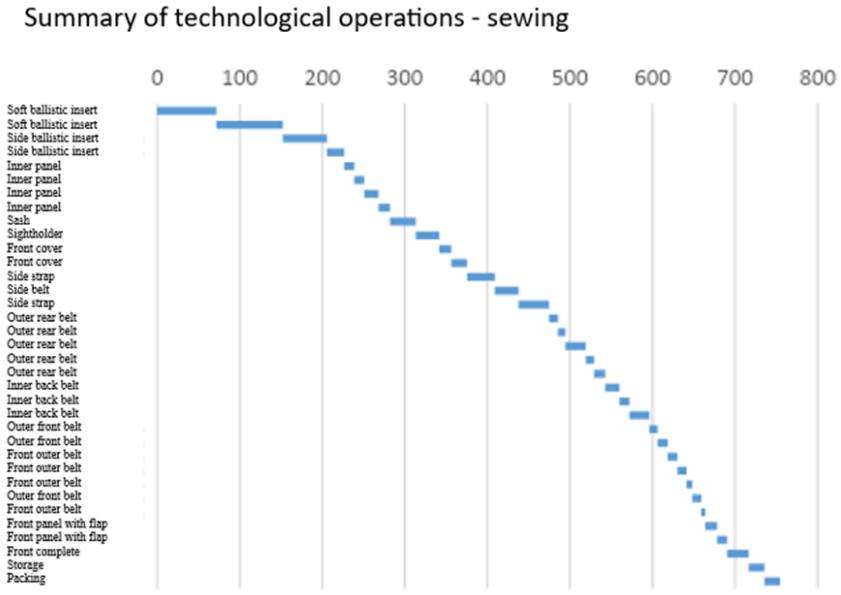

Fig. 10. Sewing operations shown in a Gantt chart

5. Summary and conclusions

The purpose of this paper was to analyze the existing standards and requirements for the production of bulletproof vests. Both the most popular American and German standards were analyzed, as well as the Polish standard PN-V-87000:2011. Similarities and differences in the existing standards were indicated.

On the basis of the standard, a preliminary design and production plan for a bulletproof vest with a relatively universal design allowing basic protection for a wide range of users was prepared. as part of the production plan and preliminary design, special attention was paid to the compliance of the adopted solutions with the guidelines contained in the PN-V-87000 standard.

On the basis of the developed preliminary design and production plan, the complexity of the production process was demonstrated, which was reflected both in the amount of drawing documentation and the list of technological operations and the number of production schemes. Of course, the production of key elements – i.e. soft ballistic inserts – is an element whose planning also requires a series of tests. The assumptions made in this paper regarding the thickness, bonding model and arrangement of ballistic layers should be treated only as preliminary assumptions which can only be verified through a series of ballistic tests – which will fully verify the assumptions made.

Of course, the issue of ballistic protection is not the only criterion in the design of a bulletproof vest – additional functions such as the ability to transport additional equipment, comfort of use, and identification of the wearer were also taken into account in the preliminary design process.

References

About the National Institute of Justice, National Institute of Justice, 2.02.2022, retrieved from: https://nij.ojp.gov/about-nij (accessed: 6.11.2023).

Abtew M. et al., *Ballistic impact mechanisms – A review on textiles and fiber-reinforced composites impact responses*, "Composite Structures" 2019, Vol. 223.

Abtew M.A., Boussu F., Bruniaux P., *Dynamic impact protective body armour: A comprehensive appraisal on panel engineering design and its prospective materials*, "Defence Technology" 2021, Vol. 17, Issue 6, pp. 2027-2049.

Brick M., *Ceramic materials used in ballistic shields*, Wojskowy Instytut Techniczny Uzbrojenia, Vol. 131, Warsaw 2014.

Bulletproof Vests, retrieved from: https://lubawa.com.pl/pl/ochrona-indywidualna/kamizelki-kuloodporne (accessed: 6.11.2023).

Candadai A., Nadler E.J., Burke J.S., Weibel J., *Thermal and mechanical characterization of high performance polymer fabrics for applications in wearable devices*, Nature – Scientific Reports, 2021.

Cavallaro P.V., *Soft Body Armor: An Overview of Materials, Manufacturing, Testing, and Ballistic Impact Dynamics*, NUWC-NPT Technical Report 12.057, Naval Undersea Warfare Center, Newpor 2011.

Eric H., Holder Jr., Mason K.V., Sabol W.J., *Selection & Application Guide 0101.06 to Ballistic-Resistant Body Armor*, National Institute of Justice, NCJ 247281, Washington DC 2014.

FBI Body Armor Test Protocol, Defensive Systems Unit FBI Academy, Washington 2008.

Jamroziak K., *Identification of material properties in terminal ballistics*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2013.

Korzeniewski K., *Bodily injuries on the modern battlefield in Iraq and Afghanistan*, Military Medical Institute in Gdynia.

Kozera B., Sidelnik P., *Proposal to introduce a defense standard for ballistic shield testing*, "Military Armament Technical Institute" 2014, Volume 14(132).

NIJ Standard-0101.06 – Ballistic Resistance of Body Armor, National Institute of Justice, Washington DC 2008.

PN-V-87000. Lightweight ballistic shields. Bullet- and shrapnel-resistant vests. Requirements and tests, PKN, Warsaw 2011.

PN-V-87001. Lightweight ballistic shields. Protective helmets shrapnel- and bullet-resistant. Requirements and tests, PKN, Warsaw 2011.

Polak J., Redlich G., Grabowska G., Błaszczyk J., *Modern solution of personal ballistic shield of modular type*, Institute of Security Technologies "Moratex", Łódź 2008.

Samuels J.E., *Stab Resistance of Personal Body Armor*, National Institute of Justice, 0115.00, Washington DC 2000.

Szafrańska H., *Organizing the production process in an apparel company*, Institute of Exploitation Technology – National Research Institute, Radom 2007.

The Definitive Guide that You Never Wanted: Backpack Fabrics, Medium, 21.08.2017, retrieved from: https://pangolinswithpacks.com/the-definitive-guide-that-you-neverwanted-backpack-fabrics-566aa1567af9 (accessed: 6.11.2023).

VPAM BSW 2006 Testing Guideline Ballistic Protective Vests, Vereinigung der Prüfstellen für angriffshemmende Materialien und Konstruktionen, Erding 2009.

VPAM KDIW 2004, stab and Impact Resistance. Requirements, classifications and test procedures, Vereinigung der Prüfstellen für angriffshemmende Materialien und Konstruktionen, Erding 2011.

X4 Pack Fabrics, X-Pac, retrieved from: https://www.x-pac.com/products/x4-pack-fabrics (accessed: 6.11.2023).

Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych
Wioleta Mikołajczewska, Mirosław Borkowski, Aleksandra Friedberg (red.)
Wydawnictwo GSW • Gdańsk 2023 • ISBN 978-83-66270-25-1

Agnieszka Regina Głębocka
https://orcid.org/0009-0008-7079-9598

Jak poznawać świat filozoficznie

Recenzja książki *Poznajemy świat. Wykład filozoficzny* Adama Jana Karpińskiego

Poznajemy Świat. Wykład filozoficzny to opracowanie autorstwa Adama Jana Karpińskiego prof. nadzw. Uniwersytetu Gdańskiego i Gdańskiej Szkoły Wyższej, wieloletniego wykładowcy filozofii i socjologii, również na kierunkach studiów niefilozoficznych. W jego bogatym dorobku naukowym można odnaleźć wiele opracowań dotyczących istoty filozofii, człowieka, kultury, jaką tworzy i rzeczywistości, w której żyje.

Propozycja wykładu o filozofii, jaką przedkłada prof. A.J. Karpiński swoim studentom, jest rozwinięciem tez zaproponowanych przez niego, między innymi w opracowaniu encyklopedycznym: *Świat nazwany. Zarys encyklopedyczny*[1], pod hasłem „filozofia". Wykład składa się z dziewięciu rozdziałów, z czego pierwsze pięć stanowi prezentację zagadnień filozoficznych, a pozostałe dotyczą umysłu ludzkiego, jako czynnika współkonstytuującego rzeczywistość, w której człowiek żyje i funkcjonuje. Są to: 1) filozofia w ujęciu etymologicznym i współczesnym; 2) funkcje filozofii; 3) wartości; 4) światopogląd; 5) rzeczywistość; 6) świat człowieka – zarys problemu; 6.1) człowiek – człowieczeńskość; 6.2) potoczne przedstawienia przejawowości człowieka, tj. jego człowieczeństwa; 6.3) człowieczeńskość; 6.4) atrybuty człowieka – istoty gatunkowej; 6.5) problemy alienacji; 6.6) trzeci atrybut człowieka: działanie; 6.7) celowość działania ludzkiego; 6.8) stosunek społeczny; 6.9) człowiek poznaje świat; 6.10) duchowość jednostek ludzkich; 6.11) świat ducha ludzkiego; 6.11.1) doświadczenie jednostkowości; 6.11.2) duchowość intuicyjno-refleksyjna; 6.11.3) duchowość spontaniczno-kreacyjna; 6.11.4) doświadczenie wspólnotowości; 6.11.5) dobro tu i teraz i dobro transcen-

[1] A.J. Karpiński, *Świat nazwany. Zarys encyklopedyczny*, 2022, http://www.adamkarpinski.pl/?pliki-do-pobrania,25 (dostęp: 24.08.2022 r.).

dentne; 6.11.6) wolność i odpowiedzialność; 7) układ strukturalny ducha jednostek ludzkich; 8) świat człowieka; 9) człowiek wzrastający w Bogoczłowieczeńskości.

Wykład dostępny na stronie: http://www.adamkarpinski.pl został wzbogacony o wykresy ilustrujące strukturę omawianego zagadnienia, a także uszczegółowiony licznymi przypisami, zawierającymi wyjaśnienie trudniejszych zagadnień i definicji terminów, których przyswojenie wydaje się kluczowe dla pełnego zrozumienia zaproponowanych treści.

Istotnym czynnikiem do podjęcia powyższych zagadnień, także do przedstawienia uczniom i studentom w formie przystępnego wykładu, stanowi przypuszczalnie rozpoznany przez Profesora kryzys kultury współczesnej oraz jej wyodrębnionych elementów, jakimi są filozofia i teoria wychowania. To zagadnienie, jego przyczyny i możliwe drogi wyjścia szerzej omówione zostały w książce: A.J. Karpiński, *Kryzys Kultury Współczesnej* z 2003 roku[2]. Zdaniem Autora tytułowy kryzys jest wynikiem niewłaściwego myślenia człowieka o sobie samym, jak również wyczerpania się dotychczas funkcjonującego paradygmatu, rozumianego jako urzeczywistnianie relacji „zysk – strata" w życiu społecznym i ekonomicznym, na wszystkich poziomach życia zbiorowego jednostek ludzkich, rozpoznanych jako współistniejących, mimo to tkwiących w relacji podmiot – przedmiot, w formie podporządkowania jednych przez drugich. Do jego przezwyciężenia i wyjścia z impasu niezbędna jest zdaniem Autora nowa filozofia, która ma stanowić narzędzie do poznania i właściwego rozumienia struktury rzeczywistości człowieka, również do wyznaczenia nowych kierunków jej przemiany i rozwoju.

W pierwszych rozdziałach dotyczących natury filozofii odnajdujemy etymologiczne znaczenie tego słowa: „(z gr. *philia* = miłość, *sophia* = mądrość) – jest umiłowaniem mądrości, czyli uznaniem, że dobro jest dobrem, a zło jest złem"[3], wraz z objaśnieniami. Z kolejnych uwag wyłania się obraz filozofii jako rodzaju wiedzy dążącej do poznania istoty rzeczy. W filozoficznym oglądzie świata A.J. Karpiński wyróżnia za I. Kantem dwie współistniejące kategorie każdej rzeczy, mianowicie: **istotę**, którą definiuje jako „esencja, natura bytu, bycia opisywanego za pomocą atrybutów. Są to wewnętrzne, trwałe elementy rzeczywistości, decydujące o jej strukturze; te, które występują w wielu rzeczach. Istnieniem istoty jest proces współistniejącego stawania się"[4] oraz **przejaw**, czyli „to, w czym istota się przejawia. Jest to zewnętrzna, zmienna treść rzeczywistości, którą człowiek zmysłowo doświadcza"[5]. Do uchwycenia istoty niezbędne jest zastosowanie odpowiedniej metody, czyli **abstrahowania**, które to jest rozumowaniem mającym

[2] A.J. Karpiński, *Kryzys kultury współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003.

[3] A.J. Karpiński, *Poznajemy świat. Wykład filozoficzny*, Wydawnictwo GSW, Gdańsk 2023.

[4] *Ibidem*, s. 7

[5] *Ibidem*.

na celu rozpoznanie i oderwanie cech przejawowych od istoty analizowanej rzeczy i skupienia uwagi właśnie na istocie. Wyniki tego rozumowania konstytuują ludzki świat mentalny, przystający do rzeczywistości obiektywnej, niezależnej od podmiotu poznającego.

A zatem filozofia jest to „**historycznie** zmienna **całość istotowej wiedzy** o otaczającej człowieka **rzeczywistości**, w tym jego samego – **ontologia**; o sposobach jej poznawania i przekształcania – **gnoseologia**, **epistemologia**; o miejscu w niej człowieka, jego sensie bycia, działania, o jego **wartościach**, ku których zmierza, o świecie człowieka; sensie jego bytowania, o jego szczęściu i o treści jego ducha – **antropologia filozoficzna**"[6]. Historyczność wiedzy i podkreślenie jej znaczenia ma ścisły związek z definicją prawdy, jaką odnajdujemy w uwagach wstępnych. Filozofia jest poszukiwaniem prawdy rozumianej jako „adekwatność myśli w stosunku do rzeczy, o której dana myśl myśli, w jedności z filogenetycznym rozwojem człowieka jako istoty gatunkowej – od jego stanu pierwotnego, który nazywamy *ecce homo* – »oto człowiek« (łac.) do chwili obecnej"[7]. Nawiązanie do dorobku kulturowego stanowi więc niezbywalny składnik wiedzy, umożliwiający sprawdzenie trafności wyników rozumowania poprzez odniesienie ich do praktyki społecznej, która jest punktem wyjścia, celem, a także ostatecznym weryfikatorem zgodności myśli na temat rzeczy z nią samą. Dla A.J. Karpińskiego w odróżnieniu od I. Kanta rzecz sama w sobie, czyli istota, jest poznawalna, choć nie może być poznana w pełni. To właśnie praktyka społeczna wykazuje, czy uchwycona istota, jej treść wprzęgnięta w celowe działanie przynosi spodziewane, pozytywne rezultaty, czy też nie. Stanowi więc kryterium prawdziwości poznania rozumowego. To odniesienie istoty, czyli abstrakcji, do praktyki społecznej jako kryterium prawdy, znosi problem konfliktu materializmu ugruntowanego w doświadczeniu i idealizmu umocowanego w poznaniu apriorycznym, a co za tym idzie pozornego dualizmu w pojmowaniu rzeczywistości, widocznego w historii filozofii od czasu Platona i Arystotelesa. Istotną kwestią jest fakt, że definicja filozofii, czy może bardziej właściwe byłoby określenie: uchwycenie adekwatnego sposobu filozofowania zawarte w *Wykładzie*…, odbiega od powszechnego rozumienia filozofii, jako wiedzy najbardziej ogólnej[8], w ogóle trudnej do zdefiniowania[9], a takie właśnie konstatacje można spotkać między

[6] *Ibidem*, s. 9.

[7] *Ibidem*, s. 4.

[8] Zob. *Encyklopedia PWN*, https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/filozofia.html (dostęp: 24.08.2022 r.): „najbardziej ogólna, fundamentalna, racjonalna i krytyczna wiedza o wszystkim co istnieje". Zob. *Encyklopedia katolicka*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 1989, s. 242: „historycznie zmienna (co do problematyki i metody) dziedzina ogólnych dociekań nad najgłębszą racją, strukturą lub sensem rzeczywistości (bytu) oraz ostatecznymi warunkami wartościowego poznania lub naczelna zasadą postępowania człowieka".

[9] Zob. J. Piórczyński, *Czym jest filozofia, rola filozofii w kulturze*, 2022, s. 160, http://hdl.handle.net/11089/42270 (dostęp: 24.08.2022 r.): „Nie potrafimy wprost powiedzieć czym

innymi w *Powszechnej encyklopedii filozofii*[10] czy w przykładowym podręczniku szkolnym do nauczania filozofii[11].

Kategorię ogólności w definiowaniu filozofii A.J. Karpiński rozpatruje, wskazując na jej niedostatki, posiłkując się rozróżnieniem I. Kanta dotyczącym ogólności, z którego dowiadujemy się, że: „doświadczenie jest niewątpliwie pierwszym wytworem, którego dostarcza nasz intelekt, opracowując surowy materiał wrażeń zmysłowych. Dzięki temu właśnie jest ono pierwszym pouczeniem, a w dalszym ciągu tak niewyczerpanym źródłem nabywania owej wiedzy, że w łączących się z sobą epokach życia wszystkich przyszłych pokoleń nie będzie się nigdy odczuwało braku nowych wiadomości, które mogą być na tym polu zebrane. Mimo to nie jest to wcale jedyne pole, do którego nasz intelekt daje się ograniczyć. Doświadczenie powiada nam wprawdzie o tym, co istnieje, lecz nie mówi, że to co jest, musi być koniecznie takie, a nie inne. Właśnie dlatego nie dostarcza nam ono też **prawdziwej ogólności** (**istoty** – A.J.K.), a rozum, który tak żądny jest tego rodzaju poznań, jest przez to doświadczenie raczej **podrażniony niż zaspokojony**. Takie ogólne (istotowe – A.J.K.) poznania zaś, które odznaczają się zarazem wewnętrzną koniecznością, muszą być od doświadczenia niezależne, a same dla siebie jasne i pewne. Nazywa się je przeto **poznaniami *a priori***: gdy przeciwnie to, co jest jedynie zapożyczone z doświadczenia, jest, jak się zwykle mówi, poznawane tylko *a posteriori* lub empirycznie”[12]. A zatem zabiegając o ogólność w filozoficznym oglądzie świata, skazujemy się na podporządkowanie rozumowania wynikom myślenia indukcyjnego, jednak w takim przypadku możemy powiedzieć coś z pewną stanowczością na temat rzeczywistości o tyle, o ile na podstawie przebadanych dotąd (rzecz jasna nie wszystkich) przypadków nie stwierdzono inaczej.

To, co jest szczególnie ważne w przypadku przyjęcia filozofii jako wiedzy istotowej, to możliwość, a w zasadzie postulat, żeby uniknąć budowania teorii czy twierdzeń filozoficznych na podstawie uznania przejawu za istotę. Jaskrawym przykładem przypadku, w którym to, co ogólne nie pokrywa się z tym, co istotowe, jest rozważanie na temat kategorii człowieczeństwa, która jako zbyt pojemna ogólność zawiera w sobie treści przejawowe, nieistotne z punktu widzenia rozważań

jest filozofia. Jakkolwiek zatem mamy wiedzę o tym, czym jest filozofia, to gdy usiłujemy to wyrazić i uporządkować, zebrać w całość sensownie powiązanych ze sobą zdań, mamy kłopot z klarownym powiedzeniem o co nam chodzi”.

[10] Zob. hasło: „filozofia” w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, http://ptta.pl/pef/pdf/f/filozofia.pdf (dostęp: 24.08.2022 r.).

[11] Zob. M. Bokiniec, S. Zielka, *Spotkania z filozofią, Podręcznik do filozofii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*, Nowa Era, Warszawa 2019, s. 6. „Filozof i nie filozof mogą stawiać podobne pytania, jednak ten pierwszy szuka odpowiedzi ogólnej, czyli prawdziwej we wszystkich możliwych wypadkach, oraz racjonalnej, to znaczy takiej, którą można uzasadnić dzięki logicznemu i poprawnemu merytorycznie rozumowaniu”.

[12] I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, tłum. R. Ingarden, t. I, PWN, Warszawa 1957, s. 59-60.

o naturze człowieka i konstruowaniu jego pojęcia. Jako jego predykat akcydentalny może istotę całkowicie zawoalować. Stąd Autor opracowania: *Poznajemy świat…* wprowadza kategorię **człowieczeńskości**, precyzyjnie określając zakres oraz istotową treść idei człowieka, wskazując na jego dzielność etyczną i dobroć. Realizowanie idei człowieczeńskości dokonuje się na mocy urzeczywistniania wartości, w ruchu: od formalno-logicznych, poprzez formalno-symboliczne, aż do teoretyczno-przedmiotowych. Najwyższą wartością jest człowiek, który stając się osobistością (A. Mickiewicz) biologiczno-duchową, podporządkowuje swe działania idei zachowania ludzkości. Jest to zasada antropiczna. Więcej na temat ograniczeń zastosowania abstrakcji w celu uchwycenia ogólności można przeczytać w rozdziale na temat przekształcania się wiedzy potocznej, która powstaje samoczynnie, w wiedzę religijną. Jest to właśnie podporządkowanie wyników poznania myśleniu indukcyjnemu, w którym ogólność przyjmuje się porównawczo przez wyodrębnienie cech wspólnych, a więc są to uogólnienia przejawowe. W chwili uchwycenia ogólności, rzeczy wydają się skończone w czasie i przestrzeni, natomiast doświadczana jest jedynie ich różnorodność. Zmysłowo zauważalne zmiany są podstawą dla wnioskowania teleologicznego i stanowią źródło myślenia religijnego. Świat pojęć, konstruowany na podstawie przejawów, umożliwia uznanie idei i pojęć za rzeczy, jest również podstawą do przyjęcia przeświadczenia o dwoistej naturze człowieka. A.J. Karpiński uznaje zaistnienie czynnika idealnego w życiu ludzkim za moment wyodrębnienia się człowieka ze świata przyrodniczego. Ogólna teoria świata, która w zależności od historycznego stanu bycia bytu społecznego, nadaje kształt i wyznacza treść ludzkiej kulturze (K. Marks), tworząc wartości, jest jednocześnie punktem odniesienia dla wszystkich innych wartości, podstawą formułowania ideałów, także kształtowania modeli życia społecznego, ekonomicznego i praktycznego. Rodzi się więc napięcie między tym, co jest, a tym, co być powinno i stanowi ono przyczynek do przeprowadzenia krytyki stanu istniejącego.

Kolejnym i docelowym etapem rozwoju człowieka, w sensie jednostkowym i dziejowym, powinno być urzeczywistnienie myślenia naukowego i filozoficznego, które ma przekraczać myślenie potoczne i religijne. Szczególnie ważne jest, by właściwie określić granice pojęć, jakimi dysponujemy w poznaniu naukowym i filozoficznym, ponieważ to kategorie, ich zakres i trafność warunkują treść teorii, a więc i rozumienie rzeczywistości. W konsekwencji pozwalają przeprowadzić właściwą jej krytykę, zdiagnozować problemy, także wyznaczyć nowe kierunki świadomego przekształcania form życia społecznego. Problemów, jakie należałoby rozpoznać i przekształcić, Autor *Wykładu…* wskazuje wiele. Między innymi jest to potrzeba odnalezienia metodologicznych narzędzi, które pozwoliłyby wychwycić idee absolutyzowane przez grupy społeczne bądź klasy, modyfikujące koncepcje filozoficzne, doktryny prawne, ekonomiczne, polityczne w teoretyczne uzasadnienie dla utrzymania własnych interesów. Ideologizacja jest skutkiem celowej

aktywności, mającej uzasadnić konkretne działania. Dla przykładu faszyzm niemiecki miał na celu oczyszczenie ludzkości. Podbój kolonialny wielu krajów, wyzysk i handel ludźmi służyły konkretnym korzyściom grup uprzywilejowanych i były powszechnie akceptowane w Europie. Wszelkie ideologizacje powinny być poddawane krytyce. Funkcję weryfikacyjną w stosunku do nich powinna spełniać filozofia. Jednak na skutek anarchizmu metodologicznego panującego w nauce jest to bardzo utrudnione. Podobnie rozpoznanie uprzedmiotawiającej człowieka alienacji, widocznej w sposobie funkcjonowania społeczeństw, jest kwestią bardzo ważną. Zatem w zastanej rzeczywistości należy, przy pomocy właściwych narzędzi metodologicznych, wskazać sposoby usuwania niedostatków z myślenia człowieka o sobie samym i formach organizowania życia społecznego, aby wychwycić i w kolejnym kroku uwolnić je od błędów teoretycznych, przekładających się na problemy życia konkretnych jednostek.

Dobrym punktem wyjścia do tego typu rozważań może być rezygnacja z kreowania świadomości ludzkiej na podstawie filozofii przejawu i podążanie w stronę diagnozowania stanu faktycznego na podstawie wiedzy istotowej. Powinno się to urzeczywistniać w całym obszarze działalności człowieka jako istoty gatunkowej, w danym momencie historycznym w jakim się znajduje. Według Autora może się to dokonać na gruncie myślenia filozoficznego, przy zaangażowaniu wszystkich atrybutów ducha ludzkiego. Duch, czyli niematerialny byt osobowy, zdolny do świadomości i tworzenia kultury. Nośnik życia, zasada jednocząca, porządkująca i ożywcza. Substancjalny składnik rzeczywistości, na który składają się następujące atrybutywne treści: duchowość intuicyjno-refleksyjna (zawierająca w sobie wszystkie typy myślenia: potoczne, religijne, naukowe i filozoficzne), duchowość spontaniczno-kreacyjna (która ma charakter procesualny, zawiera się w niej twórczość, na którą składają się z kolei spontaniczność, intuicyjność i kreatywność), doświadczenie jednostkowości, doświadczenie wspólnotowości, dobro tu i teraz, w jedności z dobrem transcendentnym, a także wolność zjednoczona z odpowiedzialnością. Wszystkie atrybuty ducha (szczegółowo omówione w toku wykładu), wraz z cielesnością, stanowią w człowieku **jedność**, którą należy stosować w nieustannym opisie świata. W ujęciu filogenetycznym ludzkie działania przenikają całą kulturę, zapewniają zstępującą komunikację międzygatunkową, która jest czynnikiem wyodrębniającym człowieka (w sensie gatunkowym) z królestwa zwierząt. Duchowość ludzka jest strukturalnie uporządkowana. Zawiera w sobie zmysłowość zapodmiotowaną w organach cielesnych. Dostarcza ona bodźców intelektowi, który nazywając rzeczy, tworząc pojęcia, nadaje znaczenie danym zmysłowym, tworzy świat idealny, czyli również zasady *apriori*. Intelekt nadaje zgodność danym zmysłowym i pojęciom, które wytwarza na mocy niezbędnej analizy, przygotowując się do działania. Kolejnym układem ducha jest rozum, który dokonuje uzupełnia fragmentarycznych danych intelektu (gdyż rzeczywistość nigdy nie jest poznana w pełni), dookreślając je, by przedstawić stającą się

całość. Nie dba przy tym o zgodność własnych wytworów z doświadczeniem, choć uzupełnienie, którego dokonuje, jest zawsze dookreśleniem czegoś już istniejącego. To właśnie rozum umożliwia powstawanie treści nowych, na mocy zespolenia się treści ducha i tradycji „Totalnej Macierzy". W każdym wysiłku człowieka odnajdujemy treści ducha dodane przez intelekt oraz te, zadane przez tradycję. Poprzez nadanie sensu, rozum kształtuje samowiedzę, osobowość podmiotu, a ujawniając swe treści, tworzy całość – jest to akt jedności ducha i materii. Duchowy układ rozumu szuka możliwości tworzenia koniunkcji. Zdolność ta daje możliwość rozwoju nauki, ponieważ nowe treści mogą być, jako kompatybilne, włączone w istniejącą całość. Zachodzi również możliwość poszerzania i poszukiwania nowych treści bycia zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym. Do istotnych elementów ludzkiego ducha należą również krytyka władz sądzenia (między intelektem a rozumiem) oraz wola, która jako potencjalna siła każdej jednostki ludzkiej pozwala na urzeczywistnienie ustaleń ducha w konkretnych działaniach. Powyższe eksplikacje prowadzą do uznania, że świat człowieka jest wynikiem złożenia się pierwiastka przyrodniczo-społecznego oraz ducha ludzkiego, co stanowi trzecią współkonstutuowaną rzeczywistość.

Do badania systemów bycia bytu społecznego mają zastosowanie zasady poznania naukowego, czyli: ekologiczność, holizm, organizmiczność, systemowość, ruch od konkretu do abstrakcji i od abstrakcji do konkretu, rozróżnienie istoty i przejawu, a także syntetyzm koniunkcyjny. Potrzeba szukania koniunkcji zamiast alternatywy jest to właściwe zadanie, do którego realizacji człowiek, jako podmiot rozumiejący swoją kondycję i pozycję w świecie, świadomie powinien dążyć. Człowieka A.J. Karpiński rozpoznaje, wychodząc od faktów empirycznych, jako konkretną jednostkę posiadającą cielesność, potrzeby i konieczność ich zaspokajania w działaniu, wspólnotowość oraz materialno-kulturowe warunki życia. Istotę człowieka określa jako „współistniejącego" (istota społeczna od dnia narodzin), w ciągłym procesie wzrastania, transgresywnego samodoskonalenia się (ciągłego wzrastania w idei człowieczeńskości) i spełniania wartości, także realizowania Najwyższego Dobra, utożsamionego z dobrem wspólnym. Proponuje więc zmianę stosunku społecznego z podmiotowo-przedmiotowego na podmiotowo-podmiotowy, czyli taki, w którym każdy człon stosunku społecznego zachowuje swoją podmiotowość, a więc dokonuje swoich aktów w sposób wolny i świadomy, a relacje między jednostkami czy grupami społecznymi, realizują się na zasadzie przyporządkowania, nie zaś podporządkowania. Ta sama zasada dotyczy relacji między jednostką i społeczeństwem, w których należy znieść dotąd realizowany alternatywny charakter wzajemnych stosunków, w których dominuje wyższość jednostki nad społeczeństwem, lub odwrotnie – społeczeństwa nad jednostką. Niezbędne jest zastąpienie ich koniunkcją, czyli relacją, w której oba człony stosunku są równouprawnione.

Kolejnym ważnym postulatem A.J. Karpińskiego jest uznanie, że dobrem najwyższym jest człowiek i jego możliwość wzrastania w idei człowieczeńskości, a wszelkie inne wartości mają prowadzić do osiągnięcia pożądanego stanu rzeczy, który jest utożsamiony z realizacją dobra wspólnego. Tak rozumiane jest ostatecznym celem człowieka. Jest postulatem, by egocentryzm zamienić na wspólnotocentryzm (proces wzrastania jest zahamowany lub całkowicie zatrzymany, jeżeli wszystkie jednostki w nim nie uczestniczą). Jednak, jak przekonuje Autor, dobro urzeczywistniane bez właściwego sposobu jego osiągnięcia, nie jest dobrem. A.J. Karpiński przywołuje kategorię praktyki moralnej, w której człowiek wzrasta w Bogoczłowieczeństwie, czyli uczestniczy w procesie nieustannego tworzenia jedności tego, co istotne (abstrakcyjne) i tego, co jednostkowe (konkretne). Znosi absolutystyczne ujęcie podmiotu (indywidualizm, liberalizm, neoliberalizm) i przyrody lub społeczeństwa (komunizm, państwo, neokonserwatywizm). Wynik postulowanego rozumowania ujawnia się w konkretnej obyczajności, czyli jedności wyznawanych wartości z tym, co powszechnie uznane i urzeczywistniane w praktyce społecznej. Zdaniem Autora książki, umożliwi to zamianę istniejących form przemocy na właściwą praktykę. „Syntetyzm moralny może uniknąć pustoty materialistycznego, przyrodniczego determinizmu i abstrakcyjności idealizmu zarówno tzw. obiektywnego i subiektywnego. W ten sposób znosi on notowany przez historię filozofii, odwieczny spór materializmu i idealizmu. Spór ten znajduje rozwiązanie w jedności duchowo-materialnej. Rzeczywistość jest zawsze pewnym aktem, tj. określoną materializacją myśli”[13]. Może więc być podstawą porządku konstytucyjnego, sankcjonującego Dobro Wspólne. Jest ono abstrakcją. Aby je konkretyzować, należy nadać tej kategorii konkretną treści. A.J. Karpiński formułuje ją w dziesięciu punktach, nazywając „prawem gościnności”. Głosi ono, że każda jednostka ludzka przychodząc na świat, staje się gościem ludzkości. Otrzymuje więc w prezencie minimum socjalnie w postaci mieszkania, wyżywienia i ubrania. Człowiek powinien mieć realną możliwość kształcenia się. Jednak obecnie, z uwagi na notowane różnice w poziomie rozwoju cywilizacyjnego, szanse na jego urzeczywistnianie nie są równe we wszystkich rejonach świata. Należałoby, w myśl wzrastania w idei człowieczeńskości, realizować wartości antropiczne oraz wyżej zarysowane dobro wspólne, zdążać do wyrównywania szans rozwoju wszystkich żyjących na Ziemi, czego podstawą powinno być przekształcenie relacji społecznych w podmiotowo-podmiotowe. Warunkiem wstępnym do osiągnięcia zarysowanego celu jest zaspokojenie podstawowych środków do życia, by każda zdolna do tego jednostka ludzka, mogła podjąć upodmiotawiającą pracę, uwolnioną od konieczności podtrzymywania biologicznego przeżycia. Praca byłaby przez człowieka spełniana. Jej treścią byłoby wówczas wychowanie i samowy-

[13] A.J. Karpiński, *Poznajemy świat*…, s. 15.

chowanie się człowieka, nieustannie budującego własną filozofię mądrościową[14]. Jako niezbędna do prowadzenia zmiany moralnej refleksja, musi być zjednoczona z doświadczeniem jednostkowym i wspólnotowym. Miejscem jej spełniania się jest sumienie, czyli przestrzeń duchowa wywierająca realne skutki.

Zarysowany w *Poznajemy świat…* paradygmat wydaje się odpowiedzią na potrzeby współczesnego świata, który scharakteryzowany został jako trwający w kulturowym kryzysie. Rozbicie doświadczenia wspólnotowości może wzmagać zjawisko alienacji, o czym przeczytamy między innymi w *Płynnej nowoczesności* Z. Baumana: „Sztywny porządek społeczny jest wytworem i pochodną jednostkowej wolności człowieka. Jest skutkiem zwolnienia hamulców, skutkiem deregulacji, liberalizacji, uelastycznienia zachowań społecznych, zwiększonego poczucia niepewności, uwolnienie rynków finansowych etc. (Claus Offe) albo skutkiem zastosowania technik opartych na szybkości, ucieczce i bierności (Richard Sennex), a więc – mówiąc inaczej technik, które pozwalają systemowi i poszczególnym jednostkom zachowywać postawę niezaangażowania, omijać się zamiast spotykać"[15]. Obserwujemy więc rozmycie i zawoalowanie sensu mechanizmów urzeczywistnianych w życiu społecznym. Nie bez znaczenia jest także kryzys sytuowany wewnątrz filozofii, ujawniony w toku wykładu[16]. Brak zaufania do nauki, wynikający z jej podporządkowania prawom rynku. Alienacja kapitału i struktur administracyjno-prawnych. To tylko kilka aspektów rzeczywistości, które doprowadziły do zniewolenia człowieka, już nie tylko przez determinanty biologiczno-przyrodnicze, od których wraz z postępem technologicznym się stopniowo uniezależnia, ale także przez jego własne wytwory.

Koncepcja samowychowania, rozwoju i kreowania siebie jako jednostki ludzkiej wzrastającej w idei człowieczeńskości, na mocy uznania atrybutów ducha jako czynnika współkonstytuującego w jakiejś mierze rzeczywistość, a także konkretny, jednostkowy los, wydaje sie optymistyczna. Jednak jest to zadanie trudne, wymagające specyficznego wysiłku, między innymi na polu wzrostu świadomości społecznej i jednostkowej. Kim jest człowiek, skąd przychodzi i dokąd zmierza? Jaką dźwiga na swoich barkach odpowiedzialność? To inspirujące wyzwanie, czy raczej brzemię nie do zniesienia? Jak odbywa się proces poznawczy człowieka, czym jest inspirowany? Człowiek, istota polityczna i moralna może wpływać na swoją rzeczywistość i dalsze kierunki rozwoju kultury, a tym samym uczynić życie lepszym? Czy może spełnić zadanie, jakie stawia przed nim natura? Jakie ono właściwie jest? To pytania, które niewątpliwie pojawiają się w umyśle człowieka na pewnym etapie rozwoju, a być może towarzyszą mu

[14] Zob. A.J. Karpiński, *Wstęp do nauk o mądrości. Część pierwsza*, Wydawnictwo GSW, Gdańsk 2015.

[15] Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006, s. 11.

[16] Zob. J. Hartman, *Filozofia umiera*, https://www.iphils.uj.edu.pl/~j.hartman/pu.php?c=metafilozofia&p=filozofia_umiera (dostęp: 24.08.2022 r.).

zawsze. *Poznajemy świat…* może być mapą do poruszania się w zastanej rzeczywistości, przydatną nie tylko dla uczniów i studentów. Jednak ze względu na trudności, jakie to opracowanie przed czytelnikiem stawia, odczytanie jej może trwać w czasie. Przyswojenie treści i tez zawartych w wykładzie, wymaga pewnej dojrzałości i wiedzy. Stąd uwaga Autora zawarta we wstępie, że w filozofowaniu niezbędna jest pomoc Mistrza. W przypadku młodszych uczniów wydaje się ona kluczowa. Nie znajdziemy w tym opracowaniu historycznych ujęć tematów etycznych czy antropologicznych „do nauczenia", raczej niezbędne będzie osobiste zaangażowanie wszystkich atrybutów ducha, aby ów ruch wznoszenia się od konkretu do abstrakcji i od niej z powrotem do konkretu wykonać, mając w ręku odpowiednią „skrzynkę narzędzi metodologicznych".

Bibliografia

Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.

Bokiniec M., Zielka S., *Spotkania z filozofią, Podręcznik do filozofii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*, Nowa Era, Warszawa 2019.

Encyklopedia katolicka, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 1989.

Encyklopedia PWN, https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/filozofia.html (dostęp: 24.08.2022 r.).

Hartman J., *Filozofia umiera*, https://www.iphils.uj.edu.pl/~j.hartman/pu.php?c=metafilozofia&p=filozofia_umiera (dostęp: 24.08.2022 r.).

Kant I., *Krytyka czystego rozumu*, tłum. R. Ingarden, t. I, PWN, Warszawa 1957.

Karpiński A.J., *Kryzys kultury współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003.

Karpiński A.J., *Poznajemy świat. Wykład filozoficzny*, Wydawnictwo GSW, Gdańsk 2023.

Karpiński A.J., *Świat nazwany. Zarys encyklopedyczny*, 2022, http://www.adamkarpinski.pl/?pliki-do-pobrania,25 (dostęp: 24.08.2022 r.).

Karpiński A.J., *Wstęp do nauk o mądrości. Część pierwsza*, Wydawnictwo GSW, Gdańsk 2015.

Piórczyński J., *Czym jest filozofia, rola filozofii w kulturze*, 2022, http://hdl.handle.net/11089/42270 (dostęp: 24.08.2022 r.).

Powszechna encyklopedia filozofii, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, http://ptta.pl/pef/pdf/f/filozofia.pdf (dostęp: 24.08.2022 r.).

GDAŃSKA
SZKOŁA WYŻSZA

Wydawca niniejszej książki, Wydawnictwo GSW, jest jednostką organizacyjną Gdańskiej Szkoły Wyższej. Uczelnia zaprasza na studia I i II stopnia oraz studia podyplomowe prowadzone w siedzibie uczelni w Gdańsku oraz w filiach w: Słupsku, Tczewie, Olsztynie i Braniewie

DZIENNE / ZAOCZNE / ONLINE

LICENCJACKIE
– studia I stopnia –

- Administracja
- Kryminologia
- Prawo w biznesie
- Pedagogika

INŻYNIERSKIE
– studia I stopnia –

- Zarządzanie i inżynieria produkcji

MAGISTERSKIE
– studia II stopnia –

- Administracja
- Zarządzanie i inżynieria produkcji

GDAŃSKA SZKOŁA WYŻSZA
80-875 Gdańsk, ul. Biskupia 24B
rekrutacja@gsw.gda.pl ☎ 58 305 08 11, 12

Numer 244 w Ewidencji uczelni niepublicznych
prowadzonej przez ministra właściwego ds. szkolnictwa wyższego

gsw.gda.pl

GDAŃSKA
SZKOŁA WYŻSZA

Wydawca niniejszej książki, Wydawnictwo GSW, jest jednostką organizacyjną Gdańskiej Szkoły Wyższej. Uczelnia zaprasza na studia podyplomowe

PODYPLOMOWE

– studia 2-semestralne –

- Logistyka i zarządzanie łańcuchem dostaw
- Bezpieczeństwo i higiena pracy
- Inspektor Ochrony Danych
- Pełnomocnik do spraw bezpieczeństwa cyberprzestrzeni
- Doradztwo zawodowe i coaching kariery
- Master of Business Administration
- Prawo budowlane dla inżynierów
- Prawo medyczne
- Strategia kryminalistyczna w zapobieganiu przestępczości
- Uwarunkowania i organizacja rolnictwa
- Administrowanie zasobami łowieckimi i środowiskiem
- Zarządzanie administracją publiczną
- Zarządzanie placówkami oświatowymi – menedżer oświaty
- Zarządzanie projektami
- Zarządzanie w ochronie zdrowia
- Zarządzanie w transporcie drogowym

oraz KURSY i SZKOLENIA

SPRAWDŹ

GDAŃSKA SZKOŁA WYŻSZA
80-875 Gdańsk, ul. Biskupia 24B
rekrutacja@gsw.gda.pl ☎ 58 305 08 11, 12

Numer 244 w Ewidencji uczelni niepublicznych
prowadzonej przez ministra właściwego ds. szkolnictwa wyższego

gsw.gda.pl

Niniejsza publikacja stanowi w dużym stopniu naukowe i intelektualne pokłosie

VI MIĘDZYNARODOWEJ KONFERENCJI NAUKOWEJ
Funkcjonowanie państwa i organizacji w obliczu kryzysów globalnych

zorganizowanej w dniu 22.03.2023 r. przez Gdańską Szkołę Wyższą wraz z Fundacją Rozwoju Inicjatyw Akademickich (http://fria.org.pl/).

GDAŃSKA SZKOŁA WYŻSZA

FRIA FUNDACJA ROZWOJU INICJATYW AKADEMICKICH

Biorąc chociażby pod uwagę, że wśród uczestników konferencji były także osoby z ciężko dotkniętej wojną Ukrainy, konferencja miała postać hybrydową i przebiegała zarówno w gdańskiej siedzibie GSW oraz równocześnie w formule online.

Konferencja odbyła się w ramach 4 paneli:

1. Prawo, aparat państwowy i organizacje pozarządowe wobec kryzysów globalnych
2. Zagrożenia dla bezpieczeństwa i wyzwania kryminologiczne w sytuacjach kryzysowych
3. Inwestycje i ochrona środowiska w zarządzaniu kryzysami
4. Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania i skutki kryzysów globalnych

Oprac. na podst. Wstępu Przemysława Kierończyka oraz strony internetowej konferencji: https://gsw.gda.pl/pl/blog/vi-miedzynarodowa-konferencja-naukowa-funkcjonowanie-panstwa-organizacji-w-obliczu-kryzysow

9 788366 270251

ISBN 978-83-66270-25-1
Wydawnictwo GSW · 2023
www.gsw.gda.pl/wydawnictwo
Nr katalogowy [125]

WYDANIE ONLINE PDF
https://gsw.gda.pl/wydawnictwo_125